

[SiC] itur ad astra

71
(2020)

ELTE BTK
Hallgatói Önkormányzat

ÖRÖKSÉG |
KULTÚRPOLITIKAI
| INTÉZET

*A kötet megjelenését
az ELTE BTK HÖK Tudományos Bizottsága
és az Örökség Kulturpolitikai Intézet támogatta*

SIC ITUR AD ASTRA

ALAPÍTÁS ÉVE: 1987

Alapító szerkesztők

Kreutzer Andrea, Morenth Péter, Nyáry Mihály
Sahin-Tóth Péter †, Szilágyi Márton

A *Sic Itur ad Astra* Műhely vezetője
Czoch Gábor

A kötetet a Korall Társadalomtörténeti Egyesület adja ki.

Szerkesztőség

Balogh János Máttyás, Bolgár Dániel, Csunderlik Péter, Gyökös Eleonóra
Illés Gábor, Koloh Gábor, Kovács Janka, Lászlófi Viola, Marsai Viktor
Papp Gábor, Rózsa Márton, Szokol Réka, Tarafás Imre, Tolmár Bálint
Tóth Kelemen, Veress Dániel, Vida Bence, Virág Csilla

A szerkesztőség címe

SIC ITUR AD ASTRA Műhely
1364 Budapest, Pf. 107. vagy 1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8.
E-mail: siciturfolyoirat@gmail.com
Honlap: sicitur.elte.hu

A kötetet Pálfalvi Lajos és Tóth Kelemen szerkesztette.

Az embléma Gellén Sára munkája.

Nyomdai előkészítés és borító: Veress Dávid

A borítón az ukrán háborúban harcoló kozák Vlad „Eliminátor” Vladiszlav látható. (A kép forrása: Erik Messori/CAPTA/Al Jazeera)

Nyomdai kivitelezés: Robinco Kft.
Felelős vezető: Kecskeméthy Péter

ISSN 0238-4779

Tartalom

- 5 „A szimbolikus hatalom ereje túléli a valódi hatalom halálát”
Interjú Alekszandar Kjoszevvel

Tanulmányok

GYARMAT – NEM GYARMAT

- 19 **Walter Sauer**
Habsburg gyarmatügy: Ausztria-Magyarország szerepének újraértékelése a tengerentúli terjeszkedésben
- 43 **Matthew P. Fitzpatrick**
Kolonializmus, posztkolonializmus, dekolonizáció
- 57 **Tarafás Imre**
Civilizáló gyarmat: a „civilizáció”, a „gyarmat” és a „barbár” a dualizmus-kori magyar és birodalmi történeti összefoglalók diskurzusában

IDENTITÁS(KONSTRUKCIÓK)

- 77 **Ulrike Spring-Johan Schimanski**
A használhatatlan Arktisz: a természet kihasználása az Északi-sarkon az 1870-es években
- 93 **Pavel Tyereskovics**
Engedelmesség és függetlenség: a mai fehérorosz politikai rendszer társadalmi gyökerei
- 105 **Mikola Rjabcsuk**
Az ukránok mint Oroszország negatív „másai”: a történelem körbeír
- 129 **Andrzej Nowak**
A birodalom áldozatai – a birodalom mint áldozat: adalékok az értelmezéshez
- 151 **Ilja Kalinyin**
Beszéljenek az elnyomottak! A szovjet kulturális forradalom posztkoloniális perspektívában

TÉR ÉS IDŐ

- 173 **Kertész Noémi**
Gdańsk és a német örökség: fiatal város ezeréves múlttal

187	Marek Příklad A tér megjelenítése a „zavaros időszak” íróinál
205	Gregor Thum Mitikus tájak: a „Német Kelet” ábrázolása a 20. század történelmi fordulópontjainak tükrében
227	Bálega János Miklós A szabadság mozi előtt és után: két játékfilm Krzysztof Kieślowskitól
Esszé	
243	Václav Bělohradský A posztmodern repedései
Szemle	
251	Kiss Zsombor Három az ukrán igazság? <i>Mikola Rjabcsuk: A két Ukrajna. Budapest, Örökség Kulturpolitikai Intézet, 2015.</i>
257	Marton Máté „Fronti nulla fides”: az EU és az ókori Róma történelmi párhuzamban <i>David Engels: A birodalomvá válás útján. Az Európai Unió válsága és a római köztársaság hanyatlása. Ford.: Horváth Márta – Csősz Róbert. Budapest, L’Harmattan, 2017.</i>
265	Pálfalvi Lajos Türtaioszi hang <i>Kertész Noémi: „A lengyelség iskolája” A lengyel romantika gyermekirodalma. Budapest, Rézbong Kiadó, 2018.</i>
269	Pálfalvi Lajos Tinédzserparti a vasfüggöny mögött <i>Marton László Távolodó: Alulnézet. Budapest, Rézbong Kiadó, 2019.</i>
273	Szokola László Közös múltunk árnyékában, avagy a lengyel posztkolonializmusról nem csak polonistáknak <i>Távolodhatunk-e a birodalomtól? Posztkolonializmus a lengyel irodalomtudományban. Szerk.: Kocsis Adrienn – Pálfalvi Lajos. Budapest, Rézbong Kiadó, 2018.</i>
277	English abstracts
283	Szerzőink

„A szimbolikus hatalom ereje túléli a valódi hatalom halálát”

Interjú Alekszandar Kjoszevvel

2020 februárjában, Szófiában beszélgettünk Alekszandar Kjoszev bolgár irodalom- és kultúrtörténésszel a kelet-európai öngyarmatosító kultúrák történetéről, valamint arról, hogy ezek milyen tágabb társadalmi folyamatokba ágyazódnak. Alekszandar Kjoszev a Szófiai Egyetem Kulturális Központjának igazgatója, akinek magyarul csak néhány tanulmánya olvasható, melyek közül a *Jegyzetek az öngyarmatosító kultúrákról* több fordításban is létezik, és sokan használják a magyar társadalom- és eszmetörténeti folyamatok megértésére is.¹ Emellett egy politikailag is aktív kutatóval beszélgettünk, aki jellemzően jobboldali-liberális szempontból szokott megnyilvánulni a bolgár közéletben.² Talán épp ez provokálta ki a legtöbb vitát az interjú során. Miközben Kjoszev írásai megvilágító erejűek, hogy a kelet-európai társadalom és kultúra folyamatos felzárkózásvágyát ne rendellenességként, és ne is természetesként, hanem az egyenlőtlen fejlődés eredményeként kezeljük; ő sokszor mégis elkerülhetetlen feladatként beszélt a fejlődésről.

Kezdésként azt kérnénk, hogy fejtse ki, mit is ért a kelet-európai társadalmak öngyarmatosító mintázatán, és azt, hogy mi ennek a mai relevanciája.

Először is különbséget kell tennünk a gyarmatosítás tudományos és nem-tudományos használata között, mivel az utóbbi az identitásunkkal kapcsolatos önsajnálattal és a traumatikus sirámokkal van tele. Az öngyarmatosítás metaforáját én nem így használom, nem panaszkodom. Történész vagyok, és a történészek nagyléptékű történeti folyamatokat írnak le és értelmeznek; ezért igyekszem ezt a metaforát tisztán episztemológiai, heurisztikai eszközzé alakítani. De ennek megvannak a korlátai, mivel az öngyarmatosítás egy metafora és nem egy fogalom. Különbséget kell tenni a metafora heurisztikai lehetőségei és korlátai között, összevetve a hasonló meta-

¹ KJOSZEV, 2000; KIOSSEV, 2017.

² Alexander Kjoszev közéleti szerepét is érinti Jana Tsoneva *The Making of the Bulgarian Middle Class: Citizens Against the People in the 2013 Protests* című 2019-es PhD disszertációjában. (TSONEVA, 2019.)

forákkal, mint például a balkanizmus, az orientalizmus, a kripto-gyarmatosítás, a belső gyarmatosítás stb. Számos ilyen metafora létezik, mivel a kelet-európai országok társadalomtörténete messze nem tipikus. Ezért a régióban sokan próbáltak episztemológiai eszközöket kidolgozni, hogy megbirkózzanak ezzel a helyzettel. Ez az oka annak, hogy számos hasonló metafora kering, ami egy zavaros helyzetet eredményez, mivel ezeket a metaforákat sokszor önkényes és homályos módszertani anarchiával használják. Én ennél szigorúbb és pontosabb szeretnék lenni, de ez egy metafora esetében nem könnyű, mivel az a természetéből fakadóan pontatlan. Ez a metafora egy fogalmi folyamat, és ezt a folyamatot kontrollálni kell.

Mit jelent ez az öngyarmatosítás tekintetében? Az öngyarmatosítás egy módja annak, hogy leírjuk azt, hogy a gyarmatosítás milyen hatással volt Európa periferiáira, ahol nem volt valódi gyarmatosítás. De mit jelent a *valódi gyarmatosítás*? Hódítást, mely során az erősebb katonai hatalom távoli területeket foglal el. Ez a távolság nagyon fontos, mivel a földrajzi távolság gazdasági, kulturális és vallási távolságot is jelöl, azaz nagyok a különbségek a centrum és a gyarmati terület között. Ez a modern gyarmatosítás klasszikus meghatározása, amely katonai, diplomáciai hódítást jelent, amihez a Foucault-i értelemben vett kormányzási technikák³ és statisztikai tudás-hatalom eljárások kapcsolódnak. Ehhez társulnak a kulturális-, és gyakran nem is rejtgetett faji felsőbbrendűség érzései is. Néhány nemzet és protonemzet azonban a valódi, modern gyarmatosítás határain kívül esett. Voltak, amik két nagy gyarmatosító hatalom közé rekedtek, mint például Sziám, ami a francia és a brit gyarmatosítás között formálisan független maradt. Ez annak a gyarmatosításnak a tipikus esete, amely a kultúra és a kollektív képzelet, nem pedig a diplomácia és a hódítás szintjén történik.

A világszféra félperiferiáján elhelyezkedő Kelet-Európában a valódi gyarmatosítás bizonyos jellemzői hiányoztak, mások viszont megvoltak, mint például Európa kulturális fölényének az érzete. A periféria ezen területein Európa egy képzeletbeli, eszményi birodalommal alakult, és az olyan gyarmatosító hatalmak mint Anglia vagy Franciaország nem voltak ellenségnak tekintve, mivel itt nem gyakoroltak adminisztratív uralmat és nem kényszerítették egy rasszista rendet a helyi népekre. Ebben a régióban Európa egy eszményképpé vált, amire az összes lehetséges norma és minta gyűjtőhelyeként tekintettek. Sötét oldala pedig eltűnt, mert ezen országok lakóit nem érintette a gyarmatosítás árnyoldala. Ezek az országok csak a gyarmatosítás képzeletbeli részeit tapasztalták meg, mivel a kollektív képzelőerejüket leigázták a centrum normái. Ezért a régióinkban Európa mindig is zsinórmérték, nem pedig ellenség volt. Ez egy kulturális trauma eredete is, mivel ezek az országok sosem voltak olyanok, mint Európa. Van egy bolgár mondás: *mi európaiak vagyunk, de mégsem teljesen, valami hiányzik*. Ez az érzés nem egy bolgár specifikum, hanem jellemző a régióink összes kis nemzetére, melyek egy olyan civilizációhoz, fejlődéshez és olyan társadalmi normákhoz próbálnak felzárkózni, melyek valójában eurocentrikus és nem univerzális normák. Következésképpen ezek a kis nemzetek a saját képzetükhöz igyekeznek felzárkózni, és e felzárkózási folyamat során épül saját kultúrájuk és identitásuk. Ez azt is jelenti, hogy ez az identitásépítés egy traumatikus folyamat volt számukra, mivel a normák és minták soha nem a sajátjaink, hanem

³ A kormányzási technikák itt a *governmentality* fordításaként szerepel.

Párizsból, Londonból, egy messzi, eszményi birodalomból származnak, és mi pedig sosem illünk bele ezekbe a szabványosított képzetekbe. Ez a tapasztalat nagyon fontos építőeleme volt ezen, éppen kialakuló nemzetek kultúrájának, és nem csak a kultúrájuknak. Ezek a nemzetek felzárkózásban születtek.

Hogyan keveredtek az erőszak és az együttműködés elemei a gyarmatosítás két, most vázolt modelljében? És tényleg ennyire élesen el lehet-e választani ezt a két modellt? Ez annál is inkább kérdés lehet, mivel nemcsak a valódi gyarmatosításnak, hanem a kelet-európai öngyarmatosításnak is megvannak az anyagi, gazdasági, adminisztratív elemei. Másrészt pedig a valódi gyarmatosítás sem pusztán szimbolikus elnyomás volt, hanem összefonódott az olcsó munkaerő és az olcsó természet kizsákmányolásával. Ezt a kérdést a The Self-Colonizing Metaphor című írása is megpendíti,⁴ amelyben azt írja, hogy Európa felsőbbrendűségének a képzete igazolta a 16. századtól kezdődő európai területi terjeszkedést. A kérdésünk végső soron az, hogy milyen viszonyban állnak a közösségi képzetek az anyagi viszonyokkal?

Ennek a kérdésnek marxista előfeltevései vannak, amelyeket nem fogadok el. Először is azt hiszem, hogy a hatalom – beleértve az imperialista hatalmat is – nemcsak pusztító és elnyomó, hanem kreatív is; és hozhat valódi civilizációt. A 19. században az imperializmusnak és az európai birodalmaknak két különböző formája létezett. Az egyik a klasszikus feudális birodalom volt, mint például az orosz és az oszmán birodalmak. Másfelől azonban voltak olyan modern birodalmak is, mint Nagy-Britannia és Franciaország, amelyek a haladás hordozóiként viselkedtek, és valójában is azok voltak. A Habsburg Birodalom pedig egy átmeneti változat volt a két típus között. Ha az ipari forradalom szempontjából beszélünk haladásról, akkor Nagy-Britannia és a Német Birodalom voltak azok a helyek, ahol ez történt. Nagy volt a különbség a francia és a brit birodalom gyarmatosítása, és a régi, magukat modernizálni képtelen feudális birodalmak területi politikája között. Ha az imperialista hódításról csak mint elnyomásról és a gazdasági kizsákmányolás legitimációjáról beszélünk, akkor messze vagyunk a tényektől. Például Napóleon birodalma, a francia gyarmati uralom első 19. századi példája, a legfontosabb modernizáló erő volt Európában. A szabadság, a demokrácia és a jogállamiság fogalmát a napóleoni háborúk vezették be az emberek tudatába. Az európai forradalmi programok, amelyek nemzeti forradalmi programok voltak, a francia forradalom programját idézték. Az Európán belüli hódítás, a napóleoni háború pedig a modernizáció fő hajtóereje volt. Sok helyen Napóleon csapatai vezették be a szabadság, a szuverenitás és a nemzeti autonómia fogalmait. Ezért a birodalmi hódítás nagyon ambivalens: ez nem csupán elnyomás és kizsákmányolás volt, hanem nagy átalakulást hozott az európai lakosság tudatában is.

Amikor az önközpontú eurocentrikus ideológia Európát a haladás, a szabadság és a civilizáció hordozójaként írja le, bizonyos mértékig igaza van, mivel korábban az emberek számára nem léteztek ezek a fogalmak, nem használták ezeket a kategóriákat. A modernitás szótára és diskurzusa a régi és az új, modern, republikánus és gyakran imperialista rend közötti összecsapásban született. A gyarmatosítás mérlege pedig nem teljesen negatív: ennek kimondottan ellentmondásos jellegzetességei

⁴ KIOSSEV, 2011.

voltak, melyek átformálták a világot, az embereket és azok tudatát. Ezért a gyarmatosítás tudati része több volt, mint az anyagi érdekek, a hódítások és az idegen népszerűség adminisztratív elnyomásának legitimációja. A világ modernizációja pedig nagyon ambivalens és összetett módon a 19. századi eurocentrikus gyarmatosításon keresztül zajlott le.

A szimbolikus és a materiális olyan elválaszthatatlanul fonódott össze, hogy nem mondhatjuk, hogy a szimbolikus pusztán csak az anyagi érdekek legitimálása lenne. Az olyan fogalmak, mint *A fehér ember terhe*,⁵ többek voltak öncsalásnál. Sok európai ember hitte azt, hogy olyan missziója van a gyarmatosítással, mint amilyen korábban a kereszténységnek volt.

Van abban egy izgalmas ellentmondás, hogy a gyarmatosító hatalmak olyan fogalmakat vezettek be, mint a szabadság és a nemzeti szuverenitás, ám a gyarmati népszerűségekre már nem tartották ezeket érvényesnek.

Ez a folyamat természetesen nagyon ellentmondásos volt, és a gyarmatosító birodalmakra sem szabad monolit egységként gondolnunk. Ezek tele voltak feszültségekkel, ellentmondásokkal és a különböző szereplők a saját – sokszor ellentétes érdekű – kifinomult játszmáikat folytatták. Ezért tévedés volna ezeket a birodalmakat egyértelmű geopolitikai-, anyagi- és tőkeérdekekkel bíró entitásokként felfogni. Annál is inkább, mert a saját képzeletbeli harcaikat megvívó írók, filozófusok és értelmiségiek Európában sehol sem voltak hatalmon.

Egyetértünk azzal az érveléssel, miszerint a gyarmatosítás egy heterogén folyamat volt, ahogyan azt több szerző, például George Steinmetz⁶ is bizonyította. Ugyanakkor hangsúlyoznánk, hogy szerintünk az anyagi érdekek mindig is jelen voltak, és elválaszthatatlanok a gyarmatosítás történetétől.

Nem tagadom ezt a tényezőt, de vannak történészek, akik tagadják, és azt állítják, hogy a gyarmatosítás egyáltalán nem volt profitábilis a gyarmatosítók számára. Statisztikai dokumentumokra támaszkodó érvelésük szerint a gyarmati uralkodás költségei olyan magasak voltak, hogy az nem lehetett profitábilis, mivel a gyarmattartók többet fektettek be, mint amennyi nyereséget realizáltak.⁷ Én úgy hiszem, hogy ezeket a folyamatokat politikai előfeltevések nélkül kell elemezni. A fiatalabb generációk mindig igazságosak és őszinték, és úgy hiszik, hogy tudják, hol van az igazság, és hogy kik a jó-, és kik a rosszfiúk. Ez azonban egyáltalán nem ilyen egyértelmű, mivel a történelemben ezek a szerepek változnak. Ezért arra kérem önöket, hogy ne vezessenek ebbe az irányba, mert nem tudom elfogadni ezeket az előfeltevételeket. Ha önök csak azt szeretnék bizonyítani, hogy a haladás, a szabad-

⁵ Rudyard Kipling 1899-es *A fehér ember terhe* (*The White Man's Burden*) című verse a gyarmatosítás ideológiájának egyik leghíresebb példája. Az első versszak nyersfordítása: *Vedd a Fehér Ember terhét / Küldd el legjobbjaid / Hogy fiaid számúzve / Szolgálják foglyaid / Igában, vad népekért / Megtéve, mit lehet / Új, fogadott félig ördög / Félig gyermekek.*

⁶ STEINMETZ, 2003; STEINMETZ, 2007.

⁷ Ennek az érvelésnek egy meggyőző és olvasmányos kritikáját adja Shashi Tharoor „*But what about the railways...?*” *The myth of Britain's gifts to India* című írása, lásd: THAROOR, 2017.

ság és a kultúra mind csak a felépítmény részei és az anyagi érdekek alkotják az alapot, akkor én itt sem vagyok, mert nem veszek részt egy ilyen marxista játékban.

Abban a kérdésben szerintünk egyetértünk, hogy az imperializmusnak és a gyarmatosításnak voltak ideológiai és materiális aspektusai is. Ön szerint ezek hogyan kapcsolódtak egymáshoz?

A nehézség az, hogy nagyon nehéz megkülönböztetni egymástól az ideológiát és az anyagi érdekeket. A valódi gyarmatosítás során viszont ennek a kettőnek világos volt a kapcsolata. Ott a helyi elit közvetített az anyagi és a szellemi között, különösen a közvetett brit gyarmati uralom esetében. A helyi elit olyan mélyen volt beágyazva a helyi kultúrába, hogy képes volt a birodalmi, eurocentrikus ideológiát helyi nyelvre fordítani. Ez egyfajta közvetítés volt, és a helyiek úgy érezték, hogy ezen a folyamaton keresztül részt vesznek a gyarmati világ új, nagyszabású globalizációjában, részesei a fejlődésnek, az emberiség evolúciójának. Ebben az időben az antropológia egy nagyon világos történeti periodizációs rendszerrel dolgozott, amely a különböző népeket és nemzeteket civilizáltakra, barbárokra és vadakra osztotta fel; de azt ígérte, hogy az idő múlásával mindenki feljebb lép ezen az evolúciós láncon, és elér az eszményi modern világba. Ez volt a modernitás utópiája, ami magában foglalta a gyarmati sorban lévő népeket is, akik úgy érezhették magukat, mint a világ jövőbeli polgárai. Pontosan emiatt az utópia miatt válhattak a gyarmati sorban élő népek fekete jakobinusokká,⁸ és érezhették át mélyen a gyarmati alárendeltség igazságtalanságait.

Hogyan érintette ez a felzárkózásról szóló diskurzus Kelet-Európát, és ennek milyen alternatívái születtek a régióinkban?

Korábban már említettem, hogy a periféria nemzeteinél a nemzeti kultúra és identitás egyfajta születési trauma során keletkezett, de ez egy nagyon általános kép volt. Helyi szinten ennél sokkal összetettebb a helyzet, és a nyugatosítókkal szemben mindig voltak olyanok, akik a helyi kulturális hagyományokat dicsőítették és ebből próbáltak egységes kulturális hagyományt építeni. Ezek a viták a nyugatosok és a népiesek közt a régió minden országában jelen voltak, és mindkét párt számos további irányzatra oszlott, ahogy azt Trencsényi Balázs nagyszerű könyvében kifejti.⁹ Ennek a vitának sokféle formája volt, tehát a kulturális környezet nem térben és időben egységesen traumatizálódott. Sokan próbálták meghaladni ezt a születési traumát azzal, hogy létrehozták a saját kulturális hagyományuk apológiáját. Ez történt Afrikában is, ahol Frantz Fanon írta le ezt a folyamatot az afrikai értelmiségiek afrikai forradalmárokká válásán keresztül. De ez már egy másik történet.

⁸ A fekete jakobinusok kifejezés az 1791-ben kirobbant, és 1804-ig tartó haiti forradalomra vonatkozik. Ennek során az addig francia gyarmati státuszban létező Haitin a fekete rabszolgák *Az emberi és polgári jogok nyilatkozatát* magukra is érvényesnek véve fellázadtak a gyarmati elnyomás ellen. A fekete jakobinusok kifejezés a trinidadai történész, C. L. R. James 1938-as *The Black Jacobins: Toussaint L'Ouverture and the San Domingo Revolution* könyve (JAMES, 1938.) nyomán terjedt el, és mára a populáris kultúra részévé vált: például az amerikai *Jacobin* magazin logóján is egy fekete jakobinus látható.

⁹ TRENCSENYI, 2011.

A félperiféria országaiban a nyugati normák bevezetését mindig komoly viták övezték. Még akkor is, amikor valódi felzárkóztatásról volt szó, mint amilyen például a vasutak kiépítése, az áruszállítás és az utazás korszerűsítése volt. A mából visszatekintve elkerülhetetlennek és nem ideológiai kérdésnek tűnik az, hogy szükség van vasútra, hogy létezzen modern közlekedés, gazdaság, kereskedelem, áruk és így tovább. De, amikor az Oszmán Birodalomban felmerültek az első elképzelések a vasúthálózatról, rögtön voltak bolgár értelmiségiek, akik azt állították, hogy a vonatok ártalmasak lesznek a bolgár kultúrára, rossz hatással lesznek a naiv emberekre, betegségeket fognak behurcolni Bulgáriába, három hónap alatt az egész vidéki termelés át fog állni exportra és kilenc hónap múlva már csak külföldi áruk lesznek Bulgáriában.

Az, hogy ezek az értelmiségiek azt állították, hogy a vasút rossz hatással lesz a bolgár gazdaságra, azt mutatja, hogy még az olyan nagy eredmények, mint a vasút is vita tárgyát képezték és nem voltak automatikusan elfogadottak. A levegőben volt az az érzés, hogy nem felzárkózunk, hanem épp, hogy lemaradunk. Az egyes vállalkozók, értelmiségiek és tőkésék gyakorlati döntései azonban nagyon különböztek egymástól, és egyfajta konfliktusmezőt generáltak. Bár mindig voltak alternatívák, de a probléma az, hogy bizonyos dolgoknak nem volt alternatívája, például a vasút, a távíró vagy a modern kereskedelem bevezetésének. Ezeknek a kapitalista út volt az egyetlen útja, és ennek nem voltak alternatívái. A világ fokozatosan egy kapitalista világgá vált, ennek minden ellentmondásával.

Az Ön írásai elsősorban a kelet-európai nemzetek születési traumairól szólnak, de a most emlegetett infrastruktúra példája arra is rámutat, hogy ez nem pusztán egy egyszeri születési-, hanem egy folyamatosan újratermelődő trauma. Például a népiesek és a nyugatosok vitája nem csak a 19. században zajlott, hanem ma is történik, sokszor éppen az infrastruktúra kérdései körül sűrűsödve. Mit gondol, az öngyarmatosítás metaforája pusztán a születési traumából származik, vagy pedig egy ismétlődő, újratermelődő traumával van dolgunk?

Úgy gondolom, hogy ennek a traumának az újratermelődése a nemzet sorsától függ. A gazdasági és kulturális szempontból még mindig elmaradott nemzetek esetében a születési trauma újra és újra megismétlődött. Viszont vannak jó példák is, mint Svédország, Norvégia, Dánia és Finnország, amelyek rendkívül sikeres modernizációt hajtottak végre, és egy olyan nemzeti kultúrát és életmódot alakítottak ki, mely már egyáltalán nem traumatikus. Úgy gondolom, hogy a 19. század végén Svédország és Finnország hasonló helyzetben volt, mint a kelet-európai országok, de ma ez már máshogy van. A trauma nekik már csak történelem, de nekünk nem.

Hogy illeszkedik ebbe a képbe a szocializmus? A kelet-európai államszocialista kísérletek nem voltak-e hasonló próbálkozások arra, hogy meghaladják a nyugatos-népi szembenállást?

Hiszem, hogy minden sikeres modernizációs projekt meghaladja ezt a traumát. Aztán az úgynevezett trauma – bár ezt a metaforát nem fogadom el teljes mértékben, mert túl veszélyes –, ez a kulturális komplexum nem fog megismétlődni, ha egy ország gazdaságilag fejlett, ha kultúrája jó és érdekes kulturális eredményeket hoz, ha a közélet intenzív, ha az intézmények működnek, és így tovább. De Kelet-Európa

egy másik nagy történelmi kalandon is átment, a szocializmuson és a totalitáriánus államokon. Ez a nyugatellenes, sztálinista próbálkozás, hogy elmaradott országokban hozzanak létre szocialista társadalmakat, először Oroszországban, majd a Szovjetunió periférikus országaiban, pedig katasztrófával végződött. A mostani helyzet sem tiszta, hogy hogyan próbáljuk utolérni ezt a világot, ami jóval előttünk jár, és próbálunk a késő kapitalista világ részei lenni. Szerintem sok kortárs jelenség megmagyarázható ezzel az ellentmondással: a periféria kései modernizációja, majd a szocialista kísérlet, katasztrófa és újrakezdés.

Még egy kérdés erejéig szeretnék visszatérni az államszocialista múlthoz, aminek van egy érdekes tulajdonsága. Általában úgy beszélünk Kelet-Európáról, mint egy elnyomott helyzetben lévő identitásról, vagy egy egyenlőtlen fejlődés során háttérbe szorított pozícióról. Pedig a kelet-európai országok gyarmatosítóként is felléptek: a Harmadik Világban a technológia, a tudás elhozóiként jelentek meg, és így tovább. Ugyanebben az időszakban sokan jöttek a Harmadik Világból Kelet-Európába tanulni, ami újrendezte a hegemonia és az uralkodás ismert szimbolikus és anyagi mintázatait is.

Ezzel egyetértek. Egy bizonyos időszakban, mikor a szocialista gazdaság folyamatosan fejlődött, a szocializmus sikeres volt és – nagyon helytelen módon, de – a Szovjetunió modernizálta Kelet-Európa országait. A Szovjetunió kezdett a második legnagyobb globális hatalommá válni, és mind geopolitikailag, mind ideológiailag úgy viselkedni, mint egy második központ. Ez sok mindenkit befolyásolt Afrikában és Ázsiában, ami egy szocialista és nem-szocialista országok közötti közösséget hozott létre. Jugoszlávia ebben fontos szerepet játszott.

Sajnos, a modernizációnak ez az útja helytelennek bizonyult. Amikor összedőlt a rendszer, az a saját katasztrófájába torkollott. Ugyanis, különösen a harmadik ipari forradalom, a digitális-technológiai forradalom után a szocialista rendszerek képtelenek voltak versenyre kelni a kapitalista világgal, így romba dőltek. Hogy pontosan miért, azt nehéz megmondani. Sokan állítják – és igazuk van –, hogy a mai világnak megint csak egy központja van, és ez probléma. Az elmúlt években, a populista nacionalizmus globális térhódítása és a neoliberais világ destabilizálódása után, ez már talán nincs is így. Bizonyos értelemben a világnak megint több központja van. De ez a többközpontúság nagyon veszélyes, tele konfliktussal és zavaros horizonttal.

Gyakran említi Frantz Fanont. Az ő írásait már 1989 előtt lefordították bolgárra? A magyar államszocialista rendszernek Fanon nem volt egy kedvelt szerzője.

Az államszocialista időkben mi sem tudtunk semmit a gyarmatosítással szembeni ellenállásról. Csak a propaganda kliséit ismertük. 1989 előtt Bulgáriában egyetlen nagy afrikai, ázsiai vagy Karib-térségben alkotó szerzőt sem ismertünk. 1989 után a posztkoloniális elméletek fokozatosan törtek be a kulturális mezőbe, de még mindig nem széleskörűen ismertek, és én azon kevesek egyike vagyok, aki ezekkel az elméletekkel dolgozik. Bulgáriában nem vagyunk ezzel sokan így, még mindig a módszertani nacionalizmus az uralkodó irány.

Sokszor beszél egy úgynevezett meghasadt identitásról, főleg egy elnyomott szubjektum meghasadt identitásáról. Lehet, hogy ez komplexebb, mint egy pusztán elnyomás, de mégis

létezik az az ellentmondás, miszerint elnyomottként valamivel szemben ellenállást akarunk kifejezni, de közben elismerésre is vágyunk ugyanattól a dologtól, és hozzá akarunk tartozni. A kérdésünk az lenne, hogy ez egy kifejezetten kelet-európai dolog-e, vagy pedig így vagy úgy, nem lehet-e, hogy ez inherensen az elnyomó logikák része? Egy lehetséges párhuzam: a feminizmus első hulláma is az „utolérés” logikájára épült (például egyenlő munkáért egyenlő bért kértek, a hangsúly gyakran az egyenlő munkahelyi megbecsülésen és egyenlő munkakörökön volt), míg a feminizmus második hulláma éppen a férfiak elutasítására és a nők önmegerősítő identitásának kiépítésére, a nők szeretetére helyezte a hangsúlyt – tehát hasonló dinamikát láthatunk működni benne. A kérdésünk, hogy van-e olyan része a meghasadt identitásnak, amely specifikusan Kelet-Európához köthető, vagy a hatalmi mechanizmusok más környezetben is létrehozzák ezt a fajta meghasadt identitást?

Félek attól, hogy általános összehasonlítást végezzenek nagyon különböző identitások kapcsán, és hogy kiemeljem ezeket a saját kontextusukból. Szerintem az identitások mindig kontextualizálva vannak, az elismerés különböző játszmáiba ágyazódnak. És a nők elismerése nagyon más, mint a nemzetek vagy a szociális csoportok elismerése. Szóval nem rajongok azért, hogy az identitásról formális, absztrakt és strukturalista terminológiával beszéljek. Szerintem az identitásról csak annak kontextusában van értelme beszélni. A traumatikus identitások problémája az elismerés problémája; hogy el vannak-e ismerve a világ többi része által. És ez nagyon sok konkrét történelmi helyzettől függ. Például Magyarország és Bulgária elismerése az Európai Unióba való belépéssel történt, vagy legalábbis ezt hittük. Kiderült, hogy ez csak egy adminisztratív szintű befogadás, és sok bolgár patrióta azt érzi (és ez talán Magyarországon is hasonló), hogy a nagy bolgár kultúra, történelem, a hősök, mártírok és a bolgár drámák nincsenek elismerve. És a kulturális elismerés hiánya miatt volt egy abszolút váratlan hulláma a nacionalista populizmusnak Bulgáriában, és Magyarországon még inkább. Ez azzal függ össze, hogy senkit sem érdekel a bolgár és a magyar kultúra, kivéve a bolgárokat és a magyarokat. És az elismerés hiánya fontos szerepet játszik abban, hogy ez a trauma újra feltör. Az, hogy a trauma újra felbukkan, nem egy automatikus folyamat, de kontextuális küzdelmekkel, és ebben a kontextusban lévő kulturális és szimbolikus hatalmi dinamikákkal függ össze. És sajnos a kortárs globális helyzet nem valami barátságos a kis országok nemzeti identitásával szemben. Tehát nem szeretném összehasonlítani a feminizmust a nemzeti identitással. Szerintem ezek nagyon más esetek.

Azt hiszem, az öngyarmatosítás metaforája egy korlátozott kutatási eszköz: megvannak a saját analitikus és elméleti határai, és a 19. században történtek sokkal jobban leírhatók általa, mint a 20. század történései. Bár 20. századi történelmi jelenségeket is elemezhetnénk ebből a perspektívából, de ennek az elemzési keretnek a fő területe a klasszikus gyarmatosító folyamat és annak a perifériára gyakorolt hatása. Talán én szívesebben is tartanám ezen a területen. Nem célom megmagyarázni minden meghasadt identitást, minden születési trauma folyamatát vagy identitás kialakulását. Távol álljon tőlem.

Az értelmiségiek szerepéhez visszatérve, Ön szerint ezeket az öngyarmatosító mintákat főleg értelmiségiek alkotják meg, vagy vannak olyan formái, amelyek a társadalom más szintjein formálódnak meg?

Ez a kérdés visszavezet a szimbolikus és az anyagi problémájához. Azokban a periférikus országokban, amelyeket a modern gyarmatosító folyamatok nem közvetlenül érintettek, furcsa hatások jöttek létre a mindennapi élet szintjén, mert az élet anyagi feltételeit, az intézményeket és az antropológiai értelemben vett kultúrát általában helyi szerveződések és szokások igazgatták. Emellett ezek az országok általában óriási feudális vagy keleti birodalmak, például az Orosz Birodalom vagy az Oszmán Birodalom részei voltak. Az élet itt, a Balkánon elválaszthatatlan volt a helyi lakhatási, ruházkodási, étkezési szokásoktól. Az anyagi, antropológiai kultúra tehát teljesen a helyi feudális és birodalmi hatások alatt állt, legyen az orosz vagy oszmán. A közéleti értelmiségiek, de nem csak ők, hanem inkább a kollektív képzelet összes lehetséges megalkotója (egyetemi tanárok, tanítók, gimnáziumi tanárok, írók, festők stb.), tehát a legtöbb ember, aki a képzelettel dolgozik, nyugaton tanult: Bécsben, Lipcsében, néhányan Moszkvában vagy Szentpéterváron. Olyan képzeletbeli modelleket hoztak be, amelyek alkalmazhatatlanok voltak a helyi anyagi kultúrára. Így egy furcsa konfliktus jött létre az úgynevezett „elitkultúra” és az úgynevezett „antropológiai kultúra” között, mert a mindennapi élet kulturális szokásai nagyon különböztek attól, ami az irodalom, a filozófia, a szociológia vagy az oktatás területén történt. Emiatt a kelet-európai értelmiség pozíciója a saját helyi nemzetükkel szemben teljesen más, mint a nyugat-európai értelmiség helyzete.

Nagyobb távolság és ellentét van köztük. Ez az ellentét különösen erős az orosz kultúrában, ahol az értelmiség és a helyi közösség mintha két különböző bolygóról jött volna. Az orosz értelmiség a nagy európai, sokkultúrájú család része. Az orosz forradalom előtt az orosz irodalom, zene és filozófia a világ legfontosabb intellektuális folyamataiban vett részt, ezzel egy időben egy orosz paraszt egy premodern, vallásos univerzumban élt, aminek semmi köze nem volt az orosz elitkultúrához. Ez a nagy különbség az elitkultúra és az antropológiai értelemben vett kultúra között a mi periférikus régióink egyik sajátossága. Egyébként a külföldi modellek és sémák, amelyeket egy helyi környezetbe bevezetnek, általában adaptálódnak, változnak, hogy igazodhassanak a helyi kulturális szokásokhoz. Ez az jelenti, hogy az európai sémák mindig megváltoztak a lokális alkalmazás során, és bizonyos értelemben a helyi antropológiai szokásokkal összeillesztve alkalmazzák őket a kulturális intézmények. Ez furcsa helyzetet eredményez, különösen a demokratikus és jogi intézmények terén, mert az emberek máshogy, Anglia vagy Franciaország állampolgári, világpolgári kultúrája alapján használják. Az úgynevezett közéleti értelmiségiek hivatásuknak érzik, hogy a *valódi* sémákat és modelleket vezessék be, ami számukra a haladást és a civilizációt jelenti. Személyes missziójuknak érzik ezt, ami persze megint egy furcsa, öngyarmatosító helyzet.

Vissza szeretnénk volna térni az Ön személyes intellektuális, szakmai pályájához, ahhoz, hogy hogyan találkozott az Ön által használt elméletekkel. 1989 előtt már aktív kutató volt. Azelőtt találkozott ezekkel a problémákkal, mielőtt megismerte volna a gyarmatosításról szóló szakirodalmat, amit később alkalmazott a kelet-európai helyzetre, vagy maga a dekolonializációról és posztkolonializációról szóló elméleti keret inspirálta Önt arra, hogy ezek felé a történeti problémák felé forduljon?

1989 előtt bolgár irodalmat tanítottam, ez volt az eredeti szakterületem. Miközben ezzel foglalkoztam, feltűnt, hogy a bolgár irodalmi és értelmiségi életben az utolérés problémája egy központi kérdés. A *hiányzó kultúra* problémája olyan volt, mint egy refrén, ami a kultúránk önreflexiójának része.

Mikor elkezdtem nemzetközi szlavisztikai konferenciákra járni, rájöttem, hogy ez nem egy pusztán bolgár sajátosság. Ez a probléma valamilyen módon strukturális része sok kelet-európai kultúrának: az oroszoknak, a románoknak, a szerbnek, a magyaroknak. Bár nem ismertem nagyon jól a magyar kultúrát, de ez Magyarországra és Lengyelországra is érvényesnek tűnt, Csehországra viszont már kevésbé. Rájöttem tehát, hogy ezeknek a periférikus kultúráknak vannak általános strukturális vonásai, és akkor pár novembert kollégámmal közösen írtam egy rövid esszét egy szófiai konferenciára. Ez a *Jegyzetek az öngyarmatosító kultúrákról* című szövegem, amelyet 1995-ben írtam. Abban az időben még egyáltalán nem ismertem az *igazi* posztkoloniális elméleteket. Később kezdtem el olvasni őket, amikor Németországban töltöttem négy évet, német könyvtárakban és német tudományos, értelmiségi közegben. Sokat olvastam a nyugati posztkolonializmusról, ami ebben az időben nagyon előtérben volt. Mikor visszatértem Szófiába, elkezdtem a *Center for Advanced Studies*-ban dolgozni, ami akkoriban nyílt meg, és ahol a Balkánnal kapcsolatos projekteket szerveztünk. Ezután írtam meg *Dark Intimacy*¹⁰ című tanulmányomat, amikor egy évet Budapesten töltöttem vendégkutatóként a Collegium Budapestben. Nem sokkal később Szófiában szerveztünk egy kis konferenciát, ahová örömmel hívtam meg Gayatri Spivakot. Eljött, és volt egy nagyon furcsa és érdekes beszélgetésünk, ami után kiadta *Nationalism and the Imagination*¹¹ című könyvét. Ebben szerzőtársként jelölt meg engem, pedig én éppen hogy csak hozzájárultam a kötethez, aminek ő volt az igazi kezdeményezője. Ezek után egyfajta divat jelent meg a *Jegyzetek az öngyarmatosító kultúrákról* szövegem körül, amire válaszul megírtam a *Self-Colonizing Metaphor* című szövegem, ekkor már a posztkoloniális elméletek ismeretében. Ezt később továbbfejlesztettem és azt próbáltam szemléltetni, hogy az öngyarmatosítás metaforája egy heurisztikus eszköz, amelynek megvan a maga területe, ez pedig különbözik a kriptó-gyarmatosítástól, a belső gyarmatosítástól, a balti posztkolonializmustól és efféléktől. Ezen dolgoztam és erről terveztem egy hosszú könyvet is írni, amit még nem sikerült befejeznie. Lehet, hogy kiadom majd azokat a részeit, amelyek készen vannak, mert egyébként sincs időm hosszú elméleti munkára.

Nemrég írtam egy cikket *The End of Self-Colonization*¹² címmel, ami Bulgária Európai Unióba való belépéséről szól, ami megadta az ország politikai szuverenitásának elismerését, de nem járt kulturális elismeréssel. Ez vezetett a bolgár euroszkepticizmus és europopulizmus berobbanásához, és ahhoz, hogy Európa megszűnt képzeletbeli standardnak lenni. Európa már nem eszmény, ezt az ideált lerombolta az euroszkepticizmus és a nacionalista populizmus, amihez az Európai Unió bürokráciája is hozzájárult a maga módján. Véleményem szerint hasonló folyamat ment végbe Magyarországon, Lengyelországban, Csehországban és így tovább. Ebben az új, többközpontú világban a régi mércék és az idealizált nagyhatalmak véget értek. Ma már más világban élünk.

¹⁰ KIOSSEV, 2002.

¹¹ SPIVAK, 2010.

¹² KIOSSEV, 2020.

Igen, például, ha a mai magyar rendszerre gondolunk, rá kell jönnünk, hogy egy nagyon komplex jelenségről van szó: egyrészt az egész Orbán-rezsim kommunikációja EU-ellenes, az ellenzék pedig EU-párti és Brüsszeltől kér segítséget. Ugyanakkor az egész Orbán-rezsim erősen függ a német autópálya magyarországi gyártásától. Tehát míg diskurzív szinten EU-ellenes, a termelés szintjén mélyen beágyazott az európai struktúrába.

Ez Putyinra is igaz, akinek a rendszere nagyon erőteljesen függ az orosz gáz németországi fogyasztásától. Az ilyesfajta ellentmondások azonban nem meglepőek, sőt, gyakoriak. Az öngyarmatosítás az eurocentrizmus végével befejeződik. Ha többé nem Európa van a középpontban, az öngyarmatosításnak vége szakad. Ez persze nem jelenti azt, hogy most egy ideális világban élünk. Bonyolult és konfliktusokkal teli világban élünk.

Ön szerint tehát az Európa-központúság véget ért?

A szimbolikus hatalom ereje túléli a valódi hatalom halálát. Az USA-nak hosszú időn keresztül Európa kulturális traumát okozott, de többé már nem ez a helyzet. Hollywood után, az amerikai populáris kultúra után már nem, hiszen a világ kulturális piacát meghódították az amerikai termékek. Biztos tudják, hogy Spengler már 1919-ben a nyugat alkonyáról beszélt. De Európa kulturális befolyása nem tűnt el abban az időben, és még az első és második világháború katasztrófái sem voltak elegendőek ahhoz, hogy az eurocentrizmus véget érjen. Most azonban fokozatosan halványul.

Bár halványul, de megvannak a maga sikerei is. Gondolhatunk például Románia politikai helyzetére, ahol az EU-párti szervezkedések és politikai tüntetések nagyon sikeresek voltak, és az EU-t támogató pártok vannak hatalmon.

Nem keverném össze az Európai Uniót az idealizált birodalommal. Az EU gazdasági unióként, Európai Szén- és Acélközösségként indult. Fokozatosan fejlődött politikai és diplomáciai egységgé, de soha nem törekedett kulturális egységesítésre. A kultúra az egyes országokra van bízva. Senki nem foglalkozik az európai kultúra és a hiányzó európai identitás nehéz problémáival. Az EU pedig egyáltalán nem az az idealizált birodalom, amely a 19. századi kollektív képzeletben jött létre.

Viszont manapság azt lehet érezni, hogy az EU egyre nagyobb hangsúlyt helyez a kulturális aspektusára, talán mivel gazdasági alapjai egyre gyengülnek; például egyre több pénzt áldoznak az Erasmus-ösztöndíjakra.

A Brexit egyfajta kulturális identitás következménye, és nem pusztán egy gazdasági érdeké. Talán a brit gazdasági érdekről is szól, de erre a kérdésre nincs egyértelmű válasz. Kelet-Európában értelmiségiként olyan időkben nőttünk fel, amikor az eszményünk a demokrácia és a liberalizmus volt. De van egy bolgár vicc, ami így szól: „Bebizonyosodott, hogy minden, amit a szocializmus magáról állított, hazugság, de minden, amit a kapitalizmusról mondott, igaz.” A kapitalizmusról, amit mi akkoriban idealizáltunk, kiderült, hogy egyáltalán nem ideális. Tele van különféle konfliktusokkal, problémákkal, így a mostani fiatal generáció érthető okokból baloldali. Sokuknak

azonban nincs történeti emlékezete a létező szocializmusról, és a történeti tapasztalatot a valóban létezett szocializmusról alkotott tudományos utópiákra cseréli le. Összekeverik a neomarxista vitákat egy olyan projekttel, amit nosztalgikusnak is nevezhetnénk. Én a nosztalgia ellen foglalkozok állást, emiatt pedig a legokosabb hallgatóimmal is konfliktusba szoktam kerülni.

Az interjút Kállay Eszter és Nagy Kristóf készítette 2020 februárjában

Felhasznált irodalom és rövidítések

JAMES

1938 JAMES, C. L. R.: *The Black Jacobins: Toussaint L'Ouverture and the San Domingo Revolution*. London, Secker & Warburg, 1938.

KIOSSEV

2002 KIOSSEV, Alexander: The dark intimacy: maps, identities, acts of identification. In: *Balkan as Metaphor: Between Globalization and Fragmentation*. Eds.: BJEIĆ, Dušan I. – SAVIĆ, Obrad. Cambridge, MIT Press, 2002.

2011 KIOSSEV, Alexander: The Self-Colonizing Metaphor. In: Atlas of Transformation. Eds.: BALADRÁN, Zbyněk – HAVRÁNEK, Vít – KREJČOVÁ, Věra. Prague, JRP Ringier, tranzit.cz, 2010. (<http://monumenttoformation.org/atlas-of-transformation/html/s/self-colonization/the-self-colonizing-metaphor-alexander-kiossev.html> – Utolsó letöltés: 2020. május 11.)

2017 KIOSSEV, Alexander: Jegyzetek az öngyarmatosító kultúrákról. Ford.: HEGYI Otti és BORBÉLY András. *a szem*, 2017. (<https://aszem.info/2017/01/alexander-kiossev-jegyzetek-az-ongyarmatosito-kulturakrol1/> – Utolsó letöltés: 2020. május 11.)

2020 KIOSSEV, Alexander: The End of Self-Colonization: Bulgarian Literature in a Global Condition. In: *Bulgarian Literature as World Literature*. Eds.: HARPER, Mihaela P. – KAMBOUROV, Dimitar. London, Bloomsbury, 2020.

KJOSZEV

2000 KJOSZEV, Alexandar: Megjegyzések az önkolonizáló kultúrákról. Ford.: KARÁDI Éva. *Magyar Lettre Internationale*, 10. (2000) 37. sz. 7-10.

THAROOR

2017 THAROOR, Shashi: „But what about the railways...?” The myth of Britain’s gifts to India. *The Guardian*, 2017. március 8. (<http://www.theguardian.com/world/2017/mar/08/india-britain-empire-railways-myths-gifts> – Utolsó letöltés: 2020. július 21.)

TRENCSÉNYI

2011 TRENCSÉNYI Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Budapest, Argumentum, 2011.

TSONEVA

2019 TSONEVA, Jana: *The Making of the Bulgarian Middle Class: Citizens Against the People in the 2013 Protests*. Phd Dissertation, Central European University, 2019. (http://www.etd.ceu.edu/2020/tsoneva_jana.pdf – Utolsó letöltés: 2020. május 11.)

SPIVAK

2010 SPIVAK, Gayatri Chakravorty: *Nationalism and the Imagination*. Chicago, University of Chicago Press, 2010.

STEINMETZ

2003 STEINMETZ, George: „The Devil’s Handwriting”: Precolonial Discourse, Ethnographic Acuity, and Cross-Identification in German Colonialism. *Comparative Studies in Society and History*, 45. (2003) 1. sz. 41-95.

2007 STEINMETZ, George: *The Devil’s Handwriting. Precoloniality and the German Colonial State in Qingdao, Samoa, and Southwest Africa*. Chicago, The University of Chicago Press, 2007.

Walter Sauer

Habsburg gyarmatügy

Ausztria-Magyarország szerepének újraértékelése a tengerentúli terjeszkedésben¹

Tényező volt-e a Habsburg Birodalom a gyarmati politikában? A hagyományos értelmezés alapján a válasz: nem. Ausztria (1867-től Osztrák–Magyar Monarchia) nem is szerzett saját tengerentúli gyarmati birodalmat,² ahogy a gyarmatosítási politikát illetően sem vette fel a versenyt egyik európai nagyhatalommal sem. Különösen az Afrikáért folytatott hajsza alatt, az európai imperializmus élénk szakaszában, vagyis a késő 19. század folyamán a Habsburg diplomácia feltűnően kimaradt a külügyek ezen részéből. A 19. és a 20. századi kolonializmussal foglalkozó szakirodalom emiatt ritkán tesz említést a Duna menti többnemzetiségű birodalomról, melynek uralkodói évszázadokon keresztül a Kelet-Közép-Európa és a Balkán irányába való területi terjeszkedésre koncentráltak.³ Időnként ezért teljesen kimarad Ausztria a gyarmatosításról szóló vitákból, egyedüli kivételt talán az 1814–15-ös bécsi kongresszus megrendezése képez. Azokat az osztrákokat, akik gyarmati vállalkozásokban vettek részt, gyakran német származásúként azonosították (mint Oscar Baumann), vagy azokkal az országokkal kapcsolták össze, amelyek szolgálatában eljártak (mint például Friedrich Welwitsch-t Portugáliával).

A tudományos vitában Ausztria esetében tapasztalható hallgatás összhangban van a nemzeti hozzáállással – mind a tudományos, mind a köznapi diskurzus tekintetében. Távol attól, hogy megvizsgáljunk azt a kérdést, hogy vajon találhatóak-e az ország történetében gyarmatosító vagy imperialista tendenciák, és ha igen, akkor miért, a vita nagyrészt megreked azon alapvetés rögzítésénél, hogy Ausztria nem gyarmattartó hatalom, ennél fogva tengerentúli működésének következményei nem szorulnak vizsgálatra. Ez a gyarmatosító törekvésektől való állítólagos tartózkodás néha feltűnik a mai politikai identitás fontos elemeként is. Ennek a megközelítésnek az eredete 1900 környékére tehető, amikor is azt a célt szolgálta, hogy legitimálja

¹ Habsburg Colonial: Austria-Hungary's Role in European Overseas Expansion Reconsidered. *Austrian Studies*, 20. (2012) 5–23.

² Itt nem foglalkozom azzal a kérdéssel, hogy vajon le lehet-e, vagy hogy milyen értelemben lehet „gyarmatosításként” leírni a Habsburg Birodalom terjeszkedését Közép- és Kelet-Európában, valamint a Balkánon. Erről a vitáról lásd: FEICHTINGER–PRUTSCH–CSÁKY (HG.), 2003; KOMLOSY, 2006.

³ SAUER, 2007a; Ausztria 19. századi történelméhez különösen: RUMPLER, 1997

a birodalomnak a gyarmatszerzésben vallott nyilvánvaló kudarcát (vagy érdeklődésének hiányát). E pozíciók szerint Ausztria „valódi sorsa” csupán a „civilizációban”, a „misszióban” és a „kutatásban” – mintsem a valódi gyarmati tevékenységekben található.⁴ 1945 után, Ausztria független és demokratikus köztársaságként való újraalapításával ezt az elgondolást arra alkalmazták, hogy pozicionálni tudják az országot a változó nemzetközi környezetben. A gyarmatosításban való részvétel tagadásának célja egyrészt az volt, hogy ellensúlyozza azokat az értelmezéseket, amelyeket a német revizionista gyarmati mozgalom az 1930-as években dolgozott ki, és amelyek a Habsburg uralom alatt zajló tengerentúli tevékenységeket a 19. századi német imperializmus fontos előfutáraként ábrázolták.⁵ Másrészt pedig Ausztria, egy kis ország, amely 1955-ben tartósan semlegesnek nyilvánította magát, a „tisza gyarmati múlt” konstrukcióját felhasználva képes volt arra, hogy jó kapcsolatot építsen ki az el nem kötelezett, valamint az újonnan függetlenné vált országokkal, különösképpen Afrikában és Ázsiában. Bármennyire is együttérzünk ezekkel a törekvésekkel – az a tény megmarad, hogy ezek nem a tudományos vizsgálatok megállapításaira adott reflexiók, hanem olyan ideológiai megközelítések, amelyeket bizonyos irányelvek legitimálásra használtak. A klasszikus, széles körben idézett képlet erre a hozzáállásra Hugo Hassinger földrajztudós nevéhez köthető, aki Bécsben egy nemzetközi kutatóintézet megalapítását javasolta, ezzel Ausztria tudományos hagyományában a nem-gyarmatosító felfogást népszerűsítve:

„Auf jeden Fall wird der aus Österreich kommende Forscher frei sein von dem Verdacht, mit seiner Wissenschaft materielle Interessen zu verbinden und politischen Machtbestrebungen zu dienen, denn auch in der Zeit, als Österreich noch eine Großmacht war, haben seine Forscher [...] sich stets die Uneigennützigkeit und den Idealismus bewahrt, und sie haben aus innerem Drang und nicht nur etwa im Auftrag ihre Forscherarbeit geleistet.“⁶

„Az Ausztriából származó kutató minden esetben mentes lesz annak gyanújától, hogy tudományával anyagi érdekeket köt össze és politikai, hatalmi törekvéseket szolgál, mivel még abban az időben is, amikor Ausztria nagyhatalom volt, kutatói [...] folyamatosan megtartották önzetlenségüket és idealizmusukat, kutatómunkájukat belső készletéből, nem pedig valaki megbízásából teljesítették.“

Röviden, mind a nemzeti, mind a nemzetközi diskurzusok hajlamosak egyetérteni – habár eltérő okok miatt – a Habsburg monarchia gyarmati szerepének tagadását illetően; hajlamosak Ausztriát Svájcra hasonlítani, amelynek helyzetét a gyarmati terjeszkedést tekintve gyakran szintén helytelenül lényegtelennek látják.⁷ Ez a feltevés azonban sok kérdést megválaszolatlanul hagy. Ausztria(-Magyarország) esetében egy gyarmatosítás iránt nem érdeklődő, egy gyarmatosításellenes, vagy egy sikertelenül gyarmatosító államról beszélünk? Az osztrák tudományos kutatás, ahogy azt Hassinger állítja, valóban mindig önzetlen és a politikai vagy gazdasági

⁴ Erről lásd: SAUER, 2007b.

⁵ Lásd például: STRUCK, 1927; PIETSCHMANN (HG.), 1939.

⁶ HASSINGER, 1949. 14.

⁷ Vö. MINDER, 2011.

érdekektől mentes volt? Az osztrák utazók, misszionáriusok és kereskedők – csupán azért, mert Habsburgok által uralt országokból származtak, valóban másként viselkedtek, mint más hasonló európai országok népei, amelyeknek *volt* gyarmati múltjuk? És mindenekfelett: az imperializmusnak vagy a gyarmatosításban való részvételnek milyen definícióját használjuk? Azt értjük alatta, hogy egy európai nemzetállam közvetlen politikai befolyást gyakorol valamely amerikai, ázsiai vagy afrikai terület felett – a *formális birodalmat*, Gallagher és Robinson szavaival élve?⁸ Mi a helyzet azonban az uralom más formáival, más hajtóerőkkel? És mi a helyzet a hazai fejleményekkel/fejlődéssel?

A válasz ezekre a kérdésekre nyilvánvalóan nagyban függ a használt módszertantól. Amennyiben meglehetősen egyszerű módon csak a „formális birodalmat” (közvetlen állami ellenőrzés) vesszük, akkor a Habsburg Monarchia jelentősége valóban minimális. Az európai tengerentúli terjeszkedés azonban összetettebb jelenség volt. Évszázadok alatt és különböző intenzitással valósult meg, formális és informális birodalmakat egyaránt létrehozott, megvalósulási formái pedig jelentősen eltértek a különböző európai országok között, a mögöttes érdekektől, az elérhető forrásoktól és a politikai helyzettől függően. Hogyha az európai dominancia értelmezését kitágítjuk és a formális és az informális stratégiákat (mint a hegemoniális kapcsolatok a kereskedelemben vagy az ideológiában) egyaránt beleértjük, továbbá foglalkozunk a politikai, gazdasági és kulturális jelenségekkel is, akkor a kapott kép összetettebbé válik. Következésképpen ahhoz, hogy felülvizsgáljuk azt a hagyományos elméletet, mely szerint a Habsburg Birodalom nem vett részt a tengerentúli terjeszkedésben, szükséges, hogy újrakontextualizáljunk néhány eseményt és fejleményt, melyeknek a tengerentúli terjeszkedésben való jelentőségét szélesebb körben még nem teljesen ismerték el.

I

Ausztria imperializmusának kritikai tárgyalásához mindenekelőtt elengedhetetlen az osztrák (vagy osztrák-magyar) egyének szerepének vizsgálata a tengerentúli terjeszkedés kontextusában. Csakugyan sokan voltak. Hassinger a fent említett, gyakran idézett publikációjában egy tucat személyt sorol fel, akik többek között Afrikában tevékenykedtek és – az ő szavaival élve – „földrajzi kutatást” végeztek. Ráadásul Hassinger listája nem átfogó és csak az úgynevezett „felfedezőkről” ad számot. Ám hogyha megnézzük az összes ismert osztrák-magyar „utazót” és figyelembe vesszük tevékenységük teljes kontextusát, nyilvánvalóvá válik, hogy néhány kivételtől eltekintve legfőbb fókuszuk semmiképpen sem a tudományos kutatás volt. Ezek a férfiak (és nagyon kevés nő is) éppen annyira voltak részei a tengerentúli terjeszkedés informális (és néha formális) dimenzióinak, mint más országok „utazói”. Fontos, hogy nemcsak egyéni teljesítményükben, hanem intézményi összefüggéseikben is látnunk kell őket úgy mint birodalmi intézmények képviselőit. Ezáltal hamar világossá válik, hogy az európai tengerentúli terjeszkedésben sajátos stratégiákat képviseltek – vallási, kereskedelmi, szociokulturális és politikai érdekeket egyaránt.

⁸ GALLANGHER–ROBINSON, 1953.

Hogyha alaposabban megvizsgáljuk ezeket a tevékenységeket, amelyek első pillantásra civil indíttatásúnak tűnnek, egyértelművé válik, hogy bizonyos mértékig államiak is voltak. Nyilvánvaló eset a jezsuita misszionáriusoké és laikus munkatársaiké, akiknek tevékeny szerepe volt a dél-szudáni osztrák gyarmati jelenlét létrehozásában (lásd lentebb). Közvetettebben néhány, az egészségügy terén kiemelkedő szerepet játszó orvos az Oszmán Birodalomban és azon túl (mint például Jakob Eduard Polak Perzsiában) politikai támogatásra támaszkodott, amelynek fejében információkat szolgáltatott és befolyásolta a politikai döntéseket.⁹ Mások kormányközi megállapodások értelmében a külföldi gyarmati szolgálatban találták meg a helyüket: mint például az úgynevezett adószakértők, akiket (sok más európaihoz hasonlóan) az 1876-os adósságválság idején küldtek ki Egyiptomba (közülük elsősorban Rudolf Slatin említendő),¹⁰ valamint számos zsoldos, akiket a II. Lipót belga király által alapított Association Internationale pour l'Exploration et la Civilisation de l'Afrique¹¹ bécsi ága toborzott.¹² Továbbá a haditengerészet parancsnokai között bevett szokásnak számított hogy a gyarmati hódításhoz az egyszerű utazó karakterét használták álcaként. Maximilian Daublebsky von Sterneck admirális 1880-as évek közepéről származó mondatait idézve:

„Die Zeitungen sind voll von Dementis, daß es Oesterreich gar nicht einfällt, auswärtige Colonien, Factoreien etc. zu gründen, jedenfalls wäre es dermalen viel zu früh, daran zu denken, nichtsdestoweniger aber ist es keine Unmöglichkeit. [...] Männer der Wissenschaft, Forscher, Handelsleute könnten ja künftiges Jahr das Schiff begleiten und eine unauffällige Expedition mit bestimmten Zwecken, wenn auch nicht ausgesprochen, daraus entstehen. Eine Ansiedlung unserer Auswanderer könnte vielleicht inscenirt werden.”¹³

„Az újságok cáfolják, hogy Ausztriának eszébe jutna külföldi gyarmatokat, gyáratokat stb. alapítani. Mindenesetre túl korai lenne erre gondolni, annak ellenére, hogy nem lehetetlen. [...] Tudósok, kutatók és kereskedők az eljövendő évben elkísérhetnék a hajót, és ártalmatlannak tetsző, alig észrevehető, ugyanakkor határozott célú felfedezőutat tehetnek, mely egy alig észrevehető felfedezéshez vezetne bizonyos szándékokkal, habár azokat nem nyíltan kifejezve. Lehetséges, hogy kivándorlóinknak települést lehetne így szervezni.”

Hogy néhány egyéni út valóban ilyen célokat szolgált-e, az nyitott kérdés. A haditengerészet azonban több alkalommal is rendelkezésre bocsátotta személyi állományát és fegyvereit „expedíciók” biztosításához (például gróf Teleki Sámuel és Ludwig von Höhnel kelet-afrikai szafari vadászatához 1887–88-ban)¹⁴, valamint térképészeti és egyéb kiképzést is kínált azok vezetőinek, részben a hadsereg Földrajzi Intézete által – minden bizonnyal nem hátsó szándék nélkül.

⁹ CHAHROUR, 2007.

¹⁰ BROOK-SHEPHERD, 1972.

¹¹ [Nemzetközi Szövetség Közép-Afrika Felfedezéséért és Civilizációjáért, vagy rövidebb megnevezése: Nemzetközi Afrika-szövetség – A fordító.]

¹² LOPASIC, 1971.

¹³ Idézi HÖBELT, 1987. 760.

¹⁴ IMPERATO, 1998. Höhnelnek az amerikai milliomos, Chanler társaságában tett második kelet-afrikai útjához lásd: KOTRBA, 2008.

Annak ellenére, hogy nem vonták be az osztrák–magyar kormányzati szerveket, a „felfedező” jelenlétének – függetlenül attól, hogy kereskedelmi, tudományos vagy turista küldetésről volt szó – olyan változatos vonatkozásai voltak a tengerentúli területeken, melyek elválaszthatatlanok a gyarmatosítástól. Az 1840-es évektől kezdve például számos szabadúszó jelentős mértékben hozzájárult az egyiptomi és főként a szudáni gazdasági és társadalmi változások beindításához, többek között Franz Binder, aki Szudán egyik legbefolyásosabb kereskedőjévé vált.¹⁵ Az ilyen tevékenységek erősítették vagy – amennyiben addig „ismeretlen” területre irányultak – előkészítették az európai behatolást. Miközben a lehető legtávolabb nyomultak be a hátszágba, olyan politikai környezetben dolgoztak, ami a geostratégiai tervezés tényezőjévé tette őket. Kelet-Afrika példaként szolgálhat erre: a brit kezdeményezésekkel látszólag versengő vállalkozásokat (mint a Freiland kivándorlók, akik 1894-ben telepes gyarmatot akartak létrehozni a kenyai hegyvidéken) gátolták a brit hatóságok, más vállalkozásokat azonban a brit érdekeltségek kiegészítéseként értelmeztek (mint a Teleki-Höhnel vagy a Kmunke expedíciókat)¹⁶, így azokat folytathatták, mivel hozzájárultak az adott régióról való brit ismeretek gyarapításához. Emellett valójában a hagyományos afrikai kormányzás alatt álló területekre irányuló „felderítő” missziók önmagukban is hatalmas gyarmati vállalkozások voltak. Például Kelet-Afrika esetében a karavánok, illetve a több száz teherhordó és katona által kiváltott jelentős gazdasági és környezeti hatás részletesen be lett mutatva.¹⁷ A helyi lakossággal szemben gyakran alkalmaztak erőszakot, hogy az átkelés érdekében ételt, teherhordókat vagy vezetőket zsaroljanak ki, máskor egyszerűen elretentő példaként, vagy büntetesképpen. Ez magától értetődő dologgá vált, és kivételt alóla az osztrák–magyar utazók sem képeztek. Tudunk olyan gyilkosságról, amit 1888-ban Kenyában, a Teleki-Höhnel expedíció során követek el, vagy Baumann (aki egy német expedíciót vezetett) által 1892-ben Ruandában és Burundiban, ahol egyébként úgy tűnik, ő volt az első európai ember.¹⁸

Gyarmati érdeklődése szinte minden „felfedezőnek” volt, sőt, sok esetben kritizálták saját (osztrák–magyar) kormányukat, amiért az nem volt proaktív a tengerentúli politikában. Emil Holub, aki magát az osztrák Livingstone-nak tekintette, és nem rendelkezett jelentős állami támogatással, azt tervezte, hogy az osztrák kivándorlók településeit nem a Habsburg kormányzat irányítaná, hanem maguk a telepesek, együttműködve a helyi Tswana és Lozi törzsek uralkodóival.¹⁹ Legtöbb honfitársa azonban a közvetlen osztrák irányítást támogatta azokon a felfedezett területeken, amelyek alkalmasnak bizonyultak fegyencek elhelyezésére, kivándorlásra vagy gyarmati áruk beszerzésére.²⁰ Ilyen kevésbé ismert eset volt Eduard Glaseré, az osztrák közel-keleti tanulmányok egyik alapítóatyjává, aki 1889-ben számolt be a kormányzatnak a bibliai (a modern Jemenben lévő) Ofír „felfedezéséről”:

¹⁵ STIANSEN, 2000.

¹⁶ LOIDL, 2011.

¹⁷ ROCKEL, 2006; KAKUSKA, 2007.

¹⁸ CHRÉTIEN, 1968; KÖFLER, 2007.

¹⁹ HAMANN, 2007. 172–173.

²⁰ Részletekért lásd: SAUER, 2007c. 72.

„Ich [...] freue mich, daß ich meinem Vaterlande als Erstem die Verwertung meiner Entdeckung anbieten kann. Sollte die hohe k. und k. Regierung geneigt sein, an den Erwerb einer Colonie u. z. speziell des Ophirlandes zu schreiten, dann würde ich es mir zur besonderen Auszeichnung anrechnen, die auf Ophir bezüglichen Ergebnisse meiner Arbeiten, den Plan für das weitere Vorgehen und meine persönlichen Ansprüche vor einer Specialcommission zu entwickeln.“²¹

„Örömmel tölt el, hogy hazám számára elsőként kínálhatom fel felfedezésem hasznosítását. Amennyiben a fenséges császári és királyi kormány érdeklődik egy gyarmat, különösen Ofir megszerzése iránt, nagy megtiszteltetés lenne számomra, ha egy különleges bizottság előtt beszámolhatnék Ofírral kapcsolatos munkám eredményéről, jövőbeni alakulásának tervéről, valamint személyes igényeimről.“

Összességében a bécsi kormányzat elutasította az ilyen javaslatokat, noha némelyiket tovább tanulmányozta, azonban végül egyet sem valósított meg. Ez csalódottságot okozott az utazók közösségének, ezért néhányan ezen ambiciózus emberek közül úgy döntöttek, hogy más, a tengerentúli politikában aktívabb európai hatalmak szolgálatába állnak. Portugália és Franciaország mellett Nagy-Britannia számított népszerűnek, nem utolsósorban az egyiptomi krízisben való érintettsége miatt. A számos egyén közül Rudolf Slatin például, aki a Mahdi államból való 1895-ös szökése után és Szudán brit meghódítását követően az egyik legmagasabb rangú gyarmati tisztté vált. A Német Császárságot azonban gyakrabban választották munkaadónak; számos osztrák–magyar ment Német Kelet-Afrikába, többek között például Oscar Baumann. Kevésbé ismert Franz Seiner, a jobboldali újságíró, aki Észak-Namíbiában a német birodalmi külügyminisztérium fizetett ügynökeként teljesített szolgálatot – miközben hivatalos megbízása az volt, hogy néprajzi, földrajzi és faji kutatást (!) végezzen.²²

Úgy tűnik tehát, meglehetősen félrevezető lenne az osztrák–magyar szereplők tengerentúli informális jelenlétét pusztán „kutatás-orientálnak” és „nem-gyarmatinak” ítélni. Ellenkezőleg – más országokból származó kollégáikhoz hasonlóan ők is erősen részrehajlók voltak a gyarmati politikát illetően, azzal a különbséggel, hogy kevesebb támogatást kaptak kormányuktól. Kutatásaik azonban sok esetben informális tengerentúli aktivitások részesei voltak. A szakértők kiváló térképeket készítettek,²³ ásványlelőhelyekről számoltak be,²⁴ antropológiai és néprajzi anyagokat gyűjtöttek²⁵ – gyakran etikai vagy jogi normákat is megszegve – vagy helyi nyelveket tanulmányoztak,²⁶ de mindennek részesei voltak a nem hivatásos utazók is, mivel beszámolóikkal és gyűjteményeikkel hozzájárultak az otthoni tudományos ismeretek bővítéséhez. A gyarmati behatolás és természetesen a hódítás érdekében

²¹ Eduard Glaser levele gróf Kálnoky külügyminiszternek, 1889. március 25. HHStA MdÄ, PA I. 7/684.

²² Vö. SAUER, 2008. 14–16.

²³ KRETSCHMER, 1988.

²⁴ LOBITZER–KADLETZ, 1999.

²⁵ Mint Rudolf Pöch, aki a hatékony gyűjtési módszerével lett híres. Habár gyűjteményének egy részét vissza kellett adni Ausztráliának (2009, 2011) és Dél-Afrikának (2012), mivel beszerzéseinek kétes természete bizonyosságot nyert. Lásd: LEGASSICK–RASSOOL, 2000.

²⁶ MUKAROVSKY (HG.), 1987.

is állandóan szükség volt információra az útvonalakról és a közlekedési eszközökről, az időjárás helyzetéről, az étel- és vízellátásról, nem is beszélve a lehetséges protektorátusok gazdasági potenciáljáról és politikai fenntarthatóságáról. A tudományos kutatás szükségszerűen része volt ezeknek az érdekeknek, kiegészítője volt a gyarmati politikának. Végül, egy általánosabb szinten, a tengerentúli terjeszkedés és az iparosodás európai (nyugati) modelljének középpontjában a tudományos haladás állt.²⁷ Részvévé vált annak, ahogyan a modern társadalmak felfogják a természetet és a világegyetemet, a gazdasági és emberi kapcsolatokat, a haladást és a válságot. A „fejlődés” nyugati modelljének alkalmazásával, valamint annak a tengerentúltra való exportálásával az osztrák–magyar felfedezők politikai értelemben jelentősen hozzájárultak a gyarmatosító vállalkozás egészéhez.

II

Ebből pedig az következik, hogy az osztrákokat (vagy osztrák–magyarokat) sokkal kiemelkedőbb (és minden bizonnyal sokkal inkább politikai) megvilágításban kellene látnunk, mint ahogy azt általában tesszük. Mi a helyzet azonban a hivatalos irányelvekkel, az állami intézmények érintettségével a tengerentúli terjeszkedésben? Központi eleme ez ennek a kísérletnek, amely arra irányul, hogy újraértékeljük a Habsburg Birodalom jelentőségét a gyarmati politika sajátos területén. Ahhoz, hogy nekifoghassunk a kérdés megválaszolásának, azt javaslom, tegyünk különbséget az érintettség multilaterális (a III. részben tárgyalt) és unilaterális dimenziói között. Utóbbira nézve kétféle eredményre vezetett a 18. század és a 20. század eleje között végbement fejlemények egyszerű áttekintése: egyrészt, a Habsburg Birodalom komoly kísérletet tett a formális és informális gyarmatosításban való részvételre egyaránt. Ezek a törekvések pedig nagy mértékben hasonlítottak a más európai országokban bekövetkezett folyamatokhoz. Másrészt azonban két jelentős kudarc következményeként Ausztria elvesztette versenyképességét a gyarmati ügyeket illetően.

A 18. század nagy részében a Habsburg Birodalom – ahogyan az akkoriban megszokott volt –²⁸ a távolsági kereskedelemre fókuszált, amit a gyarmati társaságok végeztek a nyilvánosság részvételével és támogatásával. Az első ilyen társaságot 1722-ben alapították Oostendében (amit két évvel később szereztek meg az osztrák Habsburgok), a másodikat pedig 1775-ben William Boltsnak, a Brit Kelet-indiai Társaság egy volt alkalmazottjának javaslatait követve.²⁹ Erődöket építettek az indiai Koromandel-parton és Kantonban (Guangzhou, Kína), később a Delagoa-öbölben (Maputo, Mozambik), Mangalorban és a Nikobár-szigeteken (ma mindkettő Indiához tartozik) is. Ennek a kereskedelmi rendszernek a rabszolgakereskedelem is fontos része volt.³⁰ A politikai megfontolások azonban mindkét esetben a korai feloszlathoz vezettek: 1732-ben a Nagy-Britanniával és Hollandiával kötött megállapodás

²⁷ ADAS, 1989.

²⁸ DELUMEAU–RICHARD, 1968.

²⁹ Lásd többek között: SERRUYS 2005; MEISTERLE, 2007.

³⁰ EVERAERT, 1975. Különösen agresszív rabszolgakereskedő volt az 1780-as években Brüsszelben élő osztrák üzletember, Frédéric Romberg. Lásd: WEBER, 2004. 195–204.

értelmében, amely szerint a két ország elfogadja a Habsburgok nőági örökösödést (az első nagy visszaesés); 1785-ben pedig a Portugália Delagoa-öbölbeli³¹ erődje ellen végrehajtott katonai támadás és a társaság későbbi csődje miatt. Mindkét cég figyelemre méltó állami támogatást és érdeklődést kapott, továbbá kereskedelmi szempontból is jövedelmezők voltak. A gyarmati tapasztalatok, valamint a gyarmati érdekeltségek a kelet-indiai kereskedelemről való 1732-es kivonulás miatt máshogy alakultak, és kevésbé is voltak fontosnak, mint más nyugat-európai országok esetében.

A következő időszakban (1848-ig) a tengerentúli kereskedelem meghatározóbbá vált és egyre inkább politikai nyomással párosult. Eleinte – a napóleoni háborúk alatt fennálló gazdasági krízisből való kilábalás érdekében – fontos ösztönzőnek tekintették az exportot. A legfőbb hangsúly, Brazíliától és Kínától eltekintve, főként Levantén és Egyiptomon volt. Azt remélték, hogy Mohammed Ali pasa, az Oszmán Birodalom kormányzója növelni fogja Egyiptomban az európai fogyasztási cikkek iránti szükségleteket. Az 1820-as évek pozitív kereskedelmi tapasztalataira alapozva Metternich „keleti tanácsadója”, Anton Prokesch³² különleges (bilaterális) partneri viszonyt előlegezett meg Egyiptom és Ausztria között. A két ország közti kereskedelem azonban az 1830-as években stagnált, az üzleti vállalkozások pedig egyre inkább ragaszkodtak a politikai nyomásgyakorláshoz érdekeik ily módon való támogatása céljából. Végül a Muhammad Ali egységei ellen a Közel-Keleten történt 1840-es többoldalú haditengerészeti beavatkozás (lásd lentebb) irrelevánssá tette a „különleges kapcsolat” koncepcióját, utat engedve így a kereskedők követeléseinek.

A kereskedők nagy befolyásának megértéséhez figyelembe kell vennünk az úgynevezett *Kultusprotektorat* intézményét, amely az osztrák uralkodókat az Oszmán Birodalom területén tevékenykedő katolikus misszionáriusok védelmezőiként ismerte el.³³ Idővel ez a védelem szinte diplomáciai státusszá fejlődött, ami a Habsburgok minden alattvalójára kiterjedt, beleértve az üzletembereket is.³⁴ A „szabad kereskedelem” megvalósítása prioritássá vált. Ez a kereskedelemben az egyiptomi állami monopóliumok eltörlését, Szudán vonatkozásában pedig a Fehér-Nílusnak a Közép-Afrikába irányuló rabszolgaszerző expedíciók számára való megnyitását jelentette.³⁵ Valószínűleg a legsikeresebb osztrák diplomata e tekintetben az ifjú Konstantin Reiz volt Kartúmban, aki szoros kapcsolatban állt a kereskedők érdekvédelmi csoportjával, és aki 1851-ben agresszíven provokálta az egyiptomi főkormányzót, Abd al-Latifot,³⁶ ahogy arról egy kortárs beszámoló tudósít:

³¹ Rövid fennállása ellenére az osztrák jelenlét az elefántcsont és a rabszolgák iránti túlzott igényével a következő években is érezhető maradt a régióban. Lásd: CARLSON, 1984. 63–160.

³² Prokesch tudományos és kulturális tevékenységeiről lásd: BERTSCH, 2005.

³³ Hasonló protektori szerep nem létezett sem a szultán, sem a nyugati világ muszlimjai tekintetében, ez a tény – Rudolph A. Graham szavaival élve – „szemléletesen hangsúlyozta a nem keresztény világ alárendelt pozícióját a nemzetközi jogban”. Idézi: HAIDER-WILSON, 2005. 122.

³⁴ Kevésbé ismert, hogy Etiópiában a két legjobb helyzetben lévő európai az 1840-es években az olasz misszionárius Justinus de Jacobis és a német tudós Wilhelm Schimper volt, akik valójában osztrák „alattvalók” voltak. Sikeresen alakítottak ki szoros kapcsolatot Ras Dajazmach Wébé és az osztrák konzulátus között Alexandriában, majd később Kartúmban. Lásd: SAUER, 2011. 13–14

³⁵ Uo., 19–22.

³⁶ ROEMHELD, 1959.

„Dr. Reitz undertook to enforce the treaty [of 1838], and actually ran two vessels belonging to Austrian protégés past the guard established at the junction of the Niles. The Pasha thereupon had all the sailors belonging to these vessels arrested, but after two days of violent manoeuvres and counter-manoevres, allowed the vessels to proceed. The unjust monopoly was therefore virtually annulled – an important fact to Europeans who may wish to engage in the trade.”³⁷

„Dr. Reitz vállalta az 1838-as szerződés érvényesítését, és két osztrák védelem alatt álló hajót futtatott el a Nílus csomópontjánál felállított őrség mellett. A pasa ekkor letartóztatta a hajókon lévő tengerészeket, majd két napig tartó erőszakos huzavona után azonban engedélyezte a hajók továbbhaladását. Az igazságtalan monopólium emiatt gyakorlatilag semmissé vált – fontos tény ez azon európaiak számára, akik részt kívánnak venni a kereskedelemben.”

Az 1848-as forradalmak leverését követően létrejött neoabszolutista rendszer, a trieszti kikötőben rejlő lehetőségeket kihasználva, megpróbálta a birodalmat egy Közép- és Észak-Európa közötti nemzetközi kereskedelmi központként pozicionálni. Ebben az összefüggésben mind a Szuezi-csatorna projektje – amelyben Franciaországnak és Ausztriának jelentős szerepe volt –, mind azok a tervek, hogy gyarmati előőrsoket állítsanak fel a Kelet-Ázsiába vezető út mentén, erősödtek. Ferdinánd Miksa főherceg – az uralkodó (Ferenc József) fiatalabb testvére és a haditengerészet főparancsnoka – a Szuez és India közti majdani hajóút mentén két alkalommal is hídfőállások létrehozását kezdeményezte, vagy legalábbis azok előkészítésére irányuló tengerészeti műveleteket.³⁸ Ezek közül az első – szakszerűtlenül előkészített – út Wilhelm von Tegetthoff hadnagy (később admirális) 1857-es adatgyűjtő küldetése volt, melyet a Vörös-tengeren levő Szokotra szigetcsoporthoz (mai Jemen) vezetett. A második pedig az osztrák Novara zászlóshajó 1857 és 1859 közötti Föld körüli útjához kötődött, melynek célja az osztrák felségjog kinyilvánítása volt a Nikobár-szigetek fölött – egyértelmű utalásként a Habsburgok 18. századi gyarmatosítási politikájára.³⁹ Ezen a két próbálkozáson kívül a területi terjeszkedés másik hangsúlyos iránya Szudán volt, ahol a fent már említett jezsuita misszió ürügyén terveztek gyarmatot létesíteni,⁴⁰ valamint Etiópia felföldje is, amihez Reitz kiválóan előkészítette a terepet.

A tervek közül azonban egyik sem valósult meg, nagyrészt azért, mert a bécsi kormány nem biztosította a gyarmati területek fenntartásához szükséges anyagi és katonai erőforrásokhoz való hozzáférést. Természetesen voltak gazdasági megfontolások az „informálisról” a „formális birodalomra” átállás kísérlete mögött, kiváltképp azért, mert a Szuezi-csatorna megnyitása hamarosan várható volt. Mindazonáltal, ezeket az irányelveket a polgárságnak csak egy apró, főként olaszul beszélő csoportja támogatta; egyidejűleg növekedett azonban a kritika a haditengerészet „párhuzamos külpolitikájával” kapcsolatban. A liberális forradalmat elnyomó erők, az uralkodó

³⁷ TAYLOR, 1862. 387–388.

³⁸ SAUER, 2002. 44–54.

³⁹ WEISS-SCHILDDORFER, 2010; KING, 2009.

⁴⁰ MÉDARD, 1997; FRELJH, 2009; SAUER, 2011.

dinasztia, a hadsereg és a katolikus egyház olyan és ahhoz hasonló jelszavakat han-goztattak, mint a „monarchia büszkesége” vagy „az osztrák zászló világszerte való láthatósága”, a liberális, főként németül beszélő polgárság azonban ezeket szkepticizmussal figyelte. Az általános európai „felsőbbrendűségi érzés” természetesen megvolt a többi kontinenssel szemben, a gyarmati hódításhoz szükséges tömegbázis létrehozására azonban nem volt még meg a lehetőség. Amint a neoabszolutista rezsim fenntarthatatlannak bizonyult, eltűntek gyarmati víziói is.

Az 1860 és 1867 között bekövetkezett katonai vereség és a gazdasági problémák az uralkodócsaládot arra kényszerítették, hogy Magyarországnak alkotmányos jogokat és politikai autonómiát adjon. Ezekben az években, de a rákövetkezőekben is, a bécsi döntéshozók alapvető feladatuknak tekintették a birodalom megmentését, emiatt pedig lemondtak legtöbb tengerentúli tevékenységükről – ez volt a második nagy visszaesés a gyarmati versenyképességet illetően.⁴¹ Az 1850-es évek vége felé még a szuezi vállalkozásban való részvételtől is lemondtak.⁴² A német nyelvű liberális pártok emellett mindent megtettek annak érdekében, hogy csökkentsék a hadsereg, különösen a haditengerészet költségvetését. Egy 1871-es külpolitikai dokumentumban Friedrich Beust miniszterelnök lemondott a gyarmati ambíciókról, helyettük egy, az imperialista Németországgal való erős szövetség megkötését, valamint a birodalom balkáni pozícióinak megerősítését szorgalmazta.⁴³ A haditengerészet csökkenő befolyása és a külpolitika részleges irányváltása egyaránt erősen hatott a gyarmati műveletekre. A tényleges vagy potenciális gyarmatszerzési lehetőségeket többször átengedték a nyugat-európai hatalmak politikai vagy kereskedelmi engedményei ellenében.⁴⁴ A „felfedezők” folyamatosan javasolták, hogy nyissanak kereskedelmi bázist itt, vagy fegyvergyarmatot ott, de ezeket a javaslatokat a kormány rendre elutasította.

Az érdeklődés azonban jelentősen megnőtt az iránt, amit a „kereskedelem imperializmusának” neveztek. Kereskedelmi egyezményeket kötöttek a kelet-ázsiai országokkal; az 1880-as évekre Brit-India lett az Osztrák–Magyar Monarchia legnagyobb tengerentúli kereskedelmi partnere.⁴⁵ Ahogy Pasquale Revoltella, a trieszti üzleti világ legfőbb reprezentánsa fogalmazott:

„Eine Welt liegt vor uns, [...] wo der Handelsgeist täglich unerhörte triumphfe feiert, wo die ganze ueberlegenheit europäischer thatkraft und europäischer Cultur, vor welcher tausendjährike Reiche in den Staub versinken, sich geltend macht.”⁴⁶

⁴¹ Ezenkívül 1864-ben Ferdinánd Miksa főherceg hatezer osztrák zsoldossal és a francia hadsereg támogatásával személyes gyarmati kalandba fogott: célja az volt, hogy egy fiktív birodalom uralkodója legyen Mexikóban. Három évvel később a Mexikói Köztársaság törvényes hatósága kivégeztette – egy sokkaló fejlemény, amely komoly traumatikus hatást gyakorolt az osztrák politikai elitre.

⁴² SAUER, 2007c. 52–54. Az általános kontextushoz lásd: FARNIE, 1969.

⁴³ LUTZ, 1972.

⁴⁴ Ausztria balkáni politikájának (Bosznia-Hercegovina 1878-as okkupációja) támogatásán kívül például Tunéziában 1896-ban átadták Franciaországnak a konzuli igazságszolgáltatási jogokat az Osztrák–Magyar Monarchiába exportált francia borok magasabb vámtarifájáért cserébe.

⁴⁵ SAUER, 2007c. 54–58.

⁴⁶ REVOLTELLA, 1863. 11.

„Egy olyan világ van előttünk, [...] ahol a kereskedelem korábban nem látott sikereket ünnepel nap mint nap, ahol az európai vállalkozás és az európai civilizáció fölénye érvényesül, amihez képest más, több ezer éves birodalmak a porba sülylednek.”

Nem véletlen egybeesés, hogy az 1873-as bécsi világkiállítás középpontjában a Kelet állt, beleértve Egyiptomot is, ez a tény pedig nemcsak a tengerentúli üzletet támogatta, hanem egyben megfelelt az Európán kívüli világ „orientalista” felfogásának is.

A politikai helyzet az Osztrák–Magyar Monarchiára az 1873-as összeomlás után súlyos hatással lévő gazdasági válság következtében megváltozott. Számos tényező vezetett a tengerentúli tevékenységek iránti érdeklődés megújulásához, ezúttal az üzleti világ és a nyilvánosság szélesebb köreiben is. Gazdasági szempontból először a nyersanyagoknak az osztrák gazdaság számára való biztosítása került napirendre. E tekintetben kimondottan aktív volt a berndorfi Krupp gyár, a német Krupp család osztrák ága, amely világszerte aktívan kutatott nikkellelőhelyek után, amit végül a Salamon-szigeteken találtak meg. A birodalmi haditengerészet támogatásával katonai expedíció indult 1895–1896 között, hogy ezt a csendes-óceáni szigetcsoportot osztrák fennhatóság alá helyezték. A vállalkozás azonban a helyi ellenállás miatt elbukott, és még Nagy-Britannia felháborodását is kiváltotta.⁴⁷ Egy másik keresett árucikk az olaj volt; Németországgal közösen terveztek olyan területeket elfoglalni Anatóliában és a Közel-Keleten, amelyek később az első világháború előtt és során is fontossá váltak.⁴⁸ A kivándorlás egyre inkább hozzájárult az osztrák települések (vagy akár „gyarmatok”) külföldön való formális létrehozásának terveihez is. Néhány összehangoltan működő csoport a Nyugat-Szaharának a Spanyolországtól való megvásárlásáért, vagy legalábbis bérbe vételéért lobbizott a kormánynál, hogy ott osztrák emigráns kolóniát hozhassanak létre. Kérésüket a kormány végül elutasította.⁴⁹ Alsóbb szinten a Freiland Mozgalom a(z „üres”) kenyai hegyvidékre irányuló tömeges kivándorlásra készült.⁵⁰ A cionisták pedig Ugandába terveztek ehhez hasonló módon telepes államot létrehozni, tervüket azonban 1905-ben fel kellett adniuk.⁵¹ Ezekkel a magánkezdeményezésekkel párhuzamosan a kormány, ahogyan az már említésre került, növelte az osztrák beavatkozást a többoldalú gyarmati ügyek esetében. Ferenc Ferdinánd főherceg pedig fokozta az imperialista propagandát, valamint emellett egyfajta sovinizmus is átítatta az osztrák–magyar nyilvánosságot.

Összefoglalva kijelenthetjük, hogy számos, a tengerentúli elkötelezettségre irányuló terv és vállalkozás létezett, és hogy a Habsburg Birodalom egyetlen egy esetben sem tekintette az európai imperialista politikai intézkedéseket illegitimnek. Természetesen, ahogyan azt említettem, a gyarmati vállalkozásokban is voltak visszaesések, legfőképpen a 19. század második felének az a három évtizede, amikor az állami szervek tudatosan távolmaradtak a gyarmati terjeszkedés ügyeitől. Ezekre az évekre azonban valójában inkább kivételként kell tekintenünk, mintsem szabályként.

Összességében nézve, az események más európai országokhoz hasonlóan zajlottak: bizonyos időszakokban több figyelem fordult az informális, máskor pedig

⁴⁷ WINTER, 2005.

⁴⁸ KLEIN, 1984. 282–289.

⁴⁹ Uo., 266–267.

⁵⁰ NEUBACHER, 1987.

⁵¹ SCHLAG, 1988. 184–186.

a formális stratégiákra; az intenzív és kevésbé intenzív gyarmati tevékenységek időszaka váltakozott. Kétségtelen, hogy a legtöbb kezdeményezés kevés sikerrel járt és hosszútávon nem volt fenntartható, ez történt azonban a brit, a francia vagy az olasz vállalkozásokkal is.⁵² Véleményem szerint az alapvető különbség abban állt, hogy éppen az európai tengerentúli terjeszkedés legmeghatározóbb szakaszában, a 19. században, az „Afrikáért folytatott hajsza” korszakában az Osztrák–Magyar Monarchia hivatalosan passzívan állt a gyarmatosítás kérdéséhez. Miközben az újonnan egyesült és hangsúlyozottan modernizálódó császári Németország energiáit a gyarmati hódításra fordította,⁵³ a Habsburg Birodalom hagyományosan egyre inkább elveszítette az iramot. Ezért nemcsak az európai szinten csökkenő politikai és katonai befolyása volt felelős, hanem sokkal inkább a lassú fejlődés és a polgárság mint társadalmi osztály, amely nem volt képes a belső piacon túlra tekinteni és eszerint befolyásolni a gazdasági és társadalmi döntéseket. Csak a 20. század elején tértek vissza a tengerentúli ügyek proaktívabb megközelítéséhez.

III

Végezetül egy, a gyarmatosítás többoldalúságát érintő kérdéskörnek is érdemes figyelmet szentelnünk. A történetírásban a tengerentúli terjeszkedést gyakran a gyarmatbirodalmak létrehozására irányuló tevékenységként értelmezik, ennek következtében pedig az európai hatalmak közti versengésre helyezik a hangsúlyt. Alkalmanként azonban Európa világszintű terjeszkedéséhez szükség volt általánosan elfogadott szabályokra és alapelvekre, ennél fogva egy hatóságra, amelynek feladata, hogy közvetítőként és felügyelőként működjön az ilyen nemzetközi – valójában Európán belüli – egyezmények esetében. Korábban ezt a szerepet a pápa töltötte be (például az 1494-es tordesillasi szerződés esetében). A gyarmati versengésbe belépő új hatalmak és az elfoglalt vagy a meghódított területeken felbukkanó új kihívások miatt (például a gyarmatosítás elleni tiltakozás) megnőtt az igény egy többoldalú szabályozásra: a kihívás egyrészt abban állt, hogy megakadályozzák a nagyobb konfliktusokat Európán belül, másrészt pedig abban, hogy megelőzzék az imperializmus bármilyen rendszerszerű gyengülését. Az 1814–15-ös Bécsi Kongresszus és az úgynevezett *európai koncert* megalakulása új szintjét jelentette az együttműködésnek.⁵⁴ Ez a *concert*, amely alig intézményesült, a következő évtizedekben, sőt, egészen az első világháború kezdetéig az európai nagyhatalmak többoldalú döntéshozatalának legfontosabb fórumává vált. Mivel a Habsburg Birodalom – a Napóleon-ellenes koalíció egyik hajtóereje – a század nagy részében az uralkodó kontinentális hatalmak egyike volt,⁵⁵ felmerül a kérdés, hogy részt vett-e, és ha igen, akkor hogyan vett részt azoknak a gyarmati ügyekről való döntéseknek a meghozatalában, amelyeket ez a többoldalú fórum hozott.

Ausztriának az európai birodalmi együttműködés két területén való részvételére – nevezetesen a konferenciadiplomáciára és a katonai akciókra – koncentrálna sze-

⁵² Nagy-Britanniáról továbbra is hasznos áttekintés nyújt: CURTIN, 1964.

⁵³ WEHLER, 1976; GRAICHEN-GRÜNDE, 2005; FIEDLER, 2005; CONRAD, 2011.

⁵⁴ HOLBRAAD, 1970; BRIDGE-BULLEN, 1987; CONZE, 2001.

⁵⁵ BRIDGE, 1989.

retném ezt a kérdést tárgyalni, anélkül, hogy túlságosan elmerülnénk a részletekben. Három különböző szakaszt különböztethetünk meg. Az első szakasz, az úgynevezett Vormärz időszaka alatt – amely az 1848-as forradalmakhoz vezetett – az 1814–15-ös Bécsi kongresszus fontos referenciapontnak számított a tengerentúli terjeszkedésben. Számos gyarmat, főként az egykori francia, spanyol és holland birtokok újból felosztásra kerültek. Ausztria fő képviselője, Klemens Metternich herceg, 1848 előtt az ország vezető politikusa és a „legitim” uralkodókkal⁵⁶ való együttműködés lelkes támogatója, könnyedén elfogadta ezeket a területi rendezéseket. Az európai egyensúly megőrzése, akármilyen gyenge is volt, fontosabbnak tűnt számára, minthogy bármilyen tengerentúli területre igényt tartson. Ráadásul a Kongresszus nyilatkozatot adott ki a rabszolgakereskedelem megszüntetéséről, amelyben többek között előírták, hogy Nagy-Britanniának át kellene kutatnia az Atlanti-óceánon közlekedő hajókat. Ezt a nemzetközi emberi jogok korai dokumentumaként lehet értelmezni, annak ellenére, hogy kerüli a „jogokra” való hivatkozást, ám bizonyára előfutára volt a későbbi évek „filantropikus imperializmusának”. Annak ellenére, hogy a Habsburg Birodalomban is látták a megvalósításában rejlő nehézségeket, a határozat osztrák támogatásra is talált, mivel elősegítette a brit–francia megbékélést.⁵⁷

Az európai birodalmi érdekek esetében, főként a levantei térséget illetően, azonban sokkal erősebb érdekeltség érezhető a Habsburg Birodalom részéről.⁵⁸ Az egyik ilyen téma, amellyel a Kongresszus foglalkozott, az a mediterrán „kalózkodás” volt, amely kisebb jelentőségű regionális konfliktusokhoz is vezetett Európa és Észak-Afrika között.⁵⁹ Abban egyetértettek, hogy az európai tengeri érdekeket a jövőben inkább erővel kellene biztosítani, mintsem válságdíj vagy sarc ellenében. Nem egyeztek meg viszont egy közös flotta kialakításában, hanem az egyes országok katonai akcióit engedélyezték. Ennélfogva európai (brit, francia, holland, amerikai és osztrák) felhatalmazás alapján tengeri beavatkozások sorozata következett az észak-afrikai államok ellen. A „kalózkodásról” szóló új irányelvek összhangban voltak Metternich azon elképzelésével, miszerint a „törvényes” politikai rendet akár katonai erő alkalmazásával is fenn kell tartani. Természetesen ebben saját érdek is volt. Miután egy Habsburg zászló alatt közlekedő kereskedő hajót eltérítettek a kalózkodók, a haditengerészet 1829-ben számos Marokkói kikötővárost támadott meg. Továbbá Bécs is aktív logisztikai támogatást nyújtott Algír francia ostromához.

A kongresszus után a katonai nyomásgyakorlás általánossá vált, és nem csak az úgynevezett kalózkodással szemben. 1840-ben az *európai koncert* (azaz Franciaországot kivéve minden hatalom) Szíriában és Palesztinában katonai beavatkozást hajtott végre az egyiptomi csapatok ellen. A hadjáratot Metternich és brit kollégája, Lord Palmerston készítette elő, és Ausztria hajókkal és katonai egységekkel is részt vett benne. Kétségtelen, hogy ezzel a többoldalú erődemonstrációval az európai hatalmak megadták a végső dőfést Egyiptom autonóm fejlődési modelljének, valamint az is, hogy Északkelet-Afrikában utat nyitottak a további imperialista

⁵⁶ KANN, 1960.

⁵⁷ FRANK, 2012.

⁵⁸ Ne felejtjük el, hogy még a független Brazília ellen is fontolóra vették a beavatkozás lehetőségét, ám ezt végül logisztikai és más okokra hivatkozva elvetették.

⁵⁹ Az összetett természetéről annak, amit az európaiak „kalózkodásként” érzékeltek lásd: PENNELL, 1994. Az általános kontextushoz pedig lásd: BONO, 2009.

behatolásnak. Bécsben a beavatkozást, jellemző módon, nem az osztrák kereskedelemre vagy egyéb érdekekre hivatkozva magyarázták, hanem arra a veszélyre, hogy Egyiptom függetlenné válhat Oszmán hűbérurától – ami pedig felboríthatná a hatalmi egyensúlyt Európában.⁶⁰

Az európai imperializmusban való osztrák részvétel második szakasza a 1850-es évek végén kezdődött és nagyrészt párhuzamosan zajlott a gyorsuló tengerentúli terjeszkedéssel. 1869-ben felavatták a Szezi-csatornát, 1871-ben Nagy-Britannia annektálta a dél-afrikai vidéket, ahol gyémántlelőhelyeket fedeztek fel, a következő években pedig az európai figyelem Közép-Afrika felé irányult. A többoldalú szabályozások egyre fontosabbá váltak, és az európai koncert különböző tevékenységeihez, mindenekelőtt az 1884–85-ös berlini Kongó-konferenciához vezettek. Ebben a meghatározó időszakban az Osztrák–Magyar Monarchia viselkedése jelentősen eltért a korábitól. Egyrészt, gazdasági okokból kifolyólag, Egyiptom iránti érdeklődése továbbra is hangsúlyos maradt. Az osztrák bankok például Egyiptom fő hitelezői közé tartoztak, valamint a birodalom a *Caisse de la Dette Publique* tagja lett. Alexandriában, az 1882-es brit beavatkozás után, egy osztrák tisztviselő még az „Európai Rendőrség” parancsnokává is vált, akit az európai polgárok védelmével bíztak meg a gyarmatosításellenes tiltakozókkal szemben.⁶¹ Másrészt azonban a Kongó-kérdés, valamint az ismerősnek számító levantei horizonton túlmutató gyarmati terjeszkedés iránt nem mutatott komoly érdeklődést az Osztrák–Magyar Monarchia. A II. Lipót belga király által összehívott 1876-os brüsszeli Nemzetközi Földrajzi Konferencián az Osztrák–Magyar Monarchia még kiemelt szerepet játszott. A Berlini Konferencián azonban – amely az afrikai történelem kétségkívül egyik legjelentősebb eseménye – már alig volt bármilyen szerepe.⁶² A konferencia határozatait, az afrikai területi nyereségek igazolásáról és kölcsönös elismeréséről való megegyezést, illetve a Kongói Szabadállam diplomáciai elismerését szerény érdeklődés mellett ugyan, de elfogadták az osztrák–magyarok. A berlini konferencia záróokmányának ratifikálásakor a *Herrenhaus*ban – a parlament felsőházában – tartott beszédek viszont többé-kevésbé elutasítóak voltak az ezen ügyekben való további részvételt illetően. Gróf Kálnoky külügyminiszter szarkasztikusan meg is jegyezte, „*dass wir [...] diesen Fragen absolut ferne stehen*” (hogya [...] tőlünk abszolút távol állnak ezek a kérdések)⁶³. Ugyanez a hozzáállás – formális részvétel, de semmi politikai kezdeményezés – érvényesült a következő gyűléseken is, például az 1889–90-es brüsszeli konferencián, amely fegyverembargót vezetett be az afrikai hatalmak ellen Közép- és Kelet-Afrikában.⁶⁴ Miért éppen ebben az időszakban változott meg a Habsburg Birodalom szemléletmódja? Az egyik oka ennek bizonyára a többnemzetiségű birodalom politikai súlyának csökkenése az európai koncerten belül. A katonai vereség (főként Németország ellen 1866-ban), a politikai visszamaradottság és nem utolsósorban a Habsburg dinasztia tekintélyelvű viselkedése miatt elvesztette versenyképességét a nemzetközi porondon. Közrejátszottak továbbá egyéb belső tényezők is a birodalom fontosságának csökkenésében, ám e kérdéseket mások már vizsgálták.

⁶⁰ ŠEDIVÝ, 2006.

⁶¹ GAY, 1884.

⁶² KURZREITER, 1998.

⁶³ SAUER, 2007c. 63.

⁶⁴ MIERS, 1967.

Végezetül, a 19. század vége felé kezdődött az osztrák részvétel harmadik szakasza a multilaterális tengerentúli koordinációban. Ferenc Ferdinánd főherceg, a birodalom trónörököse széles körben népszerűsített 1892–93-as világkörüli utazásaival Ausztria megújult globális érdeklődését kívánta jelezni a helyi és a nemzetközi közönség számára egyaránt. Ez a birodalmi haditengerészet jelentős modernizációjával és újrafelfegyverzésével, valamint egy agresszív hazai gyarmatosító propaganda-kampánnyal volt alátámasztva (lásd fentebb). Ennek első eredményeként 1900-ban az Osztrák–Magyar Monarchia, még ha szerényen is, de részt vett a gyarmatosításellenes bokszerlázadás leverésében; ezt követően pedig 1914-ig megszállás alatt tartott egy hat négyzetkilométernyi szimbolikus gyarmatot Kínában.⁶⁵ Néhány évvel később, 1906-ban a multilaterális algécirasi konferencián újabb lehetőség nyílt az európai koncertbe való visszakerülésre. Ezen a fórumon az Osztrák–Magyar Monarchia aktív és sikeres közvetítő szerepet játszott a brit, francia és német érdekek között, amit azonban a konferenciáról szóló tanulmányokban gyakran figyelmen kívül hagynak.⁶⁶ Az Osztrák–Magyar Monarchia tehát bizonyos mértékig képes volt arra, hogy visszaszerezze a „becsületos közvetítő” szerepét az európai koncerten belül.

Röviden, Ausztria 19. századi külpolitikájának filozófiája a többoldalúságban állt, ezért sokkal szívesebben vett részt multilaterális hatalmi együttműködésekben, mintsem önálló gyarmatosításban. Ez a megközelítés bizonyára összekapcsolódott a saját stratégiai és kereskedelmi érdekeivel, különösen, ami a Földközi-tengert illeti. Mindezen okok, valamint Ausztria politikai hatalma miatt a 19. század első felében az európai koncerten belül jelentős szerepet vitt a tengerentúli ügyeket illetően. Nem úgy a század második felében. Az uralkodó elit számára azonban ennek ellenére is fontos volt, hogy megtartsa „nagyhatalmi státuszát” azáltal, hogy részt vesz a diplomáciai konferenciákon, a birodalom jelentőségének csökkenése viszont nyilvánvaló volt ezekben az ügyekben. Végül soron Bécs jóváhagyta az összes gyarmati egyezményt, valamint elismerte – legalábbis hallgatólagosan – a többi hatalom összes területi szerzeményét. A gyarmatosítás ellen való tiltakozásnak pedig semmilyen jele nem került feljegyzésre. Sőt, azok az ismétlődő etiópiai kísérletek, melyek osztrák támogatást akartak szerezni a brit vagy olasz nyomás ellen, rendre válasz nélkül maradtak.⁶⁷ Emiatt Ausztria(-Magyarország) még abban az időben is, amikor hiányzott a gyarmati politika iránti érdeklődés, hozzájárult az európai tengerentúli politika nemzetközi elfogadáshoz és legitimálásához.

A szándékom az volt, ahogyan azt tanulmányom elején is említettem, hogy az osztrák történelem néhány, többségében jól ismert eseményét és fejleményét egy másik kontextusba helyezzem, és ezzel újraértékeljem a Habsburg Birodalom szerepét a tengerentúli terjeszkedésben. Hadd foglaljam tehát össze az eredményeket. Először is, világossá vált, hogy a legtöbb, még ha nem is az összes személy, aki Afrikában, Amerikában vagy Ázsiában járt „felfedezés” vagy „kutatás” céljából, politikai, gyarmati vonatkozásban tette azt. Sőt, némelyikük még állami intézmények támogatását is élvezte. Ez triviális megállapításnak tűnik, hiszen ez általánosan jellemző az informális birodalomra, azonban lényeges pont az Ausztriát illető

⁶⁵ KLEIN, 1984. 278–282.

⁶⁶ FELLNER, 1963.

⁶⁷ TAFLA, 1994. 52–85.

vitában. Előfordulhat azonban az, hogy az osztrák–magyarok, kormányuk részleges korlátozása ellenére is, a tengerentúli tevékenységekben intenzívebben vettek részt annál, mint ahogy azt a tudományos diskurzusban eddig elismerték. Másrészt viszont döntő fontosságú lenne gyarmati tevékenységeiket rendszerbe foglalni. Nemcsak személyes ambíciókként, hanem sajátos érdekeként kellene őket értelmezni. Mégpedig olyan politikai, gazdasági, tudományos, kulturális, vallásos stb. érdekeként, amelyek a civil társadalomtól, a kormánytól vagy mindkettőtől származhattak. Ezek különböző stratégiai keretekben fejlődhettek. Nemcsak az Osztrák–Magyar Monarchia, hanem gyakran más olyan európai ország előnyére is használhatók voltak, amelyek a gyarmati politikában aktívabban vettek részt és ezért vonzóbbnak tűntek. Következtetésképpen, a Habsburg Birodalomnak a tengerentúli terjeszkedésben játszott szerepéről szóló vitában, ahhoz, hogy teljes képet kapjunk, nagyobb figyelmet kell fordítanunk az osztrák civil társadalom közreműködésére a többi európai hatalom gyarmati életében. Mindenesetre ahhoz, hogy felülvizsgáljuk az Osztrák–Magyar Monarchia jelentőségét ezen a területen, figyelembe kell vennünk nemcsak a kormányzat, hanem a civil társadalom tevékenységét is.

Harmadik eredményként pedig egyértelművé vált, hogy az osztrák (osztrák–magyar) tengerentúli terjeszkedésben olyan politikai paradigmák követték egymást, amelyek bizonyos mértékig eltértek a más országokban megfigyelhetőktől. Egyfelől, noha hasonló gyarmati stratégiákat alkalmaztak – olykor meglehetősen sikeresen –, mint más országok, két alkalommal mégis gátat vetettek ezeknek a birodalom alapjait fenyegető politikai krízisek. Másfelől, és különösen a 19. században, a figyelem nagyrészt a hatalmi kapcsolatok változásainak az európai koncerten belüli kiegyensúlyozására irányult, és kevésbé a birodalom saját tengerentúli terjeszkedésére, kereskedelmi lehetőségeire vagy a pozícióinak a nemzetközi rendszeren belüli erősítésére. Az, hogy ez a megközelítés, vagyis Metternich öröksége, előmozdította-e az ország saját gazdasági vagy stratégiai igényeit, egyre inkább vita tárgyává válik.⁶⁸ Mindenesetre azonban kudarcot vallott, hiszen az európai hatalmak közti feszültség a 19. század utolsó negyedére túlságosan erőssé vált, a politikai akarat pedig a fennálló különbségek rendezésére minimálisra csökkent. Az 1871-es új irányvonal értelmében még a meggyengült Habsburg Birodalom is arra kényszerült, hogy többoldalú elkötelezettségeit egyoldalú érdekei javára csökkentse – egy lépést téve az agresszív terjeszkedés irányába, ha nem is a tengerentúlon, de a Balkánon. Mindent összevetve, Ausztriára(-Magyarországra) különböző okok miatt speciális esetként kell tekintenünk, viszont fel kellene ismernünk azt is, hogy korszakalkotó szerepet játszott az európai nagyhatalmi politikában.

⁶⁸ Ennek háttérben lásd az 1870-es években zajló elkeseredett küzdelmet a mentorához, Metternich-hez hasonlóan multilaterális Prokesch és azon diplomaták és tábornokok fiatalabb generációja között, akik Ausztria-Magyarország felismert érdekei miatt megkérdőjelezték az oszmán felségjogot Bosznia-Hercegovina felett. (BERTSCH, 2005. 615.)

***

Hálás köszönet Heike Schmidtnek (Bécsi Egyetem) a tanácsaiért, hozzászólásaiért és a vázlat elkészítésében való közreműködéséért. Értékelőimnek szintén meg szeretném köszönni a konstruktív és hasznos hozzászólásokat. A fennmaradó hibák vagy hiányosságok természetesen az enyémeek.

Fordította: Migléc Izabella

Felhasznált irodalom és rövidítések

- HHStA MdÄ, PA** Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ministerium des Äußern, Politisches Archiv
I. 7/684. Allgemeines und Österreich-Ungarn 1848–1918. Varia Generalia, Karton 684.
- ADAS**
1989 ADAS, Michael: *Machines as the Measure of Men. Science, Technology and Ideologies of Western Dominance*. Ithaca, NY, Cornell University Press, 1989.
- BERTSCH**
2005 BERTSCH, Daniel: *Anton Prokesch von Osten (1795–1876). Ein Diplomat Österreichs in Athen und an der Hohen Pforte. Beiträge zur Wahrnehmung des Orients im Europa des 19. Jahrhunderts*. München, De Gruyter Oldenbourg, 2005.
- BONO**
2009 BONO, Salvatore: *Piraten und Korsaren im Mittelmeer. Seekrieg, Handel und Sklaverei vom 16. bis 19. Jahrhundert*. Stuttgart, Klett-Cotta, 2009.
- BRIDGE**
1989 BRIDGE, F. Roy: Österreich (-Ungarn) unter den Großmächten. In: *Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen, in: Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Vol. 6/1. Hg.: WANDRUSZKA, Adam – URBANITSCH, Peter. Vienna, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1989. 196–373.
- BRIDGE-BULLEN**
1987 BULLEN, F. R. – BULLEN, Roger: *The Great Powers and the European States System 1815–1914*. London–New York, NY, Routledge, 1987.
- BROOK-SHEPHERD**
1972 BROOK-SHEPHERD, Gordon: *Between Two Flags. The Life of Baron Sir Rudolf von Slatin Pasha*. London, Weidenfeld & Nicolson, 1972.
- CARLSON**
1984 CARLSON, Sven H.: *Trade and dependency. Studies in the expansion of Europe*. Uppsala, Uppsala University, 1984.

CHAHROUR

2007 CHAHROUR, Marcel: A civilising mission? Austrian medicine and the reform of medical structures in the Ottoman Empire, 1838–1850. *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences*, 38. (2007) 4. sz. 687–705.

CHRÉTIEN

1968 CHRÉTIEN, Jean-Pierre: Le passage de l'expédition Oscar Baumann au Burundi (septembre-octobre 1892). *Cahiers d'Études Africaines*, 8. (1968) 29. sz. 48–95.

CONRAD

2011 CONRAD, Sebastian: *German Colonialism*. Cambridge, Cambridge University Press, 2011.

CONZE

2001 CONZE, Eckart: "Wer von Europa spricht, hat unrecht." Aufstieg und Fall des vertragsrechtlichen Multilateralismus im europäischen Staatensystem des 19. Jahrhundert. *Historisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft*, 121. (2001) 214–241.

CURTIN

1964 CURTIN, Philip D.: *The image of Africa. British ideas and action, 1780–1850*. 2 vols. Madison, WI-London, [K. n.], 1964.

DELUMEAU-RICHARD

1968 DELUMEAU, Jean – RICHARD, Jean: Sociétés et compagnies de commerce en Orient et dans l'Océan Indien. *Annales*, 23. (1968) 4. sz. 823–843.

EVERAERT

1975 EVERAERT, John G.: Commerce d'Afrique et traite négrière dans les Pays-Bas autrichiens. *Revue française d'histoire d'Outre-Mer*, 62. (1975) 1–2. sz. 177–185.

FARNIE

1969 FARNIE, D. A.: *East and West of Suez. The Suez Canal in History, 1854–1956*. Oxford, Clarendon Press, 1969.

FEICHTINGER-PRUTSCH-CSÁKY (HG.)

2003 FEICHTINGER, Johannes – PRUTSCH, Ursula – CSÁKY Moritz (Hg.): *Habsburg postcolonial. Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis*. Innsbruck–Vienna, Studien Verlag, 2003.

FELLNER

1906 FELLNER, Fritz: Die Haltung Österreich-Ungarns während der Konferenz von Algeciras 1906. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 71. (1963) 462–477.

FIEDLER

2005 FIEDLER, Matthias: *Zwischen Abenteuer, Wissenschaft und Kolonialismus. Der deutsche Afrikadiskurs im 18. und 19. Jahrhundert*. Köln, Böhlau, 2005.

FRANK

2012 FRANK, Alison: The Children of the Desert and the Laws of the Sea: Austria, Great Britain, the Ottoman Empire, and the Mediterranean Slave Trade in the Nineteenth Century. *American Historical Review*, 117. (2012) 2. sz. 410–444.

FRELIH

- 2009 FRELIH, Marko: *Sudanska Misija 1848–1858. Ignacij Knoblehar – misijonar, raziskovalec Belega Nila in zbiralec afriških predmetov / Sudan Mission 1848–1858. Ignacij Knoblehar – Missionary, Explorer of the White Nile and Collector of African Objects*. Ljubljana, Slovenski etnografski muzej, 2009.

GALLAGHER

- 1953 GALLAGHER, John – ROBINSON, Ronald: The Imperialism of Free Trade. *The Economic History Review*, 6. (1953) 1. sz. 1–15.

GAY

- 1884 GAY, Hilaire: *La Garde Européenne en Égypte*. Genève, Librairie H. Stapelmohr, 1884.

GRAICHEN-GRÜNDER

- 2005 GRAICHEN, Gisela – GRÜNDER, Horst: *Deutsche Kolonien. Traum und Trauma*. Berlin, Ullstein Hardcover, 2005.

HAIDER-WILSON

- 2005 HAIDER-WILSON, Barbara: Das Kultusprotektorat der Habsburgermonarchie im Osmanischen Reich. Zu seinen Rechtsgrundlagen und seiner Instrumentalisierung im 19. Jahrhundert (unter besonderer Berücksichtigung Jerusalems). In: *Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie*. Hg.: KURZ, Marlene. Vienna, Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2005. 121–147.

HAMANN

- 2007 HAMANN, Georg Friedrich: Emil Holub. Der selbsternannte Vertreter Österreich-Ungarns im südlichen Afrika. In: *K. u. k. kolonial. Habsburgermonarchie und europäische Herrschaft in Afrika*. Hg.: SAUER, Walter. 2. Wien, Böhlau, 2007. 163–95.

HASSINGER

- 1949 HASSINGER, Hugo: *Österreichs Anteil an der Erforschung der Erde. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte Österreichs*. Wien, [K. n.], 1949.

HOLBRAAD

- 1970 HOLBRAAD, Carsten: *The Concert of Europe: A Study in German and British International Theory 1815–1914*. London, Longmans, 1970.

HÖBELT

- 1987 HÖBELT, Lothar: Die Marine. In: *Die bewaffnete Macht. Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Vol. 5*. Hg.: WANDRUSZKA, Adam – URBANITSCH, Peter. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1987. 687–763.

IMPERATO

- 1998 IMPERATO, Pascal James: *Quest for the Jade Sea. Colonial Competition around an East African Lake*. Oxford, Westview Press, 1998.

KAKUSKA

- 2007 KAKUSKA, Petra: Reiseziel Ostafrika. Organisation und Logistik von Maasai-Expeditionen 1882 bis 1889. In: *K. u. k. kolonial. Habsburgermonarchie und europäische Herrschaft in Afrika*. Hg.: SAUER, Walter. 2. Wien, Böhlau, 2007. 225–55.

KANN

1960 KANN, Robert A.: Metternich: A Reappraisal of his Impact on International Relations. *Journal of Modern History*, 32. (1960) 4. sz. 333–339.

KING

2009 KING, Christa Knellwolf: The Novara expedition and the imperialist messages of exploration literature. In: *Stories of empire. Narrative strategies for the legitimation of an imperial world order*. Eds: KING, Christa Knellwolf – RUBIK, Margarete. Trier, WVT Wissenschaftlicher Verlag, 2009. 157–176.

KLEIN

1984 KLEIN, Fritz: Weltpolitische Ambitionen Österreich-Ungarns vor 1914. *Jahrbuch für Geschichte*, 29. (1984) 263–290.

KOMLOSY

2006 KOMLOSY Andrea: Innere Peripherien als Ersatz für Kolonien? Zentrenbildung und Peripherisierung in der Habsburgermonarchie. In: *Zentren, Peripherien und kollektive Identitäten in Österreich-Ungarn*. Hg.: HARS Endre – MÜLLER-FUNK, Wolfgang – REBER, Ursula – RUTHNER, Clemens. Tübingen–Basel, A. Francke Verlag, 2006. 55–78.

KOTRBA

2008 KOTRBA, Franz: *William Astor Chanler und Ludwig von Höhnel und Afrika*. Diplomarbeit, Universität Wien, 2008.

KÖFLER

2007 KÖFLER, Barbara: Oscar Baumann. Die wechselseitige Beziehungen zwischen Forschungs- und Kolonialinteressen. In: *K. u. k. kolonial. Habsburgermonarchie und europäische Herrschaft in Afrika*. Hg.: SAUER, Walter. 2. Wien, Böhlau, 2007. 197–223.

KRETSCHMER

1988 KRETSCHMER, Ingrid: Österreichs Beitrag zur kartographischen Erschließung Ostafrikas bis zum Ersten Weltkrieg. In: *Abenteuer Ostafrika. Der Anteil Österreich-Ungarns an der Erforschung Ostafrikas*. Hg.: Amt der Burgenländischen Landesregierung. Eisenstadt, Amt der Burgenländischen Landesregierung, 1988. 129–60.

KURZREITER

1998 KURZREITER, Johann: Österreich-Ungarn und die Kongofrage 1884–1885. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 46. (1998) 67–88.

LEGASSICK

2000 LEGASSICK, Martin – RASSOOL, Ciraj: *Skeletons in the Cupboard. South African museums and the trade in human remains, 1907–1917*. Cape Town–Kimberley, South African Museum, 2000.

LOBITZER–KADLETZ

1999 LOBITZER, Harald – KADLETZ, Karl: Forschung in außereuropäischen Ländern. In: *Die Geologische Bundesanstalt in Wien. 150 Jahre Geologie im Dienste Österreichs 1849–1999*. Hg.: Geologische Bundesanstalt. Wien, Geologische Bundesanstalt, 1999. 349–531.

- LOIDL**
2011 LOIDL, Simon: Safari und Menschenversuche. Die Uganda-Expedition von Rudolf Kmunke und Robert Stigler. *Österreich in Geschichte und Literatur*, 55. (2011) 1. sz. 38–53.
- LOPASIC**
1971 LOPASIC, Alexander: *Commissaire General Dragutin Lerman 1863–1918. A Contribution to the History of Central Africa*. Tervuren, Musée royal de l’Afrique centrale, 1971.
- LUTZ**
1972 LUTZ, Heinrich: Zur Wende der österreichisch-ungarischen Außenpolitik 1871. Die Denkschrift des Grafen Beust für Kaiser Franz Joseph vom 18. Mai 1871. *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs*, 25. (1972) 169–184.
- MÉDARD**
1997 MÉDARD, Henri: Les protecteurs d’une mission au XIXe siècle. Pères autrichiens et pouvoirs politiques au Soudan égyptien. *Revue française d’Histoire d’Outre-Mer*, 84. (1997) 31–56.
- MEISTERLE**
2007 MEISTERLE, Stefan: Die koloniale Ostindienpolitik des Wiener Hofes in den Jahren 1775–1785. *Wiener Geschichtsblätter*, 62. (2007) 4. sz. 17–29.
- MIERS**
1967 MIERS, Suzanne: The Brussels Conference of 1889–1890: The Place of the Slave Trade in the Policies of Great Britain and Germany. In: *Britain and Germany in Africa*. Eds.: GIFFORD, Prosser – LOUIS, W. M. Roger. New Haven, CT–London, 1967. 83–118.
- MINDER**
2011 MINDER, Patrick: *La Suisse coloniale. Les représentation de l’Afrique et des Africaines en Suisse au temps des colonies 1880–1939*. Berne–Berlin–Brussels, Peter Lang, 2011.
- MUKAROVSKY (Hg.)**
1987 MUKAROVSKY, Hans Guenter (Hg.): *Leo Reinisch, Werk und Erbe*. Wien, Akademie der Wissenschaften, 1987.
- NEUBACHER**
1987 NEUBACHER, Franz: *Freiland. Eine liberalsozialistische Utopie*. Wien, Verlag für Geschichte und Politik, 1987.
- PENNELL**
1994 PENNELL, C. R.: Dealings with Pirates: British, French and Moroccans, 1834–56. *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 22. (1994) 1. 54–83.
- PIETSCHMANN (Hg.)**
1939 PIETSCHMANN, Victor (Hg.): *Führer durch die Sonderschau Ostmarkdeutsche als Forscher und Sammler in unseren Kolonien*. Wien, [K. n.], 1939.
- REVOLTELLA**
1863 REVOLTELLA, Pasquale: *Oesterreich’s Betheiligung am Welthandel. Betrachtungen und Vorschläge*. Trieste, [K. n.], 1863.

ROCKEL

2006 ROCKEL, Stephen J.: *Carriers of Culture. Labor on the road in nineteenth-century East Africa*. Portsmouth, Praeger, 2006.

ROEMHELD

1959 ROEMHELD, Friedrich: Konstantin Reitz. Ein vergessener Vorkämpfer für abendländische Kultur in Afrika. *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs*, 12. (1959). 289–373.

RUMPLER

1997 RUMPLER, Helmut: *Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie*. Wien, Carl Ueberreuter, 1997.

SAUER

2007a SAUER, Walter, Austria-Hungary: The Making of Central Europe. In: *The Age of Empires*. Ed.: ALDRICH, Robert. London, Thames & Hudson, 2007. 196–219.

2007b SAUER, Walter: Jenseits der Entdeckungsgeschichte: Forschungsergebnisse und Perspektiven. In: *K. u. k. kolonial. Habsburgermonarchie und europäische Herrschaft in Afrika*. Hg.: SAUER, Walter. Wien, Böhlau, 2007. 7–15.

2007c SAUER, Walter: Schwarz-Gelb in Afrika. Habsburgermonarchie und koloniale Frage. In: *K. u. k. kolonial. Habsburgermonarchie und europäische Herrschaft in Afrika*. Hg.: SAUER, Walter. 2. Wien, Böhlau, 2007. 17–78.

2008 SAUER, Walter: Österreich und Namibia. Ein schwieriges Verhältnis im langen 20. Jahrhundert. In: *Wien – Windhoek retour. 150 Jahre Beziehungen zwischen Österreich und Namibia*. Hg.: SAUER, Walter. Wien, SADOCC, 2008. 7–61.

2011 SAUER, Walter: Ein Jesuitenstaat in Afrika? Habsburgische Kolonialpolitik in Ägypten, dem Sudan und Äthiopien in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. *Österreich in Geschichte und Literatur*, 55. (2011) 1. sz. 6–27.

SCHLAG

1988 SCHLAG, Gerald: Koloniale Pläne Österreich-Ungarns in Ostafrika im 19. Jahrhundert. In: *Abenteuer Ostafrika. Der Anteil Österreich-Ungarns an der Erforschung Ostafrikas*. Hg.: Amt der Burgenländischen Landesregierung. Eisenstadt, Amt der Burgenländischen Landesregierung, 1988. 171–186.

ŠEDIVÝ

2006 ŠEDIVÝ, Miroslav: Austria and the Near East: Metternich's Foreign Policy During the Second Mehmed 'Ali Crisis, 1839–41'. *Archiv Orientální*, 74. (2006) 1–36.

SERRUYS

2005 SERRUYS, Michael W.: Oostende en de Generale Indische Compagnie. De opbloei en neergang van een koloniale handelshaven (1713–1740). *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis*, 24. (2005) 1. sz. 43–59.

STIANSEN

2000 STIANSEN, Endre: Franz Binder: A European Arab in the Sudan, 1852–1863. In: *White Nile, Black Blood. War, Leadership, and Ethnicity from Khartoum to Kampala*. Eds.: SPAULDING, Jay – BESWICK, Stephanie. Lawrenceville, NJ–Asmara, Red Sea Pr, 2000. 1–21.

STRUCK

1927 STRUCK, Bernhard: Österreichische Kolonialversuche im 18. Jahrhundert. *Völkerkunde. Beiträge zur Erkenntnis von Mensch und Kultur*, 3. (1927) 184–193.

- TAFLA**
1994 TAFLA, Bairu: *Ethiopia and Austria. A History of their Relations*. Wiesbaden, Harrasowitz Verlag, 1994.
- TAYLOR**
1862 TAYLOR, Bayard: *A Journey to Central Africa; or, Life and Landscapes from Egypt to the Negro Kingdoms of the White Nile*. New York, NY, G. P. Putnam and Son, 1862.
- WEBER**
1976 WEBER, Klaus: *Deutsche Kaufleute im Atlantikhandel 1680–1830*. München, Beck C. H., 2004.
- WEHLER**
1976 WEHLER, Hans-Ulrich: *Bismarck und der Imperialismus*, 4te Auflage. München, Kiepenheuer & Witsch, 1976.
- WEISS-SCHILDDORFER**
2010 WEISS, David G. L. – SCHILDDORFER, Gerd: *Novara. Österreichs Traum von der Weltmacht*. Wien, Amalthea Signum, 2010.
- WINTER**
2005 WINTER, Karin: *Österreichische Spuren in der Südsee. Die Missionsreise von S.M.S. Albatros in den Jahren 1895–1898 und ihre ökonomischen Hintergründe*. Wien–Graz, NWV Verlag, 2005.

Matthew P. Fitzpatrick

Kolonializmus, posztkolonializmus és dekolonizáció¹

Az elmúlt két évtizedben a gyarmatosítás történetével foglalkozó tanulmányok (*colonial studies*), a posztkolonizációs fordulat, az új birodalmi (*new imperial history*) és a globális történetírás komoly előrelépést tettek a német történelem meghatározó korszakainak felülvizsgálatára.² Az ezeken a területeken dolgozó kutatók ahelyett, hogy ragaszkodnának ahhoz, hogy a német modernitás alapvetően olyan egyedülálló, elszigetelt jelenség volt, amely tekintélyelvű társadalmi tendenciákat eredményezett, sokat tettek annak érdekében, hogy Németországot visszahelyezzék a 19. századi globális történelem tágabb logikájába, amelyben Európa thalasszokratikus birodalmi saját gazdaságuk, népességük és politikájuk globalizálásán munkálkodtak.³ Ebben az időszakban az európai államok telepes gyarmatokat hoztak létre és szilárdítottak meg – beleértve Német Délnyugat-Afrikát is – az őslakos népesség kitelepítése, helotizálása és lemészárlása árán.⁴ Ezekhez a telepes gyarmatokhoz kereskedelmi lerakatok és ültetvények társultak, amelyek egy szisztematikus, globális kísérlet részeként sarjadtak ki azzal a céllal, hogy a nem európai gazdaságokat, művelési rendszereket és episztemológiai kereteket európai irányba orientálják. Noha szerényebben, mint néhány társa és vetélytársa, de Németország is csatlakozott Nagy-Britanniához, Franciaországhoz, Hollandiához és az Egyesült Államokhoz a globális tengeri imperializmusnak ebben a (főként a szabadpiaci kereskedelmet elősegítő) vállalkozásában.⁵

A Habsburg Birodalom sem maradt teljesen távol ettől a folyamattól. Noha az új birodalmi történetírás a Habsburg Birodalom esetében jórészt Közép-Európa birodalmi dinamikájára összpontosított, néhány fontos jel arra utal, hogy Auszt-

¹ Colonialism, Postcolonialism, and Decolonization. *Central European History*, 51. (2018) 1. sz. 83–89. (A fordítás a kiadó engedélyével készült.)

² A német gyarmatosításra példaként lásd BERMAN–MÜHLHAHN–NGANANG (EDS.), 2014; KUNDRUS, 2003; STEINMETZ, 2007; LINDNER, 2011; NARANCH-ELEY (EDS.), 2014; AMES–KLOTZ–WILDENTHAL, 2005; WALTHER, 2002; WILDENTHAL, 2001. Transznacionális és globális történelméhez lásd: ZIMMERMAN, 2010; CONRAD–OSTERHAMMEL (HG.), 2006; CONRAD 2010; CONRAD 2013.

³ Volker Berhahn a közelmúltban megpróbálta feléleszteni a Sonderweg-teória iránti érdeklődést a terület irodalmának áttekintésével; lásd: BERHAHN, 2017.

⁴ WOLFE, 2006.

⁵ Az európai imperializmus liberális természetéről lásd: PITTS, 2005; MEHTA, 1999; BELL, 2016; PRESS, 2017; FITZPATRICK (ED.), 2012. A német esetre specifikusan lásd: FITZPATRICK, 2008a; GUETTEL, 2012a.

ria szintén érdekelt volt és részt is vett a birodalmi globalizáció folyamataiban.⁶ A német történészek viszont teljesen egyértelművé tették, hogy Németország fontos és kiemelkedő szerepet vállalt Európa globális hódításaiban, a formális állami gyarmatosítás keretein belül és azon kívül is. Az afrikai telepes gyarmatok alapításával párhuzamosan a német antropológia, a német haditengerészet és hajózás, a német kereskedelem, a német misszionáriusok, a német civil társadalmi egyesületek és a német hadsereg mind fontos szerepet játszottak abban, hogy a világ megnyílt az európai uralom előtt.⁷

Az 1990-es évek közepén indult meg az a rendkívül eredményes kutatási hullám, amelynek köszönhetően a [Német] Birodalom jelentősége mára jól kimutatható.⁸ A német imperializmus különböző aspektusainak kutatása során a vitának több meghatározó új irányvonala jelent meg, miközben megnyílt a lehetőség bizonyos régebbi kérdések új empirikus és elméleti vizsgálatára. Ha figyelembe vesszük a 19. századi és a korai 20. századi német történelem teleológiáját, akkor nem meglepő, hogy számos mélyreható tanulmány született arról, hogyan vált a faj az elnyomás kategóriájává a Német Birodalomban. Egyes kutatók számára a faj és a faji alapú erőszak birodalmi vetületeinek kutatása egyet jelentett a faji alapú náci törvények és végső soron a holokauszt eredetének kutatásával.⁹ Ez azonban ellentmondásos vizsgálódási iránynak bizonyult, amely akaratlanul is eurocentrikus teleológiába kényszeríti a gyarmatosítottak tapasztalatait, mivel az afrikaiak elleni szélsőséges európai erőszakot úgy beszél el, mintha az az európaiak ellen később elkövetett szélsőséges európai erőszak előzményeként nyerne mélyebb jelentőséget.¹⁰ Ezzel szemben a faj szerepének vizsgálata német gyarmati kontextusban kielégítőbb eszközt kínált ahhoz, hogy megértsük a nem-náci faji politika működését, valamint azt, hogy milyen mértékben volt átfedésben a német gyarmatosítók és a többi európai hatalom fajfogalma.¹¹

Gyakran összekapcsolódva a faji problémákkal, számos tanulmány szól a társadalmi nemnek a birodalomban betöltött szerepéről is. Ezek nem csupán azzal a céllal születtek, hogy a nőket is beírják a birodalom történelmébe, hanem hogy egyúttal feltárják, miként alkották magukat újra a patriarchális struktúrák Európától távol (példának okáért a gyarmati állampolgársági törvényekben).¹² Számos kutató szintén nagy körültekintéssel tárta fel az osztálypolitika működését a birodalomban, rámutatva ezzel arra, hogy amíg a német munkások nagy érdeklődést mutattak a tágabb értelemben vett gyarmati világ és annak tárgyai iránt, addig az SPD¹³-ről

⁶ FRANK, 2011; RUTHNER, 2002; HUGHES-KROBB (EDS.), 2012; NARANCH, 2017; WEISS, 2010; RITTER-BASCH, 2008.

⁷ Ezekről a különféle szempontokról lásd: BÖNKER, 2012; RÜGER, 2017; KUSS, 2017; BECKER-BEEZ (HG.), 2005; PENNY-BUNZL (EDS.), 2010; ZIMMERMAN, 2001; VAN DER HEYDEN-BECKER (HG.), 2000; OERMANN, 1999; CIARLO, 2011.

⁸ Erre a hullámra hatással volt: ZANTOP, 1997; FRIEDRICHSMEYER-LENNOX-ZANTOP (EDS.), 1998.

⁹ Lásd: ZIMMERER, 2011; MADLEY, 2015.

¹⁰ Az „Afrikától Auschwitzig” tézis részletesebb kritikájához lásd: GERWARTH-MALINOWSKI, 2009; KUNDRUS, 2006; FITZPATRICK, 2008b.

¹¹ GROSSE, 2000; LANGBEHN-SALAMA (EDS.), 2011.

¹² Lora Wildenthal *German Women for Empire* c. könyve nyomán lásd: LOOSEN, 2014; KUNDRUS, 2004; DIETRICH, 2007.

¹³ [Sozialdemokratische Partei Deutschlands – Német Szociáldemokrata Párt – A fordító.]

nehezen volt elmondható, hogy a gyarmatosítás pártján állt volna.¹⁴ A környezettel és a gyarmati biopolitikával foglalkozó történészek pedig a Német Birodalom ökológiai és egészségügyi dimenzióinak történetét tárták fel.¹⁵

Jogosan mondhatjuk azonban, hogy Németország különböző gyarmatainak történettudományos feldolgozottsága még mindig egyenetlen. Nyilvánvaló, hogy Német Kelet-Afrika, Kamerun és Togo nem váltott ki akkora érdeklődést, mint Német Délnyugat-Afrika telepes gyarmata.¹⁶ Ennek ellenére az a jelentőségteljes tény, hogy a német imperializmus jóval túlterjedt ezen a kolónián (sőt magában foglalta a lengyel Kelet „belső gyarmatosításának” vágyát), szintén jól ismert.¹⁷ Ráadásul a német Csendes-Óceán története is egyre fontosabbá válik, noha ez a terület hosszú ideig csak a csendes-óceáni történelem specialistáihoz tartozott.¹⁸

Ma már számos kutató elfogadja, hogy a gyarmati háború Német Délnyugat-Afrikában népiirtás volt – nem úgy, mint mikor 1966-ban a keletnémet történész, Horst Drechsler először megfogalmazta ezt a vádat.¹⁹ Ennek a ténynek az elfogadása nagyrészt Jürgen Zimmerer 2002-es Német Délnyugat-Afrikával kapcsolatos művének és az összehasonlító genocídium-tanulmányok növekvő térnyerésének köszönhető, amelyek világszerte előmozdították a gyarmati népiirtásokról szóló tudományos diskurzust.²⁰ Az az érv azonban erősen vitatott, hogy a német telepések valami módon megértőbbek lettek volna az őslakos népeiséggel (vagy az őslakosok bizonyos csoportjaival), mint a többi gyarmatosító.²¹ A német gyarmati erőszakra irányuló legújabb makro- és mikroszintű vizsgálatok együttesen világítottak rá a német gyarmati erőszak működésére a világ különböző pontjain, egyértelműen bemutatva, hogy az hasonló volt a többi európai birodalom által alkalmazott gyarmati erőszakhoz.²²

Miután az első világháborút követően a győztes antanthatalmak kikényszerítették dekolonizációját, Németország hivatalos gyarmati időszaka sokkal korábban ért véget, mint sok más európai államé (és mindenképpen jóval korábban, mint a brit, az ibériai és a francia telepes gyarmatok utódállamaiban). A korábbi vélekedések szerint ez azt bizonyította, hogy Németország gyarmati múltja jelentéktelen zsákutca volt. Mára azonban az új birodalmi történetírás, valamint a weimari Németország transznacionális és globális történelmi olvasata is megcáfolta ezeket a téves értelmezéseket Németország 1918 – sőt 1945 – utáni gyarmati tevékenységeinek állítólagosan enyhe hatásairól, azáltal, hogy megvizsgálta Németország kényszerű dekolonizálásának utóhatásait, valamint az országnak a kereskedelem és a nemzetközi diplomácia útján a globális szerephez való visszatérésre tett kísérleteit.²³

¹⁴ SHORT, 2012; GUETTEL, 2012b; BONNEL, 2018.

¹⁵ GISSIBL, 2016; BAUCHE, 2017; WALTHER 2015.

¹⁶ Ennek ellenére a szakirodalom ezek esetében is egyre növekszik. Lásd: HABERMAS, 2016; MOYD, 2014; PESEK, 2005; GIBLIN-MONSON (EDS.), 2010; YIGBE, 2017; GOTTSCHALCK, 2016; NYADA, 2014.

¹⁷ KOPP, 2012; NELSON (ED.), 2009.

¹⁸ Lásd: FÖRDERER, 2017; STEINMETZ, 2010. Ezek a tanulmányok a Csendes-óceán specialisták korábbi munkáihoz kapcsolódnak, beleértve: HIERY, 1995; HEMPENSTALL, 1978; FIRTH, 1983.

¹⁹ BÜRGER, 2017.

²⁰ ZIMMERER, 2002. A genocídium fogalmának egyre szélesebb körű használatával kapcsolatos szkeptícizmusról lásd: KUNDRUS-STROTBEEK, 2006.

²¹ BERMAN, 1998; PENNY, 2013; GUETTEL, 2010.

²² MUSCHALEK, 2017; KUSS, 2017; RINKE, 2018.

²³ MÜHLHAHN (ED.), 2017; WEMPE, 2015.

Ez a második világháború utáni, valamint a jelenkori történelem felé való fordulás vezetett el végül ahhoz a kérdéshez, hogy mára mi maradt meg a német gyarmatosításból. Néhány történész, amikor a közelmúltban választ próbált adni erre a kérdésre, elkötelezte magát egy kortárs törekvés mellett, amelynek az a célja, hogy „dekolonizálja” a német történelemet – hogy egy olyan fogalmat használjunk, amely különböző emberek számára kétségkívül különböző jelentéssel bír (mint azt később tárgyaljuk). Mivel a német történelem dekolonizálására tett közelmúltbeli kísérletek által nyilvánvalóvá vált a kizárólag írásos források alapján történő értelmezés egyre csökkenő hatékonysága, elkezdtek vizsgálni Németország bűnrészességét a világ 19. századi felosztásában. A kezdeti próbálkozások megmaradtak túlnyomórészt elméleti síkon: szemléletüket csupán a „posztkoloniális” jelző lecserélésével korszerűsítették – olyan megközelítés ez, amely, bár elméletileg produktívnak bizonyult, talán nem volt képes teljes egészében elszámolni a dekolonizáció programja által felvetett materiális kihívásokkal.²⁴ Ez nem azt jelenti, hogy ne lennének fontos elméleti kérdések Németország birodalmi történelmében, de önmagában ez az intellektuális erőfeszítés még nem azonos a dekolonizációs megközelítéssel – az ugyanis megköveteli a gyarmatosított népek hangjának, prioritásainak és episztemológiai kereteinek előtérbe helyezését.²⁵

Biztató azonban, hogy Németországban a történelem dekolonizációjára irányuló törekvés kijutott az egyetemeken kívülre, és megjelent a közéleti vitákban. Ebben újjáéledtek a második világháború utáni német *Vergangenheitsbewältigung*²⁶ polgári hagyományai, és arra ösztönözték a német intézményeket, hogy feleljenek a dekolonizációs elvárásokra. Ennek eredményeként a legalsóbb szinten számos városban bontakozott ki vita azoknak a már hosszú idő óta figyelmen kívül hagyott emlékműveknek és utcaneveknek a sorsáról, amelyek a gyarmati időkből származnak.²⁷ A közelmúltban a Deutsches Historisches Museumban a gyarmati örökség felülvizsgálatának szentelt kiállítás pedig ugyanerre az ösztönzésre adott intézményes válasz volt – dacára azoknak a hiányosságoknak és hibáknak, amelyek a megnyitón tiltakozást váltottak ki.²⁸

Az akadémián túl a közszférába is elérő kutatók különböző csoportosulásai szintén megpróbálkoztak azzal, hogy a dekolonizáció programjában túllépjenek az elméleti kereteken. Zimmerer például gyakran nyilvánosan felszólalt a gyarmati kérdésekkel kapcsolatban, a Namíbiában elkövetett népirtás jogszerű kártérítésének támogatásától kezdve a Németország birodalmi múltjával való kritikus közösségi szerepvállalás szorgalmazásáig (az új berlini Humboldt Fórumon).²⁹ Potsdamban Anja Schwarz és Lars Eckstein vezeti azt az ígéretes fiatal kutatókból (mint például Yann Le Gall és Sarah Fründt) álló csoportot, amely a német antropológiai kutatások során a gyarmatokról begyűjtött emberi maradványok hazaszállításán

²⁴ Ehhez lásd STEINMETZ (Ed.), 2006; CICCARIELLO-MAHER, 2017.

²⁵ A német történettudományon túl világszerte teszik fel a kérdést a kutatók, hogy valójában mi is a dekolonizációs gyakorlat, ehhez lásd: HOHAIA-HALL-EMMANOUIL (Eds.), 2017.

²⁶ [A múlt feldolgozása – A fordító.]

²⁷ BER, 2016.

²⁸ DHM, 2016; SCHRAEDER, 2016.

²⁹ ZIMMERER, 2017.

munkálkodik.³⁰ A közelmúltban a Stiftung Preußischer Kulturbesitz³¹ szintén bekapcsolódott a kutatók munkájába, hogy a gyűjteményében található több száz gyarmati korszakból származó koponyát hazaszállítsák.

Az ilyen fontos erőfeszítések megkísérik megérteni és egyszersmind alakítani is a német gyarmatosítás utóéletét; céljuk az, hogy lépéseket tegyenek valami olyasminak az irányába, ami hasonlít a gyarmati múlttal való elszámolásra. A német történészek módszerként és programként is gyorsan magukévá tették a dekolonizációt, ebben egy olyan közéleti kultúra segítette őket, amely, még ha tökéletlenül is, de szembenéz a nemzeti múlt kellemetlen részeivel. Mindazonáltal ezek a kutatások nem használják ki teljesen a dekolonizációra nyíló lehetőségeket, ahogy azt Eve Tuck és K. Wayne Yang világossá tették a dekolonizációra vonatkozó felhívásukban, mivel nem foglalkoznak azokkal a kérdésekkel, melyeket számos más őslakos kutatóhoz hasonlóan ők is a feladat központi elemeinek tekintenek – nevezetesen a földdel és a szuverenitással. Számukra „a dekolonizáció nem metafora”, hanem olyan vállalkozás, amelynek materiális következményei vannak (*material project*).³² Tuck és Yang maximalista kritikája (amely sokat köszönhet Frantz Fanonnak) messze túlmutat a gyarmati megbékélés igényén – azt ugyanis a telepes gyarmati múlttal kapcsolatos politikai nehézségek semlegesítését célzó projektnek tartják. Határozottan cáfolják még a legelkötelezettebben gyarmatosításellenes nyugati értelmiség gramscianus optimizmusát is azzal, hogy nyíltan ismertetik a nem-őslakos kutatóknak azon igényét, hogy úgy lépjenek fel, mint az őslakos mozgalmak szövetségesei, mint ha „a telepes ártatlanná válna [...] a telepes identitást megmászó kísérlet következtében, miközben továbbra is élvezi a telepes kiváltságait és birtokolja a lopott földet.”³³ Tuck és Yang nyomán tehát a dekolonizáció mint analitikus paradigma irányába történő elmozdulás – legalábbis a gyarmati múlt felé kritikával forduló nem-őslakos kutatók számára, amíg azok Amerikában, Új-Zélandon, Izraelben és Ausztráliában élnek (olyan területeken, ahol az őslakosokat kisemmizték) – nem lehet csupán elméleti álláspont, amelyet akkor alkalmazunk, amikor Németország száz évvel ezelőtti történelmével foglalkozunk. Részre kell, hogy legyen az a sokkal nagyobb erőfeszítést igénylő elköteleződés, hogy felismerjük és elutasítsuk a telepes gyarmatosítás történelmi örökségét, valamint annak az utódállamok által történő, alapvetően illegitim normalizálását.

Mint Münchhausen báró, amikor megpróbálja magát a saját hajánál fogva felemelni, úgy a telepes gyarmatok utódállamaiban a nem-őslakos kutatók is komoly dilemmával néznek szembe, amikor történelmi kérdésekkel (például a német gyarmatosításhoz kapcsolódó problémákkal) foglalkoznak a dekolonizáció kialakuló paradigmáján belül, hiszen ők maguk tulajdonképpen (Tuck és Yang szerint) részét képezik a vizsgálandó problémának, „a telepes gyarmati jövőnek”.³⁴ Számukra a gyarmatosítás elutasítását bonyolítja az a tény is, hogy a kizsákmányolás, amit kritizálnak, soha nem ért véget a világnak az általuk birtokolt részén. Az biztos, hogy Tuck és Yang álláspontja a dekolonizációt illetően maximalista, nem nagyon tesz

³⁰ ECKSTEIN, 2018; LE GALL, 2016; AHRNDT, 2013; *H-Soz-Kult*, 2013.

³¹ [Porosz Kulturális Örökség Alapítvány – A fordító.]

³² TUCK-YANG, 2012.

³³ Uo., 11; 19.

³⁴ TUCK-YANG, 2012. 35.

különbséget a gyarmatosítás terei és azok között a különféle módok között, amelyekkel a különböző őslakos népek megpróbálhatnak kapcsolatba lépni a birodalom örökségét kutató történészekkel és más kutatókkal. Mindazonáltal, ahogy Evelyn Araluen a közelmúltban írta, érdemes szem előtt tartani, hogy a dekolonizáció nem csupán diszkurzív gyakorlatok összessége:

„Most literary approaches to, or co-options of, decolonial theory are premised upon one version or another of Lyn Hejinian’s argument that purely discursive resistance implies the material political resistance of hegemony. The critical equivalent of this becomes the argument that »liberated« or resistant readings of colonial texts in scholarly, critical or pedagogic contexts are sufficiently influential to justify an invocation of the decolonial project. [...] We run the risk of foreclosing decolonisation to an academic elite by coding it purely within poetics and academic practice.”³⁵

„A dekolonizációs elmélet legtöbb szakirodalmi megközelítése vagy felhasználása Lyn Hejinian tézisének valamely változatán alapul, miszerint a tisztán diszkurzív ellenállás magában foglalja a hegemoniával szembeni valós politikai ellenállást. Ennek kritikus megfelelője az a tézis, hogy a gyarmati szövegek „felszabadított” vagy ellenálló olvasatai tudományos, kritikai vagy pedagógia kontextusban kellően hatásosak ahhoz, hogy igazolják a dekolonizáció programjának megidézését. [...] Fennáll a veszélye annak, hogy egy tudományos elit kisajátítja a dekolonizációt, ha azt csupán a poétikán és a tudományos gyakorlaton belül kodifikáljuk.”

Ahogy azt a német kutatók intervenciója mutatja, a „dekolonizáció” irányába történő elmozdulás nem csupán a posztkoloniális hermeneutika, a transznacionális történelem, a globális vagy az új birodalmi történetírás szinonimája. Ezek a megközelítések egyaránt értékesek, ám különböznek egymástól. Ennek megfelelően, azoknak a kutatóknak, akik a német gyarmati történelmet kutatják, a dekolonizáció nem lehet pusztán új elméleti pozíció a viszonylag távoli gyarmati múlttal való foglalkozáshoz. Ilyetén való kezelése – még az olyan bonyolult kérdések megválaszolása esetében is, mint a birodalom és a gyarmatosítás természete – alighanem a dekolonizáció gyarmatosítottakra irányuló materiális orientációjának meghamisításával fenyeget, s mindezt csupán azért, hogy megfelelően az akadémiai szféra érdekeinek és a meglévő elméleti hagyományoknak – ez pedig nem lenne más, mint egy gyarmati *trahison des clercs*.

Fordította: Tóth Kelemen

---

³⁵ ARALUEN, 2017.

*Felhasznált irodalom és rövidítések***AHRNDT**

- 2013 AHRNDT, Wiebke: Zum Umgang mit menschlichen Überresten in deutschen Museen und Sammlungen – Die Empfehlung des Deutschen Museumsbundes. In: *Sammeln, Erforschen, Zurückgeben?* Hg.: STOECKER, Holger – SCHNALKE, Thomas – WINKELMANN, Andreas. Berlin, Christoph Links, 2013.

AMES-KLOTZ-WILDENTHAL

- 2005 AMES, Eric – KLOTZ, Marcia – WILDENTHAL, Lora: *Germany's Colonial Pasts*. Lincoln, NE, University of Nebraska Press, 2005.

ARALUEN

- 2017 ARALUEN, Evelyn: Resisting the Institution. *Overland* 227, (2017). (<https://overland.org.au/previous-issues/issue-227/feature-evelyn-araluen/> – Utolsó letöltés: 2020. július 7.)

BAUCHE

- 2017 BAUCHE, Manuela: *Medizin und Herrschaft. Malariabekämpfung in Kamerun, Ostafrika und Ostfriesland, 1890–1919*. Frankfurt am Main, Campus Verlag, 2017.

BECKER-BEEZ (HG.)

- 2005 BECKER, Felicitas – BEEZ, Jigal (Hg.): *Der Maji-Maji-Krieg gegen die deutsche Kolonialherrschaft in Tanzania, 1905–08*. Berlin, Christoph Links, 2005.

BELL

- 2016 BELL, Duncan: *Reordering the World: Essays on Liberalism and Empire*. Princeton, NJ, Princeton University Press, 2016.

BER

- 2016 Berliner Entwicklungspolitischer Ratschlag: *Stadt neu lesen. Koloniale und rassistische Straßennamen in Berlin*. Berlin, BER Publikationen, 2016.

BERHAHN

- 2017 BERHAHN, Volker: German Colonialism and Imperialism from Bismarck to Hitler. *German Studies Review*, 40. (2017) 1. sz. 147–162.

BERMAN

- 1998 BERMAN, Russell: *Enlightenment or Empire: Colonial Discourse in German Culture*. Lincoln, NE, University of Nebraska Press, 1998.

BERMAN-MÜHLHAHN-NGANANG (EDS.)

- 2014 BERMAN, Nina – MÜHLHAHN, Klaus – NGANANG, Alain Patrice (eds.): *German Colonialism Revisited: African, Asian, and Oceanic Experiences*. Ann Arbor, MI, University of Michigan Press, 2014.

BONNEL

- 2018 BONNELL, Andrew: Social Democrats and Germany's War in South-West Africa, 1904–1907: The View of the Socialist Press. In: *Savage Worlds: German Encounters Abroad, 1815–1918*. Eds.: FITZPATRICK, Matthew P. – MONTEATH, Peter. Manchester, Manchester University Press, 2018. 206–29.

BÖNKER

2012 BÖNKER, Dirk: *Militarism in a Global Age. Naval Ambitions in Germany and the United States before World War I*. Ithaca, NY, Cornell University Press, 2012.

BÜRGER

2017 BÜRGER, Christiane: *Deutsche Kolonialgeschichte(n). Der Genozid in Namibia und die Geschichtsschreibung der DDR und BRD*. Bielefeld, Transcript, 2017.

CIARLO

2011 CIARLO, David: *Advertising Empire: Race and Visual Culture in Imperial Germany*. Cambridge, Harvard University Press, 2011.

CICCARIELLO-MAHER

2017 CICCARIELLO-MAHER, Geroge: *Decolonizing Dialectics*. Durham, NC, Duke University Press, 2017.

CONRAD

2010 CONRAD, Sebastian: *Globalisation and the Nation in Imperial Germany*. Cambridge, Cambridge University Press, 2010.

2013 CONRAD, Sebastian: Rethinking German Colonialism in a Global Age. *Journal of Imperial and Commonwealth History*, 41. (2013) 4. sz. 543–566.

CONRAD-OSTERHAMMEL (Hg.)

2006 CONRAD, Sebastian – OSTERHAMMEL, Jürgen (Hg.): *Das Kaiserreich transnational: Deutschland in der Welt, 1871–1914*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2006.

DIETRICH

2007 DIETRICH, Anette: *Weißer Weiblichkeiten. Konstruktionen von "Rasse" und Geschlecht im deutschen Kolonialismus*. Bielefeld, Transcript, 2007.

ECKSTEIN

2018 ECKSTEIN, Lars: Recollecting Bones. The Remains of German-Australian Colonial Entanglements. *Postcolonial Studies*, 21. (2018) 1. sz. 6–19.

FIRTH

1983 FIRTH, Stewart: *New Guinea under the Germans*. Melbourne, Melbourne University Press, 1983.

FITZPATRICK

2008a FITZPATRICK, Matthew P.: *Liberal Imperialism in Germany: Expansionism and Nationalism, 1848–1884*. New York, NY, Berghahn, 2008.

2008b FITZPATRICK, Matthew P.: The Pre-History of the Holocaust? The Sonderweg and Historikerstreit Debates and the Abject Colonial Past. *Central European History*, 41. (2008) 3. sz. 477–503.

FITZPATRICK (ED.)

2012 FITZPATRICK, Matthew P.(ed.): *Liberal Imperialism in Europe*. New York, NY, Palgrave Macmillan, 2012.

FÖRDERER

- 2017 FÖRDERER, Gabriele: *Koloniale Grüße aus Samoa. Eine Diskursanalyse von deutschen, englischen und US amerikanischen Reisebeschreibungen aus Samoa von 1860–1916*. Bielefeld, Transcript, 2017.

FRANK

- 2011 FRANK, Alison: Continental and Maritime Empires in an Age of Global Commerce. *East European Politics and Societies*, 25. (2011) 4. sz. 779–784.

FRIEDRICHSMEYER–LENNOX–ZANTOP (EDS.)

- 1998 FRIEDRICHSMEYER, Sara – LENNOX, Sara – ZANTOP, Susanne (eds.): *The Imperialist Imagination: German Colonialism and its Legacies*. Ann Arbor, MI, University of Michigan Press, 1998.

GERWARTH–MALINOWSKI

- 2009 GERWARTH, Robert – MALINOWSKI, Stephan: Hannah Arendt's Ghosts: Reflections on the Disputable Path from Windhoek to Auschwitz. *Central European History*, 42. (2009) 2. sz. 279–300.

GIBLIN–MONSON (EDS.)

- 2010 GIBLIN, James Leonard – MONSON, Jamie (eds.): *Maji Maji: Lifting the Fog of War*. Leiden, Brill, 2010

GISSIBL

- 2016 GISSIBL, Berhard: *The Nature of German Imperialism. Conservation and the Politics of Wildlife in Colonial East Africa*. New York, NY, Berghahn Books, 2016.

GOTTSCHALK

- 2016 GOTTSCHALK, Sebastian: *Kolonialismus und Islam. Deutsche und britische Herrschaft in Westafrika, 1900–1914*. Frankfurt am Main, Campus Verlag, 2016.

GROSSE

- 2000 GROSSE, Pascal: *Kolonialismus, Eugenik und bürgerliche Gesellschaft in Deutschland 1850–1918*. Frankfurt am Main, Campus Verlag, 2000.

GUETTEL

- 2010 GUETTEL, Jens-Uwe: From the Frontier to German South-West Africa. German Colonialism, Indians, and American Westward Expansion. *Modern Intellectual History*, 7. (2010) 3. sz. 523–552.
- 2012a GUETTEL, Jens-Uwe: *German Expansionism, Imperial Liberalism, and the United States, 1776–1945*. New York, NY, Cambridge University Press, 2012.
- 2012b GUETTEL, Jens-Uwe: The Myth of the Pro-Colonialist SPD: German Social Democracy and Imperialism before the First World War. *Central European History*, 45. (2012) 3. sz. 452–484.

HABERMAS

- 2016 HABERMAS, Rebekka: *Skandal in Togo. Ein Kapitel deutscher Kolonialherrschaft*. Frankfurt am Main, Fischer Verlag, 2016.

HEMPENSTALL

1978 HEMPENSTALL, Peter J.: *Pacific Islanders under German Rule: A Study in the Meaning of Colonial Resistance*. Canberra, Australian National University Press, 1978.

VAN DER HEYDEN-BECKER (HG.)

2000 van der HEYDEN, Ulrike – BECKER, Jürgen (Hg.): *Mission und Gewalt: Der Umgang christlicher Missionen mit Gewalt und die Ausbreitung des Christentums in Afrika und Asien in der Zeit von 1792 bis 1918/19*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2000.

HIERY

1995 HIERY, Hermann J.: *The Neglected War. The German South Pacific and the Influence of World War I*. Honolulu, HI, University of Hawaii Press, 1995.

HOHAIA-HALL-EMMANOUIL (EDS.)

2017 HOHAIA, Debbie – HALL, Lisa – EMMANOUIL, Nia (eds.): *Decolonising Research Practices. Learning Communities: International Journal of Learning in Social Contexts*, 22. (2017).

H-SOZ-KULT

2013 Forum: Human Remains in Museums and Collections: A Critical Engagement with the 'Recommendations' of the German Museums Association. 2013. (<https://www.hsozkult.de/text/id/texte-4037> – Utolsó letöltés: 2020. július 7.)

HUGHES-KROBB (EDS.)

2012 HUGHES, Jon – KROBB, Florian (eds.): *Colonial Austria: Austria and the Overseas. Austrian Studies*, 20. (2012)

KOPP

2012 KOPP, Kristin: *Germany's Wild East. Constructing Poland as Colonial Space*. Ann Arbor, MI, University of Michigan Press, 2012.

KUNDRUS

2003 KUNDRUS, Birthe: *Moderne Imperialisten: Das Kaiserreich im Spiegel seiner Kolonien*. Köln, Böhlau Verlag, 2003.

2004 KUNDRUS, Birthe: Weiblicher Kulturimperialismus. Die imperialistischen Frauenverbände des Kaiserreichs. In: *Das Kaiserreich transnational*. Hg.: CONRAD, Sebastian – OSTERHAMMEL, Jürgen. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2004. 213–235.

2006 KUNDRUS, Birthe: Kontinuitäten, Parallelen, Rezeptionen. Überlegungen zur 'Kolonialisierung' des Nationalsozialismus. *Werkstatt Geschichte*, 43. (2006) 45–62.

KUNDRUS-STROTBEK

2006 KUNDRUS, Birthe – STROTBEK, Henning: 'Genozid'. Grenzen und Möglichkeiten eines Forschungsbegriffs – ein Literaturbericht. *Neue Politische Literatur*, 51. (2006) 2–3. sz. 397–423.

KUSS

2017 KUSS, Susanne: *German Colonial Wars and the Context of Military Violence*. Transl.: SMITH, Andrew. Cambridge, MA, Harvard University Press, 2017.

LANGBEHN-SALAMA (Eds.)

2011 LANGBEHN, Volker – SALAMA, Mohammad (eds.): *German Colonialism. Race, the Holocaust, and Postwar Germany*. New York, NY, Columbia University Press, 2011.

LE GALL

2016 LE GALL, Yann: The Return of Human Remains to the Pacific. The Resurgence of Ancestors and the Emergence of Postcolonial Memory Practices. In: *Postcolonial Justice: Reassessing the Fair Go*. Eds.: ADAIR, Gigi – SCHWARZ, Anja. Trier, Wissenschaftlicher Verlag Trier, 2016. 45–60.

LINDNER

2011 LINDNER, Ulrike: *Koloniale Begegnungen: Deutschland und Großbritannien als Imperialmächte in Afrika, 1880–1914*. Frankfurt am Main, Campus Verlag, 2011.

LOOSEN

2014 LOOSEN, Livia: *Deutsche Frauen in den Südsee-Kolonien des Kaiserreichs. Alltag und Beziehungen zur indigenen Bevölkerung, 1884–1919*. Bielefeld, Transcript, 2014.

MADLEY

2005 MADLEY, Benjamin: From Africa to Auschwitz: How German South West Africa Incubated Ideas and Methods Adopted and Developed by the Nazis in Eastern Europe. *European History Quarterly*, 35. (2005) 3. sz. 429–464.

MEHTA

1999 MEHTA, Uday Singh: *Liberalism and Empire. A Study in Nineteenth-Century British Liberal Thought*. Chicago, IL, University of Chicago Press, 1999.

MOYD

2014 MOYD, Michelle: *Violent Intermediaries. African Soldiers, Conquest, and Everyday Colonialism in German East Africa*. Athens, OH, Ohio University Press, 2014.

MUSCHALEK

2017 MUSCHALEK, Marie: Violence as Usual. Everyday Police Work and the Colonial State in German Southwest Africa. In: *Rethinking the Colonial State. Theoretical and Empirical Perspectives*. Eds.: RUD, Søren – IVARSSON, Søren. Bingley, Emerald, 2017.

MÜHLHAHN (Ed.)

2017 MÜHLHAHN, Klaus (ed.): *The Cultural Legacy of German Colonial Rule*. Oldenbourg, De Gruyter, 2017.

NARANCH

2010 NARANCH, Bradley: Made in China: Austro-Prussian Overseas Rivalry and the Global Unification of the German Nation. *Australian Journal of Politics and History*, 56. (2010) 3. sz. 366–380.

NARANCH-ELEY (Eds.)

2014 NARANCH, Bradley – ELEY, Geoff (eds.): *German Colonialism in a Global Age*. Durham, NC, Duke University Press, 2014.

NELSON (ED.)

2009 NELSON, Robert L. (ed.): *Germans, Poland, and Colonial Expansion to the East, 1850 Through the Present*. New York, Palgrave, 2009.

NYADA

2014 NYADA, Germain: The Germans Cannot Master Our Language! In: *German Colonialism Revisited. African, Asian, and Oceanic Experiences*. Eds.: BERMAN, Nina – MÜHLHAHN, Klaus – NGANANG, Patrice. Ann Arbor, MI, University of Michigan Press, 2014. 50–70.

OERMANN

1999 OERMANN, Nils Ole: *Mission, Church and State Relations in South West Africa under German Rule, 1884–1915*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1999.

PENNY

2013 PENNY, H. Glenn: *Kindred by Choice: Germans and American Indians since 1800*. Chapel Hill, University of North Carolina Press, 2013.

PENNY–BUNZL (EDS.)

2010 PENNY, H. Glenn – BUNZL, Matti (eds.): *Worldly Provincialism*. Ann Arbor, MI, University of Michigan Press, 2010.

PESEK

2005 PESEK, Michael: *Koloniale Herrschaft in Deutsch-Ostafrika. Expedition, Militär und Verwaltung seit 1880*. Frankfurt am Main, Campus Verlag, 2005.

PITTS

2005 PITTS, Jennifer: *A Turn to Empire. The Rise of Imperial Liberalism in Britain and France*. Princeton, Princeton University Press, 2005.

PRESS

2017 PRESS, Steven: *Rogue Empires. Contracts and Conmen in Europe's Scramble for Africa*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 2017.

RINKE

2018 RINKE, Stefan: 'No Alternative to Extermination': Germans and Their 'Savages' in Southern Brazil at the Turn of the Nineteenth Century. In: *Savage Worlds: German Encounters Abroad, 1815–1918*. Eds.: FITZPATRICK, Matthew P. – MONTEATH, Peter. Manchester, Manchester University Press, 2018. 21–41.

RITTER-BASCH

2008 RITTER-BASCH, Renate: *Die Weltumsegelung der Novara, 1857–1859: Österreich auf allen Meeren*. Graz, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 2008.

RUTHNER

2002 RUTHNER, Clemens: Central Europe Goes Post-Colonial: New Approaches to the Habsburg Empire around 1900. *Cultural Studies*, 16. (2002) 6. sz. 877–883.

RÜGER

2017 RÜGER, Jan: *Heligoland, Britain, Germany, and the Struggle for the North Sea*. Oxford, Oxford University Press, 2017.

SCHRAEDER

- 2016 SCHRAEDER, Peter: Wie eine neue Ausstellung den Kolonialismus aufarbeiten will. 2016. okt. 14. (<https://www.vorwaerts.de/artikel/neue-ausstellung-kolonialis-mus-aufarbeiten-will> – Utolsó letöltés: 2020. július 7.)

SHORT

- 2012 SHORT, John Phillip: *Magic Lantern Empire: Colonialism and Society in Germany*. Ithaca, NY, Cornell University Press, 2012.

STEINMETZ

- 2007 STEINMETZ, George: *The Devil's Handwriting. Precoloniality and the German Colonial State in Qingdao, Samoa, and Southwest Africa*. Chicago, IL, University of Chicago Press, 2007.
- 2010 STEINMETZ, George: *Devil's Handwriting; Loosen, Deutsche Frauen; Thomas Morlang, Rebellion in der Südsee: Der Aufstand auf Ponape gegen die deutschen Kolonialherren 1910/11*. Berlin, Christoph Links, 2010.

STEINMETZ (Ed.)

- 2006 STEINMETZ, George (ed.): *Decolonizing German Theory. Postcolonial Studies*, 9. (2006) 1. sz.

TUCK-YANG

- 2012 TUCK, Eve – YANG, K. Wayne: Decolonization is Not a Metaphor. *Decolonization: Indigeneity, Education and Society*, 1. (2012) 1. sz. 1–40.

WALTHER

- 2002 WALTHER, Daniel J.: *Creating Germans Abroad. Cultural Policies and National Identity in Namibia*. Athens, OH, Ohio University Press, 2002.
- 2015 WALTHER, Daniel J.: *Sex and Control. Venereal Disease, Colonial Physicians, and Indigenous Agency in German Colonialism, 1884–1914*. New York, NY, Berghahn Books, 2015.

WEISS-SCHILDDORFER

- 2010 WEISS, David G. L. – SCHILDDORFER, Gerd: *Novara. Österreichs Traum von der Weltmacht*. Wien, Amalthea Signum, 2010.

WEMPE

- 2015 WEMPE, Sean: *Lost at Locarno? Colonial Germans and the Redefinition of Imperial Germany, 1919–1933*. PhD Dissertation, Emory University, Atlanta, 2015.

WILDENTHAL

- 2001 WILDENTHAL, Lora: *German Women for Empire, 1884–1945*. Durham, NC, Duke University Press, 2001.

WOLFE

- 2006 WOLFE, Patrick: Settler Colonialism and the Elimination of the Native. *Journal of Genocide Research*, 8. (2006) 4. sz. 387–409.

YIGBE

- 2017 YIGBE, Dotsé: Is Togo a Permanent Model Colony? In: *The Cultural Legacy of German Colonial Rule*. Ed.: MÜHLHAHN, Klaus. Oldenbourg, De Gruyter, 2017. 97–112.

ZANTOP

- 1997 ZANTOP, Susanne: *Colonial Fantasies: Conquest, Family, and Nation in Precolonial Germany, 1770–1870*. Durham, NC, Duke University Press, 1997.

ZIMMERER

- 2002 ZIMMERER, Jürgen: *Deutsche Herrschaft über Afrikaner. Staatlicher Machtanspruch und Wirklichkeit im kolonialen Namibia*. Münster, Lit Verlag, 2002.
- 2011 ZIMMERER, Jürgen: *Von Windhuk nach Auschwitz? Beiträge zum Verhältnis von Kolonialismus und Holocaust*. Berlin, LIT Verlag, 2011.
- 2017 ZIMMERER, Jürgen: Der Kolonialismus ist kein Spiel. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, (2017. augusztus 9.) (<http://plus.faz.net/feuilleton/2017-08-09/der-kolonialismus-ist-kein-spiel/40725.html> – Utolsó letöltés: 2020. július 7.)

ZIMMERMAN

- 2001 ZIMMERMAN, Andrew: *Anthropology and Antihumanism in Imperial Germany*. Chicago, IL, University of Chicago Press, 2001.
- 2010 ZIMMERMAN, Andrew: *Alabama in Africa: Booker T. Washington, the German Empire, and the Globalization of the New South*. Princeton, NJ, Princeton University Press, 2010.

Tarafás Imre

Civilizáló gyarmat

A „civilizáció”, a „gyarmat” és a „barbár” a dualizmuskori magyar és birodalmi történeti összefoglalók diskurzusában

„Ezek a’ szomorú emlékezetű idők tanítottak-meg benniünket arra, hogy Nyelvünk meg-tartása ’s el-terjesztése nélkül Hazánkban is mindég idegenek leszünk, és a’ Nemzet nem különös nemzet, hanem tsak Colonia lesz: sőt egyedül ezeknek köszönhetjük azt, hogy Hazai Litteraturánk a’ Német Nyelv terjesztgetése által vetélkedésre ingereltetvén, kevés idő alatt segítség nélkül is arra a’ magasságra lépett, a’ melyre különben fél-század kívántatott volna.”¹

Kazinczy Ferenc a 18. század végén írt levelében a józsefi nyelvrendeletekre visszaemlékezve beszélt a nemzet „Coloniává” tételéről. Ez egy korai példája annak, hogy a bécsi kormány politikájának a magyarságra nézve káros voltát a gyarmati uralom fogalomkészletének segítségével nyomatékosítja a magyar értelmiség. A gyakorlat komoly karriert fut majd be az egész 19. században, később pedig a marxista történetírás is nagyban épít rá.

A posztkoloniális tanulmányok (*postcolonial studies*) eredményeinek felhasználását a Habsburg Birodalom története kapcsán a Monarchia egyik leginnovatívabb kutatója, Csáky Móric vetette fel a közelmúltban szerzőtársaival. A *Habsburg post-colonial* című, kiváló szerzőket felvonultató, gondolatébresztő kötet előszavában a szerkesztők, Csáky Móric, Johannes Feichtinger és Ursula Prutsch kifejtették, miért gondolják legitimnek a posztkoloniális tanulmányok módszereinek alkalmazását a Habsburg Birodalom kutatásában. Meglátásuk szerint az egymással konkuráló nemzeti ideológiák, a különböző asszimilációs nyomások, politikai, kulturális és társadalmi kizárások és befogadások, a többrétegű identitások, illetve a hasonló jelenségek kutatásához a posztkoloniális tanulmányok olyan értelmezési keretet nyújthat, melynek segítségével új szempontból lehet ezeket tematizálni, jobban megvilágítani, esetleg újraértékelni.² A felsorolt jelenségekből ugyanis több meg-

¹ Kazinczy levelét közli: VÁCZY, 1891. 84.

² FEICHTINGER–PRUTSCH–CSÁKY, 2003.

felel a gyarmatosítás olyan általánosnak tekinthető jellemzőjének, mint az idegen kultúrrendszerek implementálása és a homogenizációra való törekvés.³

Mindemellett nemcsak a posztkoloniális tanulmányok nyújthat segítséget a Habsburg Birodalom kutatójának, hanem *vica versa* is: a Monarchia története érdekes tanulságokkal szolgálhat a gyarmati világ kutatói számára. Ilyen újdonság lehet a *Mikrokolonialismen* Csákyék által bevezetett fogalma. A fogalom azt a jelenséget takarja, hogy a gyarmatosító–gyarmatosított szerepkörök keveredhetnek, fel is cserélődhetnek. Ausztria német polgársága példának okáért a birodalom egyik legfontosabb feladatának azt látta, hogy a „barbárokat” kulturálttá tegye a német *Kultur* kritériumai alapján. Ezzel egyidőben azonban e német nyelvű osztrák polgárság a bismarcki birodalom hatása alatt állt, amely nagyban befolyásolta kulturális és politikai gondolkodását, hasonlóképpen, mint a pánszláv ideológia a szláv népeket.⁴ Ebből a szempontból tehát maguk is gyarmatosítottak tekinthetők. A dualizmus korszakában valóban elterjedt nézet volt, hogy Ausztria voltaképpen a bismarcki Német Birodalom gyarmata.⁵

A program nem váltott ki osztatlan lelkesedést. Kritikusai, köztük a Monarchia kutatásának egy másik, szintén innovatív egyénisége Pieter M. Judson, úgy látják, hogy a posztkoloniális tanulmányok fogalomkészletének, különösen a *gyarmat* fogalmának használata a birodalomról szóló történetírásban komoly veszélyeket rejt magában. Ezzel ugyanis egy olyan metaforát emel be a legitim tudományos nyelvbe a kutató, amelyet a korszak nacionalista tömörülései használtak nemzetük és a birodalom kapcsolatának manipulatív leírására. A posztkolonialista metaforák használata olyan leegyszerűsített bináris párok felállításához járulhat hozzá, mint a tettes és az áldozat, ami vakká tesz a különböző kulturális és politikai összefüggésekkel szemben. A múlt nemzetiesítéséhez és a kulturális heterogenitás leegyszerűsítéséhez vezet, amelyet a posztkolonializmus központi teoretikusai, mint Homi K. Bhabha vagy Dipesh Chakrabarty bizonyára nem támogatnának. Mindemellett a gyarmatdiskurzus a birodalom több utódállamában jól behatárolható politikai csoportok retorikai fegyverét képezi az „áldozatnarratíva” megalkotásában, főként Lengyelországban és Ukrajnában.⁶

Jan Surman, a Csáky tiszteletére kiadott, harminc kultúratudományi kulcsszót tárgyaló kötet egyik szerzője Judson kifogásait jogosnak tartja, ugyanakkor nem veti el teljesen a posztkolonializmus eredményeinek felhasználását. Meglátása szerint a posztkolonialista terminológia reflektált használata (amire éppen lengyel példákat hoz) igenis gazdagíthatja tudásunkat a Monarchiáról. Az egyik legfontosabb területet ilyen típusú kutatások számára Surman szerint a diszkurzív szint jelenti, legfőképp az *othering* folyamatai.⁷ Ez összhangban áll a téma jeles szakértője, Jürgen Osterhammel meglátásával, miszerint minden gyarmatosítási folyamatban közös pontot jelent, hogy szükségszerűen egy *Sendungsideologie*, missziós ideológia segítségével legitimálja eljárásait,⁸ ami lényegében egy *othering* folyamatot jelent.

³ FEICHTINGER, 2003. 14.

⁴ FEICHTINGER–PRUTSCH–CSÁKY, 2003. 11.

⁵ Erről tanúskodik például A *Hon* cikke az 1880. június 25-i számban.

⁶ SURMAN, 2016. 181–183.

⁷ Uo., 186.

⁸ FEICHTINGER, 2003. 14.

Ez a tanulmány is ilyen folyamatok vizsgálatára tesz kísérletet a dualizmuskori történetírásra fókuszálva: a gyarmatról és a *küldetés-* (*Sendung*) ideológia központi fogalmának tekinthető civilizációs misszióról szóló diskurzusokat elemzem elsősorban osztrák-német és magyar történeti összefoglaló munkákban. Ezzel egyébiránt elejét veszem Judson kifogásainak, hiszen a gyarmat szót sem leíró, sem analitikus fogalomként nem alkalmazom, hanem éppen korabeli használatát teszem meg kritikai elemzés tárgyának. Elsőként kitekintek arra, hogy a sajtóban és a politikai röpiratirodalomban miként jelent meg a két fogalom (és variánsaik). Ezt követően osztrák-német történészeknél vizsgálom a civilizációról szóló diskurzust, pontosabban a *Sendung*-ideológiát, a csehekre és a magyarokra vonatkozóan. Végül pedig magyar történészeknél vizsgálom a gyarmatdiskurzust az Ausztriával való kapcsolat, valamint a civilizációs diskurzust a nemzetiségek vonatkozásában, és rámutatok arra, hogy a magyar eset e furcsa kettősség révén a szerepkörök olyan keveredésére nyújt példát, amelyet Csákyék említettek kötetük előszavában. Mint arra már utaltam, a történeti diskurzusok elemzéséhez történeti összefoglalókat vizsgálok, amelyek több szempontból ideális forrásnak mondhatók: feladatuk a kollektív emlékezet közvetlen formálása, átfogó képet és értelmet adni tárgyuknak, jelentéssel felruházni az adott közösség múltját, amit legtöbbször egyfajta misszió beazonosításával érnek el.

„Civilizáció”, „gyarmat” és „barbár” a magyar és az osztrák-német politikai diskurzusokban

A dualizmuskori magyar sajtót és politikai pamfletirodalmat tanulmányozva arra az első látásra meglepő következtetésre juthatunk, hogy a „gyarmat” szinte olyan kulcsfontosságú és erős politikai fogalom volt, mint a „függetlenség” vagy az „alkotmányos szabadság”. Egy ebbe az irányba mutató példa a *Bolond Istók* című élclap cikke, amelyben a szerző a Magyarországot fekete, illetve rózsaszín „szemüveggel” figyelők kedvelt fogalmait veszi számba. Az „Ausztria gyarmata” kifejezés természetesen a „fekete szemüvegesek” oszlopába került.⁹ Ez már önmagában is nagyfokú elterjedtségre utal, hiszen a humor olyan közéleti jelenségekre épít, amelyek mindenki számára ismertek. Az ipari egyesületek önálló vámterületet követelő manifesztumaiban is előkerül Magyarország voltaképpeni gyarmati alárendeltsége Ausztriával szemben. A kecskeméti iparegyesület például úgy fogalmazott a magyar képviselőházhoz szóló kérelmében, hogy külön vámterület nélkül az ország az osztrák iparra van utalva, „azaz terményeinkre nézve továbbra is [Ausztria] gyarmata maradunk”.¹⁰ Arra is akad azonban példa, hogy nemcsak az önálló vámterület kapcsán jön elő a gyarmat fogalma, hanem egyéb iparral kapcsolatos érvelésben is. A képviselőház pénzügyi bizottságának egyik századvégi ülésén, az üvepiparral

⁹ Magyarország fekete/rózsaszínű szemüvegen. *Bolond Istók*, (1885. augusztus 9.) 5.

¹⁰ A kecskeméti iparegyesületnek a magyar képviselőházhoz az önálló vám és magyar nemzeti bank felállítására ügyében benyújtott kérelme. *Kecskemét*, (1876. február 13.) 2–3. Hasonló szemlélet: *Önálló vámterület. Pesti Napló*, (1896. április 27.) 1.

kapcsolatban jelentette ki Komjáthy Béla, hogy „rendkívüli eszközöket kell igénybe venni, hogy ez az iparág fejlődjék s ne maradjunk e téren Ausztria gyarmata”.¹¹

A függetlenségek számára természetesen központi jelentőséggel bírt a gyarmat fogalma, így az országgyűlés és a függetlenségi sajtó egyaránt ettől volt hangos. „Országunk, szép hazánk – csak kolónia. Gyarmata Ausztriának.” – írta a negyvennyolcas párti Szederkényi Nándor a *Magyar Újságban*, a korszak elején.¹² A *Pécsi Figyelő* egy 1898-as számában *Gyarmatország* címmel jelent meg vezércikk, melyben a szerző úgy értékeli a kiegyezéssel létrejött rendszert, hogy „mi a közösségben csak gyarmata vagyunk Ausztriának”.¹³ A *Szabadság*, a Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt miskolci közlönye felszólította az országot, „jelentsd ki, hogy nem akarsz, nem fogsz többé Ausztria gyarmata lenni”.¹⁴ A függetlenségi párt azért követelte a közösügyi rendszer megszüntetését, mert az meglátásuk szerint Magyarország „tartományi és gyarmati” státuszának bebetonozását szolgálta.¹⁵ Az eredetileg Apponyi köréhez tartozó, majd később frakción kívüli képviselőként negyvennyolcas szellemben politizáló Beöthy Ákos grandiózusz történeti összefoglalójában is hasonlóan értelt a perszonáluniós viszony mellett.¹⁶

A kiegyezéspárti sajtó természetesen visszautasította azt a vádat, hogy Ausztria gyarmatként kezeli Magyarországot – pontosabban inkább azt, hogy Ausztriának erre lehetősége lenne a dualista berendezkedésben. A *Hon* című lap például pusztán lármának minősítette ezt a függetlenségi gondolatot és általában a gyarmat szó túlbujánzó használatát: „Horvátországon azt mondják, hogy Horvátország Magyarország gyarmata, Magyarországon pedig azt lármázzák, hogy Magyarország Ausztria gyarmata s mindketten ismét azért panaszkodnak, hogy a monarchiát a Bismarck-politika Németország gyarmatává tették.”¹⁷ Ezzel szemben ugyancsak a *Hon* két évvel később, 1882-ben örömmel állapította meg, hogy „Gazdasági viszonyaink a rendes fejlődés útján vannak. Megszűnt az az idő, mikor Magyarország Ausztria gyarmata volt.”¹⁸

Amint az a fenti idézetből is kitűnik, a kiegyezéspártiak ugyan visszautasították a gyarmat státuszt a kortárs állapotok vonatkozásában, a múlttal kapcsolatban azonban érvényes megállapításnak tartották: Magyarország Ausztria gyarmata volt. Ez a politikai röpirat-irodalomra is igaz. A történész Horváth Mihály, aki – jöllehet a Függetlenségi Nyilatkozat elfogadása után volt miniszter 1849-ben – 1867-ben már a kiegyezés híveként indult képviselői mandátumért Szegeden, választóinak írt „levelében”, valamint a Kossuth Lajosnak az erre a levélre küldött reakcióira írt válaszában megalkotta a kiegyezés melletti egyik legkoherensebb és legkövetkezetesebb történelmi érvrendszert. Horváth is úgy látta, hogy „Magyarország gyarmatává lón Ausztriának”.¹⁹ Emiatt azonban – a történész meglátása szerint – a magyar vezetőréteget terheli a felelősség, amely elmulasztott megkötni egy, a birodalom és Magyarország viszonyát tisztázó szerződést, ha tetszik, a kiegyezést. Ezt a magyar félnek kellett volna kezdeményezni, hiszen őt védte volna a birodalom ellenében, de még kísérletet

¹¹ Az ipar a pénzügyi bizottságban. *Magyar Ipar*, (1899. november 12.) 1098.

¹² Szederkényi Nándor: Önszegély. *Magyar Újság*, (1873. augusztus 9.) 1.

¹³ Gyarmatország. *Pécsi Figyelő*, (1898. október 21.) 1-2.

¹⁴ Kínába magyar! *Szabadság*, (1899. június 7.) 3.

¹⁵ MOCSÁRY, 1901. 55.

¹⁶ BEÖTHY, 1900.

¹⁷ *A Hon*, (1880. június 25.) 1.

¹⁸ Bécs és Budapest 1881-ben. *A Hon*, (1882. június 5.) (esti kiadás) 5.

¹⁹ HORVÁTH, 1868. 45.

sem tett rá, mert a magyar vezetés a teljes függetlenség lehetőségének illúziójában élt és „*álszékenében*” képtelen volt a „*nyílt és becsületos megalkuvás*” útját választani.²⁰

Az osztrák–német politikai röpiratirodalomban is többször megjelent Magyarország gyarmati státuszának kérdése. A szerzők ezt egyöntetűen a múltra vonatkozóan tartották érvényesnek. Heinrich Friedjung 1876-ban pamfletet írt a kiegyezés ellen, amelyben – egyebek mellett – a Magyarországgal való szakítás mellett érvelt, mivel meglátása szerint a kiegyezés egy olyan méltatlan helyzetet teremtett, hogy Magyarország – egy műveltségét és gazdaságát tekintve „*mélyen alattunk álló*” ország – dominálja Ausztriát. Friedjung ezért az 1867-es kiegyezést nagyobb tragédiának látta, mint az 1866-os Poroszországgal vívott *Bruderkrieg*ben elszenvedett vereséget. A szerző szerint a múltban a Magyarországgal való kapcsolat gyarmati függésnek felelt meg, így a birodalom számára hasznos volt, minthogy (Ausztriából nézve) a Lajtán túli területek pusztán ipari termékek felvevőhelyeként szolgáltak. Ez azonban immár lehetetlen, az összbirodalom eszméje elveszett, így a legbölcsebb dolog elengedni „*magyar testvéreink kezét*”.²¹ Friedjung véleményének nyomatékot ad, hogy a szóban forgó könyve nagy jelentőséggel bírt a korszakban, a szerző ekkor a német nacionalisták körébe tartozott, munkája pedig a pártprogram és a *Linzi program* (1882) alapjául szolgált.²²

A szociáldemokrata politikus Otto Bauer szintén a Magyarországgal való szakítást preferálta – magáévá téve a szociáldemokrata párt álláspontját. Bauer úgy látta, az Ausztriához fűződő kapcsolat a magyar fejlődést is megakasztja: ugyanis ameddig fennáll, a magyar uralkodóosztály minden társadalmi feszültséget le tud vezetni Bécsellenes jelszavakkal, önmagát a „*magyar szabadság*” védelmezőjének feltüntetve. Ha felbomlik a kapcsolat, az uralkodóosztály többé nem tudja majd maga mögé állítani az egész lakosságot pusztán azzal, hogy Kossuth Lajos nevét írja zászlajára, ezáltal kibontakozhat a valódi osztályharc. Ezt a komoly ideológiai tőkét – folytatja Bauer az okfejtést – a magyar nemesség nagyrészt a gyarmatosító törekvések emlékéből meríti, ami a közös vámterülettel szembeni ellenállás mélyén is ott munkál.²³

Bár Friedjung felidézi azt a német nacionalista álláspontot, miszerint Magyarországon valamennyi civilizációs vívmányt a németiség honosított meg,²⁴ általában a korszakban a civilizáció–barbár ellentét markánsabban jelenik meg a csehekkel kapcsolatban. Ebben a liberális sajtó járt az élen. Legjelentősebb orgánuma, a *Neue Freie Presse* – miután bebizonyosodott, hogy elkerülhetetlen – hamar beállt a kiegyezés mögé, azonban végig hevesen támadott minden olyan kezdeményezést, amely a csehekkel való hasonló megállapodást lengetett be. A stratégia jobbára abban állt, hogy a „*történelem martalócainak*” minősítették a cseheket.²⁵ A leghírhedtebb cikk ebben a tárgyban azonban nem is Ausztriában született. A Badeni válság alatt a *Neue*

²⁰ HORVÁTH, 1868. 10–18.

²¹ FRIEDJUNG, [1876].

²² Vö. McGRATH, 1974. Különösen 166–175. Később Friedjung szakított Schönerer csoportjával annak antiszemitizmusa miatt, az 1900-as évekre pedig gyakorlatilag birodalmi patriótává vált.

²³ BAUER, [1907]. 414. skk.

²⁴ Ez a 18. század vége óta elterjedt meglátás. Egyik első képviselőjének August Ludwig von Schlözer tekinthető.

²⁵ EHRENPREIS, 2006. 1732–1740.

Freie Presse egyetértőleg közölte Theodor Mommsen egy levelét, amelyben a korszak – és talán az egész 19. század – egyik legjelentősebb német historikusa a „barbarizmus apostolainak” minősítette a cseh népet. Mommsen szolidaritását fejezte ki Ausztria németsege iránt, amelyet a *Gesammt-Nation* részének ismert el („*Mozart és Grillparzer sírjai ugyanolyan németek, mint Schilleré és Goethéé*”). Figyelmeztetett azonban arra, hogy Ausztria csak addig maradhat jelentős állam, amíg a németiség dominál benne. Éppen ezért az osztrák–németeknek egységesnek és rendíthetetlennek kell mutatkoznia a csehekkel szemben, akiknek koponyája a történész szerint az értelem számára nem, kalapácsként azonban jól szolgál, és a félévezredes német munkát a kulturálatlan barbarizmus szakadékába taszítja.²⁶

Érdekes Mommsen és általában a *Neue Freie Presse* nézetét ezen a ponton összevetni a Dipesh Chakrabarty által elemzett gyarmattartói diskurzussal. Chakrabarty meglátása szerint a historizmus által átítatott európai gondolkodásmód úgy képzelte el a világot, hogy a fejlődés „*Európában, majd máshol*” megy végbe, azt üzenve ezzel a gyarmatok lakóinak, hogy „*ti még nem tartotok itt*”. John Stuart Mill is eszerint a struktúra szerint gondolkodott, mikor kijelentette, hogy az indiaiak és afrikaiak még nem elég civilizáltak az önkormányzatisághoz. Mill tehát, Chakrabarty megfogalmazásában, a történelem várószobájába tessékelt a gyarmatokat.²⁷ Mommsen és a (németek ellenében jelentős nyelvi jogok garantálásával fenyegető) cseh kiegyezés ellen küzdő osztrák–német sajtó azonban a csehek állítólagos barbarizmusát temporális dimenzió nélküli nemzeti karakternek tette meg, így nem a történelem várószobájába, hanem a barbár gondosan őrzött cellájába zárta a cseheket – legalábbis diszkurzív szinten. A birodalomban megmutatkozó – geológiai, etnográfiai stb. – diverzitás és az e diverzitás mélyén munkáló, a birodalom létezésének szükségességét bizonyító logika együttes bemutatását célzó legjelentősebb vállalkozás, a *Kronprinzenwerk* a fenti sémák bizarr keverékét nyújtotta. Egyszerre ünnepelte a birodalom civilizációs munkáját és mutatott ki bizonyos állandó faji különbségeket, főként a románok és más balkáni népek kapcsán, ami kétségessé tette, hogy a faji jegyekből származó kulturális különbségek egyáltalán áthidalhatók-e valaha.²⁸ E népeket tehát mintha egyszerre irányítanák a történelem várószobájába és a barbár cellájába.

Mommsen cikkére nem kisebb egyéniség válaszolt cseh részről, mint a történész Josef Pekař. Pekař azért érezte szükségét, hogy a rövidke levélre hosszabb röpirattal válaszoljon, mert az osztrák–német sajtó szokásos szlogenjeit ezúttal egy kétségtelenül kiváló történész ismételte. „[A] *körülmény, hogy egy világhírű történész írta, sokat nyom a latban. Megvetéssel tudjuk ugyanis ignorálni az alsóbbrendűségünkről, barbárságunkról szóló nyilatkozatokat, történelmünk büszke tudatában, amely senkinek sem engedi meg, hogy kulturális erőnköről és kultúrmunkánkról lekicsinylően nyilatkozzon.*”²⁹ Pekař a cseh történelem lényegét úgy foglalta össze, hogy a cseh egy olyan nép, „*amely immár egy évezrede idegen elemek roppant túlsúlya közepette védi pusztá életét és emellett nagy kultúrmunkát visz véghez*”. Röpiratának hátralevő részében a történész

²⁶ Th[eodor] M[ommsen]: An die Deutschen in Österreich. *Neue Freie Presse*, (1897. október 31.) 1. Visszaemlékezéseiben németországi egyetemi éveit tárgyalva Marczali Henrik is beszámolt arról, hogy nagyra becsült tanárában megvolt „*a német sovínizmus teljes mértékben*”. MARCZALI, 2000. 96.

²⁷ CHAKRABARTY, 2007. 8–9.

²⁸ JUDSON, 2016. 328.

²⁹ PEKAŘ, 1897. 3. Kiemelés az eredetiben.

a huszitizmus történetével foglalkozik. Ugyan nem teszi explicitté, de egyértelmű lehetett számára, hogy a Mommsen által megidézett „*barbarizmus apostola*”-toposz a huszita háborúk és ezek Habsburg-párti feldolgozásai révén ragadt a csehségre. Pekař a huszitizmus és a német történelem legdicsebb momentumaként emlegetett lutheri reformáció közötti szoros kapcsolatot elemzi. Meglátása szerint a huszitizmus példaként szolgálhatott a német reformáció számára, hiszen az első mozgalom volt, amely a katolikus Szent Német-római Birodalom egyik királyságában kegyetlen harcok árán kivívta a vallási függetlenséget. A protestantizmus jegyében németek és csehek között harmonikus együttélés alakult ki, melynek a harmincéves háború vetett véget. Ekkor a cseh nemzet reformmozgalma védelmében mindent elvesztett, „*amivel egy nemzet bír, amiért nemzetnek lehet nevezni*”.³⁰ A csehek és a protestantizmus veresége az, ami a németeket hatalmi pozícióba emelte az országban és egyúttal megalapozta ausztriai túlsúlyukat is.

A Civilizátor: az osztrák–német birodalmi történelemszemlélet

Osztrák–német történészekről négy jelentős birodalomtörténeti összefoglaló született a korszakban: Alfons Huber, Franz Krones, Franz Martin Mayer, valamint Richard von Kralik munkái. Az első három alapvetően liberális beállítottságú historikus volt, míg Richard von Kralik klerikális-konzervatív, antimodernista gondolkodó, akivel kapcsolatban felmerülhet a kérdés, hogy történészként való szerepeltetése egyáltalán elfogadható-e. A birodalom iránt feltétlenül elkötelezett Kralik ugyanis elsősorban drámaíró és költő volt, mindazonáltal egyetemi évei, pontosabban *grand tourja* alatt a porosz iskola legjelentősebb történészegyéniségei is tanították.³¹ Ennél fontosabb, hogy munkáit, jóllehet nem osztatlan lelkesedéssel, a bécsi történészképző, az Institut für Österreichische Geschichtsforschung (IÖG) folyóiratában recenzálták, valamint történészként tartják számon az osztrák historiográfia olyan jelentős kutatói, mint Fritz Fellner és Alphons Lhotsky.

Közelebbről szemlélve, a három „liberális” történész közt is nehezen elhanyagolható különbségeket fedezhetünk fel. Franz Krones elkötelezett állampatrióta volt, aki az IÖG első generációjához tartozott, ahol az oktatásban ekkor még központi szerepet játszottak a Josef Alexander von Helfert által kijelölt osztrák patrióta szempontok.³² Bár Franz Martin Mayer is tanult az IÖG-ban, nagy összefoglaló munkája német nacionalista álláspontot közvetít, ami éles ellentétben áll több kiadást megért tankönyveivel, amelyek viszont egy dinasztia-központú történelemszemléletet nyújtanak. Alfons Huber pályája során több jelét mutatta annak, hogy fontos volt számára Ausztria fennállása, amelynek támogatására birodalmi-hazafias történelemszemléletet terjesztett volna el minél szélesebb körben: memorandumban sürgette a birodalomtörténet (*Reichsgeschichte*) kötelezővé tételét a jogi- és bölcsészkaron.³³ Mindazonáltal munkájában nem jelent meg olyan metatörténeti eszme, amely Ausztria kialakulását mintegy

³⁰ PEKAŘ, 1897. 18.

³¹ Kralikról: GEEHR, 2003.

³² Ez nem sokkal később háttérbe szorult, mikor a hangsúly a segéd tudományok művelésére helyeződött. Vö. LHOTSKY, 1954.

³³ Huber vonatkozó levelét közli: OBERKOFER–GOLLER (Hg.), 1995. 451.

„gondviselészerűen” írja elő, mint az Kronesnél, de mindenekelőtt Kraliknál és az IÖG említett ideológusánál, Josef Helfertnél tapasztalható.

Mind a négy osztrák–német történésznél a német³⁴ *Kultur* a legmagasabb civilizációs tényező, amely a birodalom magterületéről terjed át Magyar- és Csehországra, és legitimálja a birodalom létét és hatalmi struktúráját. Ez a szemlélet kapcsolatba hozható az osztrák misszió gondolatával, amely az 1866-os vereség traumájára adott válaszként értelmezhető. A Németországból (*Deutschland*ból – ami alatt itt egy nyelvi-történelmi-kulturális közösség értendő) kitalált Ausztria ezáltal többé nem a valamiből való kizárás által definiálódott, hanem önálló létezőként nyert létjogosultságot.³⁵ A „misszió” gondolata 1866-ban már komoly előzményekkel rendelkezett – valójában minden egyes alkalommal megfogalmazták, mikor azt kellett meghatározni, hogy voltaképpen micsoda Ausztria, és kik azok az osztrákok.³⁶ Bécsnek pedig ezekre a kérdésekre a 19. század során többször is válaszolnia kellett. A poroszoktól elszenvedett vereség után az óbudai születésű Adolf Fischhof volt a missziós gondolat újrafogalmazója.³⁷ A kultúrmisszió nála és a német nyelvű sajtóban is hangsúlyozottan a német kultúra terjesztését foglalja magába. E kultúrimalista gondolatnak az volt a mindennapi funkciója a Monarchián belül, hogy az osztrák németiség szupremáciáját legitimálja.³⁸ Nem arról volt szó azonban (ezúttal sem), hogy egy politikai csoport mintegy véletlenszerűen kiválasztott egy ideológiai szlogenegyüttest, amelyet lelketlenül felhasznált nyers érdekei érvényesítésére. A liberalizmus kapcsolata a német nacionalizmussal igen bonyolult volt. A nemzeti konfliktusok kiéleződéséig a liberális politikai egyesületek nem törekedtek különösebben annak definiálására, hogy mit jelent németnek lenni: egyrészt intézményük hivatalos nyelveként gondoltak a németiségre, amit így bárki elsajátíthatott, másrészt olyan egyetemes értékek együtteseként, mint a szabadság vagy a műveltség, amelyhez bárki felnőhetett. Ennek megfelelően a németiség civilizációs fokmérőként szolgált. A szlávokkal – különösen a csehekkel – való folyamatos konfliktusok során azonban a német liberálisok „német” fogalma és ellenségképe fokozatosan etnikai dimenziót nyert.³⁹

A történészek elemzett munkáiban a terjesztett *Kultur* legfontosabb eleme maga az állam. Ugyanakkor jelentékeny különbség mutatható ki a szerzők közt. Alfons Huber lényegében német segítségről beszél a magyar állam létrehozása kapcsán, míg Mayer és Kralik jóval konfrontatívabb hangot üt meg. Mayer megfogalmazása szerint

³⁴ Hogy ez mit jelent pontosan a porosz–osztrák rivalizálás fényében, és az elemzett történészek és a korabeli történelemtudomány általában hogyan helyezhetők el a Habsburg Birodalom „német kérdésében”, azt itt nem áll módomban kifejteni. A kérdést egy másik tanulmányomban érintem. (TARAFÁS, 2020.)

³⁵ VÖ. HAIDER, 1998.

³⁶ FELLNER, 2002. 146; 150.

³⁷ Fischhof, aki egyetemi tanulmányait már Bécsben végezte és 1848-ban a bécsi liberálisok radikális szárnyához tartozott, úgy látta, a Német Szövetségből kizárt Ausztria nem elárvult gyermek, hanem önállósult felnőtt, aki immár összes erejét valódi hivatására fordíthatja: a nyugat védelmére az Oroszország képében megjelenő keleti barbársággal szemben, illetve a kultúra terjesztésére. VÖ. FISCHHOF, 1866.

³⁸ HAIDER, 1998. 89.

³⁹ JUDSON, 1999. 81–86.

„a magyarok nem alkották meg saját alkotmányukat”, ez ugyanis német eredetű,⁴⁰ Kralik pedig egyenesen német alapításról beszél Cseh- és Magyarország vonatkozásában.⁴¹ Jóllehet Franz Krones is hangsúlyozza a német hatást, leginkább ő közvetíti a magyar önképet: a külső hatásokat magyarrá alakító és egyéniségét ezáltal megtartó, mindközben fejlődő magyarságét. Szent István királyságát például így értékelte: „német állami formákra támaszkodott, ugyanakkor megvédte önállóságát és e formákat saját népére alkalmazta”.⁴² Általában véve ezt az eljárást tartja a magyarság legnagyobb erényének – mai szóhasználattal reziliens közösségnek látja a magyarságot: „[A magyaroknak] sikerült itt megvetniük a lábukat és a nyugat-európai civilizáció segítségével egy erős, maradandó államalakulatot alapítani anélkül, hogy nyelvoik vagy nemzetiségük kárt vallott volna. Ez a legékeőbb bizonyítéka a magyarok alkalmazkodóképességének, valamint erejének és öntudatának.”⁴³ Érdekes ezen a ponton arra is felhívni a figyelmet, hogy amint az a fenti idézetből is látszik, korszakunkban még egyáltalán nem állították egymással szembe a kultúra és a civilizáció fogalmát. A dichotómia meghatározó jellemzője lesz a német diskurzusnak a 20. században: noha 1914 előtt már beazonosíthatók bizonyos tendenciák, az opposíció az első világháborúra vált tartóssá, előtte gyakoribb a két fogalom szinonimaként való használata.⁴⁴

A birodalom magterülete által közvetített civilizációs javakat csak jelentős konfrontáció árán lehetséges kibontakoztatni; a nemzeti érzés jelenik meg úgy, mint az a destruktív erő, amely akadályozza a civilizációs intézkedéseket. Nézzük először a Mommsen–Pekař-vita kapcsán már említett huszitizmust, ami a cseh történelmi emlékezet talán legfontosabb jelensége. A huszitákról szóló leghíresebb vita, amelyben a mozgalom megítélésével kapcsolatos legjelentősebb elemek a felszínre kerültek, a század hatvanas éveiben zajlott le Constantin Höfler és František Palacký között. Az elkötelezett katolikus, bajor származású Höfler, akit Leo Thun hívott Prágába átfogó oktatási reformjainak részeként, forráskiadásában és egyéb munkáiban Huszt és a huszita mozgalmat mindenekelőtt németellenes nacionalista, erőszakos eretnekmozgalomnak ábrázolta. Meglátása szerint a huszitizmust három tényező határozta meg: a vallási, a nemzeti és a demokratikus. Úgy látta, a husziták az egész egyházi és politikai rend felborítására törekedtek s bár a csehországi „szomorújáték” pár évtized alatt lezajlott, mintegy száz évvel később a reformáció képében egy bizonyos kérdésekben eltérő, de hasonlóképp felforgató mozgalom tört ki Németországban, amely teljesen felborította a középkori világrendet.⁴⁵ Palacký a hatvanas években fogalmazott választ. Amellett, hogy Höfler forráskiadásában számos hibát mutatott ki, tagadta, hogy Husz németellenes nacionalista lett volna, és rámutatott arra, hogy Höfler, a történelmi pártatlanság és igazságosság eszméivel teljesen ellenkező módon, az egész mozgalmat abszolút rossznak állítja be, Huszt magát pedig szinte egyedül csak a fajtalankodás vétkével nem vádolja meg. Igaz,

⁴⁰ MAYER, 1909a. 48.

⁴¹ KRALIK, 1913. 17.

⁴² KRONES, 1879b. 67.

⁴³ KRONES, 1879a. 120.

⁴⁴ FISCH, 1992. 746–750.

⁴⁵ HÖFLER, 1856.

azzal – természetesen ellenkező előjellel – egyetértett, hogy a huszitizmus a német reformáció elődjének fogható fel.⁴⁶

A történeti összefoglalók szerzői Höflertől annyiban különböznek, hogy ők voltaképpen nem két eltérő, egymást erősítő tényezőt látnak a vallási és nemzeti ellentétben, hanem a felekezeti konfliktus mélyén is a nemzeti érzés destruktív erejének munkáját látják. A felekezeti ellentétek azon a ponton válnak jelentős társadalomszervező és konfliktust kiváltó erővé, míhelyt nemzeti eszme vegyül beléjük. *„Husz megégetésének híre – írja például Huber – Csehországban rettenetes nyugtalanságot okozott. Nem pusztán egy ártatlan személy elítélését, a szentéletű és igazhitű pappal való jogtalan bánásmódot látták ebben, hanem halálos sértést a cseh nemzet, sőt, az egész szlávosság ellen.”*⁴⁷ Mayer e cseh nemzeti érzés mélyén a németek elleni irigységet fedezi fel: *„Husz állt a nemzeti mozgalom középpontjában. Táborában sok cseh kisiparos és kisnemes volt, akik irigységgel tekintettek a jómódú német polgárságra.”*⁴⁸ Mayer, Kronos és Huber a vallás társadalomszervező képességében már nemigen hisz, a hittételekért küzdő mozgalmak mögött inkább a társadalmi és politikai erők működését látják, melyek közül a legfontosabb a nemzeti érzés – amiben viszont e történészek feltétlenül hisznek.

A huszita háborúkat a kultúra pusztulásaként írják le, és e rombolást inkább a „cseh nemzeti mozgalomnak” róják fel, mintsem egy kétoldalú, többszereplős konfliktusnak. Kralik meglátásában *„a felülről támogatott nemzeti radikalizmus, amely a vallási radikalizmussal egybefonódott, sajnálatos módon örökre megkárosította Csehország csodálatos kultúráját”*. Így a husziták ellenségei a kultúra makulátlan védelmezőivé léphetnek elő a szerző ábrázolásában: *„Albert herceget tekinthetjük a kultúra egyedülálló éllarcosának a fenyegető barbarizmussal szemben.”*⁴⁹ Mayer, bár a harcok kezdetein a husziták morális fölényének tulajdonítja a Zsigmond hadserege feletti győzelmet, hasonlóképpen a németeket nemre és korra való tekintet nélkül irtó *„fanatikus táborítáknak”* tulajdonítja a legnagyobb rombolást.⁵⁰ Összességében, struktúrájában a huszita mozgalom ábrázolása javarészt megegyezik Constantin Höfler és az őt megelőző Habsburg-párti történészek felfogásával, mindazonáltal az újabb narratívákban a huszitizmust gyakorlatilag a nemzeti eszme, a katolicizmust a kultúra/civilizáció váltotta fel.

A magyarokkal kapcsolatban a civilizációs misszió, valamint a civilizált–barbár ellentét a magyar nemzetfogalom kritikájában nyilvánul meg elsősorban, ugyanakkor a „gyarmat” fogalma Magyarország kapcsán nem jelenik meg azoknak a korszakoknak a tárgyalása során sem, amelyek vonatkozásában Otto Bauer indokoltan gondolta használatát. A nemzetfogalom kritikája leginkább Franz Martin Mayer és Franz Kronos munkáiban érhető tetten, ugyanis mindkét szerző reflektál rá – legalábbis magyar vonatkozásban. Mayer a nemzet fogalmát idézőjelben használja, mivel az meglátása szerint magyar szóhasználatban csak a nemességet jelöli és nem az egész népet. A nemzet szabadsága pedig csak egyetlen osztály szabadságát és elnyomó hatalmát jelenti. *„Állandóan az úgynevezett 'nemzeti szabadság' visszaállítását követelték, ami csakis a nemesség szabadságát jelentette, a kiváltságosok számára minél telje-*

⁴⁶ PALACKÝ, 1868.

⁴⁷ HUBER, 1885b. 445.

⁴⁸ MAYER, 1909a. 355.

⁴⁹ KRALIK, 1913. 66.

⁵⁰ MAYER, 1909a. 373.

sebb féltelenséget, a nép elnyomott osztályai számára minél teljesebb rabszolgaságot akartak.” A „nemzet szabadsága” Mayer meglátása szerint ennek megfelelően a haladás és a civilizáció megtagadását jelenti: „A nemesség és a klérus privilegizált osztályai ezalatt [ti. a nemzeti szabadság] minden, a közállapotok javítására irányuló és civilizált országokban már rég érvényesülő törekvés és visszautasítását, saját előjogaik fenntartását, valamint az adófizető népnek a nemesség és az egyháziak önkénye alatt tartását értették.”⁵¹ Franz Krones, aki az elemzett szerzők közül leginkább átveszi magyar kollégái hazájuk történelméről vallott alapvető nézeteit, kevésbé konfrontatív módon, de szintén elhatárolódik a magyar nemzetértelmezéstől. A magyar vonatkozásban felidézett nemzet fogalmánál mindig jelzi, hogy a *Nation im politische Sinne*-ről (a politikai értelemben vett nemzetről) van szó, ami csak a nemességet fedi le.

Az így értett „magyar nemzet” természetesen nem is válhatott azzá a történelmi főszereplővé, amivé a magyarországi narratívákban. Ez a nemzet nemcsak nem azonos Magyarországgal, de folyamatosan romlásba vezeti azt. A középkori magyar állam fennállásának idején a királyság hatalmát ássa alá, a Habsburg fennhatóság alatt pedig hátráltatja a központi hatalom civilizációs törekvéseit. A nemzetet esett sérelmek pusztán az uralkodóosztály sérelmei, amely csak saját privilégiumait védi a köznép érdekében eljáró udvarral szemben. A „nemzeti eszme” így az elavult és igazságtalan középkori társadalmi rend védelmét jelenti. A magyarországi felkeleléseket mind e séma alapján ítélik meg. Kralik a józsefi nyelvrendeletek nyomán kialakult heves ellenállást is azzal magyarázza, hogy a nemesség ragaszkodott a latin nyelvhez, mert nem akart lemondani arról az éles határról, amelyet a holt nyelv a „nemzet” és a nép közé emelt.⁵²

Hasonló ábrázolási stratégiát találunk a „cseh nemzet” esetében is. Mind Krones, mind Mayer munkájában a cseh történelmi emlékezet számára nemzeti tragédiának számító fehérhegyi vereség és az azt követő megtorló intézkedések voltaképpen a feudális kiváltságok uralmát, a parasztok jogfosztott állapotát szüntették meg. A nagy „nemzeti vereség” valójában ezúttal sem az egész nemzetet ért sérelem. „Sem a polgárok, sem a parasztok nem gyászolták meg a privilegizáltak feudális önényét.” Krones, bár elítéli az udvar reakciójának kíméletlen módszereit, szintén úgy látta, hogy nem valami általános szabadságeszmény volt az 1618–1620 közötti cseh megmozdulások célja, hanem kizárólag a nemesség harca volt az idejemúlt feudalizmus visszaállításáért. Fehérhegy és az azt követő változások csak a *Nation im politische Sinne* eltűnését hozták. „[A rendek] harca a monarchia ellen nem védekező háború volt a zarnokossággal szemben, amelyben a nép általános, szent joga érvényesült, hanem valójában időszerűtlen egyedüli jogállásáért folyt – ezért ért olyan gyors, lesújtó véget.”⁵³

Civilizáló gyarmat: a magyar történészi diskurzus

Az összefoglalót író magyar történészek körében szintén találhatóunk különböző világnézetű historikusokat. A dualizmuskori magyar történetírás két alapvetően megosztó tényezőjét az Ausztriával való viszonyban és a felekezeti kérdésben lehet

⁵¹ MAYER, 1909b. 459.

⁵² KRALIK, 1913. 239.

⁵³ KRONES, 1879c. 431. Kiemelés az eredetiben.

megjelölni.⁵⁴ Az antiklerikális, függetlenségi Acsády Ignác szinte „bináris” ellentéte a klerikális, aulikus Fraknói Vilmosnak. A korszak legtermékenyebb és legjelentősebb történésze, Marczali Henrik e „kuruc-labanc” antagonizmus meghaladására törekedett. A 27 évesen elhunyt Szalay József korának egyik legígéretesebb tehetsége volt, összefoglaló munkáját a millennium alkalmából a főként helytörténettel foglalkozó Baróti Lajos fejezte be. Végül természetesen a korpusz részét képezi a Szilágyi Sándor szerkesztette millenniumi opus is, amelyben – a főszerkesztő zseniális „kibékítő” képességeinek köszönhetően – a legkülönbélebb világnézetű és egymással nem ritkán személyes konfliktusban álló történészek kaptak helyet.

Valamennyi szerzőről elmondható, hogy az Ausztriával fennálló történelmi kapcsolatot károsnak tartják Magyarországra nézve. Még a meggyőződéses aulikusra, Fraknóra is igaz ez. A történész Szapolyai ellenében Ferdinánd mellett foglal állást, és az uralkodóházhoz hű magyarok tiszteletére szólít fel,⁵⁵ mindazonáltal úgy vélekedik, hogy a Habsburg Birodalommal való kapcsolat mind Ausztria, mind Magyarország fejlődését megbénította „következménye lőn az országnak s vele a birodalomnak stagnatioja”.⁵⁶ Szalay József meglátása szerint az Ausztriával való kapcsolat kezdettől fogva az ország kiszivattyúzásaival járt.⁵⁷ Marczali az 1687-es országgyűlés követeléseit alapvetően jogosnak itéli, mivel úgy véli, az abszolutizmus valójában mindenhol napirenden volt Európában, a nagy különbség abban keresendő, hogy „nálunk az állami hatalomnak a központosítása nem az ország érdekét volt hivatva szolgáltni, hanem ellenkezőleg [...] Koldussá is kellett tenni Magyarországot”.⁵⁸

Természetesen Acsády festi le az osztrák–magyar kapcsolatot a legsötétebb színekkel. A történész az I. Ferdinánd trónra jutásától egészen 1867-ig tartó korszakot homogénnek tekinti. Ábrázolásában nemcsak, hogy önkényes módon, a császári rendszer szerint, saját törvényeit figyelmen kívül hagyva kormányozták az országot, de ennél sokkal mélyrehatóbban is tönkretételén dolgoztak. Acsády voltaképpen a vasbér törvény sémája szerint gondolja el Magyarország és Ausztria viszonyát: az osztrák kormányzat annyira és éppen csak annyira gondoskodik magyarországi alattvalóiról, hogy azok kitermeljék a szükséges adót és újoncszámot. „Érdekeiket csak annyiban oltalmazza tehát, hogy éppen adót fizessenek s katonát adhassanak [az udvar] telhetetlen hódításvágya kielégítésére.”⁵⁹

Bécs „kiszipolyozó” politikájának leírására a szerzők a „gyarmat” fogalmát használják. Acsády a gyarmati státuszt gyakorlatilag I. Ferdinándtól érvényesnek tarja. Hasonlóan vélekedik Szalay József is, míg Fraknói Mária Terézia korára teszi azt, hogy „hazánk mintegy gyarmati viszonyban maradt az ausztriai tartományokkal”.⁶⁰ A 18. századi udvar Magyarország-politikájának tekintetében, nem meglepő módon, Marczali Henriknél találkozunk a leginkább árnyalt elemzéssel. Marczali tízévnvi elmélyült kutatómunka eredményeként publikálta méltán híres, háromkötetes

⁵⁴ ROMSICS, 2011. 125.

⁵⁵ FRANKL, 1873. 265. Fraknói csak apja halála után magyarosította nevét, így ez a munka még Frankl néven jelent meg.

⁵⁶ FRANKL, 1873. 92.

⁵⁷ SZALAY-BARÓTI, 1898. 192.

⁵⁸ MARCZALI, 1911. 536.

⁵⁹ ACSÁDY, 1904. 188.

⁶⁰ FRANKL, 1873. 333.

monográfiáját II. Józsefről. A történész rámutatott arra, hogy a függetlenség szempontjából hanyatlásként megítélt korszak gazdasági szempontból a fejlődés időszaka volt, mindazonáltal az ország gazdasági viszonyai ezzel együtt is elmaradottnak tekinthetők, amiért az udvar gyarmatosító vámpolitikája felelős.⁶¹ A történész eredményei mind a hagyományos „kuruc”, mind az aulikus történelemszemlélettel szembementek: nemcsak egyes konkrét állításai ellenkeztek egyik vagy másik szemlélettel, hanem a korszakról alkotott összetett felfogása alapvetően nem adta meg magát e két sematikus értelmezési keretnek. Végül a kuruc oldal emblematis és egyben rendkívül intrikus tagjától érte támadás: Thaly Kálmán egy írásában Marczalit azon „veszedelmes irányhoz” sorolta, amelynek célja, meglátása szerint, „[a] régi, nemzeties szellemet megtagadva, átoinni a modern lágymeleg és folyoást alább-alább transigáló politika irányát a múltba; tömjénezni a bécsi udvari köröknek, dicsőíteni a reactiot s a clérust”.⁶² 1911-es munkájában Marczali szintén gyarmati státuszról beszél: „Így tette ez a rendszer gazdasági tekintetben jogtalan gyarmattá hazánkat.”⁶³ E tízes években, egyetemi előadásai alapján publikált monográfiájához képest a helyzet komplexitását jobban megragadta *A magyar nemzet története* vaskos nyolcadik kötetében. Jóllehet ebben is kijelentette, hogy „[a]z ausztriai aristokratia és különösen a tisztvoiselők és udvari emberek, körülbelöl úgy nézték akkor hazánkat, mint a spanyol conquistadorok korában Amerikát”,⁶⁴ emellett azonban felhívja a figyelmet az ősi alkotmány azon szégyenteljes vonására, hogy „[a]ki nem nemes, annak sem élete, sem vagyona, sem becsülete, sem vallása és meggyőződése nincs megvédve”.⁶⁵ A nemesi „szűz váll” felett a történelem, a haladás halálos ítéletet mond, mindazonáltal az udvar gyarmatosító politikája jogtalan és diszfunkcionális.⁶⁶

Az Ausztriával való viszonyban gyarmati jogfosztottságban sínylődő magyarság a nemzetiségek vonatkozásában azonban civilizátorként lép elő. A dualizmus korának másik fontos társadalmi-politikai dilemmája, a nemzetiségi kérdés ugyanis szintén megjelenik a nemzettörténeti összefoglalókban a magyar álláspont legitimálásának igényével.⁶⁷ A nemzetiségi csoportok a különböző igényeiket jelentős mértékben történeti érveléssel legitimálták: lényegében azt hozták fel a magyarságnak kedvező *status quo* ellenében, hogy ők „előbb voltak itt”. Mint az közismert, a szlovák politikusok a magyarok megjelenése előtti szervezett közösségeikre hivatkoztak, míg a román elit a dákokkal vállalt kontinuitást. Természetesen a magyar fél számára is rendelkezésre álltak olyan történeti mítoszok, amelyeket szembe lehetett szegezni a nemzetiségek mitikus alapokkal bíró elképzeléseivel. Mindazonáltal az intézményes, magát tudományként definiáló történetírás éppen a mítoszok kiirtására törekedett a történeti emlékezetből. Erre jó példa Ipolyi Arnoldnak az 1885-ös budapesti történészkongresszuson elmondott „ideológiai irányítúként”⁶⁸ szolgáló

⁶¹ MARCZALI, 1885. 82.

⁶² THALY, 1882. 479.

⁶³ MARCZALI, 1911. 570.

⁶⁴ MARCZALI, 1898. 94.

⁶⁵ Uo., 105.

⁶⁶ Uo., 323.

⁶⁷ A nemzetiségek dualizmuskori történeti reprezentációját részleteiben kifejtettem: TARAFÁS, 2017. A millennium történelemszemléletét az emlékezés és felejtés fogalmai mentén Gyáni Gábor elemezte éppen a *Habsburg postcolonial* kötetben. (GYÁNI, 2003.)

⁶⁸ LEDERER, 1969. 42.

beszéde. Ipolyi a tudományos etikával összeegyeztethetetlen eljárásként utasította el az „*oktalan magyarkodást*” és a meghaladott mitikus „*szóvirágokat*”. Ezek helyett jóval szofisztikáltabb legitimációját adta a magyar szupremáciának: a „*történelem menetét*” meghatározó műveltség fejlesztését a Kárpát-medencében, ami a történész szerint kizárólag a magyarság érdeme. Ez a civilizációs munka legitimálja a magyar fölényt és teszi egyben a magyarságot az ország történelmének fő, vagy inkább egyenesen az egyetlen érdemi szereplőjévé.⁶⁹

Történészeink ugyanezt a stratégiát választották. Mind úgy látják, hogy a magyarság eredetét biztosan nem tudják meghatározni, a mítoszokat azonban elutasítják, Marczali egyenesen posványznak minősíti azokat. Ugyanakkor rámutatnak arra, hogy nem az eredetre vonatkozó kérdések érdekesek, hanem kizárólag az, hogy a kaotikus kárpát-medencei állapotokból ki hozott létre prosperáló országot. Ez a terület ugyanis „*elhagyott ősvadon, lakatlan pusztaság*” volt,⁷⁰ ahol a sok nép „*mind eltűnt, alig hagyva nyomot a népek országútján*”.⁷¹ Ebbe a káoszba hoz rendet a magyarság, civilizálva a területet: letelepedésével és államalkotásával „*eloszlatta a történelmi átkot*”. Így teljesen érdektelenné válik mind a magyarság származásának kérdése, mind a különböző népek letelepedésének időbeli sorrendisége. „*[B]árhol ringott bölcsője – fogalmazott Acsády – [...] erős, anyagilag, szellemileg virágzó birodalomná [változtatta] az eredetileg sivatag földet, melyen a honfoglaláskor megtelepedett.*”⁷² Marczali meglátása szerint a magyarok rendet hoztak a népek vad hullámszámbájába,⁷³ Baróti megfogalmazásában (ő egészítette ki a honfoglalást tárgyaló fejezettel Szalay kötetét) a kultúra fejlesztésével az országot a nyugat határává fejlesztette a magyarság.⁷⁴ Ha valamennyien el is ismerik, hogy az „*itt talált népek*” fontos alapokat tettek le, azt is világossá teszik, hogy ezek csupán primitív, kezdetleges alapok voltak, a tartós értékek létrehozása a magyarság érdeke.⁷⁵ E szemlélet megerősítéseként a nemzetiségeket rendre passzivitást sugalló „*nemzeti karakterjegyekkel*” jellemzik: Baróti szerint a szlávok az avar uralom alatt „*mintegy suttyomban terjeszkednek*”, az oláh és szláv jobbágyok a magyarokkal ellentétben „*meghunyaszkodók*”, Acsády ábrázolásában pedig a szláv és avar bennszülöttek „*türelmesen cserélték föl az egyik idegen uralmat a másikkal*”.⁷⁶

A civilizációs misszió gondolata túlélte a dualizmust, s központi szerepet játszott Apponyi Albert híres beszédében, amelyet a gróf az első világháborús vereséget követően, 1920-ban az antant bizottsága előtt mondott el. A gróf, azon túl, hogy egy általánosnak tekinthető gondolkodásmódot idézett fel, valószínűleg úgy gondolta, ezzel a gyarmati nagyhatalmak vezetőiből álló bizottságra mély benyomást tehet. A szakirodalom azonban úgy látja, kísérlete valószínűleg éppen visszafele sült el: a nagyhatalmak vezetőiben visszatetszést keltettek a tízmilliós közép-európai nemzet birodalmi felfogást tükröző érvei.⁷⁷

⁶⁹ IPOLYI, 1885.

⁷⁰ ACSÁDY, 1903. 1.

⁷¹ MARCZALI, 1895. 3.

⁷² ACSÁDY, 1903. 1.

⁷³ MARCZALI, 1895. 4.

⁷⁴ SZALAY-BARÓTI, 1895. 416.

⁷⁵ Például: ACSÁDY, 1903. 52.

⁷⁶ ACSÁDY, 1903. 35.

⁷⁷ ZEIDLER, 2009. 36.

***

E rövid tanulmány remélhetőleg hatásosan demonstrálta, hogy a „gyarmat” és „civilizáció” fogalma (főként a civilizációs misszió formájában) milyen szerves részeit alkották a birodalom történetírásainak és általában a korabeli politikai diskurzusoknak. Ezt a központi szerepet látva jogosnak kell tekintenünk Pieter M. Judson aggodalmait: a posztkolonialista kutatások metaforáinak reflektálatlan átvétele valóban azt a veszélyt rejt magában, hogy a történész egy korabeli politikai jelszót tesz meg munkájának leíró vagy elemző kategóriájául. Ezzel abba a csapdába esne a kutató, amelyre Reinhart Koselleck figyelmeztetett az aszimmetrikus ellenfogalmak kapcsán: a szigorú ellentétpárok felállítását (a birodalom és a gyarmat kettőse is ilyen) politikai hatásosságuk ösztönözi, a történeti kutatásnak azonban nem szabad ugyanabban a dualitásba szemlélni az adott korszakot, mint a kortársaknak, mert ezzel végérvényessé szilárdíthatja a dichotómiát.⁷⁸ Mindazonáltal az is egyértelmű, hogy a diskurzusok vizsgálatában különös figyelemben kell részesítenünk a gyarmat és a civilizáció fogalmainak alkalmazását, minthogy ezek kulcsfontosságú szerepet tölthettek be a meglévő hatalmi struktúrák legitimálásában vagy éppen az ellenük való lázadásban és általában véve az egymásról alkotott kép kidolgozásában. A magyarországi történészek esetében a gyarmati kategóriák egy olyan keverékére láttunk példát, amelyet Csákyék *Mikrokolonialismennek* kereszteltek el:⁷⁹ a magyar történészek egyszerre látták a magyarságot gyarmati kizsákmányolásba és jogtalanságba taszítottnak az Ausztriával való viszonyban, és civilizáló erőnek a nemzetiségekkel kapcsolatban. Érdeemes lenne a magyar esetet szorosan egybevetni a galíciai lengyel diskurzussal, hiszen a lengyel politikai elit itt is párhuzamosan szenvedte el a birodalmi „elnyomást”, és tartotta fenn „uralkodó nemzet” státuszát a ruténekkal szemben.⁸⁰

Felhasznált irodalom és rövidítések

Sajtó

A Hon
Bolond Istók
Kecskemét
Magyar Ipar
Magyar Újság
Neue Freie Presse
Pesti Napló
Pécsi Figyelő
Szabadság

⁷⁸ KOSELLECK, 1992. 214–215.

⁷⁹ FEICHTINGER–PRUTSCH–CSÁKY, 2003. 11.

⁸⁰ Vö. HROCH, 1985; SURMAN, 2010.

Nyomtatott források

ACSÁDY

- 1903 ACSÁDY Ignác: *A magyar birodalom története I.* Budapest, Athenaeum, 1903.
 1904 ACSÁDY Ignác: *A magyar birodalom története II.* Budapest, Athenaeum, 1904.

BAUER

- [1907] BAUER, Otto: *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie.* Wien, Volksbuchhandlung, 1924.

BEÖTHY

- 1900 BEÖTHY Ákos: *A magyar államiság fejlődése, küzdelmei: politikai tanulmány.* Budapest, Athenaeum, [1900].

FISCHHOF

- 1866 FISCHHOF, Adolf: *Ein Blick auf Österreichs Lage: Sendschreiben an die Redaction des „Telegraf“: september 1866.* Wien, Wallishausser, 1866.

FRANKL

- 1873 FRANKL Vilmos: *A magyar nemzet története III.* Pest, Szent István Társulat, 1873.

FRIEDJUNG

- [1876] FRIEDJUNG, Heinrich: *Der Ausgleich mit Ungarn : politische Studie über das Verhältniss Oesterreichs zu Ungarn und Deutschland.* Leipzig, Wigand, 1877.

HORVÁTH

- 1868 HORVÁTH Mihály: *Kossuth Lajos újabb leveleire.* Pest, Ráth Mór, 1868.

HÖFLER

- 1856 HÖFLER, Konstantin: Einleitung. In: *Geschichtsschreiber der husitischen Bewegung in Böhmen I.* Hg.: HÖFLER, Konstantin. Wien, Staatsdruckerei, 1856.

HUBER

- 1885a HUBER, Alfons: *Geschichte Österreichs I.* Gotha, Perthes, 1885.
 1885b HUBER, Alfons: *Geschichte Österreichs II.* Gotha, Perthes, 1885.

IPOLYI

- 1885 IPOLYI Arnold: A történelem s a magyar történeti szellem. In: *A magyar Történelmi Társulat 1885. jul. 3–6. napján Budapesten tartott Congressusának irományai.* Szerk.: SZILÁGYI Sándor. Budapest, Athenaeum, 1885. 1–21.

KRALIK

- 1913 KRALIK, Richard von: *Österreichische Geschichte.* Wien, Holzhausen, 1913.

KRONES

- 1879a KRONES, Franz: *Handbuch der Geschichte Österreichs von der ältesten bis zur neusten Zeit I.* Berlin, Hofmann, 1879.
 1879b KRONES, Franz: *Handbuch der Geschichte Österreichs von der ältesten bis zur neusten Zeit II.* Berlin, Hofmann, 1879.
 1879c KRONES, Franz: *Handbuch der Geschichte Österreichs von der ältesten bis zur neusten Zeit III.* Berlin, Hofmann, 1879.

MARCZALI

- 1895 MARCZALI Henrik: A vezérek kora és a királyság megalapítása. In: *A magyar nemzet története I.* Szerk.: SZILÁGYI Sándor. Budapest, Athenaeum, 1895. 3–311.
- 1898 MARCZALI Henrik: *Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig.* Budapest, Atheaneum, 1898. (*A magyar nemzet története*, 8.)
- 1911 MARCZALI Henrik: *Magyarország története.* Budapest, Atheaneum, 1911.

MAYER

- 1909a MAYER, Franz Martin: *Geschichte Österreichs mit besonderer Rücksicht auf das Kulturleben I.* Wien–Leipzig, Braumüller, 1909.
- 1909b MAYER, Franz Martin: *Geschichte Österreichs mit besonderer Rücksicht auf das Kulturleben II.* Wien–Leipzig, Braumüller, 1909.

MOCSÁRY

- 1901 MOCSÁRY Lajos: *A közözügyi rendszer zárszámadása.* Budapest, Franklin, 1901.

OBERKOFER-GOLLER (Hg.)

- 1995 OBERKOFER, Gerhard – GOLLER, Peter (Hg.): *Alfons Huber Briefe (1859–1898): Ein Beitrag zur Geschichte der Innsbrucker Historischen Schule um Julius Ficker und Alfons Huber.* Innsbruck–Wien, Österreichischen Studien Verlag, 1995.

PALACKÝ

- 1868 PALACKÝ, Franz: *Die Geschichte des Hussitenthums und Prof. Constantin Höfler: kritische Studien.* Prag, Tempsky, 1868.

PEKAŘ

- 1897 PEKAŘ, Josef: *Die Böhmen als Apostel der Barbarisierung Theodor Mommsen Gewidmet.* Prag, Bursik & Kohout, 1897.

SZALAY-BARÓTI

- 1895 SZALAY József – BARÓTI Lajos: *A magyar nemzet története I.* Budapest, Lampel, 1895.
- 1898 SZALAY József – BARÓTI Lajos: *A magyar nemzet története IV.* Budapest, Lampel, 1898.

VÁCZY

- 1891 *Kazinczy Ferenc levelezése. II. kötet.* Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1891.

Szakirodalom**CHAKRABARTY**

- 2000 CHAKRABARTY, Dipesh: *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference.* Pincerton, NJ, Pincerton University Press, 2000.

EHRENPREIS

- 2006 EHRENPREIS, Petronilla: Die „reichweite“ Presse in der Habsburgermonarchie. In: *Die Habsburgermonarchie VIII. Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft.* Hg.: RUMPLER, Helmut – URBANISCH, Peter. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2006. 1715–1818.

FEICHTINGER-PRUTSCH-CSÁKY

- 2003 FEICHTINGER, Johannes – PRUTSCH, Ursula – CSÁKY, Moritz: Vorwort. In: *Habsburg postcolonial. Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis.* Hg.: FEICHTINGER, Johannes – PRUTSCH, Ursula – CSÁKY, Moritz. Innsbruck–Wien–München–Bozen, Studien Verlag, 2003. 9–12.

FEICHTINGER

- 2003 FEICHTINGER, Johannes: Habsburg (post)-colonial. Anmerkungen zur Inneren Kolonisierung in Zentraleuropa. In: *Habsburg postcolonial. Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis*. Hg.: FEICHTINGER, Johannes – PRUTSCH, Ursula – CSÁKY, Moritz. Innsbruck–Wien–München–Bozen, Studien Verlag, 2003. 13–32.

FELLNER

- 2002 FELLNER, Fritz: Die Historiographie zur österreichisch-deutschen Problematik als Spiegel der nationalpolitischen Diskussion. In: FELLNER, Fritz: *Geschichtsschreibung und nationale Identität. Probleme und Leistungen der österreichischen Geschichtswissenschaft*. Köln–Wien–Weimar, Böhlau. 145–172.

FISCH

- 1992 FISCH, Jörg: Zivilisation, Kultur. In: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Band 7*. Hg.: BRUNNER, Otto – CONZE, Werner – KOSELLECK, Reinhart. Stuttgart, Klett-Cotta, 1992. 679–774.

GEEHR

- 2003 GEEHR, Richard S.: *The Aesthetics of Horror. The Life and Thought of Richard von Kralik*. Boston, MA–Leiden, Brill, 2003.

GYÁNI

- 2003 GYÁNI, Gábor: Forgetting the diversity of the national past: Contrasting memories of the Hungarian Millennium. In: *Habsburg postcolonial. Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis*. Hg.: FEICHTINGER, Johannes – PRUTSCH, Ursula – CSÁKY, Moritz. Innsbruck–Wien–München–Bozen, Studien, 2003. 209–220.

HAIDER

- 1998 HAIDER, Markus Erwin: *Im Streit um die österreichische Nation: Nationale Leitwörter in Österreich 1866–1938*. Wien–Weimar–Köln, Böhlau, 1998.

HROCH

- 1985 HROCH, Miroslav: *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Compositions of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Transl.: FOWKES, Ben. Cambridge, Cambridge University Press, 1985.

JUDSON

- 1999 JUDSON, Pieter M. 1999: "Whether Race or Conviction Should be the Standard": National Identity and Liberal Politics in Nineteenth-Century Austria. *Austrian History Yearbook*, 22. 76–95.
- 2016 JUDSON, Pieter M.: *The Habsburg Empire: A New History*. Cambridge, MA, The Belknap Press of Harvard University Press, 2016.

KOSELLECK

- 1992 KOSELLECK, Reinhart: Zur historisch-politischen Semantik asymmetrischer Gegenbegriffe. In: KOSELLECK, Reinhart: *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1992. 211–259.

LEDERER

- 1969 LEDERER Emma: *A magyar polgári történetírás rövid története*. Budapest, Kossuth, 1969.

LHOTSKY

1954 LHOTSKY, Alphons: *Geschichte des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*. Graz-Köln, Böhlau, 1954.

MCGRATH

1974 MCGRATH, William: *Dionysian Art and Populist Politics in Austria*. New Heaven, CT, Yale University Press, 1974.

ROMSICS

2011 ROMSICS Ignác: *Clio bűvöletében: magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, Osiris, 2011.

SURMAN

2010 SURMAN, Jan: De la « barbarie » et de la « civilisation ». Le conflit entre les étudiants polonais et ruthènes en 1907 et sa construction journalistique. In: *La Galicie au temps des Habsbourg (1772–1918). Histoire, société, cultures et contact*. Dir.: LE RIDER, Jacques – RASCHEL, Heinz. Tours, Presse Universitaires François-Rabelais, 2010. 175–188.

2016 SURMAN, Jan: Postkolonialismus. In: *Habsburger neu denken. Vielfalt und Ambivalenz in Zentraleuropa. 30 kulturwissenschaftliche Stichworte*. Hg.: FEICHTINGER, Johannes – UHL, Heidemarie. Wien-Köln-Weimar, Böhlau, 2016. 181–187.

TARAFÁS

2017 TARAFÁS Imre: Nemzetiségek a nemzeti történelemben. Magyarországi nemzeti kisebbségek reprezentációja történelmi összefoglalókban, a dualizmus korában. *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat*, 18. (2017) 68. sz. 27–48.

2020 TARAFÁS Imre: A tulajdonságokkal bíró ember találkozása a tulajdonságok nélküli emberrel. Kulturális transzfer és történelemszemléletek ütközése a századforduló Monarchiájában. *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat*, 21. (2020) 80. sz. 128–154.

ZEIDLER

2009 ZEIDLER Miklós: *A revíziós gondolat*. Pozsony, Kalligram, 2009.

Ulrike Spring – Johan Schimanski

A használhatatlan Arktisz

A természet kihasználása az Északi-sarkon az 1870-es években¹

Az *I May Be Some Time: Ice and the English Imagination* elején Francis Spufford egy már sokak által ismételt képet fest az Északi-sarkról. Bizonyos szempontból azonban ellentmondásos ez a tipikus kép, hiszen egyszerre jeleníti meg élettelen és étellel teli helyként az Északi-sarkot. Egymás mellett létezik a kopár föld, a tengeri állatokkal teli óceán és a madarakkal teli levegő. Hogy mi lesz ebből a kontrasztból, az azonban az érintett szerzőn múlik. Spufford megmutatja, hogy olyan sarkutazók, mint William Scoresby vagy Edward Sabine, akik az 1820-as évek elején írták meg élményeiket, miként mutatják le a madarak északi-sarki életét az anyaghasználat és a tudományos specifikáció vonatkozásában.² A természettudós Thomas Bewick, aki szintén az 1820-as években alkotott és munkáit Sabine művére alapozta, úgy próbálja értelmezni az északi-sarki madarak sokaságát, mint egy tőle távoli és számára ismeretlen rést egy nagyobb rendszerben. Ezzel az Északi-sark korai ökológiai felfogását javasolja.³ Bewick – hangsúlyozza Spufford – bizonyosan képzeletére hagyatkozott, hogy megértse a rés és a rendszer közti⁴ kapcsolatot, valamint működésbe hoz egy vonatkozó esztétikai kategóriát, mégpedig a „fenséges” kategóriáját. Végül az 1840-es években alkotó regényíró, Charlotte Brontë hősnője, Jane Eyre is a fenséges képét nyújtó Bewicket olvassa az Északi-sarkról alkotott megszelídített fantáziákkal (*domesticated fantasies*) szemben.⁵ Spufford érvelését így foglalja össze:

„Sabine simply records bird-life. Bewick wonders at the generosity of nature that allows life to exist abundantly in desolation. Brontë, abandoning the marvel of the glaucous gull, points to the life that the pole can have in a desolate mind, integrating it, not into an ecosystem, but into the systems of images by which a person helps or harms herself. She shows, like Sabine and Bewick, that the Arctic has a place in the world of life; she conveys, enormously changed, the same astonishment that the polar wastes are connected to life we recognize.”⁶

¹ The Useless Arctic: Exploiting Nature in the Arctic in the 1870s. *Nordlit*, (2015) 35. sz. 13–27.

² SPUFFORD, 1996. 8–9.

³ Uo., 11–14.

⁴ Uo., 12.

⁵ Uo., 11–14.

⁶ Uo., 14.

„Sabine csupán a madárvilágot jegyzi fel. Bewick elcsodálkozik a természet bőkezűségén, ami lehetővé teszi, hogy a sivatáron ilyen gazdag élet létezhessen. Brontë maga mögött hagyva a tengerzöld sirály csodálatát, arra mutat rá, hogy a sark életre kelhet a sivatár elmében, nem az ökoszisztémába beépülve, hanem a képek rendszerébe, ami által az ember segíthet vagy árthat önmagának. Megmutatja, akárcsak Sabine és Bewick, hogy az Északi-sarknak helye van az élet világában; ugyanazt a lenyűgözöttséget hordozza a sarki pusztaság élettel való kapcsolatáról, bár meglehetősen megváltoztatva azt, amit mi is felismerünk.”

Így mutatja be Spufford, hogy különböző, de ugyanazon három évtizeden belül alkotó brit szerzők hogyan hoznak létre saját kiindulási pontjuk szempontjából különféle, ám mégis összekapcsolható képeket az Északi-sarkról. Emellett képeik a természettel való kapcsolatunk különböző hegemónikus diskurzusait képviselik. Különösképpen a Sabine által felvázolt állítás felel meg egynek a három, Gíslí Pálsson⁷ által elkülönített természettel kapcsolatos szemléletmód közül: az „orientalista” szemléletmódnak, amely különbséget tesz természet és ember között, és amely a kizsákmányolás dinamikáján alapul (szemben a „paternalista” védelmi formával, amely szintén különbséget tesz természet és ember között). Bewick a távoli Északi-sark és az ismertebb tájak közti globális, ökológiai kapcsolat hangsúlyozásával Pálsson harmadik megközelítésével, a „kommunalistával” mutat hasonlóságot, amely a kétoldali kommunikációra és a kapcsolatra fókuszál, valamint kétségbe vonja a természet és a kultúra között húzódó választóvonalat. Brontë szemléletmódját Spufford elképzelése szerint orientalistaként lehetne kategorizálni, azzal a kitételrel, hogy noha nála is az emberen kívül helyezkedik el a természet, a kizsákmányolás ténye mégis csak szimbolikus.

Az Északi-sarkról alkotott különböző képeken különböző Északi-sarkok jelennek meg. Spufford egy további megoldást kínál, mikor ezekre a pozíciókra mint a távolság által meghatározott helyekre mutat rá. Például, hogy milyen módon tárgyalnak a kiindulási pontok és az Északi-sark közti kapcsolatrol.⁸ Ezzel arra is utalnak, hogy az Északi-sarkhoz fűződő, kultúránként eltérő attitűdöket az Északi-sarktól való feltételezett elválás alapján szabályozni lehet.⁹ Míg Spufford brit példákra épít, mi két olyan országra összpontosítunk, melyek földrajzilag nagyon eltérő helyzetben vannak az Északi-sarkhoz viszonyítva. Fő példánk, Ausztria-Magyarország rendkívül távol esik az Északi-sarktól, és mégis kiindulópontja egy olyan jelentős expedíciónak, mint az osztrák-magyar északi-sarki expedíció (1872–1874). Az expedíció osztrák fogadtatása, amely a vizsgált anyag legfőbb forrása, az Északi-sarkot elsősorban szimbolikus erőforrásnak tekinti. Ezzel szemben másik példánk, Norvégia, ami közelebb fekszik az Északi-sarkhoz, ugyanennek az expedíciónak a recepciójában egy sokkal vegyesebb megközelítést mutat, sokkal inkább egy materiális nézőpontot hangsúlyozva. Ami a legfontosabb, Spufford rávilágít egy alig észrevehető váltásra a földrajzi táj és a mentális táj között. A kizsákmányolás materiálisból szimbolikusá

⁷ PÁLSSON, 1996.

⁸ SPUFFORD, 1996. 12.

⁹ Lásd: KESKITALO, 2002.

válík. Ezt az inkább szimbolikus megközelítést az osztrák–magyar kontextusban talán pont az eredményezi, hogy az ország különös módon egy „nem arktikus arktikus nemzeté” (*non-Arctic Arctic nation*) vált.

Az osztrák–magyar északi-sarki expedíció felfedezett egy területet az Északi-sarkon 1873-ban, melyet Ferenc József-földnek neveztek el. Az eseményt óriási társadalmi lelkesedés övezte, melyet Európa-szerte ünnepegekkel és hatalmas sajtóvisszhanggal fejeztek ki, miután az expedíció tagjai 1874 szeptemberében visszatértek Vardø-be, Norvégia északkeleti peremére. Érdeklődésünk leginkább arra irányul, hogy az expedíció visszatérésekor milyen szemléletmódot alkalmazott az osztrák sajtó az Északi-sark leírására. Elemzésünk kiemeli a szimbolikus töke fontosságát mint a kolonialista európai szféra és a részben hozzáférhetetlen Északi-sark közti kapcsolat központi elemét. Még ha az Északi-sarkot túl veszélyesnek, túl távolinak vagy éppen túlságosan feleslegesnek is tartják a materiális felhasználás szempontjából, szimbolikus szinten akkor is az lehet. Az expedíció kulturális és politikai fogadtatásáról szóló korábbi munkákra építve¹⁰ azt állítjuk, hogy az Északi-sark funkcionálhatott egyfajta szimbolikus erőforrásként a nemzeti és állami identitásformálásban, valamint azt, hogy az Északi-sark természeti környezetéről alkotott különböző képek különböző módon segítették elő az efféle szimbolikus felhasználás legitimitációját. Ezen felül amellet érvelünk, hogy ez az északi-sarki szimbolika olyan paradox, félreérthető elemekre épül, melyek lehetővé tették egy természeti világról alkotott megközelítés transzformációját. Ez a cikk hozzájárul annak a kérdésnek a megértéséhez, hogy miként jöhetett létre az Északi-sark ökológiai szempontú értelmezése.

Ugyan megállapításaink a 19. századra vonatkoznak, van relevanciájuk az Északi-sark jelenkori kisajátításának szimbolikus dimenziójáról szóló vitában is. Manapság aktivistákat, államokat és vállalatokat látunk, akik az Északi-sarkot ökológiailag védett területként vagy természeti erőforrásai szempontjából kizsákmányolt területként próbálják használni. Ahogy Keskitalo megállapította, az Északi-sarkról szóló jelenkori politikai diskurzus kritika nélkül hasznosít újra korábbi képeket.¹¹ Éppen ezért fontos az ilyen diskurzusok genealógiáját visszavezetni, valamint megfigyelni a körülményeket, amelyek életre hívták azokat, majd segítettek fenntartani szimbolikus erejüket.

Északi-sarki illetékesség

Az 1870-es években a sarkvidéki területek különböző jelentőségű diskurzusok részét képezték. A 19. századi tengerészállamok (*seafaring states*) számára központi téma volt, hogy ki birtokolja az északi-sarki illetékességet.¹² Ezzel párhuzamosan különböző európai és észak-amerikai országok között egyre növekvő verseny folyt a gazdasági erőforrások, a technológiai fejlesztések és a tudományos felkészültség terén. Emellett, mivel a nemzetépítő folyamatok következtében a politikai térkép

¹⁰ SCHIMANSKI–SPRING, 2015.

¹¹ Lásd: KESKITALO, 2002. 20–23.

¹² RYALL–SCHIMANSKI–WÆRP, 2010. x–xi.

folyamatosan változott és kihívásokkal küzdött, az Északi-sark az egyes nemzetek vagy államok jövőbeli vágyait és kívánságait megtestesítő területté vált.

Míg Kanada, az északi országok és Oroszország gazdasági és szimbolikus érdekeltiséggel is bírt az Északi-sarkon, valamint a sarki régiók egyre inkább a nemzeti és állami identitásuk részévé váltak,¹³ addig az Osztrák–Magyar Monarchia számára az Északi-sark elsősorban szimbolikus jelentőséggel bírt. Ahogy korábban máshol már bemutattuk, az expedíció egyfajta egységesítő szimbólummá vált a soknemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchiában, ahol a nemzeti autonómiáért küzdő mozgalmak egymás mellett léteztek a nemzetiségek között kialakítandó szorosabb kötelék vágyával.¹⁴ Az osztrák–magyar északi-sarki expedíció egyik célja az volt, hogy hozzájáruljon a tudományos ismeretek bővítéséhez, és mivel a tudomány mint olyan elfogulatlan és a világ általános fejlődését nagyban elősegítőnek számított, az expedíció azt az üzenetet is közvetíthette a külvilág számára, hogy Ausztria egy olyan idealisztikus vállalkozásba fogott, ami semmilyen látható előnnyel nem szolgál az Osztrák–Magyar Monarchia számára. Norvégiában az expedíció idealisztikus megközelítését tudomásul vették, de ez kiegészülhetett egy sokkal anyagiasabb érdeklődéssel egy olyan új tudás iránt, amely elősegíthette az Északi-sark biológiai erőforrásainak éppen folyó kihasználását. Ahogy azt lentebb bemutatjuk, az Északi-sarkot ennek megfelelően két különböző szemszögből tárgyalta a két ország. Míg Norvégia vegyítette a kereskedelmi és az idealista érdekeket, Ausztriában az idealizmus dominált.

A különböző szemléletmódoknak Norvégiában és az Osztrák–Magyar Monarchiában egyaránt voltak következményei az északi-sarki környezettel kapcsolatos elképzelésekre vonatkozóan. Ausztriában az Észak, valamint Ferenc József-föld tájainak és állatvilágának leírásai nagyrészt a fikció és a fantázia szimbolikus formáin alapszanak. Csupán csekély erőfeszítést tettek arra, hogy közvetlenül összekapcsolják azokat a közép-európaiak mindennapi tapasztalati terével. Norvégiában a kereskedelmi érdekeltiségek, valamint az a tény, hogy az Északi-sark néhány norvég állampolgárnak munkahelyet biztosított, olyan sokkalta profánabb leírásokhoz vezetett, melyek fókuszában az Északi-sark mint gazdasági erőforrás állt.

Ez a két attitűd az expedícióról szóló azon beszámolóknak is tükröződött, amelyek a visszatérést követően láttak napvilágot. A visszatérő felfedezők tiszteletére Bergenben tartottak bankettet. Az itt elhangzott beszédek a tudományos expedíciók fontosságát az újabb északi vadászterületek megnyitásában látták.¹⁵ Az iskolamester és politikus Ivar Christian Sommerschild Geelmuyden azt állította, hogy Norvégia, mivel határos az Északi-sarkkal, illetékes a területet illetően: „Földünk előnyös fekvésű az Északi-tengeren, embereink, főleg az ország északi részeiről, valóban a legerélyesebb és legbátrabb navigátorai ezeknek a zord és hideg területeknek [...]”¹⁶ Johannes Ziegler, a *Fremden-Blatt* című bécsi újság munkatársa, aki Kristiansandba utazott, hogy találkozzon a sarki felfedezőkkal az Északi-sarkról hazafelé vezető útvonalon,

¹³ PIPER, 2010. 8.

¹⁴ SCHIMANSKI–SPRING, 2015. 224–31.

¹⁵ Lásd: Bergen den 21de September. *Bergensposten*, (1874. szeptember 22.)

¹⁶ „Unser Land liegt ja wie ein vorgeschossener Posten wider das Eismeer da, unsere Landsleute, besonders der nördlichen Theile des Landes, sind ja seit Jahren die eifrigsten und kühnsten Befahrer dieser unwirthlichen und kalten Gegenden, [...]” Bergen den 21de September. *Bergensposten*, (1874. szeptember 22.)

megdicsérte a norvég lakosságot az expedícióval kapcsolatos felfogásáért. A norvég álláspontot a tudomány és a tenger kihasználása szempontjából tartotta fontosnak,¹⁷ arra utalva ezzel, hogy a tudományt Norvégiában nagyon materiális vállalkozásnak tekintették. Az északi-sarki vadászati expedíciók norvég kapitányait sokszor úgy ábrázolták, mint a tudományos felfedezés pionírjait.¹⁸ Az északi-sarki érdekelttség és a földrajzi közelség azonban Norvégiában is bírhatott szimbolikus, nemzetépítő funkcióval. Az expedíció norvég résztvevője, a sarki kapitány (*polar captain*) Elling Carsen tiszteletére Tromsø-ben tartott ünnepségen a tanár Thorkild Olsen Fosse a norvég zászlóról szóló allegorikus beszédében szimbolikusan Norvégiának tulajdonította az Északi-sarkot. Allítása szerint a zászló fehér része „az Északi-sark jeges tájait takaró fehér szőnyeg” szimbolizálja. „Arra emlékeztet, hogy a zászlót azok a kitarató tengerészek lengetik, akik Norvégia büszkeségét kivitték az Északi-sark jeges pusztaságából és elterjesztették az összes civilizált nemzet között. Ezzel jogot formálva arra, hogy az összes nemzet zászlói közül az övék legyen az első, amely az Északi-sark felett lengedez.”¹⁹

Bécsben azonban aligha ejtettek szót az expedíció bármilyen praktikus hasznáról, és inkább az olyan idealista eszmék, mint a hősiesség, az önfeláldozás és a haladás domináltak. Az északi-sarki környezetnek ezeket az eszméket kellett szolgálnia. Ebben a diskurzusban az Északi-sark egy olyan tér volt, ahol az emberi haladás eszméje bizonyítható és végrehajtható; az osztrák heroizmus és idealizmus laboratóriumává vált, inkább egy lehetőséget láttak benne, olyasmit, ami önmagában és önmagáért létezett. Azt állítjuk, hogy az Északi-sark szörnyűségei segítettek megerősíteni ezt az érvelést: egy milió, amely annyira rettenetes, erőt próbáló és kevésbé ismert, mint az Északi-sark, szükséges alapfeltételét képezte ennek a diskurzusnak, mivel csak egy ilyen extrém szituációban tudott a „valódi” osztrák öntudat felemelkedni és megméretetni.²⁰ Ennek megfelelően az Északi-sarkot úgy kellett ábrázolni, hogy a természeti veszélyek és akadályok imént bemutatott képe igazolást nyerjen.

A bécsi újságírók számára nyilvánvaló volt, hogy az újonnan felfedezett terület a gazdasági tőke szempontjából kevés praktikus haszonnal bír. Az expedíció egyik vezetője, Julius Payer hozzájárult az Északi-sark használhatatlanságáról alkotott kép megerősítéséhez azzal, hogy egy újságcikkben azt írta, hogy „a növényzet mélyen Grönland, a Spitzbergák és Novaja Zemlja alatt van, és ebben a tekintetben talán nincs is szegényebb vidék a Földön”.²¹ A sivár és használhatatlan Északi-sark képe uralta az újságok beszámolóit²² – leszámítva néhány kivételt. Ilyen volt például a pénzügyi újságíró, Theodor Hertzka megjegyzése a terület lehetséges gyakorlati felhasználásáról.

¹⁷ An Bord des 'Finmarken', auf der Rhede von Christiansand, 21. September. *Fremden-Blatt*, (1874. szeptember 25.)

¹⁸ Lásd: Bergen den 21de September. *Bergensposten*, (1874. szeptember 22); Polarfahrten. *Deutsche Zeitung*, (1874. szeptember 5.); Dr. Joseph Chavanne: Oesterreichs Nordpol-Expedition. *Neue Freie Presse*, (1874. szeptember 19.); Bergen, 21. September. *Bergensposten*, (1874. szeptember 22.)

¹⁹ „det hvide Dække over Nordpolens islagte Egne. Det er en Erindring om, at det Flag, der føres af saa kjække Sømand, og som allerede har baaret Norges Ros ud af den arktiske Isørken og spredt den ud over alle civiliserede Lande, har en retfærdig Fordring paa at være det første af alle Nationers Flag, som vaier ved Nordpolen.” Tromsø den 28de Oktober 1874. *Tromsø Stiftstidende*, (1874. október 29.)

²⁰ SCHIMANSKI-SPRING, 2015. 451.

²¹ „Die Vegetation steht tief unter jener Grönlands, Spitzbergens und Nowaja-Semljas, und in dieser Hinsicht gibt es vielleicht kein ärmeres Land auf der Erde.” PAYER, 1874. 4.

²² Lásd például: Feuilleton: Franz Josefs-Land. *Fremden-Blatt*, (1874. szeptember 13.)

nálhatóságáról a vadászat, valamint az új navigációs és meteorológiai ismeretek bővítésének szempontjából.²³

Az új terület szimbolikus hasznát kulturális tőkeként azonban gyakran hangsúlyozták a bécsi lapok. Sőt, az expedíció Bécs és Ausztria ellenképeként jelent meg, ugyanis az ország ebben az időben egy gazdasági válság közepén járt, a közelmúltban pedig számos hadi vereséget szenvedett Poroszországgal szemben. A felfedezők sikere viszont egy sokkal kedvezőbb jövőképet kínált, mint amit a valóság tartogatott. Valójában, ahogy azt majd be fogjuk mutatni, az osztrákok szemében az Északi-sark használhatatlansága központi szerepet játszott a terület szimbolikus jelentőségében. Egy materiális hasznot nem hajtó, idealisztikus világ szembeállítható Közép-Európa materiális világával. Ugyanezen logika mentén, amikor 1874 szeptemberében politikusok egy csoportja a felfedezők pénzügyi támogatása érdekében kérvényt nyújtott be az alsó-ausztriai tartományi gyűlésnek, az indoklásuk fő pontja az expedíció idealisztikus orientációja volt, valamint Ausztria mint modern állam jövőjére vonatkozó jelentősége. A felfedezőket „nem hírnév, kapzsiság vagy hiú kalandvágy, hanem sokkal inkább a legnemesebb érzések vezérelték”.²⁴

Ezt az érvet segítette megerősíteni az a tény, hogy a Ferenc József-föld felfedezésével egybeesett az 1873. évi bécsi tőzsdekrach. A krach olyan csökkenő tendenciákhoz vezetett a világgazdaságban, melyek hatásait még évekig lehetett érezni. Ahogy a *Die Presse* fogalmazott, ugyanabban a pillanatban, amikor „a világ, ami illúziókra és homokra építette fel magát” összeomlott, „a következő szavak hangzottak el a távoli Északon, a Tegetthoff fedélzetén: Föld! Föld!”²⁵ Tehát a homok folytonos mozgását és instabilitását állították kontrasztba az újonnan felfedezett föld stabilitásával és szívósságával. Az anyagi világot hamisnak kiáltották ki, a hősies és tudományos eszmék pedig alternatívaként emelkedhettek fel a jövő számára. Az expedíció alternatívaként szolgált a gazdasági bukás bélyegét magán viselő Ausztriával szemben. Utat mutatott kifelé, már nem az élet anyagi aspektusaira és a helyi érdekeltségekre fókuszálva, hanem megmutatva azt, hogy miként lehet hozzájárulni az emberiség jobbá tételéhez.²⁶

Az expedíció idealisztikus jellegének hangsúlyozása hozzájárult a költséges expedíció legitimálásához is, amely céljai többségét végül nem érte el, valamint meglehetősen kevés jelentőséggel bíró tudományos eredményt tudott felmutatni. Az expedíciós hajó azzal a céllal indult, hogy felfedezze Szibéria északi részét, valamint lehetőleg a korábban még át nem szelt északkeleti átjárót. Épphogy csak pár nappal korábban hagyta el Tromsø-t, amikor 1872 augusztusában megrekedt a jégben és északnyugat felé kezdett sodródni. Ez vezetett végül a Ferenc József-föld váratlan felfedezéséhez. Továbbá, amikor az expedíció tagjai úgy döntöttek, hogy elhagyják a jégbefagyott hajót, hogy gyalog, valamint csónakkal vágjanak neki az Európába vezető útnak, csupán korlátozott mennyiségű tudományos mintát és feljegyzést tudtak magukkal vinni.²⁷ A Ferenc József-föld azonban ezen kudarcok

²³ Unsere Nordpolfahrer. *Neue Freie Presse*, (1874. szeptember 6.)

²⁴ „Nicht von Ruhm oder Geldgier oder eitler Abenteuerlust getrieben, sondern von den edelsten Gefühlen.” *Wiener Zeitung*, (1874 szeptember 16.) 889.

²⁵ „Welt, die auf Schein und Sand sich aufgebaut hatte”, „...erscholl es im fernsten Norden vom Bord des Tegetthoff: Land! Land!” Wien, 24. September. *Die Presse*, (1874. szeptember 25.)

²⁶ SCHIMANSKI–SPRING, 2015. 98; 173; 352–354.

²⁷ BERGER–BESSER–KRAUSE (HG.), 2008. 371–375.

ellenére is funkcionálhat az expedíció sikerének egyfajta fizikai szimbólumaként. Ez különbözött attól a norvégiai értelmezéstől, amely szerint az Északi-sarkról való tudás a mindennapi életre nézve nyilvánvaló praktikus következményekkel jár, és amely szerint az 1872-eshez hasonló expedíciók már indulásuktól fogva bírtak egyfajta legitimitással. Az osztrák–magyar expedíció sikeres visszatérését ennek megfelelően használták fel Norvégiában, azaz érvként a jövőbeli norvég sarki expedíciók finanszírozása mellett.²⁸

A bécsi Arktisz kétértelműségei

A bécsi sajtódiskurzusban az Északi-sarkot egymással ellentétes fogalmakon keresztül mutatták be: üres–teli, gyönyörű–veszélyes, ismert–ismeretlen, tudományos–irodalmi stb. Ahogy azt láttatni fogjuk, ezeknek az ellentéteknek a két pólusa közti szakadatlan oda-vissza csúszkálás és az ebből keletkező kétértelműségek segítettek megerősíteni a hősiességről és az idealizmusról szóló osztrák diskurzust, valamint folyamatosan lefordítani a materializmus nyelvhasználatát az idealizmusra. Esetenként az ilyen változó jelentéstartalmak az Északi-sark természeti környezetével kapcsolatban még alternatív megközelítéseket is létrehozhattak.

A Ferenc József-föld feltételezett üressége mint emberi településektől mentes tér azt jelentette, hogy a békés hódítás toposza alkalmazhatóvá vált, és az öncélú kolonializmussal való képzettársításokat is meg lehetett előzni. Ezen a ponton a tudományos idealizmus képzelet fontos szerepet játszott a katonai hódításával szemben. A bécsi *Die Presse* azt írta: „Az örvendezés, amivel a sarki felfedezőinket fogadjuk, az idealizmus győzelme [...]. Az élet kockázatása ilyen győzelmekért, az ezekért való küzdelem méltó az egész világ elismerésére és a világhírnév biztosítására.”²⁹ A katonai metaforák gyakori használata – jelen esetben a „győzelmek” és a „küzdelem” – segítette az expedíció fontosságának kommunikációját az osztrák–magyar nyilvánosság felé. Ebben a diskurzusban a háborús katonai expanziót negatív színben tüntették fel, miközben az „üres” területeknek a tudomány nevében történő meghódítását pozitívan értékelték.³⁰ Ahogy Stephen A. Walsh a közelmúltban megjegyezte, az expedíció hozzájárult egy olyan értelmezés megalapozásához, miszerint Ausztria a koloniális célok elvetésével kifejezetten tudományos altruista szemléletmódot képviselt. Ez egy olyan értelmezés, amely Walsh szerint eltussolása nemcsak annak, hogy Ausztria mekkora mértékben élvezte az európai kolonializmus kereskedelmi előnyeit, hanem annak is, hogy a Ferenc József-föld felfedezése mennyiben járult hozzá Ausztria helyzetének biztosításához a világban.³¹

Amíg az üres Északi-sark toposza (*topos of the empty Arctic*) segített megerősíteni Ausztria közömbös és békés képét, addig az ezzel ellentétes teli Északi-sark toposza (*topos of the full Arctic*) az osztrák felfedező hős imázsának erősítésére

²⁸ „Idet 'Tromsøposten' finder det hævet...” Bergens Adressecontours Efterretninger, (1874. szeptember 26.)

²⁹ „Der Jubel, mit welchem wir unsere Nordpolfahrer empfangen, gilt daher einem Siege des Idealismus, [...] Für solche Siege das Leben einzusetzen, solche Siege erkämpfen heißt der ganzen Welt Anerkennung abnöthigen, heißt sich Weltruhm sichern.” Wien, 24. September. *Die Presse*, (1874. szeptember 25.)

³⁰ SCHIMANSKI-SPRING, 2015. 374; 474–475.

³¹ WALSH, 2015. 152–156. Lásd még: SCHIMANSKI-SPRING, 2015. 351–352; 392; 448–450.

volt használható. A természetet le kellett győzni, és akadályokat kellett leküzdeni. Észak felé hegyek takarták a kilátást, a mozgó jég akadályozta a hazafelé tartók haladását, az időjárási viszonyok pedig bonyolulttá tették a földrajzi feltérképezés folyamatát. A *Fremden-Blatt* felidézett egy „kétségbeesett küzdelmet a természet leg-ádázabb erőivel”.³² A legtöbb esetben a teli Északi-sark toposzát természeti képekkel ábrázolták (kivétel ez alól Friedrich von Hellwaldnak a különböző nemzetek hajóitól „nyüzsgő” [schwärmen] Északi-sarkot ábrázoló képe³³). Az állatok – mint például a jegesmedvék – jelenléte veszéllyel töltötte meg az Északi-sarkot és ezáltal látható és konkrét bizonyítékként szolgált az emberek hősiességi teljesítményének igazolásához. Gyakran került említésre ezért az a tény, hogy a sarki felfedezők az expedíció során 67 medvét öltek meg.³⁴ Robert G. David megállapítja, hogy a jegesmedvék a 19. századi Nagy-Britanniában az Arktisz legyőzhetetlenségének illusztrálására szolgáltak. Ezt a legyőzhetetlenséget a briteknek nem is kellett megkérdőjelezniük, hiszen Afrika és Ázsia területei mellett nem voltak érdekeltek civilizáló küldetéseken és alárendelő mechanizmusokban a távoli északon.³⁵ Az osztrák anyag azonban azt mutatja, hogy a Ferenc József-földdel kapcsolatos gyarmatosító ambíciók megvalósításának teljesíthetlensége együtt járt az Arktisz irányításának fantazmagórikus vágyával. A vicclapokban ironikus képek jelentek meg európai ruhába öltözött és a bécsi életmódot elsajátító jegesmedvékről, játékosan illusztrálva a jegesmedvék és egyéb állatok osztrák uralom alá való hajtását.³⁶ Nagyon kevés példát találtunk arra vonatkozóan, hogy a jegesmedvéket a szimbolikus gondolkörön kívül képzeltek volna el és – bundájuk és húsuk miatt – valódi gazdasági erőforrásként tekintettek volna rájuk.³⁷

Nemcsak az volt fontos azonban, hogy az embereknek le kellett küzdeniük az Északon rájuk leselkedő veszedelmeket, hanem hősiességük nyomait is hátra kellett hagyniuk az Északi-sarkon, az üres tereket megjelölve így a felfedezés látható jeleivel. Az expedíció két legfontosabb maradványa a hajó, a Tegetthoff roncsa és a gépész, Otto Kirsch sírja volt. Ezeket sok kép, vers és egyéb leírás is megörökítette.³⁸ Ezek segítettek elismertetni az Északi-sark sivárságát, veszélyességét és fenségességét, valamint az ember hatalmát a természet felett. 1892-ben az expedíció egyik vezetője, Julius Payer távoli objektumként ráfestette a Tegetthoffot híres, az ember túlélésért folytatott küzdelmét ábrázoló *Nie zurück!* (*Nincs visszaút!*) című festményére. Festményén a hajó a civilizáció, illetve a tudományos és technológiai

³² „Verzweifeltem Kampf mit den furchtbarsten Naturgewalten.” „Willkommen!” *Fremden-Blatt*, (1874. szeptember 25.)

³³ Friedrich von Hellwald: Ueberschau der neuesten Polarforschungen. *Wiener Abendpost*, (1874. szeptember 11.)

³⁴ Lásd például: Unsere Nordpolfahrer kommen. *Morgen-Post*, (1874. szeptember 22.)

³⁵ DAVID, 2000. 177.

³⁶ SCHIMANSKI-SPRING, 2010. 459.

³⁷ Lásd például: Börse-Bericht. *Kikeriki*, (1874. szeptember 13.); Banknachrichten. *Der Kaktus*, (1874. szeptember 20.)

³⁸ A hajóról lásd például: Julius Payer: Der verlassene 'Tegetthoff'. *Neue Illustrierte Zeitung*, (1874. október 4.); P. K. Rosegger: Vom Eise. *Die Presse*, (1874. szeptember 29.) A sírról lásd például: Allerseelen am Nordpol. *Neuer Freier Kikeriki*, (1874. november 7.); Graf Albrecht Wickenburg: Das Begräbnis am Nordpol. *Das Neue Jahr*, 4. (1876) 144–145; Das einsame Grab des Nordpolfahrers Krusch. *Die Dioskuren*, 6. (1877) 328.

haladás szimbóluma, amely megtestesíti az emberi erő győzelmét a természet felett. Ugyanakkor ez a toposz ellentétes jelentéssel is bírhatott: a jégbe zárt magányos hajó azt jelentette, hogy végül a természet győzedelmeskedett, megmutatva minden emberi irányítás felett álló hatalmát.

Kirsch sírja látható bizonyítéka volt azoknak az áldozatoknak, melyeket az embereknek a haladás nevében kellett meghozniuk. Itt is megfigyelhető az egyik toposzból a másikba való átmenet; az ellentétes jelentések megerősítik az osztrák hősiesség üzenetét. Kirsch halála jelképezheti az északi természet hatalmát, ugyanakkor vitathatja is azt. Kirsch ugyanis magával vitte betegségét, a tuberkulózist az Északi-sarkra. A 19. században a tuberkulózist nagyon hangzatosan „bécsi betegségnek” is hívták, egyértelmű vonalat húzva ezzel Bécs és Ausztria felé. Ez arra is utalhat, hogy Kirsch halálának oka ott keresendő és nem az Északi-sarkon.³⁹

Az emberek többségének ismeretlen, és ezáltal elképzelhetetlen veszélyekkel és szörnyűségekkel teli helynek tűnő Északi-sark rejtélyessége gyakori toposznak számított. Mivel az Északi-sark a legtöbb közép-európai számára ismeretlen volt, megőrizhette rejtélyes és veszélyes státuszát, valamint a sarki felfedezők heroizmusát is kihangsúlyozhatta. Ugyanakkor az Északi-sarkot ismertté kellett tenni, mivel önfeláldozó felfedezők és tudósok lassan felfedték titkait. A Ferenc József-földről és természetes környezetéről szóló leírások folyamatosan az ismert és az ismeretlen képek között ingadoztak, megerősítve ezzel az osztrák heroizmusról szóló diskurzust. Az ismeretlen Északi-sark toposzának helyét átvette az ismert Északi-sark toposza, és itt megjegyeznénk azt, hogy ez a váltás segített kiemelni az osztrákok tudományos bátorságát a természet titkainak felfedésében, megerősítve ezzel az Északi-sarkra formált igényük képét.

Ennek megfelelően a *Neue Freie Presse* szeptember 5-i üdvözlő cikkében úgy látta, hogy „az északi szfinx rejtélyét nagyrészt leleplezték”,⁴⁰ miközben a *Deutsche Zeitung* dicsérte a sarki felfedezőket, akik „magával a természettel harcoltak, és újból elcsen-tek tőle egy adagot azokból a titkokból, amiket nagy gyanakvoással rejteget a kutató szemek elől”.⁴¹ Bécs polgármestere, Cajetan Felder szerint a felfedezők segítettek fellibbenteni a sarkvidéket borító „titkok fátylának” egy részét.⁴² A titkok leleplezésének toposza segített egy olyan nyugati tudásrendszerben pozicionálni az északi-sarki természetet, amelyben ideális esetben a rejtélyt a tudomány racionalitásával kell felváltani.

Természeti leírások

Azt állítjuk, hogy az expedíció bécsi és norvég fogadtatásában megjelenő ambivalenciák, amelyeket itt említünk – és az azok között meglévő elmozdulások – különböző, a természethez fűződő megközelítéseket modelleznek. Állításunk

³⁹ Die österreichische Nordpol-Expedition zurückgekehrt. *Fremden-Blatt*, (1874. szeptember 4.) Lásd ezen felül: Stellar: Polarfahrten. *Deutsche Zeitung*, (1874.. szeptember 5.)

⁴⁰ „...das Räthsel der nordischen Sphinx zu einem guten Theil enthüllt.” Dr. Joseph Chavanne: Oesterreichs Nordpol-Expedition. *Neue Freie Presse*, (1874. szeptember 19.)

⁴¹ „...mit der Natur selbst gekämpft und ihr wieder einen Theil jener Geheimnisse entrissen, die sie so argwöhnisch dem forschenden Blicke verbirgt.” Willkommen! *Deutsche Zeitung*, (1874. szeptember 5.)

⁴² „geheimnißvolle[n] Schleier.” Die österreichische Nordpol-Expedition. *Neue Freie Presse*, (1874. szeptember 19.) Lásd még: Om Festen i Kristiania. *Bergensposten*, (1874. szeptember 24.)

szerint ezek a megközelítések diskurzusokként funkcionálnak. Laclau és Mouffe diskurzusokról szóló elmélete alapján két diskurzust bizonyos, kétértelmű jelentéssel bíró „csomópontokat” kapcsolhatnak össze, és ezáltal új diskurzusok jöhetnek létre.⁴³ Forráanyagunkban erős kapcsolatot érzünk több olyan diskurzus között is, amelyek olyan csomópontok körül alakultak ki, mint az „üresség”, a „veszély” és a „használatatlanság”. Ezekben az Északi-sark „másként” tűnik fel. Az orientalista megközelítés, amelyben a természet kihasználása jelenik meg, az expedíció osztrák és norvég recepciójában is dominál. Az Északi-sark jövőbeli lehetőségként, ígéretként jelenik meg a kommunalista, „de-othering” és ökológiai hozzáállásban. Akkor is, mikor Spufford az „üresség” csomópontját járja körül Bewick példáján keresztül.

Az ehhez hasonló változások lehetősége már 1871 októberében megjelent egy befolyásos földrajzi folyóiratban, a *Petermann's geographische Mittheilungenben*,⁴⁴ amelyben Julius Payer, az expedíció egyik vezetője az északi-sarki állatokról és a grönlandi vadászatról közölt cikket. Ekkor folyt az osztrák–magyar expedíció felkészülési szakasza. Payer cikke egy olyan sorozat része volt, ami a második német kelet-grönlandi sarki expedícióról szólt, amelyben ő maga is részt vett. A természet ezen leírása az északi norvég nyilvánosság figyelmét is felkeltette – talán gyakorlati haszna miatt, hiszen útmutatóként szolgálhatott az északi-sarki állatokhoz –, ugyanis 1872 áprilisában norvég fordításban is megjelent egy helyi újságban, a *Tromsø Stiftstidendében*.⁴⁵ Payer szövegében az állatokat főként olyan tárgyakként ábrázolja, amelyeket leírni, levadászni, megölni és megenni lehet, vagy bundájukért felhasználni. Így az állatok csomópontokká váltak a kihasználásról szóló diskurzusban. Három okból kerültek az expedíciók érdeklődési körébe: elsőként azért, mert a felfedezőknek meg kell tanulniuk megvédeni magukat ellenük, másodsorban azért, mert a zoológusok tanulmányozhatják őket, végül pedig azért, mert ottlétük megnöveli annak az időszaknak a hosszúságát, amit egy felfedező egyéb táplálékforrás nélkül kibír az Északi-sarkon.⁴⁶ Úgy tűnhet, hogy Payer hozzáállása az Északi-sark természeti környezetéhez elsősorban kihasználó attitűd. Sigfried Kjeldaas érvelése szerint azonban a vadászat „*felfogható olyan tevékenységként is, amelyen keresztül még mindig lehetséges újra összekapcsolódni a természeti világgal*”.⁴⁷ Payer szövegét olvasva szeretnénk olyan találkozási pontokat kiemelni, ahol inkább az ökológiai nézőpont érvényesül.

Mikor Payer veszélyes és különleges északi-sarki állatokról ír, implicit módon egyaránt megerősíti az összes északi-sarki felfedező hősiességét, és alkalmazza a fenségesség és a groteszk esztétikai kategóriáját. Így a kihasználás diskurzusa egy esztétikusabb és szimbolikusabb formát ölt. Kifejezetten igaz ez a jegesmedve és a rozmár esetében. A jegesmedve „*erőt és veszélyességet tekintve semmi esetre sem alsórendűbb az oroszlánnál vagy a tigrisnél*”.⁴⁸ Ezt követően Payer még két alkalommal

⁴³ LACLAU–MOUFFE, 2001. 112–113.

⁴⁴ PAYER, 1871.

⁴⁵ „*Dyreliv i Nordpols egne og grønlandsk Jagt*,” *Tromsø Stiftstidende*, (1872. április 7.) és (1872. április 11.) A szöveg később bekerült Payer osztrák–magyar expedíciós feljegyzései közé, ami a korábbi expedíciók feljegyzéseit is tartalmazta: PAYER, 1876. 516–556.

⁴⁶ PAYER, 1871. 413.

⁴⁷ KJELDAAS, 2014. 74.

⁴⁸ „*...steht an Kraft und Gefährlichkeit weder dem Löwen noch dem Tiger nach*.” PAYER, 1871. 413.

hasonlíttja a tigrishez a jegesmedvét, sőt még „a jég tigrisének” is hívja.⁴⁹ „Ha bármely állat”, akkor a rozmár biztosan megérdemli „a szörny nevet”, hangja legalább annyira „valóságosan démoni”, mint kinézete;⁵⁰ Payer később a torpedóhoz is hasonlíttja az állatot,⁵¹ sőt, a vadászokkal véres harcot folytató rozmárokat „undorító szfinxekként” és „összetéveszthetetlen ocsmányságú” lényekként írja le.⁵² Korábbi írásaira is jellemző módon sodródik Payer a tudományosan denotatívától az irodalmilag konnotatív felé. Laikus olvasói számára azzal teszi érthetőbbé leírásait, hogy antropomorfizálja az északi-sarki állatokat, valamint sarki állatokkal való találkozásokról szóló anekdotákkal színesíti munkáját (mind a 11 anekdota jegesmedvékről szól). Kiemeli a fenségést, a groteszket, de ismétlődően említi a komikust is. Payer, amikor leírja az utolsó alkalmat, amikor jegesmedvéket láttak az 1869–1870-es expedíció során, a „tabló” kifejezést használja, amely központi eleme volt a különböző 19. századi médiumok által alkalmazott esztétikai elismerésnek.⁵³

Továbbá, mivel hangsúlyozza a jegesmedvék és rozmárok fenséges veszedelmességét, Payer hatóerőt tulajdonít nekik. Barry Lopez sokkal később alkotó és főként ökológiai gondolkodású szerző tárgyalásakor Kjeldaas egyfajta „az állatok felé mutatott érzékenységet”⁵⁴ állapít meg, ami Payer művében is megfigyelhető. Egy ponton Payer alanyként kezeli a jegesmedvéket és együttérez a helyzetükkel. Ezáltal mondhatni ökológiai magyarázatot adott a medvéknek a környezeti szisztémában betöltött szerepéről: „A medve azonban az együttérzésünket is megérdemli, [mivel] élete élelmezési gondok láncát alkotja [...]”⁵⁵ Az együttérezés (de nevezhetjük akár empátiának is) és az egyéb északi-sarki szezonális és földrajzi fenntartási mintákra tett utalások által Payer szövege egy lehetséges jövőbeli diskurzust ígér, ami a természet felé mutatott kommunalista attitűd köré rendeződik. Emellett sejteti a szisztematikus ökológiai *niche*-ek egyik megfogalmazását is. Megjegyzendő, hogy ez a lehetőség a tudományos vizsgálatok formájától és az esztétikai dimenziótól is függ. Ezt Fredrik Brøgger az állatokkal való „képzeletbeli azonosulásnak” hívta.⁵⁶ Emellett Payer vitathatlanul egyéniséget tulajdonít a jegesmedvéknek: „A bátorságukról szóló, ellentmondásos beszámoló megmagyarázzák azt, hogy egy medve viselkedését nem befolyásolhatja egy másik. Így mindegyik önálló módon cselekszik és csak az önfenntartás szükséglete vezérli.”⁵⁷ Payer ezáltal felhívja a figyelmet arra, amit Pálsson a kommunalista természetszemlélet „kontingenciájának” nevez.⁵⁸ Ezzel Lopez nézőpontjának előképévé válik, miszerint az állatok mint szociológiai lények önálló személyiséggel bírnak.⁵⁹

⁴⁹ „Tiger des Eises” PAYER, 1871. 417.

⁵⁰ „Wenn irgend einem Thiere”; „der Name Ungeheuer”; „wahrhaft dämonisch” PAYER, 1871. 420.

⁵¹ PAYER, 1871. 421.

⁵² „greulichen Sphinx”; „unheimlicher Hässlichkeit” PAYER, 1871. 421.

⁵³ PAYER, 1871. 517. Lásd még: SCHIMANSKI–SPRING, 2015. 425; 427; 467.

⁵⁴ KJELDAAS, 2014. 73.

⁵⁵ „Doch der Bär verdient auch unser Mitleid, sein Leben bildet eine Kette von Nahrungsorgen.” PAYER, 1871. 414.

⁵⁶ BRØGGER, 2010. 96.

⁵⁷ „Die widersprechenden Berichte über seinen Muth erklärt der Umstand, dass sich aus dem Verhalten eines Bären nie auf das eines anderen schliessen lässt, dass somit jeder individuell auftritt und von dem jeweiligen Nahrungsbedürfniss geleitet wird.” PAYER, 1871. 413.

⁵⁸ PÁLSSON, 1996. 67; 72.

⁵⁹ KJELDAAS, 2014. 79.

Payer a grönlandi vadászati gyakorlatokra többször is utal anélkül, hogy bármilyen említést tenne a *Naturvölker* kategóriájáról.⁶⁰ Így kontrasztba kerül olyan későbbi felfedezőkkel, mint például Knud Rasmussen, akik más kulturális kontextusból írtak. Payer szerint a felfedezők és a grönlandiak közti különbség elsősorban a technológiában és a technikában mutatkozik meg, míg a világszemléletbeli különbségek alig kerülnek említésre. Payerhez hasonlóan Rasmussen is ki van téve olyan helyzeteknek, amelyekben arra kényszerül – mint azt Brøgger említi Rasmussen inuit gyakorlatokról szóló leírásaival kapcsolatban –, hogy „*olyan stratégiákat agyaljon ki, melyekkel enyhítheti és ellensúlyozhatja [az Északi-sark] természeti környezetének felettébb zord és erőszakos erőt*”.⁶¹ Ennek megfelelően Payer együttérzése a jegesmedvékkel arra utal, hogy úgy látja, az állatokra, a felfedezőkre és az őslakosokra is a létezés ugyanazon elsődleges feltételei vonatkoznak. Egyedül az európai halászat és vadászat ipari (tehát inkább kizsákmányoló) formáival kapcsolatban lát különbséget: ebben az esetben a felfedezők számára a rozmárok és a fókák májolaja „*fontos*”, a grönlandiak számára ellenben „*felbecsülhetetlen*”.⁶² Ha van valami különleges az északi-sarki állatokhoz kapcsolódó grönlandi gyakorlatokban, akkor az a teljesség-felfogás, ugyanis az állatok minden részét felhasználják: „*Az eszkimók számára a fókák és a rozmárok általánosan felhasználhatók. [...] – egyszóval: a fókákat és a rozmárokat szó szerint felemészti az eszkimók jelenléte*”.⁶³ A grönlandiakat ezáltal hulladékmentes kultúrájú népként ábrázolja. Kultúrájukban feltételezhetően a felhasználhatatlanságnak nincs is szerepe. Így esetükben nincs is különbség az idealizmus és a materializmus között, sőt, számukra valójában az ökológiai körforgáson kívül nem is létezik más.

Payer a Grönlandról szóló leírásaiban a „teli” Északi-sark benyomását kelti, ami számtalan állat és nem kevés madár otthona – legalábbis átmeneti, szezonális jelleggel.⁶⁴ Amit Payer feljegyez a madarak tojásainak és bőrének hasznosításáról, az mélyen beágyazódott a grönlandiak által történő totális felhasználás toposzába. A madarak vándorlási sémáit szintén megmagyarázza, amikor pedig szülői viselkedésükről ír, egy bizonyos antropomorf, alanyi státusszal ruházza fel őket. A szöveg itt ismét egy lehetséges jövőbeli kommunalista, ökológiai jellegű diskurzusra utal.

Payer az étellel, és főleg madarakkal teli Északi-sarkra való utalása megjelenik az osztrák–magyar északi-sarki expedícióról a *Neue Freie Presse*-nek írt 1874-es cikkében is. Paradox módon ugyanebben a szövegben azt állítja, ahogy azt korábban már idéztük, hogy „*nincs is szegényebb vidék a Földön*”, mint a Ferenc József-föld legdélibb részei. Ahogy azt már máshol is hangsúlyoztuk,⁶⁵ a Ferenc József-föld legészakibb területeiről szóló felettébb festői leírása, amely madaraktól zajos és északi-sarki állatok nyomaival teli, fenségesen megszerkesztett. Ezt az étellel teli képet az 1872–74-es expedíció során szánval megtett útjuk legészakibb pontjánál jegyezte le.⁶⁶ Az északi-sarki Paradicsomnak tűnő, korábbi mitikus hagyományoknak megfelelő

⁶⁰ Lásd: BRØGGER, 2010. 85.

⁶¹ BRØGGER, 2010. 85.

⁶² „*wichtig*”; „*unschätzbar*” PAYER, 1871. 420.

⁶³ „*Dem Eskimo sind Seehunde und Walrosse von universeller Verwendbarkeit. [...] – mit Einem Worte: Seehund und Walross werden von dem Dasein des Eskimo geradezu verschluckt.*” PAYER, 1871. 422.

⁶⁴ PAYER, 1871. 422–423.

⁶⁵ SCHIMANSKI–SPRING, 2015. 537–38.

⁶⁶ PAYER, 1874. 4–5.

táj leírását az expedíció legextrémebb földrajzi pontjához való megérkezés heroikus narratívájának részeként kell értelmezni. A „teli” Északi-sark képe értelmezhető a felfedezők megpróbáltatásainak egyfajta jutalmaként, ha úgy tetszik, aranyként a szivárvány tövében. Payer egymás mellé helyezi ezt a képet és a zászlófelvonás aktusát, megerősítve ezzel az expedíció szimbolikus státuszát az Osztrák–Magyar Monarchia szempontjából.

Az író és rovatvezető Hieronymus Lorm (Heinrich Landesmann írói álneve) egyik esszéjében a Ferenc József-föld és az Északi-sark szimbolikus szempontú felhasználhatóságát hangsúlyozza. Az esszé eredetileg a *Wiener Abendpost*-ban, majd később a *Neuest Fremden-Blatt*-ban is megjelent 1874-ben. Éppen azelőtt, hogy a felfedezők megérkeztek volna Bécsbe.⁶⁷ Lorm reflektál az expedíció és általában a sarki felfedezés „hiábavalóságára” (*Nutzlosigkeit*). Ezzel újra megerősíti az expedíció idealista jelentését Ausztriában, a korábban már idézett ambivalenciákat számba véve: üres–teli, gyönyörű–veszélyes, ismert–ismeretlen, tudományos–irodalmi, materializmus–idealizmus stb. Ahogy Spufford szerzői és Payer, úgy Lorm is ábrázolja az északi-sarki madarak élővilágát. Egy orosz kereskedő szibériai útjáról szóló naplóira hagyatkozik, amelyek közel ötven évvel korábban jelentek meg németül.⁶⁸ Lorm leírása még inkább bővelkedik oximoronokban. Egymás mellé állítja az északi-sark csendjét és a madarak különböző fajtáinak „[m]illióit”, akárcsak Payer. Lorm azt írja, hogy a madarak „lármája [...] állandó visszhangot kelt, és ez az élet egyetlen hangja”. Lorm számára a madarak az északi-sarki fenségességben „az organikus természet és a halál között lévő ösvényen” helyezkednek el,⁶⁹ feljegyzése példa az Északi-sark többnyire orientalista leírására.

Lorm szövege arra utal azonban, hogy a szerzőnek az expedícióhoz fűződő idealista, antimaterialista hozzáállása potenciálisan magában foglal egy kommunalista vagy ökológikus jellegű diskurzust is, mivel engedi, hogy az Északi-sark és annak esztétikussága együttesen hassanak. Vagyis Lorm részben azt teszi, amit Spufford szerint Brontë csinál Bewicknek az Északi-sark madár élővilágáról szóló leírásaival, „nem egy ökoszisztémába integrálja azt, hanem képrendszerekbe”;⁷⁰ vagy még inkább, Lorm a természetet és az írást azonos szintre emeli. Azzal dicséri az expedíció idealizmusát, hogy a sarki expedíciókat hasztalan tevékenységként ábrázolja, ahogy egy gyerekjáték vagy egy vers tenné azt.⁷¹ A gyerekjátékok osztoznak a vers és „a saját képzeletünk játékának” fenséges jellegében, mivel a gyermekek, „akik még frissek és tapasztalatlanok, még a világ borzalmaiban is megpillantják a nagyságot”.⁷² A sarki felfedezés segített rájönnünk, hogy egy ilyen játék hasztalanságában a természet is osztozik: az ezekről az expedíciókról szóló feljegyzések „elkábítottak minket a világ édes használhatatlanságának legköltőibb képzeivel”, míg a „Természet a saját hasztalan gyerek-

⁶⁷ LORM, 1874.

⁶⁸ LORM, 1874, 1732. Sajnos nem tudtuk Lorm forrását azonosítani.

⁶⁹ „Millionen”; „...Geschrei bildet gleichsam ein stehendes Echo und dies ist die einzige Stimme des Lebens”; „der Uebergang der organischen Natur zum Tode” LORM, 1874, 1732.

⁷⁰ SPUFFORD, 1996, 14.

⁷¹ LORM, 1874, 1732.

⁷² „noch frisch und unerfahren, das Spiel unserer Phantasie”; „auch in den Schrecklichkeiten der Welt nur ihre Herrlichkeit erblickte” LORM, 1874, 1732.

játékait játssza a Föld pólusain".⁷³ Miután a megszemélyesített Természethez ezáltal hatóerőt adott, Lorm továbbmegy, és azt hangsúlyozza, hogy a Természet „a saját örömére” játszik, „nem azért, hogy az embereket szórakoztassa [...] teljesen ellentétesen azzal a korlátozott teleológiával, ami mindenhol hasznosságot biztosít a tollnélküli kétlábúaknak”.⁷⁴ Azzal, hogy a hasznosság hiányára összpontosít, előkészíti a terepet az állatok és az esztétikus gyakorlatok azonos szintű leírásának. Lorm játékos és erősen irodalmi jellegű esszéje, ami szerinte egy „hozzájárulás az esemény költészetéhez”, önmagában részét képezi a haszталanság idealizmusának.⁷⁵ Az északi-sarki expedíció nemcsak tudományos, de költői is.⁷⁶ Esszéjének jelentőségteljesen az „Északi-sarki arabeszkek” (*Nordpol-Arabesken*) címet adta. Ez egy kétértelmű cím, amely összekapcsolja azt az elképzelést, hogy az esszé orientalista stílusú természeti díszek sorozatából áll, egy másikkal, egy radikálisabb interpretációval, mely szerint az Északi-sark önmagában véve elsődlegesen a természeti „díszítmény” helye, valami olyané, ami az ember számára használhatatlan („az Arktika arabeszkei”). Az anyagi világ és a szimbólumok világa már nem tűnnek egymástól elválasztható területeknek. A tanulság az, hogy az északi-sarki természet és az írás egy olyan közös ökológia részévé válhatnak, melyben képes együtt működni az Északi-sark és az idealista diskurzus, kéz a kézben, a kizsákmányolás ellen.

Összegzés

Pálsson azt állítja, hogy a természethez való hozzáállásnak három különböző kategóriája lehetséges: az orientalista (amit a természet kizsákmányoló dominanciájaként definiál; ebben az esetben a természet értelmezhető erőforrásként vagy tudományos tárgyként), a paternalista (amely szintén „másként” kezeli a természetet, ám védendő ökológiai tárgyként) és a kommunalista (amelyben az egyén kapcsolatba lép a természettel, a környezeti viszonyrendszer részévé válik és biztosítja annak esetlegességét).⁷⁷ Forrásanyagunkban a paternalista hozzáállás alig fellelhető, és tágabb történeti nézőpontból amellet is érvelhetnénk, hogy ez az orientalista hozzáállás egyik változata (Said orientalizmusról szóló koncepciójáról ugyanis elmondható, hogy tartalmaz egy paternalista attitűdöt⁷⁸). Az elsődleges választóvonal a kizsákmányoló vagy „othering” és a kommunalista vagy összefüggő diskurzusok között húzódik.

Ahogy azt Pálsson is felveti kategóriái kapcsán, az ehhez hasonló választóvonalak relatívák; kategóriái ezért „polifón módon” jelen lehetnek ugyanabban a „szöveg-

⁷³ „uns mit den poesievollsten Gedanken über die holde Nutzlosigkeit der Welt berauschten”; „[a]n den Polen der Erde treibt die Natur nutzlose Kinderspiele” LORM, 1874. 1732.

⁷⁴ „zu ihrem eigenen Ergötzen, nicht zur Unterhaltung der Menschen, [...] also ganz im Widerspruch mit einer beschränkten Teleologie, welche überall den Nutzen für den unbefiederten Zweiflüßler herausklügelt” LORM, 1874. 1732.

⁷⁵ „ein Beitrag zu [der] Poesie des Ereignisses” LORM, 1874. 1732.

⁷⁶ LORM, 1874. 1733.

⁷⁷ PÁLSSON, 1996.

⁷⁸ Például: SAID, 1978. 32–33.

ben”.⁷⁹ Explicit módon azonban soha nem részletezi a kategóriák közti váltások struktúráját vagy dinamikáját. Azt állítjuk tehát, hogy azáltal, hogy – Laclau és Mouffe fogalmának megfelelően – a természethez való hozzáállásokat (esetünkben a kizsákmányolót és a kommunalistát) diskurzusokként kezeljük, és vizsgálat alá vonjuk a diskurzusokban fellelhető csomópontokat azok kétértelmősége miatt, felvázolhatjuk a réseket és a szétválási pontokat a rendszerben, amelyek indokolttá teszik a kommunalista nézőpontok bevezetését. Esetünkben az *üresség* és ellenpontja, a *teljesség*, a *hasznosság* és a *használatatlanság*, az *idealizmus* és a *materializmus*, a *tudomány*, a *fenségség*, az *empátia* és az *ökológiai* azonosíthatók forrásanyagunk csomópontjaiként. Elemzésünkben megpróbáltuk bemutatni, hogy egy adott történelmi pillanatban (1874) hogyan befolyásolhatja az anyagi kihasználást a földrajzi esetlegesség (Osztrák–Magyar Monarchia és Norvégia), előidézve egy elmozdulást a szimbolikus kihasználás felé (kifejezetten a nemzeti identitással kapcsolatban), ami ezáltal egy potenciálisan még inkább összefüggő diskurzussá bővül ki. Elsősorban a csapongó kétértelmőségek instabilitása játszik szerepet az északi-sarki természeti világról formált európai attitűdökben, ami lehetőséget biztosít egy jövőbeli ökológiai diskurzusra. Általában véve azt szeretnénk megjegyezni, hogy az Északi-sarkhoz fűződő jelenkori attitűdök vizsgálatának is előnyére válna, ha a kihasználás materiális és szimbolikus formáinak összekapcsolódása is figyelmet élvezne.

Fordította: Egyed Regina

Felhasznált irodalom és rövidítések

BERGER–BESSER–KRAUSE (Hg.)

2008 BERGER, Frank – BESSER, Bruno P. – KRAUSE, Reinhard (Hg.): *Carl Weyprecht (1838–1881): Seeheld, Polarforscher, Geophysiker: Wissenschaftlicher und privater Briefwechsel des österreichischen Marineoffiziers zur Begründung der internationalen Polarforschung*. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2008.

BRØGGER

2000 BRØGGER, Fredrik Chr.: *The Culture of Nature: The View of the Arctic Environment in Knud Rasmussen’s Narrative of the Fifth Thule Expedition*. In: *Arctic Discourses*. Eds.: RYALL, Anka – SCHIMANSKI, Johan – WÆRP, Henning Howlid. Newcastle, Cambridge Scholars, 2000. 82–105.

DAVID

2000 DAVID, Robert G.: *The Arctic in the British Imagination, 1818–1914*. Manchester, Manchester University Press, 2000.

KESKITALO

2002 KESKITALO, E. C. H.: *Constructing ‘the Arctic’: Discourses of International Region-Building*. Rovaniemi, Lapin yliopisto, 2002.

KJELDAAS

2014 KJELDAAS, Sigfrid: *Barry Lopez’s Relational Arctic. Ecozon@*, 5. (2014) 2. sz. 72–87.

⁷⁹ PÁLSSON, 1996. 77.

LACLAU-MOUFFE

2001 LACLAU, Ernesto – MOUFFE, Chantal: *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London, Verso, 2001.

LORM

1874 LORM, Hieronymus: Nordpol-Arabesken. *Wiener Abendpost*, (1874. szeptember 23.) 1732–1733; *Neues Fremden-Blatt*, (1874. szeptember 24.) Beilage 1–2.

PÁLSSON

1996 PÁLSSON, Gísli: Human-Environmental Relations: Orientalism, Paternalism and Communalism. In: *Nature and Society: Anthropological Perspectives*. Eds.: DESCOLA, Philippe – PÁLSSON, Gísli. London, Routledge, 1996. 65–81.

PAYER

1871 PAYER, Julius: IX. Arktisches Thierleben. Grönländische Jagd. In: *Mittheilungen aus Justus Perthes' Geographischer Anstalt über wichtige neue Erforschungen auf dem Gesamtgebiete der Geographie von Dr. A. Petermann* 17. (1871) XI. sz. 413–23.

1874 PAYER, Julius: Die Nordpol-Expedition. *Neue Freie Presse*, 25. (1874) 9. sz. (Morgen). 1–6.

1876 PAYER, Julius: *Die österreichisch-ungarische Nordpol-Expedition in den Jahren 1872–1874, nebst einer Skizze der zweiten deutschen Nordpol-Expedition 1869–1870 und der Polar-Expedition von 1871*. Wien, Alfred Hölder, 1876.

PIPER

2010 PIPER, Liza: Introduction: The History of Circumpolar Science and Technology. *Scientia Canadensis*, 33. (2010) 2. sz. 1–9.

RYALL-SCHIMANSKI-WÆRP

2010 RYALL, Anka – SCHIMANSKI, Johan – WÆRP, Henning Howlid: Arctic Discourses: An Introduction. In: *Arctic Discourses*. Eds.: RYALL, Anka – SCHIMANSKI, Johan – WÆRP, Henning Howlid. Newcastle, Cambridge Scholars, 2000. ix–xxii.

SAID

1978 SAID, Edward W.: *Orientalism*. London, Routledge & Kegan Paul, 1978.

SCHIMANSKI-SPRING

2010 SCHIMANSKI, Johan – SPRING, Ulrike: A Black Rectangle Labelled 'Polar Night': Imagining the Arctic after the Austro-Hungarian Expedition of 1872–1874. In: *Arctic Discourses*. Eds.: RYALL, Anka – SCHIMANSKI, Johan – WÆRP, Henning Howlid. Newcastle, Cambridge Scholars, 2000. 19–42.

2015 SCHIMANSKI, Johan – SPRING, Ulrike: *Passagiere des Eises: Polarhelden und arktische Diskurse 1874*. Wien, Böhlau, 2015.

SPUFFORD

1996 SPUFFORD, Francis: *I May Be Some Time: Ice and the English Imagination*. London, Faber and Faber, 1996.

WALSH

2015 WALSH, Stephen A.: On Slippery Ice: Discovery, Imperium, and the Austro-Hungarian North Polar Expedition (1872–1874). In: *Expedition Into Empire: Exploratory Journeys and the Making of the Modern World*. Ed.: THOMAS, Martin. New York, Routledge, 148–70.

Pavel Tyereskovics

Engedelmesség és függetlenség

A mai fehérorosz politikai rendszer társadalmi gyökerei¹

Még egy laikusnak is nehéz lenne nem észrevenni az autoritarizmus és totalitarizmus visszaállítását, amely az egykori Szovjetunió területén a 2000-es években és a 2010-es évek elején ment végbe. Ugyanakkor különleges helyet foglal el ebben a közegben Fehéroroszország. Az 1994 után itt kialakult, hírhedt rezsim csak egyes közép-ázsiai országok politikai rendszerével hasonlítható össze. Mindeközben a szomszédos köztársaságokban a lakosság tömegeinek szimpátiáját élvezve (beleértve azokat is, amelyek 2004-ben az EU tagjaivá váltak), a posztsovjet térség politikai elitjei pedig előszeretettel használják a fehérorosz hatalom know-how-ját a szervezett ellenzék és a másként gondolkodás elnyomására, valamint a társadalom feletti kontroll fenntartására. A fehérorosz autoritarizmus „sikerét” nemcsak találékonyasága, jelentős társadalmi támogatottsága (stabilan 30–40%) biztosítja, hanem véleményem szerint, a lakosság többségének engedelmessége is. Másképpen szólva, a rezsim azért „sikeres”, mert nem ütközik tömeges ellenállásba. Jelen tanulmánnyal azt szeretném bemutatni, hogy a fehérorosz társadalom autoritarizmussal szembeni alacsony ellenállása történelmi eredetű, mélyen gyökerezik a társadalmi magatartás tradicionális modelljeiben, amelyek lényegesen különböznek a szomszédos országokétól.

A közép- és kelet-európai régióban, amelyhez Fehéroroszország is tartozik, a nemzeti mozgalmak voltak a tömeges politikai mobilizáció elsődleges formái. A fehérorosz nemzeti mozgalom csak később született meg, és jóval kisebb sikereket ért el, mint a többi nemzetnél. Ez az elmaradás a maga nemében összefüggésben állt a 19. századi és 20. század eleji Fehéroroszország etnikai-társadalmi rétegződésének és gazdasági fejlettségének sajátosságaival. Ezt a korszakot a „népek századának” nevezik az európai történelemben.

Kezdjük a társadalmi rétegződéssel. A 19. század közepén, amelyet feltételesen a modernizáció kiindulópontjának szokás tekinteni, Fehéroroszország (nagyjából arról a területről van szó, amely megegyezik a mai Fehérorosz Köztársaság területével) a klasszikus példája lehetett volna az agrártársadalomnak: a lakosság közel 90%-a falusi környezetben élt. A fehéroroszek, akik az összlakosság közel 75%-át

¹Покорность и самодостаточность: социальные корни современного белорусского политического режима. *Журнал исследований восточноевропейского Пограничья*, (2013) 3–4. sz. 255–265.

tették ki, mintegy 2,5 millió ember, szinte kizárólag falvakban éltek: csak maximum 120 ezren éltek városokban és 60 ezren mezővárosokban. A fehéroroszkok 84%-a pravoszláv volt. A városiak túlnyomó többsége (közel 60%-a) zsidó volt.²

A gazdaság szinte kizárólag agrárjellegű volt, amely egy kisszámú (a lakosság 0,3%-át kitevő) földbirtokos réteg fennhatósága alatt állt. Ezeknek túlnyomó többsége (93%-a) lengyel nyelvű és kultúrájú katolikus volt, és ők birtokolták a jobbágyság 77%-át, valamint a földek 94,7%-át.³ A jelentős számú (a lakosság közel 4,4%-át kitevő) kisbirtokos nemesség körében meglehetősen nagy volt a pravoszlávok aránya (a pinszki járásban például közel 87,5%).⁴ De mindegyik esetben szinte áthidalhatatlan társadalmi-lélektani szakadék választotta el egymástól a jobbágyokat és a földbirtokosokat, amit csak fokozott a felekezeti különbség, a nyelvi és kulturális gyakorlat, a több évszázados kölcsönös gyűlölet, amely gyakorlatilag mindenben megnyilvánult, beleértve az antroponímiát is.

Az efféle társadalmi rétegződés tipikus jelenségnek számít több közép- és kelet-európai régióban is. Fehéroroszország jellegzetességét a jobbágyparasztság nagy száma jelenti. A 19. század ötvenes éveinek végén készült statisztikai adatok szerint a lakosság csaknem 75%-át parasztok tették ki. Ezeknek több mint 82%-a jobbágy volt – a földbirtokosok tulajdona (az összlakosság 61,8%-a), a többiek pedig (a királyi jobbágyok) közvetlenül az államé. Összehasonlításképpen: Ukrajnában a jobbágyok a lakosság kb. 44,2%-át alkották, Litvániában a 36,9%-át, az Orosz Birodalom európai részében pedig összesen a 37,5%-át. Mindemellett a 19. század első felében Ukrajnában és Litvániában a jobbágyparasztok fajlagos aránya folyamatosan csökkent: 1817-ben 55,6%-ot, illetve 53,4%-ot tett ki, míg Fehéroroszországban, éppen ellenkezőleg, növekedett (57%-ról indult).⁵

Mindehhez hozzá kell tenni, hogy Litvániában is, Ukrajnában is léteztek a lakoságnak olyan jelentős számú csoportjai, amelyek nem álltak hűbéri függőségben, ugyanakkor mind etnikai, mind nyelvi, mind felekezeti hovatartozásukat illetően nem különböztek a jobbágyparasztságtól. Ilyenek voltak például Litvániában a szabad parasztok, akik a 19. század elején a lakosság 14%-át, a közepén pedig csaknem 5,6%-át tették ki. Ukrajnában a 19. század első felében nagyszámú kisorosz kozákság élt (1834-ben például az adózó lakosság csaknem 12%-a).⁶ Fehéroroszország etnikai-társadalmi rétegződésében semmi efféle nem létezett. Ily módon a 19. század közepére társadalmi vonatkozásban a fehéroroszkok szinte kizárólag jobbágyparasztok maradtak, akiknek az etnikai és felekezeti korlátok miatt semmilyen esélyük nem adódott másféle életmód, másféle társadalmi gyakorlat és magatartási minta kipróbálására. Természetesen ez még nem lehet ok a megbélyegzésre. Hasonló helyzetet éltek meg más közép- és kelet-európai népek is. A probléma jórészt a Fehéroroszország területén érvényben volt jobbágyrendszer jellegében keresendő.

A 19. század közepén az úrbér jelentős részét a robot tette ki (Fehéroroszországban a jobbágyok 94,1%-a számára). Összehasonlításképpen, Oroszország középső

² ТЕРЕШКОВИЧ, 2004. 83.

³ САМБУК, 1980. 15.

⁴ ТЕРЕШКОВИЧ, 2004. 92.

⁵ ТЕРЕШКОВИЧ, 2004. 92; 99; 103.

⁶ Уо., 99; 103.

régiójában ebben az időben a parasztok 54%-a már pénzben fizette meg az úrbért.⁷ Ez az első pillantásra csak statisztikainak tűnő adat rendkívül komoly társadalmi következményekkel járt. Megjegyzem, hogy a jobbágyparasztság szociálpszichológiája, és nem csak Fehéroroszországban, gyakran inkább a publicisztika, nem pedig a tudományos elemzés kategóriájaként jelenik meg. Született néhány szöveg, amely a parasztság szociálpszichológiájának a kollektívizálás idején történt lerombolását érinti, de a mi esetünkben ez csak közvetett érdeklődésre tarthat számot.⁸ Úgy vélem, emiatt indokoltabb lesz a jobbágyparasztság gazdasági magatartásának elemzéséhez fordulni, amelyet a méltatlanul elfeledett orosz közgazdász, Alekszandr Csajanov végzett el. *A nem kapitalista gazdasági rendszerek elméletének kérdéséhez* című tanulmányáról van szó (megjegyzem, hogy 1966-ban az Egyesült Államokban is megjelent, és kivételesen nagy hatással volt a gazdasági antropológia amerikai iskolájának kialakulására). Alekszandr Csajanov legfőbb gondolata abban foglalható össze, hogy a kapitalista gazdaság kategóriái és törvényszerűségei nem alkalmazhatók a „családi paraszti gazdálkodás” jelenségére, amely a kapitalizmus előtti gazdasági rendszerek alapját képezte. Ez természetes gazdálkodást jelent, amelynek célja nem a haszonszerzés, hanem a család szükségleteinek kielégítése, és amelynek gazdasági stratégiájában a legfontosabb fogalom az önkiszákmányolás, amelynek feltétele a dolgozók és a fogyasztók aránya, valamint a fogyasztás hagyományos szintje. Alekszandr Csajanov összehasonlított néhány gazdasági rendszert, többek között az ókori rabszolgatartást, a latin-amerikai rabszolgatartást a spanyol fennhatóság első évtizedeiben és az úrbérré épülő orosz jobbágyrendszert.

„Annak ellenére, hogy a rabszolga és a jobbágy jogi státuszai hasonlóak egymáshoz, a rabszolgatartó és a feudális gazdaságok teljesen eltérő természetűek. A jobbágy gazdálkodása semmiben sem tér el [...] a családi gazdálkodás már ismert formájától. A klasszikus rabszolgatartás csak akkor volt hatékony, amikor a termelőerő növelése újabb rabszolgákkal történt meg, nem pedig a gazdaságon belüli újratermelésével. Ebben az esetben a termelési költségek az utódok nevelése miatt emelkedtek, és kisebb mértékben történt meg a munkaerő kiszákmányolása, különösen a nőké.”⁹

Habár Alekszandr Csajanov nem tűzte ki célul a robotra épülő jobbágyrendszer tanulmányozását, az ezzel kapcsolatos megjegyzése különösen értékes számunkra: *„a robotra, vagyis a gazdálkodás szervezésének olyan formájára való áttérés, amely közel áll a rabszolgatartóhoz”,¹⁰ majd így folytatja: „az oroszországi jobbágyrendszer időszakában a robot nem tekinthető rabszolgatartásnak az amerikai néger rabszolgatartás vagy az ókori rabszolgatartó rendszer értelmében, habár közel áll azokhoz, [...] a robotot szabályozó gazdasági törvényszerűségek nem esnek jobban egybe azokkal, amelyeket a feudális úrbéri-gazdálkodásban kiemeltünk”.¹¹*

Ez utóbbi különbségtétel arra irányul, hogy a termény- és pénzjáradékra épülő feudális gazdálkodás arra ösztönzi a parasztot, hogy átlépje a természetes gazdálkodás

⁷ Карнейчык, 1969. 44.

⁸ Рыбаков, 2011; Ходзин, 1993. 181–183.

⁹ Чаянов, 1989. 131.

¹⁰ Уо., 135.

¹¹ Уо., 137.

kereteit, és bekapcsolódjon a piaci viszonyokba. Összegezve Alekszandr Csajanov nézeteit, megállapíthatjuk, hogy a robot (jogi értelemben) a rabszolgotartás egy formája, amely a termelőerő önreprodukálásán alapul a természetes paraszti gazdálkodás keretein belül. Én még azt is hozzátenném, hogy a rabszolgotartás ideális formája, amely a parasztok tulajdonosától és a földtől nem vár el jelentős kiadásokat a termelőerő biztosításához, szemben azokkal, amelyek például az ókori világban keletkeztek. Úgy vélem, a robotra épülő jobbágyrendszer dominanciájának következménye nem más, mint minimum két meggyökeresedett magatartásminta. Először is az önellátás, amely a természetes gazdálkodáson alapul. Másodsor, a feltétel nélküli engedelmesség, amely a rabszolgasorban lévő paraszt túlélésének elengedhetetlen feltétele.

Mindehhez hozzá kell tennünk még egy, nem kevésbé fontos részletet, amely megkülönbözteti Fehéroroszországot Oroszországtól. Egy időben távolabbi, korszakos eseményről van szó, az 1557-es földreformról, amelyet a faluközösségek tulajdonát képező földek megszűnése követett Fehéroroszország területének jelentős részén (vagyis valami olyan dolog, ami Oroszországban csak 1907 után vált lehetőséggé), sőt, a kultúra olyan konzervatív formáinak megváltozása, mint a falvak és a paraszti birtokok megtervezése. A portánkénti földbirtoklás a 16. században nem jelentette azt, hogy a fehérorosz paraszt klasszikus individualistává vált volna. A földközösségi struktúrák (például a „falu füstje”) és magatartásnormák sok vonatkozásban megtartották jelentőségüket egészen a 18. század végéig bezárólag. Ugyanakkor sokkal kevesebb lehetőséget kínáltak az önszerveződéshez és a kollektív tevékenységhez. Különösen jellemző ez azokra a régiókra, ahol a robot jelentette a feudális függőség döntő formáját.¹² Lehetséges, hogy a Fehéroroszország történetében nem kevés számú parasztlázadás rendszerint nem vált olyan parasztháborúvá, amely mérhető lett volna az Oroszországban vagy Ukrajnában zajlott hasonló eseményekhez.

Ily módon, véleményem szerint, a fehérorosz társadalom a 19. század közepére olyan konzervatív rendszert képviselt, amelyben a lakosság nagyobbik része sajátos, a rabszolgasághoz hasonló gazdasági függőségben találta magát, aminek az lett a következménye, hogy meg lett fosztva annak lehetőségétől, hogy a tradicionális modelltől eltérő magatartásmintákat kölcsönözzön, amire ráerősítettek még a társadalmi különbségeket hangsúlyozó jelentős etnikai és felekezeti korlátok.

A következő tényező, amely alakította a mai fehérorosz társadalom sajátosságait, a megkésett modernizáció volt. Az 1861-es jobbágyfelszabadítás óriási változásokat hozott, ezek volumene azonban összehasonlíthatatlanul kisebb volt Fehéroroszországban, mint a szomszédos régiókban. A földtulajdon újraelosztása és a parasztnak juttatott osztásföldek megnövekedése a 19. század második felében és a 20. század elején nem vezetett ahhoz, hogy a parasztnak árutermelőkké váljanak. A paraszti gazdaságok túlnyomó többsége fél-naturális és természetes gazdálkodást folytatott. Az egy lélekre jutó ipari-kereskedelmi forgalom (az egy lélekre jutó nemzeti össztermék és a piaci aktivitás indikátora) vonatkozásában az utolsó helyet foglalta el Fehéroroszország az Orosz Birodalom európai részén, még az arhangelszki kormányzóság is megelőzte. Lettország területén a 20. század elején ez a mutató 204 rubelt tett ki, Észtországban 85-öt, Ukrajnában 70-et, Litvániában

¹² Голубев, 2008. 231.

39-et, Moldáviában 35-öt, Fehéroroszországban pedig 25-öt (!). Az ipari-kereskedelmi forgalom (253 millió rubel) a 377 ezres Rigában felülmúlta Fehéroroszország egészének mutatóját (173 millió rubel), ahol a 19. század végén 6,6 millió ember élt.¹³ Fehéroroszország egy sor régiójában a piaci aktivitás mutatói alacsonyabbak voltak az átlagosnál. Ilyen volt például a belavezsai régió, ahol az ipari-kereskedelmi forgalom fejenként mindössze évi 4 rubelt tett ki (ez volt az abszolút minimum egész Közép- és Kelet-Európában), ami gyakorlatilag a természetes gazdálkodás teljes dominanciáját jelentette.¹⁴

A fehéroroszkok továbbra is szinte teljes egészében paraszti nép maradtak, csupán alig több mint 2%-uk élt városokban. A városi lakosság körében mindössze 16% volt az arányuk (összehasonlításképpen: ugyanez a mutató az észteknél 67%, a letteknél 38%, az ukránoknál 32%). Alacsony volt az írástudók aránya is a fehéroroszkok körében, mindössze 13,5% (az abszolút mutatók szerint). Összehasonlításképpen: az észteknél ez 80%-ot, a letteknél 71%-ot, a litvánoknál 37%-ot tett ki.¹⁵

Az 1920 és 1950 közötti időszak, hasonlóan az előzőhöz, nem vált a nagyarányú modernizáció korszakává. Az 1930-as éveket hagyományosan összefüggésbe hozzák a Szovjetunió felgyorsult iparosításával. Ugyanakkor a Belorusz Szovjet Szocialista Köztársaságban sokkal lassabb volt ez az ütem a két világháború közötti időszakban. Egészen 1939-ig úgy tartották, hogy Fehéroroszország határ menti zóna, ahol nincs értelme a nagy ipari fejlesztésnek. Habár a BSZSZK-ban jelentősen megnövekedett a városi lakosság aránya (1939 elején csaknem 25%-os volt), e mutató tekintetében aközvtársaság jelentős mértékben elmaradt a Szovjetunió egészének mutatójához képest (34%). Nyugat-Fehéroroszországban, amely 1939-ig Lengyelország lepgangóbb régiójának számított, a városi lakosság aránya nem haladta meg a 12%-ot. A 20. század ötvenes éveire Fehéroroszországban továbbra is a falusi lakosság maradt túlnyomó többségben (69%), míg a Szovjetunió egészében átlagosan csupán 52% volt.¹⁶

Ugyanakkor 1920 és az 1950-es évek eleje között rendkívül fontos változások zajlottak le a lakosság társadalmi és etnikai struktúrájában, amelyeket egyfelől a kommunista forradalom, másfelől a második világháború következményei idéztek elő. Így például a forradalom magával hozta a lengyel ajkú társadalmi és intellektuális elit likvidálását, ami Fehéroroszország keleti részén 1917–1920-ban, a nyugatin pedig 1939–1945-ben következett be. A BSZSZK-ban a városi lakosság növekedését az ipari munkások számának növekedése kísérte, és 1939-ben arányuk elérte a lakosság 10%-át. Másfelől a társadalmi struktúra szempontjából legjelentősebb esemény a kollektivizálás volt, amely a lakosság legnagyobb részét érintette a harmincas-ötvenes években. Külön figyelmet érdemel ez a jelenség. A mi szempontunkból teljesen helytálló a „Bugtól keletre fekvő területek harmadik jobbágyságának” nevezni a kollektivizálást. Lényegét tekintve az a kolhozrendszer, amely a 20. század harmincas-ötvenes éveiben megvalósult, alig különbözött a jobbágyrendszertől, mindössze annyi volt az eltérés, hogy az állami csinovnyik vette át a földbirtokos vagy az intéző szerepét. Nem véletlen, hogy gyakran a régi uradalmak bázisán jöttek

¹³ ТЕРЕШКОВИЧ, 2004. 113–114.

¹⁴ Uo., 171.

¹⁵ Uo., 123; 117.

¹⁶ ПАКОВ, 1969. 114.

létre a kolhozok. Majdnem úgy nézett ki a kolhozban végzett munka, mint a robot. A parasztok – akárcsak a jobbágyrendszerben – most is az otthoni természetes (vagy fél-naturális) gazdaságukban elégtették ki a szükségleteiket.

Rokonítja a jobbágyrendszerrel a harmincas-ötvenes évek kolhozrendszerét a mobilitás rendkívül szigorú korlátozása is mind társadalmi, mind szöszerinti, térbeli értelemben. Éppen a harmincas években vált a lakosság migrációs szabályozásának egyik legfontosabb eszközévé az igazolványban szereplő „lakhelybejegyzés” (*propiszka*). Ennek értelmében a kolhoztagok nem csak abba ütköztek bele, hogy nem kaphattak a nagyvárosokba szóló „lakhelybejegyzést”, hanem abba is, hogy megfosztották őket elemi joguktól, magának az igazolványnak birtoklásától. Nem voltak számukra más csatornái a társadalmi mobilitásnak, mint a városban folytatott tanulmányok, a hadseregben megvalósítható karrier, vagy dolgozhattak a nagy ipari beruházások építkezésein. Ugyanakkor Fehéroroszországban még ezzel a lehetőséggel is csak kevesen tudtak élni. A harmincas-ötvenes évek kolhozrendszere és hozzá kapcsolódóan a széles tömegeket érintő represszió hozzájárult a mélyen gyökerező létmodellek – az engedelmesség és a természetes gazdálkodás révén fenntartott önellátás – konzerválásához.

Ami pedig a második világháború modernizációval kapcsolatos következményeit illeti, mindenképpen szeretném felhívni a figyelmet az emberi veszteségek társadalmi-etnikai vonatkozásaira. A lakosság fizikai megsemmisülése nagymértékben a városokat érintette, ami sok vonatkozásban a zsidó nép genocídiumával állt összefüggésben. Minszkben például kiirtották a lakosság 80%-át. Néhány kisebb várost (például Motalt, Azjorit, Kuranyecet, Ljadit) visszaminősítettek falunak a háború után a kis lélekszám miatt.¹⁷ Mindeközben a kisebb városok („mezővárosok”) zömében a háború utáni időszakban a zsidó lakosság nem tudott újjáéledni. Összességében a zsidó lakosság száma az 1941-es, kb. 900,000 főről (becsült adat) az 1959-es adatok szerint 150,000-re csökkent.¹⁸ Ugyanakkor hangsúlyozni szeretném, hogy bár a városlakók között évszázadokon át túlnyomó többségben voltak a zsidók, sohasem játszott rendszeralkotó szerepet a zsidó kultúra a fehérorosz városokban. A fehérorosz városok arculatát a 17. századtól a 19. század közepéig a lengyel, a 19. század második felében és a 20. század elején az orosz, a 20. század húszas-harmincas éveiben pedig a fehérorosz kultúra dominanciája határozta meg. Ugyanakkor a 17. századtól a 20. század közepéig a zsidók alkották a városi lakosság legstabilabb csoportját. Éppen ezért tömeges pusztulásuk azt is jelentette, hogy eltűnt a hagyományok és a városi életforma és kultúra reális modelljeit kínáló képviselőinek rétege, ráadásul úgy, hogy nem egyszerűen csak általában véve a városi életforma és kultúra tűnt el, hanem az adott, konkrét fehérorosz városoké. Mindehhez hozzá kell még tennünk a zsidó lakosság rendkívüli politikai aktivitását, amely ugyancsak modellértékűvé, átvételre alkalmassá válhatott volna.

Hozzá kell még tennünk azt is, hogy a második világháború rombolásának és a háborút követő újjáépítéseknek eredményeként a fehérorosz városok sok vonatkozásban elveszítették történelmi arculatukat. A továbbiakban nem a kialakult városközpontoknak és építészeti emlékeknek volt városarculati jelentőségük, hanem

¹⁷ ПАКОВ, 1969. 164.

¹⁸ Уо., 114.

a helyi tradíciókkal semmiféle kapcsolatban nem álló, „Sztálin-barokk” stílusú épületegyütteseknek.

Számításba kell vennünk még egy rendkívül fontos tény is: a tömeges urbanizáció kezdetéig a potenciális betelepülők többsége meglehetősen magas iskolázottsággal rendelkezett. 1959-ben a falusi lakosság 98,2%-a írástudó volt.¹⁹ Bár a helyi iskolák formálisan fehérorosznak számítottak, a tárgyak jelentős részét oroszul tanították, az orosz nyelv tanulása pedig elengedhetetlen feltétele volt az oktatásban való részvételnek.

Közvetlenül a nagyarányú modernizáció bekövetkezte előtt a fehéroroszek jelentős részét (75%-át) falusiak, az egykori jobbágyparasztok leszármazottai tették ki, akik a kolhozosítás révén újra elszenvedték a jobbágysorsot. Most pedig városokba telepítették őket, ahol az orosz nyelv volt uralkodó, kivesztek a városi életforma képviselői és hagyományai, sőt a történelmi városi környezet is eltűnt a maga anyagi mivoltában.

Az 1960-as évektől az 1980-as évek közepéig terjedő időszak volt a csúcspont Fehéroroszország ipari modernizációjában. Ezekben az években a köztársaság, szovjet mércével mérve, kolosszális beruházásokat kapott. A szovjet statisztika sajátosságai nem teszik lehetővé, hogy pontos adatokkal szolgáljunk. Az viszont ismeretes, hogy 1971 és 1985 között az iparfejlesztésbe közel 23 milliárd, a mezőgazdaság fejlesztésébe pedig 18 milliárd rubelt fektettek. Mindeközben az ipari befektetések a háromszorosukra emelkedtek a megelőző 15 évhez képest. Figyelembe véve a reális vásárlóerőt és a rubel korabeli hivatalos árfolyamát, bátorkodom azt állítani, hogy ezek a befektetések 41 milliárd dollárral egyenértékűek. 25 év alatt felépült Fehéroroszországban több mint 350 nagy ipari vállalat, amelyek közül több is a legnagyobbak számított a Szovjetunióban és Európában (ilyen volt például a minszki traktorgyár vagy a navapolacki kőolaj-feldolgozó kombinát).²⁰ Az 1960-tól 1985-ig terjedő időszakban csaknem a 8,9-szeresére emelkedett az ipari termelés.²¹

A Szovjetunió egészéhez képest Navapolack viszonylag kései industrializációja azzal az előnnyel járt, hogy (szovjet fogalmak szerint) modernebb berendezésekkel szerelték fel, ezért sokkal jobb minőségű árut termelt.

Az iparosítás másik sajátossága abban állt, hogy az szinte kizárólag a központi befektetések terhére valósult meg. A nagy iparvállalatok közvetlenül az úgynevezett szövetségi minisztériumok alá rendelődtek, a helyi politikai elit pedig ennek következtében a szövetségi központtal kötött jó kapcsolatoknak köszönhette a jólétét.

A felgyorsult ipari fejlődésnek és a parasztság szabad költözködését gátló korlátozások megszüntetésének eredményeképpen felgyorsult Fehéroroszország urbanizálódása. 1979-ben már 55%-ot, 1988-ban pedig 65%-ot tett ki a városi lakosság aránya. A BSZSZK fővárosában, Minszkben növekedett a hatvanas-hetvenes években a leggyorsabban a lakosság az egész Szovjetunióban. Évente 60–70 ezer ember költözött a fővárosba, közel 60%-uk faluról jött. A fehéroroszek már 1970-ben a városi lakosság nagyobbik hányadát (69,3%-át) tették ki, miközben a fehérorosz összlakosság több mint 50%-a városlakó lett. A hetvenes évek közepén betelepülőkből állt a városi lakosság csaknem 76%-a, amiből 47%-ot tettek ki a BSZSZK falusi lakosai.²²

¹⁹ РАКОВ, 1969. 134.

²⁰ КАСЦЮК–ІГНАЦЕНКА–ВЫШЫНСКІ, 1995. 380–388.

²¹ Народное хозяйство Белоруссии в 1985 году, 1985. 33.

²² БОНДАРЧИК, 1980. 70–71.

Az urbanizálódás egyik legfontosabb következménye az lett, hogy tömegesen veszítették el etnikai identitásukat a betelepülők. Ez mindenekelőtt abban mutatkozott meg, hogy drasztikusan csökkent a fehérorosz oktatási nyelvű iskolák száma, a nyolcvanas évek közepére egyetlen egy sem maradt a városokban. Az egész oktatási rendszer a nem nemzeti, hanem a közös, szovjet identitás kialakítására irányult. Másodlagos szerepet játszottak azok a tantárgyak, amelyek közvetlenül hathattak a nemzeti öntudatra, Fehéroroszország történelmét és földrajzát mint önálló tantárgyakat pedig egyáltalán nem is tanították.

Tipikus jelenséggé vált, hogy a frissen urbanizálódott fehérorosz falusiak elutasítón, sőt agresszíven kezdtek el viszonyulni a fehérorosz nyelvhez és kultúrához. A saját kultúrához való efféle viszonyulás teljességgel érthető és tipikus jelenség az áttelepülők bármely csoportja esetében. A falvakból betelepültek számára ez a városokban domináns oroszajkú közegehez való idomulás formája volt. Ki kell emelni még, hogy az uralkodó ideológia is nagymértékben alátámasztotta a deetnicizálás tömeges előfordulását. A szovjet nép deklarált célja a kommunista társadalom felépítése volt, ezt 1980-ban kellett volna elérni. Ismert tény volt az is, hogy az eljövendő kommunista társadalomban nem lesznek nemzetek. Ebben a helyzetben abszurdnak látszott a társadalmi pozícióit veszített nyelvek megőrzése. Az is ismert tény, hogy különös szerep jutott Fehéroroszországnak e folyamatban. 1959-ben, éppen a Fehérorosz Állami Egyetemen mondott beszédében jelentette ki Nyikita Hruscsov: *„Minél hamarabb kezdünk el mindannyian oroszul beszélni, annál gyorsabban építjük fel a kommunizmust.”*²³

E politika megvalósítása nem ütközött komolyabb tömeges ellenállásba. És ez érthető is. Az egykori parasztság túlnyomó többsége a társadalmi fejlődés törvényszerű megnyilvánulásának látta mindazt, ami történt. Hiszen számukra a faluból a városba költözni a szó szoros és anyagi értelmében azt jelentette, hogy a 19. századból a 20. századba kerültek: a kolhozban végzett fél-rabszolgai munkából és a minden alapvető kényelmet nélkülöző rönkfa kunyhóból eljutottak a nyolcórás munkaidőbe és a meleg vízzel meg hűtőszekrénnel és tévével felszerelt lakásba. Természetes, hogy a fehérorosz nyelvnek és kultúrának, amelyet egyértelműen és kizárólag a falusi életmódhoz kötöttek, nem lehetett magas társadalmi presztízse.

Az etnikai identitás tömeges elvesztését segítette elő a fehérorosz politikai elit helyzete is, amelynek nem volt arra szüksége, hogy saját pozíciója stabilizálásához felhasználjon bármilyen nemzeti érzületet is. Ismeretes, hogy meglehetősen hosszú időn keresztül, a 20. század húszas éveitől kezdődően az ötvenes évek közepéig terjedő időszakban fehéroroszokat nem engedtek a pártapparátus kulcspozícióiba. 1956-ig a Fehérorosz Kommunista Párt szinte egyik első titkára sem volt fehérorosz. 1951-ben 30%-nál is kevesebb fehérorosz kapott helyet a BSZSZK kormányában. Mindez természetesen elégedetlenségre adhatott okot, és elősegíthette a nemzeti érzület növekedését. Ugyanakkor a fehérorosz politikusok v az úgynevezett „partizánok nemzedéke” – azoknak a káderáthelyezéseknek eredményeként kerültek hatalomra, amelyeket Nyikita Hruscsov hajtott végre az 50-es évek második felében. Ez a körülmény megint csak azt eredményezte, hogy erősödött a politikai elit függősége a szövetségi központtól.

²³ КАСЦЮК–ІГНАЦЕНКА–ВЫШЫНСКІ, 1995. 402.

És végül a fehérorosz alkotó értelmiség sem állt ellen komolyan a nemzeti identitás tömeges elvesztésének (vagy legalábbis ez nagyságrendjében jóval szerényebb volt, mint a szomszédos balti államokban vagy Ukrajnában).

A reális felhasználói kör szűkülése az általuk létrehozott terméket izolált, önmagába zárt, a természetes gazdálkodáshoz hasonló rendszerre alakította. Képviselői egyre inkább elveszítették reális elképzeléseiket arról, mi is történik valójában a fehérorosz társadalommal.

Fehéroroszország modernizációjának van még egy jelentős vonása. A tömeges és önkéntes eloroszosodás majdhogynem az egyetlen esély lett arra, hogy adaptálódni tudjanak az új életformához a falusi betelepülők. Mivel a városi hagyományok képviselői jórészt megsemmisültek, sajátos „parasztosodás” ment végbe a városokban, amely abban mutatkozott meg, hogy a tömegtudat szintjén makacsul megőrződtek a paraszti magatartás és világszemlélet sztereotípiái. Ezek létét a tipikusan fehérorosz városi életfenntartás módja biztosította. A tegnapi falusi betelepülők többsége továbbra is fenntartotta nemcsak tisztán rokoni, hanem intenzív gazdasági kapcsolatait is a falvakkal. Mindeközben ez a stratégia, amely eredményessége, a ráfordított idő és munka szempontjából abszolút irracionálisnak hatott, a betelepülők szempontjából nagyon is természetesnek látszott. A paraszti világszemlélet tömeges megőrződése a városokban abban fejeződött ki, hogy egyenlő elosztásra törekedtek, nem munkaként, hanem csalásként fogták fel a kereskedelmet, ehhez járult még a tisztán paraszti konzervativizmus, a minden új és érthetetlen iránti bizalmatlanság, amely nagyszerűen megfért és kiegészült az uralkodó kommunista ideológiával.

A nyolcvanas évek második felében Fehéroroszország gazdasága még emelkedőben volt, magát a köztársaságot pedig gyakran a jólét oázisának tekintették a hiánycikkekért sorban álló, elgyötört Szovjetunió belül. Az értelmiségiek szűk körében kidolgozott nemzeti mozgalom ideológiája érthetetlen volt a többség számára, amelynek az orosz (mármint az irodalmi) nyelv talán még nem vált az anyanyelvévé, de már a fehérorosz sem volt az. Az állami függetlenség elnyerése sokkal inkább a véletlenek összjátékának köszönhető (egyébként nem csak Fehéroroszországban), nem tekinthető célirányos, tömeges harc eredményének, ezért nem is tudták értékékként felfogni. A bátortalan gazdasági és politikai reformok, a fehérorosz nyelv és kultúra helyreállítására tett kísérletek az 1990-es évek elején egybeestek az életszínvonal rohamos csökkenésével. Emiatt a tömegtudat szintjén egyértelműen a demokráciával és a nacionalizmussal kapcsolták össze az elszegényedést, ami elősegítette az 1994-es választásokon Aljakszandr Lukasenka viszonylag könnyű győzelmét. Az ő politikai retorikája és autokratikus vezetési módszerei meg is felelnek a fehéroroszok berögzült társadalmi magatartási mintáinak, és ki is használják azokat. E vonatkozásban szemléletes az a gazdasági stratégia, az úgynevezett „importkiváltás”, amely nem más, mint az önellátás sajátos kiterjesztése az egész országra, és amely teljességgel megfelel a természetes paraszti gazdálkodás logikájának. Alekszandr Csajanov az írta, hogy a kapitalizmus politikai gazdaságtana szempontjából a paraszti gazdálkodás gyakran abszurdnak hat. A földműves, például, képes olyan magas áron is földet bérelni, amely mellett semmiféle gazdálkodás nem hoz hasznot. A helyzet azonban az, hogy a paraszti gazdálkodás nem is feltételezi ezt. A parasztnak egészen más a gazdasági logikája. Nem a termék értéke a fontos, hanem az, hogy minden éhes száj élelemhez jusson a családban. Ugyancsak

Alekszandr Csajanov jegyezte meg, hogy a fél-naturális paraszti gazdaság életképes tud maradni a periférián is, sőt, ipusztudriális gazdasági környezetben is, ameddig csak akar. Egy dolog azonban a családi gazdaság, vagy akár egy régió gazdasága és más dolog egy egész országé. És bizony a modern kor legfontosabb kihívása már rég nem az iparosítás, hanem a globális, posztindusztriális, digitalizált világba való bekapcsolódás. Nyilvánvaló, hogy a naturális gazdálkodás stratégiája kimerült, és ez a dráma határozza meg Fehéroroszország középtávú fejlődésének perspektíváit is. E fejlődési tendencia egyre kisebb szociális teret hagy a hagyományos magatartási modellek konzerválásának.

Fordította: Goretity József

Felhasznált irodalom és rövidítések

БОНДАРЧИК

1980 *Этнические процессы и образ жизни*. Ред.: БОНДАРЧИК, Василий Кириллович. Минск, Наука и техника, 1980.

ГОЛУБЕУ

2008 ГОЛУБЕУ, Валентин Федорович: *Сельская абщина у Беларусі XVI–XVIII ст.ст.* Мінск, навука, 2008.

КАРНЕЙЧЫК

1969 КАРНЕЙЧЫК, Я.І.: *Беларуская нацыя. Гісторычны нарыс*. Мінск, Навука і тэхніка, 1969.

КАСЦЮК-ІГНАЦЕНКА-ВЫШЫНСКІ

1995 *Касцюк Нарысы гісторыі Беларусі: У 2 ч. Ч. 2*. Ред.: КАСЦЮК, М. П. – ІГНАЦЕНКА, І. М. – ВЫШЫНСКІ, У. І. Мінск, к. п., 1995.

НАРОДНОЕ ХОЗЯЙСТВО БЕЛОРУССИИ В 1985 ГОДУ

1985 *Народное хозяйство Белоруссии в 1985 году. Статистический ежегодник*. Минск, к. п., 1985.

РАКОВ

1969 РАКОВ, А. А.: *Население БССР*. Минск, Наука и техника, 1969.

РЫБАКОВ

2011 РЫБАКОВ, Павел Александрович: *Социальная психология крестьянства московской области в период сплошной коллективизации*. (<http://elibrary.ru/item.asp?id=17285909> – Utolsó letöltés: 2020. július 12.)

САМБУК

1980 САМБУК, С. М.: *Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX в.* Минск, Наука и техника, 1980.

ТЕРЕШКОВИЧ

2004 ТЕРЕШКОВИЧ, павел Всеволодович: *Этническая история Беларуси XIX – начала XX в. в контексте Центрально-Восточной Европы*. Минск, БГУ, 2004.

ХОДЗИН

1993 ХОДЗИН, С. М.: *Практыка бальшавіцкай улады на Беларусі і змены у сацыяльнай псіхалогіі сялянства*. // *Гістарычная навука і гістарычная адукацыя у Рэспубліцы Беларусь: новыя канцэпцыі і падыходы*. Мінск, к. п., 1993.

ЧАЯНОВ

1989 ЧАЯНОВ, А. В.: *Крестьянское хозяйство. Избранные труды*. Москва, Экономика, 1989.

Mikola Rjabcsuk

Az ukránok mint Oroszország negatív „másai”

A történelem körbeér¹

Az elmúlt évtizedben az orosz elnök, Vlagyimir Putyin egyre inkább az orosz nemzeti ideológiára és a forradalom utáni fehér emigráció és a Szovjetunióon belül alkotó írók, illetve a Szovjetunió utáni Oroszország neo-fasiszta ideológiájára támaszkodott. A legnagyobb hatással Putyinra a fehér emigráns Ivan Iljin („publicista, összeesküvéselmélet-gyártó orosz nacionalista rejtett fasiszta hajlamokkal”²) volt. Iljin még a náci Németország és a tengelyhatalmak 1945-ös legyőzése után is hitt a fasizmusban és az ideológia manifesztációiban: Franco Spanyolországában és Salazar Portugáliájában. Putyinnak a szélsőséges nacionalista és fasiszta ideológiák felé való fordulása a Vörös és a Narancs Forradalom után kezdődött 2003–2004 körül. Ezeket ő olyan, a Nyugat által támogatott összeesküvéseknek látta, melyek célja oroszellenes politikai erők felállítása volt. 2006-tól Putyin „néhány, a nyilvánosságnak címzett fontosabb beszédében elkezdte kialakítani a filozófus képét”.³ Éles nacionalizmusa azonban 2007-ben, a Munich Security konferencián elhangzott beszédében vált nyilvánvalóvá. A 2008-as bukaresti NATO csúcstalálkozón George W. Bushnak, az Egyesült Államok akkori elnökének már azt mondta, hogy az ukrán nem egy nemzet, megtéve ezzel a későbbiekben Új-Oroszországnak vagy Novorosszijiának (Dél- és Kelet-Ukrajna) nevezett régióra vonatkozó első területi követeléseit. Ugyanabban az évben Oroszország megszállta Grúziát és elismerte Dél-Oszétia és Abházia függetlenségét, amely események egyenes útként vezettek a Krím hat évvel későbbi anektálásához. Hill és Gaddy rámutatott arra, hogy Putyinnak a krími inváziójára vonatkozó magyarázata nem volt „újkeletű”, minthogy „ismerős területet járt körbe”.⁴ Mindazonáltal a Krím Oroszország általi anektálása ellentmondásban áll mindennel, amit az orosz vezetők mondtak 1991 óta,⁵ hiszen megsértette a nemzetközi törvényt, az Egyesült Államokkal és az Egyesült Királysággal közösen aláírt 1994-es Budapesti Memorandumot, valamint az 1997-es ukrán–orosz államközi egyezményt.

¹ Ukrainians as Russia’s negative „other”: History comes full circle. *Communist and Post-Communist Studies*, 49. (2016) 1. sz. 75–85.

² BARBASHIN–THOBURN, 2015.

³ Uo.

⁴ HILL–GADDY, 2015. 263.

⁵ ALLISON, 2014. 1267.

Putyin utasította regionális kormányzóit, hogy olvassák és tanulmányozzák Iljint, aki Putyinhoz és a kortárs vezetőséghez hasonlóan azt vallotta, hogy az ukránoknak nincsen joga az államisághoz, és nem szabad számukra megengedni az Oroszországtól való függetlenséget. Iljin és más emigráns írók – többek között a korábbi disszidens, Alekszandr Szolzsenyicin is – osztották ezt a kortárs orosz vezetők között általánosnak mondható vélekedést. Többségük meg van győződve arról, hogy Oroszország egy egyedi eurázsiai civilizációt alkot, mely különbözik Európától és Ázsiától, ahogy arról is, hogy a Nyugat mélységesen ellenséges és mélyen elkötelezett egy oroszellenes összeesküvésben, és hogy az Orosz Ortodox Egyháznak különleges szerepet kellene játszania a nemzeti „szellemi ébredésben”. A 2011–2012-es oroszországi tömegtüntetések után Putyin és az orosz vezetőség a konzervatív értékek felé fordult, felsorakozva az EU-ellenes nacionalisták és fasiszták mellett Európában. Emellett olyan szélsőséges nacionalistákat és fasisztákat mozgósított, mint Szergej Glazjev, Alekszander Dugin és Alekszander Prokhanov. Őket Putyin központi szerepbe helyezte, és operatív eszközzé váltak az Ukrajna ellen folytatott hadviselés információs és pszichológiai aspektusaiban.⁶

A történelem körbeért az olyan kortárs orosz nacionalistákkal, mint Putyin, aki az ideológiai inspirációt a preszovjet és orosz emigráns íróktól szerzi (a monarchista Fehér Gárda és a föderalista ideiglenes kormány leszármazottjaitól), akik mindig is tagadták, hogy az ukránok külön nemzet lennének. Ahogy Anna Procik írja, az összes orosz csoport, beleértve a magukat demokratának vallókat is, az önálló ukrán állam ellen harcolt 1917 és 1920 között. Putyin, orosz elnök pedig feltűnően dicsérte mindkét oldalt az Ukrajnával szembeni szívmengető egyetértés kifejezéséért: *„Az a különös, hogy mind a Vörös, mind a Fehér táborok halálig küzdöttek, milliók pusztultak el a küzdelem céljért, de soha nem tették fel a kérdést Ukrajna különválásáról. Mind a Vörösök, mind a Fehérek az orosz állam területi integritásának alapelveiből indultak ki.”*⁷

Ez a cikk az „ukrán nacionalizmus” azon mélyre nyúló történelmi gyökereit vizsgálja, melyek negatív másként funkcionálnak az olyan orosz nacionalisták szemében, mint Putyin, akik az ukránt nem tartják önálló nemzetnek, amely nézetet egyébként a 18. századig visszanyúló sztereotípiák mozdítják elő. Az ukrán író és politikai aktivista, Volodimir Vinnicsenko emlékeztetett, hogy az orosz liberálisok „liberalizmusa” az ukrán határnál ér véget, ott ugyanis nacionalistává és sovinsztává válnak. Ugyanakkor, amíg a cári éra mitológiája azt ismétli, hogy az oroszok és az ukránok „egy nép”, addig a kortárs orosz vezetők és nacionalisták egy olyan zavaros világban találják magukat, ahol az ukránok nagy része nem fogadja el, hogy az oroszokkal azonos nemzet lennének. Ez tisztán látszódot az „Új-Oroszország”-projekt siralmas kudarcából. A vállalkozás során ugyanis Ukrajna keleti és déli területein oroszul beszélőket kívántak mozgósítani, akik azonban végül ukrán patriotizmusukat mutatták meg; ténylegesen sokkal több orosz anyanyelvű harcolt az ATO⁸-ban Ukrajnáért, mint a szeparatista oldalon. A Krím Oroszország által való annektálása, Oroszország hibrid háborúja és Donbasz megtámadása Putyint

⁶ HILL–GADDY, 2015. 372–373.

⁷ ПУТИН, 2013.

⁸ [Antiterrorista Operáció – A fordító.]

a legnegatívabb külföldi vezetővé tette Ukrajnában, és drámaian csökkentette az Eurázsziába való integráció támogatását.⁹

Az Ukrajnát illető Vörös-Fehér egyetértést kiválóan példázzák a néha különböző, legváratlanabb helyekről érkező új hangok, beleértve Putyin rezsimjének lelkes kritikusait, Alekszej Navalnijt, Mihail Hodorkovszkijt vagy Andrej Bitovot. 2014 márciusának közepén, nem sokkal a Krím orosz annexiója után, a szégyentelen akciót támogató nyílt levél jelent meg az Orosz Föderáció Kulturális Minisztériumának hivatalos honlapján. Több mint 500 kulturális személy – beleértve több kiemelkedő színészt, zenészt, színházi és filmrendezőt – írta alá ezt a semmitmondó bürokratikus petíciót, amelyet állítólag a helyettes kultúrminiszter készített, és amely a legjobb szovjet tradíciót, az „egyhangú jóváhagyást” követte.¹⁰ Hodorkovszkij, a közismert egykori oligarcha, aki 2013 decemberében való szabadulásáig orosz börtönökben ült, támogatja a Krím orosz annexióját, de kritizálja az orosz háborút Donbaszban.

Egy független, „európaizált” Ukrajna nem annyira az orosz nemzetbiztonságra jelent fenyegetést, sokkal inkább az orosz premodern birodalmi identitásra. Az ukrán függetlenség hosszú ideig való óhajlásának történelmi mítosza egyedül magának követelte a középkori fejedelemség, a Kijevi Rusz történelmi jogcímét, valamint a történelmi szimbólumok más elemeit is, emiatt azonban konfliktusban áll az orosz nacionalista történelmi és területi követelésekkel. Ukrajna kritikus pontja maradt az orosz birodalmi mitológiának és képzeletnek, túl sok olyan orosz szemében „fog a vágy fenséges tárgya maradni”, akik képtelenek megbékélni az ország szuverenitásával, független fejlődésével és a *Russzkij Miren* (Orosz Világ) kívüli integritásával. Az orosz birodalmi és nagyhatalmi nacionalista mitológiának, valamint az „ukrán nacionalizmus” mint negatív „más” sztereotípiának a dekonstrukciója fontos komponense azoknak a politikai, kulturális és pszichológiai folyamatoknak, melyek az orosz–ukrán kapcsolatok teljesen új és demokratikus alapokra való helyezésére irányulnak.

A „majdnem ugyanazon nép” felfedezése

Az ukránok mint „kis-oroszok” képet pár évszázada alkotta meg az orosz képzelet, az ukrán területek és történelem kisajátítása és a Nagy Péter cár alatt végbement átalakulás során, mely alatt a középkori Moszkvai Fejedelemség Orosz Birodalommá vált. Azon népszerű elképzelés ellenére, miszerint az ukrán és az orosz állítólag nagyon mély kulturális és történelmi kapcsolódásokkal rendelkező rokon népek, kezdeti találkozásuk és kölcsönös felismerésük valójában csak a 18. századra helyezhető, amikor az újonnan megalakult Orosz Birodalom fokozatosan magába olvasztotta a Lengyel–Litván Nemzetközösség ukrán (rutén) területeit.¹¹ A 17. század közepéig az ukránok a muszka (*Muscovite*) gondolkodásban elég marginális helyet foglaltak el – olyat, ami áttételesen megjelenik a két évszázaddal később rögzített

⁹ Razumkov, 2015.

¹⁰ ДЕЯТЕЛИ, 2014.

¹¹ КОЛУТ, 1988.

oroszk közmondások és kifejezések relatív alacsony számú etnikai hivatkozásaiban. A leggyakrabban említettek a tatárok, majd a németek – „Nemtsy” (néma) népnév alatt, amely az összes olyan európaira utalt, aki érthetetlen nyelvet beszélt. Majd a cigányok és zsidók következnek, végül pedig az ukránok („*khokhly*”, „*malorosy*”) megosztva az ötödik helyet a muszka valóság egy másik történeti újdonságával, a franciával.¹² Egy másik kutatás kissé eltérő számolási módszerrel, de ugyanazon folklór anyaggal arra jut, hogy a legintenzívebben sztereotipizált csoport a cigány, a zsidó, a német („*Nemtsy*”) és a tatár. Az ukránok újra ötödikek a listán, megosztva a helyet ezúttal a lengyelekkel és a görögökkel.¹³

A Kijevi Rusz örökségében egészen addig nem volt történelmi bizonyítéka a muszka érdekeltségnek, amíg azt a 17. század fordulóján „újra” fel nem fedezték – ironikusan a cár szolgálatában álló ukrán (kis-orosz) értelmiségiek.¹⁴ A „feltalált hagyományt” erősen mitologizált formában sikeresen kisajátította a birodalmi narratíva, lefektetve ezáltal a „kétezer éves orosz történelem” hivatalos verziójának alapját. Egészen addig viszont a muszka uralkodóknak az összes, rutén földre irányuló alkalmi követelése lényegében örökösödési jellegű volt, nem tartalmazott politikai, etnikai vagy kulturális konnotációkat, mint később a birodalmi propaganda. Még az egyházi kapcsolatok is igen homályosak, minthogy a moszkvai klérus rendkívül gyanakvó volt az állítólagosan elnyugatiasodott, valamint latin tanulmányokkal és más „jezsuita eretnkségekkel megfertőzött” rutén társaival szemben. A muszkák nem ismerték el a Moszkóviába emigrált rutének hitét ortodoxnak, így újra kellett keresztelkedniük.¹⁵ Az újonnan szerzett rutén földek, beleértve a közmondásosan „orosz városok anyjának” nevezett Kijevet, eredetileg semmilyen szimbolikus értékkel nem bírtak a muszkák szemében, és uralkodóik elég komolyan fontolgatták annak a lehetőségét, hogy elcseréljék azokat sokkal előnyösebb földbirtokokra.¹⁶ A 18. század folyamán az oroszok bővítették az ukránokról alkotott tudásukat, és vice versa, de két különböző perspektívából – egy domináns birodalmi és egy provinciális, alárendelt szemszögből. Ebben az időben dolgozta ki és szilárdította meg Oroszország az ukrán mint „majdnem ugyanazon nép” hivatalos képét, és ebben az időben azonosultak a leginkább ezzel a képpel az ukránok, annak ellenére, hogy a „majdnem” határozószó kontextusát és jelentését illetően sosem volt teljes mértékű egyetértés. Ez paradox módon nemcsak, hogy megkönnyítette a művelt ukránoknak az orosz kultúrába és az orosz birodalmi szupernemzetbe való asszimilálódását, hanem biztosítékként is szolgált a helyi identitás megőrzésére és annak relatíve biztonságos kifejezésére.¹⁷

Az oroszok lényegében kétféle társadalmi állású ukránnal találkoztak, ennek megfelelően két fő sztereotípiá alakult ki: azokkal, akik műveltek és hűségesekek voltak, és alapvetően integrálódtak a birodalmi kultúrába, őket nevezték „kis-orosznak”, valamint az írástudatlan helyi paraszttal – a „hoholokkal”, akik nyers, festőien kezdetleges kultúrával és furcsa dialektussal rendelkeztek. A „kis-oroszok” (*Malo-*

¹² ШЕВЧЕНКО–ЗУБКОВ, 2012.

¹³ БЕЛОВА, 2011.

¹⁴ KEENAN, 1994.

¹⁵ КОХУТ, 2011. 22.

¹⁶ Uo., 305.

¹⁷ КОХУТ, 2011. 28–34.

rossy) voltak a „majdnem ugyanazon nép”, ebből adódóan az ő sztereotipizálásuk relatíve enyhe volt. Őket okosnak és ravasznak vélték – amennyiben együttműködtek az oroszokkal a bíróságok és a birodalmi adminisztráció működtetésében. Sajátosnak és árulónak – amennyiben nosztalgikus emlékeket dédelgettek a dicső kozák múltjukról és az „arany szabadságról”. Végül pedig visszamaradottnak és retrográdnak gondolták őket – ahogy a különbség egyre nagyobbra nőtt a korszerű főváros és a provinciális „kis-orosz” periféria között.¹⁸ A „hoholok” sztereotipizálása durvább volt, mivel ez magában foglalta mind az etnikai, mind a szociális másságot. Dolgorukij herceg 1810-es ukrajnai útjáról szóló vázlatai szemléletesen illusztrálják ezt a megközelítést:

„Úgy tűnik a hoholt a természet arra teremtette, hogy megművelje a földet, izzadjon, égjen a napon és egész életét leburnult arccal élje le [...] Nem bánkódik ezen a leigázott állapotban: tudja, hogy semmi sem jobb [...] Ismeri ekéjét, ökrét, kazlát, italát, és ebből áll egész lexikona [...] Szívesen visel bármilyen sorsot és bármilyen munkát. Azonban folyamatos ösztökélést igényel, mert nagyon lusta: ökrével együtt ötször elalszik és ébred fel egy percen belül. [...] Merem gondolni, ha ez az egész nép nem tartozna adóssággal a jól nevelt földbirtokosoknak, azok jóakarata és emberségük tisztelete miatt, a hohol bármilyen szempontból nehezen lenne megkülönböztethető a négertől: az egyik a cukor fölött izzad, a másik a búza felett. Az Isten adjon mindkettőnek jó egészséget!”¹⁹

A „hoholokról” alkotott egzotikus, orientalizáló elképzelés nagy teret nyert a 19. század eleji orosz birodalmi diskurzusban, teljes összhangban a felvilágosodás azon nézetével, miszerint Kelet-Európa „kevesebb”, alárendelt, fél-keleti (*semi-Oriental*) része a kontinensnek,²⁰ és megfeleltethető azzal, amit ma orientalizmuson értünk, mint „a Kelet meghódítását, átformálását és a felette való uralom megszerzését célul kitűző nyugati viselkedésminta”.²¹ Az egyetlen sajátossága ennek az volt, hogy a „civilizált Nyugat” szerepében a fél-keleti Oroszország tűnt fel, pontosabban a nyugatias főváros, a „keleties” perifériákkal szemben, melyeknek Ukrajna sem volt annyira „keleties”, ezért diszkurzív módon hozzá kellett alakítani a megfelelő mintához:

„A kis-oroszok megjelenésükben [a nagy-oroszoknál] közelebb állnak Ázsia pompás lakóihoz, [az ázsiaiakhoz hasonlítanak] arcvonásaikban, csontozatukban, testalkatukban, lustaságukban és gondatlan természetükben, [viszont] a kis-oroszok nem rendelkeznek azzal a viharos, megszelídíthetetlen szenvedéllyel, ami az Iszlám hívóinek jellegzetessége: úgy tűnik, számukra a nehéz megpróbáltatásoktól való védelmül és korlátul a közönyös érdektelenség szolgál; és gyakran villan tüzes pillantás vastag szemöldökük alól; a bátor európai intelligencia áttör; szívüket a haza szenvedélyes szeretete és ősi egyszerűségbe burkolt lelkes érzelmek töltik meg.”²²

¹⁸ SAUNDERS, 1985. 41–64.

¹⁹ ДОЛГОРУКИЙ, 1870. 242–243.

²⁰ WOLFF, 1994.

²¹ SAID, 2000. 12.

²² СВИНЬИН, 1830. 31–32.

Pavel Szvinin ezen esszéjét 1830-ban publikálták, abban az időszakban, amikor az ukrán kulturális mozgalmat, noha gyanakvással figyelték, de még nem érzékelték fenyegetésként. Inkább politikai vonatkozás nélküli érdekességnek találták, ennek megfelelően humorral és felsőbbrendűséggel kezelték, nem pedig nyílt ellenségeskedéssel. A helyzet egy évtizeddel később változott meg, amikor a nacionalizmus modern eszméi elérték a birodalmat, drámai változást okozva ezzel mind az orosz, mind az ukrán kulturális diskurzusban. A korszak legbefolyásosabb orosz értelmiségijeinek egyike, egy vezető irodalomkritikus, Visszarion Belinszkij kiváló érzékkel ismerte fel a születőben lévő ukrán mozgalmat mint az orosz birodalmi identitásra és annak alapító mítoszára irányuló halálos fenyegetést. Vehemensen támadta a modern ukrán irodalom és történetírás kezdeti próbálkozásait, az ismerős orientalista diskurzust alkalmazva – azonban jóval támadóbb és becsmérleőbb módon:

„A kis-oroszok történelme csak egy patak, amely az orosz történelem nagy folyamába torkollik bele. A kis-oroszok mindig is csak egy törzs voltak, soha nem egy nemzet, nemhogy állam [...] Ahogy az úgynevezett Hetmanátus és a Zaporozsjei Had sem volt soha köztársaság vagy állam, hanem csupán egy ázsiai értelemben vett sajátos közösség. Igazi és állandó ellenségük a krími tatárok voltak, csodálatosan harcoltak ellentük a kis-oroszok, a saját nemzetiségük szellemiségében [...] A köztársaság paródiája volt ez, más szavakkal – egy szláv köztársaság, mely minden rendellenessége ellenére mégis mutatta a rendszeret néhány jelét. Ez a rend azonban nem olyan jogokon alapult, melyek történeti folyamatokból szabadon fejlődtek ki, hanem olyan szokásokon, melyek minden ázsiai nemzet sarokkövei. A szokások a törvényt helyettesítették, megszelídítették a bátor és megszelídíthetetlen, de valójában zavaros fejű és tudatlan paraszt demokrácia féktelenségét. Az ilyesfajta köztársaság kiváló eszköze lehetett volna egy erős államnak, de önmagában elég karikatúrisztikus állam volt, ami nem tudott egyebet, csak harcolni és horilkát inni.”²³

Banális kolonizáció

Az 1840-es évektől kezdve a társadalmi dichotómia a művelt „kis-oroszok” és az írástudatlan „hoholok” közt elkezdett fokozatosan elmosódni – részben a társadalmi dinamikában egyre növekvő mozgalom miatt, mely eltorzította a tradicionális társadalmi hierarchiákat, részben azonban néhány „kis-orosz” az irányú kísérlete következtében, hogy az írástudáson és oktatáson keresztül önálló – ukrán – nemzeti öntudatot ültessenek el a „hoholokban” is. A kis-oroszok ezen felforgató típusa „mazepistának” lett titulálva, Ivan Mazepa „áruló” ukrán hetman után, aki 1709-ben I. Péterrel szemben a svédek oldalára állt. Ekkorra a „hohol” gúnynév jelentése kibővült, az ukránok számára általánosságban véve derogáló kifejezéssé vált, átörökítve eredeti jelentését: nyers, írástudatlan, visszamaradott tagja inkább egy törzsnek vagy kasztnak, mintsem egy nemzetnek.²⁴

Habár a „kis-oroszok” sztereotípiája egy ideológia terméke volt, a „hoholok” sztereotípiája nagy részben abból a direkt kapcsolatból és interakcióból alakult

²³ БЕЛИНСКИЙ, 1955. 60–62.

²⁴ KARPELER, 2003.

ki, mely a muszkák (nagy-oroszok és ukránok) és a kis-oroszok közt zajlott. Ezek a relációk természetesen mindkét esetben gyarmati természetűek voltak, számos módon kifejezve az egyik csoport domináns helyzetét és a másik csoport alárendelt pozícióját. Viszont ellentétben a „kis-oroszokkal”, akik az orientalizáció jegyében lettek lebecsülve, a „hoholok” a dehumanizáció jegyében lettek megkülönböztetve – ahogy az Dolgorukij herceg leírásában is olvasható. Az orosz közmondások a „hoholok” félállati karakterére reflektálnak, amikor lustaságukat és ostobaságukat, valamint teljes haszontalanságukat következetesen hangsúlyozzák: *„Egy pulyka hét hoholt költött ki egy tojásból.”* *„Egy hohol öve három fillérért kelt el, a hohol maga pedig ingyen járt hozzá.”*²⁵

Mivel az ukránok nagy része paraszt volt, vagyis jobbágy, a „lustaság” valószínűleg elég természetes módja volt annak, hogy szabotálják a rájuk kényszerített munkát és ezzel elkerüljék a korlátlan kizsákmányolást. Talán nem teljesen meglepő, hogy ez a sztereotípa élesen ellentmond az ukránok azon autosztereotípiájának, miszerint általánosságban nagyon szorgalmas, keményen dolgozó emberek. Az állítólagos „ostobaság” valószínűleg szintén maszk, mely megvédte az alávetett embereket gazdáikkal szemben a további bajoktól. Legalábbis ezt sejtetik egyes olyan közmondások, melyek szerint az tökéletesen összeegyeztethető volt egyfajta okossággal, csalafintasággal: *„A hohol butább, mint a holló, de eszesebb az ördögnél.”* *„Ahol egy hohol megfordul, ott a zsidónak már semmi tennivalója.”* *„A hohol nem hazudna, de az igazat se mondaná el.”* A „hoholok” közmondásos „makacssága” („*Küldd el vízért vagy pelyváért, hohol marad.*”) szintén irritálhatta a domináns csoportot, azonban ez racionálisan része az alávetettek viselkedésének. Valójában a „hoholok” egyetlen félreérthetetlenül pozitív jellemzője az orosz közmondásokban a muzikalitásuk: *„Az orosz az olvasásban jó, a hohol az éneklésben.”* *„A hoholok nem érnek semmit sem, ám a hangjuk jó.”*²⁶

Összefoglalva, az ukránok és más alávetett népek sztereotipizálásának, valamint negatív másként való felfogásának rendszere a becsmérlés, az értékcsökkentés és a további alávetés birodalmi célját szolgálta, sokkal inkább diszkurzív, mintsem erőszakos jelentésben. A sztereotípiák legfontosabb funkciója az volt, hogy kisebbrendűségi komplexust keltsenek és megerősítsék azt az alávetett csoportokban, akik ezáltal magukévá teszik a róluk alkotott domináns elítélő képet. A sztereotípiák továbbá a birodalmi *status quó*t is segítettek legitimálni, erősítették a *de facto* rasszista hierarchiák „normalitását”, valamint fokozatosan szankcionáltak minden, ettől a megalkotott „normától” való lehetséges elhajlást. A birodalmi tudományosság terméke volt ez, mely rögzült a tankönyvekben, az egyetemeken, a magas és populáris kultúrában és nem utolsó sorban a folklórban, mely megjelenik egy ismert és ebből következően tagadhatatlan bölcsességben, a „banális kolonizációban”, hogy Michael Billig híres könyvének címét parafrázáljam.²⁷

Mivel az ukránok „majdnem ugyanazon népnek” voltak tekintve, könnyen beleillhetek volna a felállított „normába” – amennyiben elfogadják a közmondások „kis-oroszána” szerepét és nem kérdőjelezik meg a „majdnem ugyanazon”

²⁵ ДАЛЬ, 1862.

²⁶ УО.

²⁷ BILLIG, 1995.

formuláját, és ha a „majdnem” határozószót sem próbálják meg túlzottan tágan értelmezni. Példának okáért, az ukrán nyelv bizonyos rituális célokra vagy alacsonyabb rendű műfajokon kívül való alkalmazása, vagy kultúrájuknak nemcsak bizonyos sajátosságaihoz, hanem egyediségéhez és a domináns orosz kultúrával való ontológiai egyenrangúságához való ragaszkodásuk. A felállított „normától” való bárminemű elhajlást büntetni kellett – akár „mazepistának” nevezni a normaszegőt (vagy a későbbi időszakban „petljuristának” vagy „banderistának”), mely szinte a bűnügyi feljelentés kategóriájába esett, hiszen annak lenni egyenértékű volt az állam elárulásával, vagy finoman (és állandóan) emlékeztetni a lehetséges szabálysértőt kétes „hohol” származására. Amit például Belinszkij 1843-ban, a felforgató „kozákofiliának” a tanult kis-oroszok között való terjedésére adott válaszként használt, és amely számos alkalommal került újra elő a szovjet és a posztszovjet érában is, például egy odesszai rendőr által, aki egy városlakó azon kérésére, hogy beszéljen vele ukránul, azt válaszolta: *„Nem beszélem egy tehén nyelvét.”* (Az állami tisztviselő válaszolt a fegyelmetlen bennszülöttnak – aligha udvariasan, de teljes összhangban a birodalmi szupremácia régi hagyományával.)²⁸ Minden „kis-orosznak” a preszovjet és a szovjet időkben is számolnia kellett a szankcionálás mindkét formájával, abban az esetben, ha meg merte kérdőjelezni a „majdnem ugyanazon nép” szent formuláját, vagy át akarta lépni annak határait. Mindegyikük visszaminősíthető volt szimbolikusan az elmaradott, kulturálatlan jobbágy szintjére (vagy esetleg a kolhoz rabszolgák szintjére), vagy éppen teljességgel kiközösíthető volt a szociális élet minden területéről, mint megszállott nacionalista bolond vagy még rosszabb, mint gonosz bűnöző.

Szavak és tettek által

A szovjetek alatt nem sokat változott a helyzet, annak ellenére sem, hogy a bolsevikok hivatalosan elfogadták az ukrán terminust a kis-orosz helyett, és visszaszorították a „hohol” gúnynév használatát az informális beszédbe és a művészeti alkotásokba. Azonban, ami a legfontosabb, a korábbi „norma” nem változott: az ukránoknak továbbra is „majdnem ugyanazon népnek” kellett lenniük az „orosz, ukrán és belorusz testvériség” hármas formuláján belül, hiszen állítólag a Kijevi Rusz közös bölcsőjéből származnak. Ebben a hármasban az oroszok voltak kijelölve a báty szerepére, mely szerep a politikai dominanciájukat és a kulturális fölényüket meglehetősen nyersen hangsúlyozta ki. Az előírt szereptől való bármilyen ukrán (vagy belorusz) elhajlás büntetve volt – elsősorban és leginkább a domináns diskurzusban, annak minden hierarchiájával és sztereotípiájával együtt, de a rettegett rendőrállam különféle intézményei által is. A természetellenes strukturális képződmények és a gyarmati lét okozta egyenlőtlenségek nem lettek felszámolva, azok sokkal inkább elmélyültek – a mezőgazdaság kikényszerített kollektivizálásával, amely egy újfajta rabszolgaságba taszította a szerencsétlen vidéki „hoholokat”, valamint elősegítette az ukrán városi központok további eloroszosodását. A „hohol” ábrázolások ugrászerű növekedése az orosz irodalomban és a filmekben valójában a szovjetek alatt

²⁸ *Odesa*, 2011.

kezdődött el – megfelelően a jóval szélesebb körű műveltségnek és a tömegmédiának, különösen a TV-nek, és bőven meghaladta a nyárspolgári populáris kultúrát, befolyásolva még az olyan kiemelkedő szerzőket is, mint Mihail Bulgakov²⁹ vagy Joszif Brodskij.³⁰ Az oroszok és az oroszbarát városi lakosság által a vidéki „hoholok” továbbra is gúnyolhatóak voltak mint félállati lények – olyan állatneveket használva, mint *byki* (bikák), *kuguty* (kakasok) vagy *raguli* (szarvas), az olyan gúnynevek mellett, melyek különböző emberi hiányosságokra utaltak – mint *zhloby* (mohó, nagybelű), *selo* (vidéki bugris) vagy *kolkhhoz* (faragatlan kolhozszerelő).

A „hohol” sztereotípiája hatékonyan akadályozta meg, hogy az eloroszosodott városokba vidékről betelepülő lakosság a kis-orosz helyett az ukrán identitást sajátítsa el. Az ukrán nyelv és kultúra – mint annak legszembetűnőbb jellemzői – ebben a diszkurzív keretrendszerben stigmatizálva lettek mint a visszamaradottság, a primitívizmus és a szintiszta ostobaság szimbólumai. A legtöbb ukránnak fel kellett adnia nyelvi és kulturális másságát, és el kellett fogadnia a társadalmilag megkonstruált „normalitást”, vagy kimerítő harcokat folytathatott identitásáért a „józan ész” hatalma ellen, mely kulturális másságukat automatikusan minősítette át politikai devianciává. Nagyjából harminc évvel ezelőtt Alexander Motyl találóan világított rá erre a problémára:

„A nyelv használatának van egy igen erős szimbolikus értéke az átpolitizált nyelvi közegben: azonnal elhelyezi a használót az ideológiai barikád egyik oldalán [...] Az ukrán használata, ahogy azt a disszidensek észlelték, egyenértékűnek számított a szovjet állammal való szembenállással. [...] Habár egyetlen törvény sem tiltja a viselkedési normától való eltérést (ahogy egy szovjet ukrán képviselő mondta egyszer nekem: 'senki sem tart fejevert a fejükhöz'), a nem oroszok általában, de az ukránok különösen, úgy tűnik megértették azt, hogy az anyanyelvük beszéléséhez való ragaszkodás – főleg az oroszok között – úgy lesz értelmezve, mint a 'népek barátságának' elutasítása és mint a 'szovjet népekkel' szembeni ellenségeskedés. Csak néhány ukrán elég vakmerő ahhoz, hogy a nyelvi tisztaság kedvéért kockáztasson olyan kellemetlenségeket, mint a nyilvános elítélés, az állás elvesztése vagy éppen a börtönbüntetés. Ennek eredményeként az államhoz való hűségük jeleként és a sovinszta reakciók elkerülése végett oroszul beszélnek.”³¹

A különösen gyanakvó és makacs „kis-oroszok”, akik nem hozták a „hohol” sztereotípiát, még rosszindulatúbb minősítés tárgyai voltak, mely nem annyira a társadalmi lealacsonyítást és gúnyt célozta meg, hanem a politikai megkülönböztetést, kirekesztést és megbélyegzést. A történelmileg „árulóként” (mazepistaként) való sztereotipizáláshoz a szovjetek a „petljurista” gúnynevet csatolták – a rövid életű Nyugat-Ukrán Népköztársaság (1918–1921) vezetője, Szimon Petljura után, aki ellenállt a bolsevikoknak, és akit végül 1926-ban egy szovjet ügynök ölt meg Párizsban. Két évtizeddel később pedig a „rosszfajta” ukránok a még vészjóslóbb „banderista” nevet kapták meg – Sztepan Bandera, a földalatti Ukrán Nacionalisták Szervezetének vezetője után, akit egy szovjet kém gyilkolt meg 1959-ben, Mün-

²⁹ ШКАНДРИЙ, 2001. 332–339.

³⁰ БРОДСКИЙ, 1994.

³¹ МОТЫЛ, 1987. 100–101.

chenben. Talán az egyetlen közös a liberális szocialista Petljurában és a fasiszta nacionalista Banderában, azon felül, hogy mindkettőjüket utálták és álnok módon megölték a szovjetek, az az, hogy mind a ketten egy ukrán függetlenségi, nemzeti felszabadulási mozgalmat szimbolizáltak és mind a ketten harcoltak az oroszok ellen, nem csak szavakkal.

Bandera sokkal alkalmasabbnak látszott a politikai sztereotipizálásra – részben azért, mert a neve fonetikailag összetéveszthető a banditizmussal, részben pedig szélsőjobboldali hajlamai és az általa vezetett OUN (Ukrán Nacionalisták Szervezete) terrorista természete miatt. Könnyen lefesthető volt úgy, mint fasiszta, aki ebből adódóan náci és következésképpen Hitlerrel kollaborált – még akkor is, ha a valódi történet sokkal komplikáltabb volt: a szovjetek sohasem említették, hogy Bandérát 1941-ben letartóztatták a nácik és a háború hátralévő részét a sachsenhauseni koncentrációs táborban töltötte, vagy azt, hogy követői nemcsak a szovjetek ellen harcoltak, hanem a nácik ellen is, két öccse és húga pedig a Gestapo áldozata lett. Bandera minden lehetséges emberi rossz tulajdonság megtestesítőjévé vált, a „banderista” sztereotípa pedig sikeresen egy erőteljes propagandafegyverré alakult, bármilyen ukrán partikularizmussal szemben alkalmazható mágikus bunkósbot-tá. Ennek a konkrét sztereotípiának további jellemzője volt nyugat-ukrán eredete. Azzal, hogy egy egyént „banderistának” bélyegeztek a szovjetek, abba nemcsak politikai, kulturális és morális devianciát értettek bele, hanem egy konkrét betegséget is társítottak egy sajátos régióhoz (még akkor is, ha a megbélyegzett egyén szükségszerűen nem is onnét származott). Propagandisztikus haszna ezért kétszeres volt. Egyrészt a tényleges vagy csak potenciális politikai ellenség egy olyan, majd-hogynem bűnügyi váddal lett semlegesítve, amelyet nehéz volt cáfolni. Másrészt pedig az egész lázadó régió (ez volt a legkevésbé szovjetizált és eloroszosodott rész) hatékonyan lett démonizálva, kiközösítve és egy ideológiai fertőzés lehetséges forrásaként azonosítva.

Annak ellenére, hogy a „hohol” és a „banderista” sztereotípa kéz a kézben jártak, a hozzájuk kapcsolódó kulturális előítéletek, valamint társadalmi áldozataik meglehetősen különbözőek voltak. Az előbbi „puha”, az utóbbi „kemény”: az előbbi áldozatai elsősorban olyan parasztok voltak, akiket megakadályoztak abban, hogy ukránná váljanak, az utóbbi áldozatai pedig elsősorban ukránok voltak, megelőzve ezáltal azt, hogy a parasztokat elukránosítsák. A „hohol” sztereotípa kiválóan járult hozzá azon nézet fenntartásához, hogy az ukránok és az oroszok „majdnem ugyanazon nép”, de kevésbé működött hatékonyan azok ellen, akik elvesztették az ebben való hitet vagy soha nem is vallották azt – mint például a nyugat-ukránok többsége. Ők egy döntően ukránul beszélő világban éltek, mely világ nemcsak vidéki volt, hanem városias is, nemcsak visszamaradott, hanem kulturált és iskolázott is, valamint nemcsak tradicionális és archaikus, hanem meglehetősen modern is. Ők egyszerűen nem látták a „hohol” fogalmát az ukránul beszélő ukránok szinonimájaként; ahogy az orosz nyelv és kultúra sem az egyetlen lehetséges választás volt számukra, nem az egyetlen út a modernitás felé. Nem sajátították el a birodalom által szorgalmazott „normalitást”, az ukrán dolgokhoz való viszonyuk, beleértve a nyelvet, nem tette őket „hohollá”, ami a társadalmi kirekesztést jelentette volna. Így politikailag kellett őket kirekeszteni és erre a célra a „banderista” sztereotípa kiváló eszközként szolgált, legalábbis a nyugati ukrán régión kívüliek számára.

Harc a „fasiszták” ellen

Az 1980-as évek végére elindult Gorbacsov peresztrojkája, a „burzsoá nacionalisták” üldözése (vagyis mindenkié, aki nem illett bele a „majdnem ugyanazon nép” mintájába) pedig mérséklődött, majd végül a Szovjetunió bukásával, a KGB és az SZKP eltávolításával a politikai térből mindenestül eltűnt. Nem tűnt azonban el a következetes megkülönböztetés és kirekesztés. Először is az orosz társadalomban az ukránok hivatalos, „majdnem ugyanazon nép” képe mélyen beépülve megmaradt, tehát sem az ukrán nyelvet, sem az ukrán kultúrát, sőt, még az ukrán politikai szuverenitást sem tartották soha teljesen életképesnek vagy legitimnek. Ez viszont termőtalajt biztosított mind a politikai, mind a kulturális felháborodásnak, ennek kifejeződése látható számos nyilatkozatban, rendelkezésben, kulturális alkotásban és a médiában is.³²

Másodszor pedig a „majdnem ugyanazon nép” elgondolás mélyen meggyökeresedett számos ukránban, éppúgy, mint a helyi orosz lakosságban, akik 1991-ben Ukrajna lakosságának 22%-át tették ki. A független Ukrajna, amely az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság törvényes folytatásaként jött létre, megörökölte az utóbbi intézményeit és személyi állományát, mint ahogy formális és informális gyakorlatait is. A gyarmati lét évszázadai alapjaiban torzították el az ukrán társadalmat, mely jelentős előnyöket adott a döntően oroszbarát városi lakosságnak a vidék többnyire ukránbarát lakosságával szemben. A posztsovjet elit (nagy részét szovjet eredetű/múltú) sem akarattal, sem kellő jártassággal nem rendelkezett, hogy kijavítsa a strukturális hiányosságokat, így opportunisták rendelkezéseik jelentős része arra irányult, hogy megőrizzék az örökölt *status quót*. A gyakorlatban ez a meggyengült oroszbarát („kreol”) klikk *de facto* dominanciájának megőrzését jelentette, viszont számos szimbolikus engedelmény juttatását az ukránpárti „öslakosoknak”. Ennek a manipulációnak grafikus példája az ukrán nyelv mint egyetlen állami nyelv *de jure* státusza, mely az alkotmányban le van ugyan fektetve, de nincs rá törvény vagy, ha van is rá, az nem alkalmas a politikai nyilatkozat gyakorlati végrehajtására.

Ennek eredményeként az oroszul beszélő „norma” léte sosem lett kétségbe vonva az ukrán városi központokban, az ukrán nyelv informális használata a nyilvánosságban egyfajta deviancia maradt, annak ellenére, hogy a „bennszülött” nyelv utat tört a hivatalos adminisztrációba, az oktatásba és a médiába – legalábbis Közép-Ukrajnában (a Lengyel–Litván Nemzetközösség történeti területein), majd nehezen, de a délkeleti részen is (a közismert Új-Oroszország/Novorosszija területén is). Mind a *mainstream* (nagy részét oligarchikus, tehát oroszbarát) ukrán médiában, mind – a legtöbb esetben az óriási orosz piachoz igazított – helyi populáris kultúrában, nagy részét megőrződött a „hoholok” karikatúrisztikus képe, lényegében nagyon hasonló módon ahhoz, ahogy az Moszkva által elő volt és van ma is állítva. Jellemzően vidéki bugrisokként vannak ábrázolva, akik az ukrán és az orosz nyelv nevenséges keverékét beszélnek, akik szegények, irigyek és megszállott rajongói a disznózsírnak. A szóbeli sztereotipizáció mint a városi munkásosztály folklórja még élesebb volt. Gyakran alkalmazott állati vagy más félállati gúnyneveket, hogy befeketítsék a „hoholokat”: ezek a gúnynevek nyílt példái voltak a gyűlöletbeszéd-

³² СЕРГИЙЕНКО, 2011; НАЗАРЕНКО, 2014. 26–27.

nek, így látszólag emiatt ki voltak tiltva a *mainstream* médiából. Az egyetlen kivétel a *zhloby* gúnynév volt, annak kétértelműsége miatt: inkább társadalmi konnotációi vannak, mintsem etnikai, mivel egy ízléstelen, buta, de kapzsi emberre utal.

A „banderista” sztereotípiája viszonylag kevésbé volt időszerű az 1990-es évek ukrán médiájában – részben szovjet vonzata miatt, ami ugyan eltűnt volt, mégis elavultnak számított abban az időben, részben pedig azért, mert hatékonyan helyettesítették két különböző, de találhatóbb gúnynévvel – galíciaiak (jelzéseképpen, hogy a nyugat-ukránok egy szemtelen kisebbség, mely megpróbálja manipulálni a teljes országot) és „nemzetileg túlfűtött” (*natsionalno ozabočennyje*) – hogy lejárássák azokat, akik felvetették a strukturális egyenlőtlenségek kérdését és követelték az ukránpártiak jogainak *de facto* védelmét. Az előbbi ahhoz hasonló konspirációs félelmekre utalt, amelyek kihasználták az állítólagos „zsidó-szabadvédelem összeesküvés-elméleteket”, az utóbbi pedig direkt alkalmazta a társadalmi (nacionalista) deviancia és a szexuális romlottság közti hasonlóságot, megvetően célozva a populáris, kvázi orvosi *seksualno ozabočennyi* (szexuálisan túlfűtött) kifejezésre.

Talán a legkitaláltabb módja az etnikai megkülönböztetésnek, amely – mind Kijevben, mind Moszkvában – túlélte minden politikai változást, bizonyos ukrán szavak orosz szövegekben, beszédekben való tervszerű használata volt, igaz, eltorzítva, rosszul átírva és szándékosan karikatúraszerű formában. Ez tulajdonképpen hasonlított az összes többi akcentus komikus imitációjához – legyen az zsidó, grúz vagy kínai. Az ukrán esetében azonban volt egy sajátosság: mivel az ukrán és az orosz nyelv közeli rokonok, és egy bizonyos szintig kölcsönösen meg is érthetők, az olyan ukrán szavak, mint *mova* (nyelv) vagy *nezalezhnist* (függetlenség) használata mögött húzódozó szándék azt sejteti, hogy a fogalmak, amelyeket jelölnek, nem teljesen valóságok, ezért ironikus távolságból kell értelmezni őket, továbbá azt is sejteti, hogy olyan fogalmak, amelyek elbuknak a teljesen kifejtett „nyelvvél” (oroszul *yazyk*) vagy a teljes jogú „függetlenséggel” (*nezavisimost*) való összehasonlításban.³³ A felettes diskurzusban minden ukrán dolognak nyersnek, mulatságosnak és kifejezetten mesterkéltnek kell lennie, pont úgy, mint egy humoros operettben.

Mindemellett Ukrajnában az etnikai megkülönböztetés és sztereotipizálás viszonylag alacsony intenzitású volt az 1990-es évek során, és jellemzően, egyes marginális publikációk kivételével, nem ideológiai céllal történt. Inkább hétköznapi szinten volt használatos, mint ahogy a legtöbb országban megfigyelhető a „banális antiszemitizmus” bizonyos szintje, amely öntudatlanul reprodukálódik, de akaratlanul is megfelel a megmaradt mentális és nyelvi kliséknek. Talán az egyetlen különbség az volt, hogy mi még nem voltunk tudatában annak, hogy az etnikai csoportokat (a zsidókon és a romákon kívül) érintő banális hétköznapi megkülönböztetésben és sztereotipizálásban van egy nagyobb és veszélyesebb jelenség: az, hogy szükség-szerűbb vállalni a konfliktust, mint lekicsinyelni a gorombaságot, faragatlanságot vagy udvariatlanságot.

Ukrajnában a helyzet a 2000-es évek elején változott meg drámaian, amikor a botrányokat elszenvedett elnök, Leonyid Kucsma Donyeck hírhedt kormányzóját, Viktor Janukovicsot választotta miniszterelnökének és jelölte saját utódjának is az elnöki tisztségre. 2004-re Janukovics orosz sajtómágusai kidolgoztak egy stratégiát

³³ ШМЕЛЕНА-ШМЕЛЕН, 2008.

legfőbb ellenfele, Viktor Jucszenko és támogatói fanatikus nacionalistaként való lejáratására. A régi „banderista” sztereotípa még egyszer feltámadt, az antifasiszta retorika újjáéledt és Jucszenko náci szvasztikás képei megjelentek a keleti ukrán városok, elsősorban Donyeck utcáin.

A stratégia nem volt sikeres, mivel a Jucszenkót náciként ábrázoló képek túl messze estek a valóságtól. Befolyásolta azonban az ukrán állampolgárok nagy részét, akik újra találkoztak a régi szovjet berögződésekkel és sztereotípiákkal; valamint szembeállította a társadalmat egy idejétmúlt és mesterkéltné problémával. Hogy az okozott sérelemhez sértést is adjanak, az ellenfelek „banderista”, „neofasiszta” megkülönböztetése nem ért véget a választásokkal, Janukovics és a Régiók Pártja folytatta azt meglehetősen kényelmes ellenzéki (demokratikus szabályok közti) pozícióból. Jucszenko és Narancs kormánya náci-lejáratását a Kreml, kiváló lehetőséget látva az ukrán demokrácia lejáratására, lelkesen támogatta, mind belföldön, mind nemzetközi szinten. Feltűnő, hogy a kampány nem folytatódott Viktor Janukovics 2010-es győzelmét követően. Az új és valószínűleg hihetőbb verziója az ukrán banderista fasiszmusnak a Szvoboda párt megalakulásával született meg, ami eredetileg egy marginális szélsőjobboldali csoport volt, mely soha nem szerzett 1%-nál több elektori szavazatot. 2010-ben valahogy mégis megnyerte a helyi választások többségét három galíciai oblasztyban, majd két évvel később, titokzatos szponzorok segítségével és a legnagyobb TV csatornákhöz való hozzáféréssel, a parlamenti választásokon megszerezte a szavazatok 10%-át.

A Szvoboda párt úgy volt kinevelve, mint egy multifunkcionális technikai program, melynek végső célja, hogy a hivatalban lévő Viktor Janukovics legfőbb riválisává váljon a 2015-ös elnöki választásokon, a valóságban azonban a Régiók Pártja jelentette a legnagyobb fenyegetést az ukrán demokráciára, nem pedig az ukrán nacionalisták.³⁴ Az Euromajdan viszont megzavarta ezeket a terveket, de a politikai sajtómágusok és propagandisták korábbi széleskörű munkája nem vezett teljesen kárba. A „banderista” sztereotípa az Euromajdan tüntetések fasiszta csoportként való ábrázolásában központi szerepet töltött be, ahogy Janukovics, úgy Putyin tömegmédiájában is. Úgy tűnt, a Kreml a legnagyobb nyertese ennek a kitalált történetnek, mivel ő biztosította a dramaturgiai keretet ahhoz, hogy az események kibontakozhassanak – a Krím olyan ürüggyel való megszállása, hogy megvédjék Kijevben a helyi oroszokat a fasiszta puccsistáktól, hasonló ürüggyel állítva be a felkelést Donbaszban. A térségben lévő katonai inváziókat mint helyi „antifasiszta” felkeléseket a média a „fasiszta junta” kegyetlenségéről, fanatikus nacionalizmusáról, antiszemitizmusáról és oroszellenességéről szóló hihetetlen történetekkel fedte el.

A katonai propaganda minden nyelven szólt. Az oroszok által szponzorált és felfegyverzett lázadók az „opolchentsy” nevet választották, amely történelmileg azokra a paraszt önkéntesekre utal, akik csatlakoztak az orosz fegyveres erőkhöz az idegen megszállás alatt, és amely elsősorban az 1941-es náciellenes mozgósításhoz kapcsolódik. Ugyanezen jelkép alatt „karateli” (büntetőosztág) névvel illeték azokat az ukrán katonákat, akik az orosz és oroszbarát fegyveresek ellen harcoltak Donbaszban – ez nagyon erős célzás azokra a partizánellenes náci osztagokra, amelyek

³⁴ KUZIO, 2015a; KUZIO, 2015b; KUZIO, 2015c; SNYDER, 2014a.

a szovjet filmekben és irodalmi alkotásokban nagy részletességgel vannak ábrázolva. A militarizált és kifejezetten náciellenes nyelvezet illetően való használata, ahogy azt Matthew Kupfer és Tom de Waal találóan megjegyezte:

„az orosz–ukrán konfliktus esetében a második világháború ideológiai megosztottságának újrajátszását eredményezi, az oroszok és az ukránok 'antifasisztának', illetve 'fasisz-tapártinak' való megbélyegzésével. Ezek a címkek fegyverek egy retorikai konfliktusban, melyek a földön való küzdelmet táplálják [...] Valamint ezek a kifejezések egy olyan, közel hetvenéves folyamat eredményei, amely egy fogalmat átpolitizált és általánosan alkalmazott váddá alakított.”³⁵

Az orosz hibrid háborús propaganda buktatói

Ez a vitriolos ukránellenesség azonban csak korlátozott propagandisztikus haszonnal járt a nemzetközi színpadon, mivel nem volt arra vonatkozóan megbízható bizonyíték, hogy a „banderista fasizmus” ténylegesen jelen lenne Ukrajnában. A szélsőjobboldali pártok, illetve jelöltjeik által az ukrán elnöki (2014 májusa) és parlamenti (2014 októbere) választásokon elért szegényes eredmények valójában a „banderista” vádak ellenkezőjét bizonyították be. A kitalált történetek azonban sokkal sikeresebbek voltak Oroszországban, ahol a többség nemcsak, hogy teljességgel támogatta a kormány ukránellenes politikáját, hanem teljes mértékben el is hitte a kijevi „fasiszta juntáról”, a Donbaszban az oroszbarátok ellen elkövetett genocídiumról és a Washington által kitervelt globális oroszellenes összeesküvésről szóló valószerűtlen történeteket.

Számos szakértő ezt a propaganda erejének tulajdonítja, a propagandának, ami rendkívüli módon gátlástalan, manipulatív és gyakran a valóságtól és a földtől teljesen elrugaskodott. Peter Pomerantsev, a mai orosz médiáról szóló – *Semmi nem igaz, bármi lehetséges. Az új Oroszország szürreális szíve*³⁶ című – kiváló könyv szerzője azt állítja, hogy Putyin médiája sokkal félelmetesebb, mint a szovjeteké, mert nemcsak torzítja az igazságot, hanem az igazság eszméjét teszi irrelevánssá:

„Az orosz 'híradókban' a tény és a fikció közti határok teljesen elmosódtak. Az orosz hírműsorok például kiemelt figyelmet fordítanak a látszólag kelet-ukrajnai menekültként pózoló színészek bemutatására, akik a kamerák előtt sírnak a képzeletbeli fasiszta bandáktól elszenvedett kitalált fenyegetések miatt. Egy orosz híradóban elbeszélte egy asszony, hogy ukrán nacionalisták hogyan feszítettek keresztre egy gyereket a kelet-ukrajnai Szlavjanszkban. Amikor Alekszej Volint, Oroszország helyettes kommunikációs miniszterét szembesítették a ténnyel, hogy a keresztre feszítés története koholmány, a szegénynek semmi jelét nem mutatta, helyette azt sugallta, hogy minden csak értékelés kérdése. 'A közvélemény kedveli műsoraink hangvételét, ahogy a fő TV csatornáink bemutatják az anyagot.' – mondta.”³⁷

³⁵ KUPFER–DE WAAL, 2014.

³⁶ [2019-ben megjelent magyar fordításban is: POMERANTSEV, 2019. – A fordító.]

³⁷ POMERANTSEV, 2014.

Pomerantsev elismeri, hogy a Kreml „jól mesél történetet, a tekintélyelvűség és a szórakoztató kultúra mestere [...] Ennek az új propagandának nem az a lényege, hogy bárkit is meggyőzzön, hanem az, hogy a nézőt függésben és zaklatottságban tartsa – inkább az a célja, hogy a nyugati narratívákat megcáfolja, mintsem, hogy ellentétes narratívát adjon.” Kevésbé törődik a tényekkel, a bizonyítékokkal, a hihetőséggel, a belső koherenciával és a lehetséges ellentmondásokkal. Az új orosz propagandagépezet nem igazán próbálja „meggyőzni a nézőket az események bármely verziójáról, helyette inkább összezavarva, paranoiásan és passzívan hagyja őket – élni a Kreml által kontrollált virtuális valóságban, mely már nem képes közvetíteni vagy vitatkozni az ‘igazság’ bármilyen megjelenésével.”³⁸

Számos megfigyelő hangsúlyozza az orosz tömegmédiában alkalmazott szigorú cenzúrát, ami hatékonyan korlátozza az alternatív információforrásokhoz való hozzáférést, valamint elősegíti az államilag kontrollált média propagandisztikus agymosását. Lev Gudkov vezető orosz szociológus azonban azt állítja, hogy a cenzúra nem az egyetlen és valószínűleg nem is a legfőbb oka annak, hogy az emberek elfogadják a hivatalos irányt. Szerinte sokkal nagyobb jelentőségű „makacs süketségük, valamint a befogadott információval szembeni tudatos ellenállásuk és szelekciójuk, egyszerűen nem hajlandók meghallani azt, amit nem akarnak hallani.”³⁹ Ez a magatartás a szabadságtól és az azzal járó felelősségtől való félelemből fakad. Az orosz tömegmédiát által támogatott nacionalista hisztéria szabadon engedte a *Homo Sovieticus* legrosszabb tulajdonságait. Megerősítve ezáltal a társadalmi berendezkedés archaikus modelljét, „eltüntette a szubjektív személyes fejlődés vagy törekvés témáját, valamint annak szükségességét, hogy egy jobb jövő biztosítása érdekében dolgozzunk magunkon. [...] Az ukrán krízis lehetővé tette az embereknek, hogy a régi normák és az erőszak kultúrája szerint cselekedjenek, amit a kommunista totalitarizmus napjai óta őriztek.”⁴⁰

Lev Gudkov távlati elemzésében azonban alábecsüli a régi ukránellenes sztereotípiák szerepét az orosz embereknek a hivatalos ukránellenes propagandára való látványos fogékonysága esetében. Bármiben is rejlik az új putyini propaganda ereje, a probléma magja együtt jár azzal, hogy az oroszok nagy része képtelen a történeti tájékozódásra, képtelen arra, hogy felismerje a két nemzet között meglévő jelentős különbségeket, valamint, hogy elfogadja az önálló ukrán állam létjogosultságát. Egészen addig, amíg az ukránokról „majdnem ugyanazon népként” gondolkodnak és ettől a formulától való minden eltérés cenzúra alá esik mint politikai sértés vagy ideológiai szentségtörés, addig az Ukrajnával szembeni orosz politika a mélyen gyökerező kulturális és politikai sértettség által kerül majd meghatározásra.

A folyamatban lévő orosz–ukrán háború és az azt kísérő propagandisztikus örület csak egy extrém kifejeződése ennek a sértettségnek. Hisztérikus reakció ez egyrészt az orosz politikai elit, másrészt az azonban általánosságban az orosz társadalom részéről Ukrajna nyilvánvaló másságára, amely kihívja és számukra sajnálatos módon aláássa az orosz birodalmi identitást. Az orosz képzelet által kreált fikatív Ukrajna sztereotípiája és a valós Ukrajna – amely a „majdnem ugyanazon nép” sztereotípiája merész tagadásaként fejlődött ki – között fennálló különbség számos oroszban kognitív diszsonanciát kelt, nemcsak az olyan fasiszta szélhámosok

³⁸ POMERANTSEV, 2014.

³⁹ GUDKOV, 2014.

⁴⁰ Uo.

között, mint Alekszander Dugin, hanem még az olyan mérsékeltek között is, mint a kiemelkedő filmrendező, Nyikita Mihalkov.⁴¹ Mihalkov még májusban készített egy érzelmes videót az odesszaiaknak, miután keserűen csalódott bennük, mert nem követték a donbasziak példáját a kormányellenes felkelés támogatásában – Oroszország minden erőfeszítése és befektetése ellenére sem. *„Hova és miért kellene jönnie az orosz hadseregnek?”* – kérdezte retorikusan. *„Kit kell megmenteni és megvédeni? A várost, ahol egymillió lakos él normális életet és csak az aktivisták egy csoportja harcol? Mit kellene az orosz hadseregnek tennie egy banderista városban, ahol csak egy nyomorult kisebbség küzd a banderisták ellen? Odesszaiak, oroszok vagytok? Bizonyítsátok be!”*⁴²

A „banderisták” kifejezés használata olyan távol került eredeti jelentésétől, Sztepan Bandera harcias követőitől, hogy elvesztett minden értelmet és logikát. Most már nemcsak az ukrán nacionalistákra, a nyugati ukránokra vagy általában az ukránokra, hanem Ukrajna minden olyan lakosára használatos metonímiává vált, aki nem kívánja trikolor zászlókkal és virággal üdvözölni az orosz hadsereget. És mivel számos közvélemény-kutatás szerint ide tartozik Ukrajna állampolgárainak döntő többsége, ami mindennapi viselkedésükben is megnyilvánul, nem fognak pozitívan válaszolni Mihalkov felszólítására, mivel mindnyájan – ukránok, oroszok, zsidók vagy bármilyen más származásúak – le lettek minősítve a „banderisták” szintjére.

Búcsú a „csodálatos szláv népektől”

Az úgynevezett „banderisták” elleni irracionális támadás – egyfajta mellékhatásként – azon „csodálatos szláv népek” drámai csökkenését és virtuális eltűnését idézte elő, melyeket Nyikolaj Gogol oly élénken festett le kis-orosz történeteiben, és amelyek olyan nevelésesen mutatkoznak meg a mai orosz (és kis-orosz) populáris kultúrában. Az orosz–ukrán háború nem hagyott politikai teret a kényelmesen ambivalens „kis-orosz” identitásnak. A tradicionális „majdnem ugyanazon nép” formulából a „majdnem” határozószó drámaian eltűnt a „vagy... vagy...” fegyveres nyomására. Az ukrán lakosság egy kisebbsége, elsősorban Donbaszban, elutasította a „majdnemet” az „ugyanazon” kedvéért, miután az ország lakosságának többsége – beleértve Ukrajna legtöbb orosz nemzetiségű és oroszbarát lakosát – a „majdnemet” az egész formulával együtt elutasította.

„A háború” – ahogy egy oroszul beszélő tudós Harkov határmenti városából megjegyzi – *„katalizálta egy politikai nemzet létrejöttét. Az ukrán identitás, amely sokáig a nemzetiséggel, a nyelvvel és a történeti emlékezettel volt összekapcsolva, hirtelen területivé és politikaivá vált, és ezáltal befogadóvá is. [...] Az oroszul beszélő városi középosztály, a kis- és középméretű cégtulajdonosok, valamint a keleti értelmiségi elit számára – Oroszország antidemokratikus hajlamai, ön maga elszigetelése és a Nyugattal szembeni egyre növekvő ellenségsége miatt – sokkal könnyebbé vált egy (potenciálisan) európai Ukrajjával való azonosulás.”*⁴³

⁴¹ МИХАЛКОВ, 2014a; МИХАЛКОВ, 2014b.

⁴² МИХАЛКОВ, 2014a; МИХАЛКОВ, 2014b.

⁴³ ZHURZHENKO, 2014.

A „banderista” sztereotípiát eltúlzásával, ami minden hazafias ukránt érintő rágalmazás volt, együtt járt még egy paradox hatás. A kifejezés elvesztette derogáló jellegét. Megtanulták ironikusan, sőt, bizonyos büszkeséggel szemlélni azt. Pomerantsev, szovjet ukrainai zsidó emigránsok fia helyesen jegyzi meg, hogy:

„a Majdan új jelentést ad a szavaknak. A banderizmust, ami korábban az antiszemitizmussal, a lengyelek lemészárlásával, az ukrán szélsőjobboldallal és az Oroszországtól való függetlenséggel társult, a kijevi, oroszul beszélő zsidók karolták fel, akik Lengyelországot mint politikai modellt látták, akik magukat 'Yid-Banderootsi'-nak hívták. A hoholt, az ukránok pejoratív nevét nem használták büszkeséggel. Amíg a 2004-es Narancs Forradalom a 19. századi nyelv és föld nacionalizmusból (language-and-soil nationalism) inspirálódott, addig ez a forradalom (az Euromajdan) úgy tűnt, megnyitja az utat egy új Ukrajna felé.”⁴⁴

Ilja Geraszimov, a híres orosz történész és az *Ab imperio* című jóhírű, negyedévenként megjelenő akadémiai folyóirat szerkesztője megjegyzi, hogy a forradalom utáni Ukrajna „nagyban ignorálja vagy kreatívan újraértelmezi a könnyedén elérhető történelmi precedenseket és szimbólumokat.” Pontosabban:

„Az Ukrán Felkelő Hadsereg (UPA) és az 1940-es évek ukrán nacionalista mozgalmainak könnyen alkalmazható politikai szimbolikája és történelmi mitológiája meglepően marginális szerepet játszottak a háborúban álló országban [...] Az Euromajdan szabad szubjektivitása az UPA 'Dicsőség Ukrajnának! Dicsőség a hősöknek!' híres köszöntésének öntörvényű elsajátításában anélkül fedte fel magát, hogy kötelezőnek érezte volna átvenni a huszadik századi identitás teljes komplexitását – az UPA örökségéhez kapcsolt megszállott nacionalizmust. Amikor az orosz propaganda azzal provokálta az új ukránokat, hogy a régi 'fasiszta' szlogen ismétlése miatt 'banderistának' nevezte őket, az ukránok kreatívan válaszoltak, nem pedig reaktívan (magyarázkodás, tagadás, bocsánatkérés vagy bármilyen más formájában a kikényszerített 'troll-feedingnek'). Az ukrán zsidók azonnal megalkották a 'Yid-Banderite' mémét és azt ténylegesen beleillesztették egy társadalmi identitásba, melyet sokan büszkén vállaltak fel. Ez csak egyetlen epizód az orosz propagandára adott kreatív válaszok sorozatából, ami azonban többet árul el a humorérzéknel: az új Ukrajna identitássemleges és értékorientált elképzelt közössége bármilyen sértéshez képes alkalmazkodni saját fogalmaival, teljes zavarban hagyva ezzel ellenfeleit.”⁴⁵

Geraszimov azt állítja, hogy talán spontán, de nem öntudatlan az olyan orosz kísérletekre adott ukrán reakció, melyek célja, hogy saját abszurd agendájukon keresztül magukhoz ragadják a kezdeményezést – mint például az állítólagosan keresztre feszített fiú történetének megvitatása vagy az orosz állami TV nézőinek arról való informálása, hogy az ukrán önkénteseknek földparcella és két rabszolga lett ígérve Donbaszban.⁴⁶ Geraszimov állítását Porosenko elnök kaporjelvényvel ellá-

⁴⁴ POMERANTSEV, 2015.

⁴⁵ GERASIMOV, 2014. 29–30.

⁴⁶ Russian Channel 1, 2014.

tott paramilitáris egyenruhában való megjelenésével illusztrálja, melyet válaszként értelmez az Oroszországban zajló nyilvános kampányra, mely az ukránokat *ukrop-szoknak* (szó szerint kapor) gúnyolja. Az *ukrop*, ahogy azt Porosenko humorosan megjegyezte, az *ukraínsky opirból* (ukrán ellenállás) ered.⁴⁷ Lehet még hivatkozni Ihor Kolomojszkij ukrán–zsidó oligarcha egyik nyilvános megjelenésére, amikor is egy „Yid-Banderite” feliratos és menórává alakított ukrán címerrel ellátott polót viselt.⁴⁸

„Az új ukránok magukat Yid-Banderistának, Kapornak vagy Khokhlynak nevezik, mert nem követnek előre meghatározott identitásokat vagy nemzeti szerepeket – ehelyett új értékekről és a társadalmi interakció elfogadható formáiról egyezkednek. Ez az, amiért nem lehet őket hatásosan provokálni az identitásközpontú orosz propagandával, és ez az, ami elválasztja őket nemcsak az alávetettektől (kifejlett szubjektivitás nélküli emberektől), hanem a legtöbb kompromisszummentes gyarmatellenes felkelőtől. Az ukránok nem a 'gyarmati' elemek összességének elutasításával definiálják magukat (megmaradva így a gyarmatiság által létrejött mentális keretek befolyása alatt), hanem kreatívan intézik a dolgaikat, új országot találnak ki maguknak, és amikor válaszolniuk kell a külső nyomásra, akkor a választ saját fogalmaik keretrendszerébe foglalják bele.”⁴⁹

Az átfogó polgári identitás Ukrajnában zajló figyelemreméltó fejlődése, mely elsősorban közös értékeken alapul, nem pedig etnikai vagy nyelvi jellemzőkön, rejtélyt jelent az orosz propagandistáknak, akik még mindig a Russzkij Mirt népszerűsítik a közös történelem és vallás, nyelv és kultúra, vér és föld fogalmaiban, és akik még mindig arra törekednek, hogy „megvédjék az orosz ajkú honfitársakat” Ukrajnában és máshol, teljesen figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy Ukrajna egyaránt otthona az oroszul és az ukránul beszélőknek is, és hogy egymást honfitársnak érzik, nem az Orosz Föderáció polgárainak. A zavar arra kényszeríti Putyin ideológusait, hogy kaotikusan ingadozzanak a szembenálló és egymásnak kölcsönösen ellentmondó kijelentések között: az ukrán kormány antiszemita – Ukrajnát zsidó oligarchák irányítják;⁵⁰ ukrán nép nincsen – minden ukrán nacionalista; az ukrán állam szélsőségesen elnyomó – nincsen ukrán állam, csak totális anarchia;⁵¹ az ukrán nyelv nem létezik – az ukrainai oroszokat erővel elukránosítják olyan szintig, hogy a legtöbben nem is észlelik, hogy ilyen folyamaton mentek keresztül, ennek következtében pedig élénken tagadják, hogy meg van tiltva nekik, hogy oroszul beszéljenek.⁵²

Ukrajna még bizonyosan nem annyira nyitott vagy „posztkoloniális”, amennyire azt Ilja Geraszimov lelkesen sejteti. Ukrajna valósága sokkal komplexebb, néhány olyan vonás és tendencia, mint a „neokoloniális” és az „antikoloniális” viselkedés még mindig észlelhető benne. Mégis, ahogy Igor Torbakov tisztánlátóan megjegyzi:

⁴⁷ POROSHENKO, 2014.

⁴⁸ КОЛОМОЙСКИЙ, 2014.

⁴⁹ GERASIMOV, 2014. 31–32.

⁵⁰ COYNASH, 2014; ЗАХАРЧЕНКО, 2015

⁵¹ SNYDER, 2014b.

⁵² ПРОСВІРНІН, 2015.

„Az Ukrajnában jelenleg zajló politikai felfordulás alapvető jelentősége pontosan abban a kísérletben áll, hogy a regionalizmus okozta viszályt és az ellentétes történelmi emlékezeteket maguk mögött hagyják, hogy egy új politikai gondolkodásmódot alkossanak és egy minőségileg új alapokon nyugvó új ukrán identitást építsenek. Az, ami mellett az Euromajdan kiállt, először és elsőként, egy tágabb Európa részét képező értékalapú Ukrajna. Az európai modernitás hajnalán született értékekhez való ragaszkodás tudna az átfogó ukrán nemzeti identitás sarokkövévé válni (és kellene is, hogy azzá váljon). Természetesen nem az az igazán fontos ezekben az értékekben – a törvény uralma, a nyilvános és privát terek elválasztása, emberi jogok, szabadság –, hogy európaiak (még ha történetileg azok is), hanem az, hogy univerzálisak [...] Ez az, amiért a Kreml vezetősége számára az ukrán fejlődés legnyugtalanítóbb aspektusa Ukrajna európai és értékalapú identitásának kijelentése.”⁵³

Ha az ukránok továbbhaladnak a nemzetépítés ezen útján, akkor a „majdnem ugyanazon nép” közismert formulája teljesen értelmét fogja veszteni, mivel az mindig is – régimódi kifejezéssel élve – a vér és föld, a nyelv és kultúra, a történelem és vallás közelségét jelentette. Az ukránok az európaiakhoz szeretnének közel állni – britekhez és németekhez, svéddekhez és dánokhoz, lengyelekhez és csehekhez – mármint, ami az értékeket illeti. Talán még az oroszok is csatlakozhatnak a „majdnem ugyanazon nép” családjához, ha bátorognak egy ponton modern értelemben felülvizsgálni az „ugyanazon” fogalmát, valamint, ha hajlandóak lesznek egy új és élhetőbb közelséget keresni az ukránokkal – az etnikum helyett az axiológia birodalmában. A két oldal etnikai sztereotípiái csak ekkor tudják majd levetkezni sértő politikai konnotációikat, és válhatnak ezáltal az ismeretlen vagy túl jól ismert dolgokkal való mindennapi találkozásaink humoros részeivé.

Fordította: Jancsovcics Fanni

Felhasznált irodalom és rövidítések

ALLISON

2014 ALLISON, Roy: Russian „deniable” intervention in Ukraine: how and why Russia broke the rules. *International Affairs*, 90. (2014) 6. sz. 1255–1297.

BARBASHIN–ТНОBURN

2015 BARBASHIN, Anton – ТНОBURN, Hannah: Putin’s Philosopher. Ivan Ilyin and the ideology of Moscow’s Rule. *Foreign Affairs*, (2015. szeptember 20.) (<https://www.foreignaffairs.com/articles/russian-federation/2015-09-20/putins-philosopher> – Utolsó letöltés: 2020. július 17.)

БЕЛИНСКИЙ

1955 БЕЛИНСКИЙ, Виссарион: „История Малороссии” Николая Маркевича. (1843) In: *Полное собрание сочинений, вол. 13 т. Том 7.* ред.: БЕЛИНСКИЙ, Виссарион. Москва, Издательство Академии наук СССР, 1955.

⁵³ ТОРБАКОВ, 2014. 202–203.

БЕЛОВА

2011 БЕЛОВА, Ольга Александровна: Динамика изменений этнических стереотипов в российском обществе [PhD Disszertáció]. Москва, Российский государственный социальный университет, 2011. (<https://www.dissercat.com/content/dinamika-izmenenii-etnicheskikh-stereotipov-v-rossiiskom-obschestve> – Utolsó letöltés: 2020. július 17.)

BILLIG

1995 BILLIG, Michael: *Banal Nationalism*. London, Sage, 1995.

БРОДСКИЙ

1994 БРОДСКИЙ, Иосиф: На независимость Украины. *World Art*, 1994. (<http://www.world-art.ru/lyric/lyric.php?id=7886> – Utolsó letöltés: 2020. július 17.)

COYNASH

2014 COYNASH, Halya: G20 Putin Pack: Russia's Fascist „Anti-Fascist” Crusade. *Human Rights in Ukraine*, 2014. november 14. (<http://khp.org/index.php?id=1415930855> – Utolsó letöltés: 2020. július 17.)

ДАЛЬ

1862 ДАЛЬ, Владимир Иванович: *Пословицы русского народа*. Москва, Издание Императорского общества истории и древностей российских, 1862.

ДЕЯТЕЛИ

2014 Деятели культуры России в поддержку позиции президента по Украине и Крыму. (2014. március 11.) (<http://mkrf.ru/press-tsentr/novosti/ministerstvo/deyateli-kultury-rossii-v-podderzhku-pozitsii-prezidenta-po-ukraine-i-krymu> – Utolsó letöltés: 2020. július 22.)

ДОЛГОРУКИЙ

1870 ДОЛГОРУКИЙ, Иван Михайлович: *Славный бубны за горами, или Путешествие мое кое-куда 1810 года Чтения в ИДР*. Москва, Издание Императорского общества истории и древностей российских, 1870.

GERASIMOV

2014 GERASIMOV, Ilya: 2014. Ukraine 2014: the first postcolonial revolution. *Ab Imperio*, 15. (2014) 3. sz. 22–44.

GUDKOV

2014 GUDKOV, Lev: The Technology of Negative Mobilization. Russian public opinion and Vladimir Putin's 'Ukrainian policy.' *Eurozine*, (2014. október 1.) (<https://www.eurozine.com/the-technology-of-negative-mobilization/> – Utolsó letöltés: 2020. július 17.)

HILL-GADDY

2015 HILL, Fiona – GADDY, Clifford G.: *Mr. Putin. Operative in the Kremlin*. Washington DC., Brookings Institution Press, 2015.

KAPPELER

- 2003 KAPPELER, Andreas: „Mazepintsy, Malorossy, Khokhly” – Ukrainians in the ethnic hierarchy of the Russian Empire. In: *Culture, Nation, and Identity. The Ukrainiane-Russian Encounter, 1600–1945*. Eds.: KAPPELER, Andreas – KOHUT, Zenon E. – SYSYN, Frank E. Toronto–Edmonton, Canadian Institute of Ukrainian Studies, 2003. 162–181.

KEENAN

- 1994 KEENAN, Edward L.: On certain mythical beliefs and Russian behaviors. In: *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia*. Ed.: STARR, S. Frederick. Armonk, M. E. Sharpe, 1994. 19–40.

КОНУТ

- 1988 КОНУТ, Zenon E.: *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: imperial Absorption of the Hetmanate, 1760’s–1830’s*. Toronto–Edmonton, Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988.
- 2011 КОНУТ, Zenon E.: *Making Ukraine: Studies on Political Culture, Historical Narrative, and Identity*. Toronto–Edmonton, Canadian Institute of Ukrainian Studies, 2011.

КОЛОМОЙСКИЙ

- 2014 КОЛОМОЙСКИЙ, Игорь: Игорь Коломойский в майке Жидобендера стал хитом Facebook. Киев еврейский, (2014 április 3.) (<https://evreiskiy.kiev.ua/igor-kolomojjskij-v-majke-12981.html> – Utolsó letöltés: 2020. július 17.)

KUPFER-DE WAAL

- 2014 KUPFER, Matthew – DE WAAL, Thomas: Crying Genocide: Use and Abuse of Political Rhetoric in Russia and Ukraine. *Carnegie Endowment for International Peace*, (2014. július 28.) (<https://carnegieendowment.org/2014/07/28/crying-genocide-use-and-abuse-of-political-rhetoric-in-russia-and-ukraine/his9> – Utolsó letöltés: 2020. július 17.)

KUZIO

- 2015a KUZIO, Taras: Vigilante’s, organized crime and Russian and Eurasian nationalism: the case of Ukraine. In: *Ukraine’s Euromaidan. Analyses of a Civil Revolution*. Eds.: MARPLES, David R. – MILLS, Frederick V. Stuttgart, Ibidem Verlag and Columbia University Press, 2015. 57–76.
- 2015b KUZIO, Taras: A new framework for understanding nationalisms in Ukraine: democratic revolutions, separatism and Russian hybrid war. *Geopolitics, History and International Relations*, 7. (2015) 1. sz. 30–51.
- 2015c KUZIO, Taras: Competing nationalisms, euromaidan and the Russian–Ukrainian conflict. *Studies in Ethnicity and Nationalism*, 15. (2015) 1. sz. 158–169.

МИХАЛКОВ

- 2014a МИХАЛКОВ, Никита: Михалков назвал Одесу „бендерівським” містом. *Українська правда*, (2014. május 30.) (<https://life.pravda.com.ua/society/2014/05/30/170286/> – Utolsó letöltés: 2020. július 17.)
- 2014b МИХАЛКОВ, Никита: Михалков об Одессе: русские никогда не придут в бандеровский город. (2014. május 30.) (<https://www.obozrevatel.com/politics/34821-mihalkov-obratilsya-k-odessitam-hvatit-zvat-rossijskuyu-armiyu-rusofilyi.htm> – Utolsó letöltés: 2020. július 17.)

МОТЫЛ

1987 MOTYL, Alexander J.: *Will the Non-Russians Rebel State, Ethnicity and Stability in the USSR*. Ithaca, NY, Cornell University Press, 1987.

НАЗА-РЕНКО

2014 НАЗА-РЕНКО, Миха-йло: Втеча з утопії. *Krytyka*, (2014. október) (<https://krytyka.com/ua/articles/vtecha-z-utopiyi> – Utolsó letöltés: 2020. július 17.)

Odesa

2011 Odesa Policeman Calls Ukrainian „Cow” Language. *Radio Free Europe Radio Liberty*, (2011. január 26.) (https://www.rferl.org/a/ukrainian_language_cow/2288383.html – Utolsó letöltés: 2020. július 17.)

ПОМЕРАНТСЕВ

2014 POMERANTSEV, Peter: Russia and the Menace of Unreality. *The Atlantic*, (2014. szeptember 9.) (<https://www.theatlantic.com/international/archive/2014/09/russia-putin-revolutionizing-information-warfare/379880/> – Utolsó letöltés: 2020. július 17.)

2015 POMERANTSEV, Peter: Diary. *London Review of Books*, 37. (2015) 4. sz. 38–39.

2019 POMERANTSEV, Peter: *Semmi nem igaz, bármi lehetséges – Az új Oroszország szürreális szíve*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2019.

ПОРОШЕНКО

2014 Порошенко у Маріуполі продемонстрував шеврони УКРОП. *Українська правда*, (2014. szeptember 8.) (<https://www.pravda.com.ua/news/2014/09/8/7037102/> – Utolsó letöltés: 2020. július 17.)

ПРОСВИРНИН

2015 ПРОСВИРНИН, Егор: За что мы стоим, чего мы хотим, что будет и чего не будет. Спутнике и Погроме. (2015. január 4.) (<https://sputnikipogrom.com/russia/27267/homeworld/> – Utolsó letöltés: 2020. július 17.)

ПУТИН

2013 ПУТИН, Владимир: Интервью Первому каналу и агентству Ассошиэйтед Пресс. *Kremlin.ru*, (2013. szeptember 4.) (<http://kremlin.ru/events/president/news/19143> – Utolsó letöltés: 2020. július 17.)

Razumkov

2015 Razumkov Centre, Ukrainian Center for Economic and Political Studies. Opinion Poll, (2015. április.) (http://www.razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php?cat_id=51 – Utolsó letöltés: 2020. július 17.)

Russian Channel 1

2014 70 лет назад Советские войска освободили Украину от фашистов. (2014. november 2.) (https://www.1tv.ru/news/2014-11-02/28303-70_let_nazad_sovetskie_voyska_osvobodili_ukrainu_ot_fashistov – Utolsó letöltés: 2020. július 17.)

SAID

2000 SAID, Edward: *Orientalizmus*. Ford.: PÉRI Benedek. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2000.

- SAUNDERS**
 1985 SAUNDERS, David: *The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750–1850*. Toronto–Edmonton, Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1985.
- СЕРГИЕНКО**
 2011 СЕРГИЕНКО, Алексей: Стереотип украинца в новом русском кино. *Proza.ru*, (2011. november 11.) (<https://proza.ru/2011/11/11/1859> – Utolsó letöltés: 2020. július 17.)
- ШЕВЧЕНКО–ЗУБКОВ**
 2012 ШЕВЧЕНКО, И. Ю. – ЗУБКОВ, М. Н.: этностереотипные образы иностранцев в русских поговорках. (<http://www.rae.ru/forum2012/274/1619> – Utolsó letöltés: 2020. július 17.)
- ШКАНДРИЙ**
 2001 ШКАНДРИЙ, Myroslav: *Russia and Ukraine: literature and the discourse of empire from Napoleon to Postcolonial Times*. Montreal, McGill-Queen’s University Press, 2001.
- ШМЕЛЕВА–ШМЕЛЕВ**
 2008 ШМЕЛЕВА, Е. Я. – ШМЕЛЕВ, А. Д.: „Мы” или „другие”: имитация украинской речи в русском анекдоте. *Dialog*, 21. (<http://www.dialog-21.ru/digests/dialog2008/materials/html/89.htm> – Utolsó letöltés: 2020. július 17.)
- SNYDER**
 2014a SNYDER, Timothy: Ukraine: The Haze of Propaganda. *New York Review of Books*, (2014. március 1.) (<http://www.nybooks.com/blogs/nyrblog/2014/mar/01/ukrainehaze-propaganda/> – Utolsó letöltés: 2020. július 17.)
 2014b SNYDER, Timothy: To Understand Putin, Read Orwell. Ukraine, Russia and the Big Lie. *Politico*, (2014. szeptember 3.) (<http://www.politico.com/magazine/story/2014/09/to-understand-putin-read-orwell-110551.html> – Utolsó letöltés: 2020. július 17.)
- СВИНЬИН**
 1830 СВИНЬИН, Павел Петрович: Полтава. *Отечественные записки*, (1830) 120. sz. 1–43.
- ТОРБАКОВ**
 2014 ТОРБАКОВ, I.: „This is a strife of slavs among themselves”: understanding Russian–Ukrainian relations as the conflict of contested identities. In: *The Maidan Uprising, Separatism and Foreign Intervention: Ukraine’s Complex Transition*. Eds.: BACHMANN, Klaus – LYUBASHENKO, Igor. Frankfurt am Main, Peter Lang, 2014. 183–205.
- WOLFF**
 1994 WOLFF, Larry: *Inventing eastern Europe: the map of civilization on the mind of the enlightenment*. Stanford, CA, Stanford University Press, 1994.
- ЗАКНАРЧЕНКО**
 2015 ЗАКНАРЧЕНКО, Alexander: Ukraine run by „miserable” Jews: rebel chief. *AFP*, (2015. február 2.) (<https://news.yahoo.com/ukraine-run-miserable-jews-rebel-chief-202600090.html> – Utolsó letöltés: 2020. július 17.)
- ZHURZHENKO**
 2014 ZHURZHENKO, Tatiana: From borderlands to bloodlands. *Eurozine*, (2014. szeptember 19.) (<https://www.eurozine.com/from-borderlands-to-bloodlands/> – Utolsó letöltés: 2020. július 17.)

Andrzej Nowak

A birodalom áldozatai – a birodalom mint áldozat

Adalékok az értelmezéshez¹

Történelem és mítosz

Hol találhatnak helyet az áldozatoknak a birodalmak kutatói? Nyilván nem mindenhol. A birodalom nem csak erőszak és nem csak áldozat. Az áldozat és az erőszak sokkal régebbi a birodalomnál. De ha az áldozatokra vonatkozik a kérdés, akkor kiindulásképpen mélyebbre kell hatolnunk a történelemből, el kell jutnunk az emberek közötti viszonyokban lévő erőszak mint fenomenológiai forrásaikig, a jelenséget kifejező mítoszok eredetéig. Induljunk ki ebből.

Káin és Ábel vagy Ábrahám és Izsák történetével is kezdhetnénk az áldozatról folytatott elmélkedést. Most azonban érjük be azzal, hogy felidézzük egy másik híres áldozat történetét. Ezt Euripidész *Iphigénia Tauriszban* című drámájából ismerjük, melyet a 18. században Goethe mellett Gluck is újraértelmezett operájában. Idézzük hát emlékezetünkbe! Agamemnónnak fel kellett volna áldoznia a lányát, Iphigéniát, hogy kedvező szelet könyörögjön ki az istenektől, a görög hajók pedig elindulhassanak Trója felé. Auliszban lett volna esedékes az első áldozat. Iphigéniát azonban csodálatos módon megmentette Artemisz istennő, és elvitte a Krímbe – Tauriszba, a szkíta királyságba. A helyi szokások szerint minden külföldit meg kellett ölni, aki az országba érkezett. Iphigéniának titkolnia kellett a kilétét, hogy ne jusson az áldozatok sorsára. De mivel papnő volt, fel kellett áldoznia más szerencsétleneket, akiket a tauriszi partokra sodort a szél. Az első áldozat rég nem látott öccse, Oresztész lett volna, de Iphigénia az utolsó pillanatban fölismerte, és nem teljesítette kötelességét, nem követte el a testvérgyilkosság bűnét. Mindketten magukra vonták a szkíta uralkodó, Thoász haragját. Aki megszegte a birodalom törvényeit, az büntetést érdemelt. De harcba szállt Thoásszal és a törvényeivel a görög egység, melyet Oresztész barátja hozott a szkíta királyságba. Thoász meghalt, de nem került sor a görögök és a szkíták végső összecsapására. A görög hagyomány talált megoldást, bár a konfliktus tragédiával fenyegetett: *deus ex machina*. Artemisz istennő ráparancsolt a szkítákra, hogy engedjék szabadon Iphigéniát és Oresztészt. A görögök visszatérhettek hazájukba. Taurisz pedig szkíta királyság maradt.

¹ Ofiary imperium-imperiumjako ofiara: przyczynek do interpretacji. In: *Ofiary imperium. Imperia jako ofiary. 44 spojrzzenia*. Red.: NOWAK, Andrzej. Warszawa, Instytut Pamięci Narodowej, 2010. 33–48.

Így hangzik a lehető legjobban leegyszerűsítve az egyik leghíresebb olyan történet színopszisa, amely az áldozatról szól. De milyen kapcsolatban áll ez a történet a birodalommal? Először anekdotikus szinten mutathatjuk ki ezt a kapcsolatot, összekötve a mítoszt a politikával. Szóval Gluck operájának német ősbemutatóján – Bécsben, 1781. december 31-én, két és fél évvel a párizsi ősbemutató után – helyet foglalt a nézőtéren Pavel Petrovics nagyherceg, a leendő I. Pál. Úgy megrázta az opera, hogy elhatározta, meglátogatja az idős Gluckot, hogy kifejezhesse hódolatát.² Természetesen nem a zenei élmény volt a fő oka annak, hogy Pál Bécsben időzött, hanem anyja, II. Katalin parancsára utazott oda, aki azért küldte a császárság fővárosába, mert komoly műveletekbe kezdett annak érdekében, hogy megint szorosabbra fűzze a Béccsel kötött szövetséget. E szövetségnek köszönhetően két évvel később, 1783-ban már nem volt akadálya annak, hogy birodalmához csatolja a Krímet. Taurisz Oroszország provinciája lett. Komolyabb áldozatok nélkül.³

De mit jelent az áldozat? Hogyan mérhető a nagysága, a jelentősége? És hogyan állapíthatjuk meg, ki felelős az áldozatokért, milyen ok-okozati kapcsolatok vezettek az áldozathoz? Van-e valamilyen sajátossága az áldozat problémájának birodalmi kontextusban? Jó bevezető lehet ezekhez az alapkérdésekhez az Iphigénia-mítosz szimbolikus tartalmának rövid elemzése, csak ezért hivatkozom rá. Nézzük előbb az első áldozatot, amelyet Agamemnón tervezett Auliszban! Itt a *saját* politikai közösségéért kellett volna feláldozni Iphigéniát (vagy neki kellett volna feláldoznia magát érte). Nemrég megjelent szintézisében Herfried Münkler hangsúlyozta az ideológia, a birodalmat igazoló küldetés jelentőségét. Szerinte e küldetés eszméje mindenekelőtt a birodalmi központ népének szól, meg kell győznie arról, hogy áldozatot kell hoznia a birodalomért. Ilyen értelemben a központ népének kell a birodalom első áldozatává válnia; állandóan felszólítják arra, hogy áldozza fel e küldetés nevében rövidtávú érdekeit, néha akár az életét is (ez az egyéni érdek a birodalom szempontjából jelentéktelen).⁴ Iphigéniát olyan áldozatnak szánták Auliszban, amely lehetővé teszi azt, hogy nagy hódításra induljon a görög flotta, előlegezve ezzel a birodalmi központ nemzetének minden áldozatát, köztük az „orosz muzsikot” vagy az orosz értelmiségit is, aki baltával, szuronnyal vagy tollal a kezében harcol a birodalom vagy a birodalmi eszme nagyságáért – mindhalálig. Ezt az áldozatot önfeláldozásként határozhatjuk meg.⁵ Magától az áldozattól is elvárható, hogy értse meg és fogadja el ezt mint legfőbb kötelességét. Ezzel foglalkoznak az „interpretációs elitek” a birodalomban, nekik kell rávenniük a centrum népét az önfeláldozásra.

Ha ezek az elitek hatékonyak, ha az alattvalók mélyen interiorizálják azt az eszmét, hogy fel kell áldozniuk magukat a birodalomért, akkor más típusú áldozatok

² Lásd: ЗОРИН, 2001. 111. Bővebben az Iphigénia-mítosz iránti rajongásról a Krím orosz meghódításának kontextusában: WOLFF, 2003. 195–196.

³ A birodalomnak nem voltak komoly áldozatai 1783-ban, de a Krím tatár lakossága, amely ennek következtében Oroszországba került, már nem mondhatta el magáról ugyanezt. Lásd többek között: NOLDE, 1952. 115–195; FISHER, 1970. 57–150; ЕЛИСЕЕВА, 2006. 281–313.

⁴ MÜNKLER, 2007. 84–88.

⁵ Maga II. Katalin is szívesen hivatkozott Iphigénia mítoszára, a saját szerepét látva a hősnőében: áldozat, akit arra kényszerítettek, hogy idegen nemzet fölött uralkodjon, a papnője legyen. Meg kell mondanunk, hogy a stettini hercegnő maradéktalanul föláldozta magát szkíta birodalmáért. Lásd: ЗОРИН, 2001. 113.

is könnyebben indokolhatóak. Mások is lehetnek áldozatok, de ők a birodalom áldozatai, nem önként áldozzák fel magukat a birodalomért.

De mielőtt rátérnénk erre a típusra, időzzünk egy darabig annál a kérdésnél, hogy tényleg csak a birodalmi struktúrákra korlátozódik-e a politikai közösségért hozott áldozat, az ilyen önfeláldozás jelensége. Természetesen nem. *Dolce et decorum est pro patria mori*⁶ – ezeket a szavakat a birodalmi központ udvari költője írta, mégis kifejezik a közösségért hozott áldozat szellemét, amely lehet szülőváros, falu, nemzet, nemzetállam is. Minden történelmi közösség apellál valamilyen szinten – saját interpretációs elitje, a hagyomány segítségével – tagjai önfeláldozására, áldozatot követel tőlük, legalábbis előfordulhat ilyen. Ezen a ponton tehát, amely meghatározza Iphigénia helyzetét Auliszban, nehéz lenne az áldozat problémájára jellemző birodalmi sajátosságot keresni.

Azt hiszem, azután találok ilyen pontot Iphigénia helyzetében, hogy elvitték Tauriszba. Ebben a helyzetben az a kulcsfontosságú mozzanat, hogy Iphigéniának, e görög nőnek titkolni kellett identitását a szkíta királyságban. Végül felfedi Thoász király előtt, de ez nem menti fel a kötelessége alól. Be kell tartania a királyság törvényeit – azt a kegyetlen törvényt is, melynek értelmében el kell pusztítani a szkíta birodalomtól idegen identitások minden képviselőjét. A lelke mélyén görög maradhat, de meg kell ölnie azokat a görögöket, akik görög zászló alatt, tehát identitásukat nyíltan vállalva érkeztek Thoász királyságába. De ha engedelmeskedik ennek a törvénynek, így bizonyítva azt, hogy lojális a szkíta birodalom iránt, megőrizheti-e továbbra is belső görög identitását? A birodalmakat tanulmányozó történészek gyakran vitatkoznak azon, hogy milyen keskeny határ választja el a lojalitást az akkulturációtól, azt pedig az asszimilációtól. A Tauriszba került Iphigénia esete kiélezi, a tragikum dimenziójába helyezi ezt a problémát – vagyis elkerülhetetlen a döntés: vagy betartja a birodalom törvényeit, vagy megőrzi eltérő közösségi identitását.

Ugyanilyen kiélezett volt-e ez a döntési helyzet a birodalom, például a 19. századi Orosz Birodalom történelmi valóságában is? Nyilván nem mindig, de néhány esetben biztosan (ezt az alábbiakban próbálom bemutatni), és ekkor sajátos áldozatot követelt: a birodalom perifériáján kialakult identitást kellett feláldozni – vagy még azelőtt, hogy betagozódott a periféria a birodalomba, vagy az elfoglalása után. Vajon a különálló közösség identitása, amely a birodalmi központ szempontjából eltér a kívánatostól, nem követelt-e szintén áldozatokat ahhoz, hogy kialakulhasson? „Büntelen” lenne? Nem, természetesen nem. És Iphigénia mítosza ezt tökéletesen megérteti velünk. Az alapító erőszak mellett az áldozatai is igen szembetűnően vannak beleírva a nemzetségébe. Ez Agamemnón, Klütaimnéztra és Oresztész nemzetsége. Maga Iphigénia azonban ártatlan áldozat. És ez az a szempont, amelyet talán érdemes figyelembe venni, ha a birodalom áldozatainak problémáját vizsgáljuk. Ahogy például Lev Tolsztoj tette *Miért?* című híres elbeszélésében. Nem keresett indoklást arra, hogy miért alkalmaz erőszakot I. Miklós birodalma a hőseivel, vagyis az 1831-es felkelésben harcoló lengyel hazafiakkal és a szibériai száműzöttekkel szemben, nem foglalkozott a lengyel identitás árnyoldalaival. A birodalmi erőszak ártatlan áldozatait mutatta be. De elfogadható-e ilyen nézőpont a történelmi elemzésben? Úgy gondolom, hogy igen – bár nem lehet kizárólagos.

⁶ [Dicső és szép dolog a hazáért meghalni... Horatius: Ódák, III.2.13. – A fordító.]

Most pedig közelítsük meg ezzel ellentétes oldalról a birodalom-áldozat viszony problémáját. Hisz nemcsak a birodalomnak vannak áldozatai, hanem maga a birodalom is áldozatul eshet. Pontosán ettől fél Thoász. Nem akarja, hogy áldozattá váljon a királysága, ezért tartatja be a kegyetlen törvényt, csírájában fojtva el minden olyan identitást, amely idegen a birodalomtól. És Iphigénia mítosza indokoltá teszi a félelmét. Amikor színre lépnek a görögök, akik ki akarják szabadítani az ártatlan áldozatot, Iphigéniát, vagy bosszút akarnak állni érte, olyan szavakat énekelnek, amelyek különös visszhangot keltettek a bécsi bemutaton Pál cárevics fülében. Idézzük emlékezetünkbe: „*Lasst tilgen uns der Skythen Brut, / Vernichten sie und ihren letzten Samen...*” – ami a párizsi bemutató nyelvén így hangzott: „*De ce peuple odieux / Exterminons jusqu’au moindre reste...*”⁷ Ha a birodalom nem fojtja el a perifériák identitásait, ha nem áldozza fel őket az oltárán, akkor maga eshet áldozatul az idegen erőszaknak, ami nemcsak a birodalom felszámolásához vezet, hanem a központ népe és az identitása is megsemmisülhet. Vagy-vagy.

Megint felmerül a kérdés, hogy szembe kell-e néznünk ezzel az alternatívával ilyen kiélezett formában. Igen, legalábbis a konfliktusban álló két fél, a birodalmi központ és az „elnyomott” perifériák tudatában. Epigonok légiói követik Thoászt valós uralkodók és a szolgálók személyében, akik attól rettegnek, hogy összeomlik a birodalmuk.⁸ És vannak, akik a görög kórus örökébe lépnek, bosszúra és a birodalom végleges lerombolására gondolnak. Természetesen e két attitűd, félelem vagy ambíció között a történelmi valóságban még az átmeneti állapotok széles skálája található. De ezek sem oldják azt a feszültséget, melyet a mítoszban leírt háromszög kelt a birodalomban: az angol terminussal *empire-savernek* nevezhető Thoász, az áldozat szimbólumává vált Iphigénia és végül a bosszúálló görögök kórusa, akiket *nation-buildernek* keresztelhetünk. Azzal a megszorítással, hogy ők a periféria *nation-builderei* voltak. A központban a *deus ex machinának* kellett pótolnia a hiányukat... Vajon az Orosz Birodalom történetében is így van ez? Hagyjuk nyitva ezt a kérdést.

Az Orosz Birodalom lengyel problémája – a citadellából nézve

Most próbáljuk megnézni, hogy ez a háromszög – a birodalmi központot képviselő Thoász, Iphigénia, az áldozat és végül a görög kórus, vagyis a lázadó periféria kísértete – hogyan rajzolódik ki a történelmi Orosz Birodalom és a példaként választott lengyel periféria viszonyának elemzésében. Mielőtt ezt megteesszük, hangsúlyozzuk, hogy természetesen nem mindegy, milyen perifériát választunk az elemzéshez. Miért? Vegyük észre, hogy a tauriszi Iphigénia mítoszában még egy szálát találhatunk, amely érdekes lehet a birodalom és az áldozat problémáját feltáró elemzés

⁷ GLUCK, 2001. 120–121. [Ezt az undorító népet / irtsuk ki utolsó szálíg – A fordító.]

⁸ Közéjük tartozott többek között Fjodor Tyutsev, aki *Varsó bevételére* című terjedelmes versében, melyet arra az alkalomra írt, hogy Ivan Paszkevics 1831-ben legyőzte Lengyelországot, előadta Iphigénia mítoszában nagyívű, eredeti értelmezését. A költő szemében Lengyelország Iphigénia volt, akit kénytelen volt fölládozni az orosz Agamemnón, bár atyai szeretettel tekintett rá, hogy magasztos küldetést adhasson a birodalmának. Lásd e vers kitűnő elemzését a tyutsevi birodalmi ideológia kontextusába helyezve: GŁĘBOCKI, 2006. 121–145.

szempontjából. Kulturálisan állítja szembe a birodalmat (a centrumát) és az áldozatát (a szkíta királyság perifériáját), valamint az áldozatnak szánt, de lázadó görögöket. Nem feltétlenül kell olyan kategóriákban értelmeznünk ezt a szembeállást, hogy az egyik fél „barbár”, a másik meg „civilizált”. Maga a kulturális különbség ténye fontos. Ha a görög papnő elfogadja a szkíta királyság törvényeit – Thoász birodalma a törvények betartását követeli –, azzal nemcsak a saját közössége „projektjét” árulja el politikailag, hanem valójában a kulturális identitását is másra cseréli. Nem feltétlenül alakul ki ilyen viszony minden periférián, amelyet alárendeltek a birodalmi központ törvényének és „politikai kultúrájának”. Egy részük a magáénak tekintheti a centrum által kötelezővé tett törvény és erkölcsi szokásrend kulturális alapjait. Más részük azonban nem ilyen alapokkal rendelkezik, ezért az ő esetükben még súlyosabb és feltűnőbb az identitás feláldozásának problémája, mert itt már a kulturális, vagy, ha úgy tetszik, civilizációs erőszak áldozatairól van szó.

Pont az ilyen aspektus felismerését segíti elő az az elemzés, melyet egy orosz antropológus, V. V. Bocsarov készített, aki összehasonlította az orosz politikai kultúrát azzal, amelyet nyugatinak vagy európainak nevez. Az előbbire jellemző az, hogy a hatalom elengedhetetlen attribútumának tekintik az erőszakot. E hagyomány szerint nemcsak alkalmazhat erőszakot azért, hogy fenntartsa a tekintélyét, hanem ez kötelessége is, hisz ez épp az alattvalókkal szemben alkalmazott erőszakban jut kifejezésre. Bocsarov felfogása szerint ez tipikus, általában véve jellemző a nem nyugati társadalmakra. Az alattvalók nevében ez a „belső erőszak” az „atyai hatalom” mintájaként jelenik meg. Köteles volt elbarikádozni a társadalmat a „sötét erőktől” és „a destabilizáció ügynökeitől” – természetesen erőszakkal. Az áldozatok ilyen értelemben teljesen természetesek, mondhatni, társadalmilag elfogadottak voltak. Bocsarov több évszázad távlatában vizsgálja e jelenség elemeit az orosz társadalom és hatalom viszonyának történetében, eljut egészen a legszörnyűbb sztálini időkig, melyeket követően – mint megjegyzi – sok áldozat kész igazolni *ex post* az állami erőszakot: „ilyen idők voltak...”⁹

Természetesen kockázatos az olyan széles körű általánosítás, amelyet az erőszak orosz antropológusa fogalmazott meg. De ha elvetjük a „nem nyugati társadalmak” túl általános kategóriáját, és csak az orosz politikai hagyomány uralkodó trendjeinek elemzésére szorítkozunk, akkor megfontolásra érdemes munkahipotézisnek tekinthetjük Bocsarov megfigyelését, mely szerint ebben a hagyományban valamelyest elfogadott az állami erőszak. Ezt azért vesszük fontolóra itt, hogy láthassuk: teljesen más az erőszak antropológiája abban a politikai hagyományban, amely talán nem feltétlenül alakult ki egész Európában, de Lengyelországban biztosan létezik, és a Nemesi Köztársaság alakzatában öltött tartós formát. Ebben nem volt semmiféle tolerancia az állami erőszak iránt. Ellenkezőleg: egészen döbbenetes allergiával reagáltak az ilyen erőszakra. Az uralkodónak extrém módon korlátozták azt a jogát, hogy erőszakot alkalmazzon az alattvalóival szemben. Ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy nem volt erőszak a Nemesi Köztársaságban. Csak annyit jelent, hogy a republikánus hagyományban,¹⁰ itt pedig erről beszélünk, eltérően a birodalmi

⁹ Vö. БОЧАРОВ, 2001. 497–532.

¹⁰ Bővebben elemzem a Nemesi Köztársaság republikánus politikai kultúráját, szembesítve a birodalmi kihívással, *Historia politycznych tradycji...* c. kötetemben. (NOWAK, 2007a. 13–51.)

hagyománytól, a központi hatalom nem számíthatott semmiféle megértésre az állampolgároktól, ha erőszakot akart alkalmazni velük szemben, nem számíthatott arra, hogy bármiképpen is igazolják az áldozatokat.

Jurij Lotman hívta fel egykor a figyelmet arra, hogy a politikai kultúra két különböző modellje alakult ki: az uralkodó „önmegbízásának” kultúrája (*vrucsenyije szebja*) és az uralkodóval való „egyezség” kultúrája.¹¹ Itt olyan kultúraként határozhatnánk meg ezt a két modellt, amely elfogadja, illetve elveti az állami erőszakot. Az állami erőszak elfogadásának kultúrájában formálódott orosz centrum a 18. század közepétől a lengyel perifériára is kiterjesztette ezt a kultúrát, az elit körök mellett talán még tágabb értelemben véve a centrum „népe” is megértéssel fogadta azokat az áldozatokat, melyeket „másoknak” kellett hozniuk, hisz magában a központban is szoktak áldozatot hozni a „hazaiak”. A lengyel periférián nem voltak ilyen megértőek az áldozatok, nemcsak azt nem fogadták el, hogy alárendelik őket a birodalmi központnak, hanem azt sem, hogy az állam erőszakot alkalmaz a saját polgáraival szemben. Jegyezzük meg mellékesen, hogy különbözőképpen érzékelték az áldozatokkal járó állami erőszak problémáját a birodalom orosz központjában és a lengyel perifériáján, különböző politikai kultúrák fejlődtek ki, különbözőképpen fogták fel az erőszak antropológiáját, ez pedig olyan jelentős tényező lehet, amely fontos szerepet játszott a Katyń-üggyel kapcsolatos teljes félreértésben. Nem folytatjuk ezt a kitérőt, csak hangsúlyozzuk még egyszer, hogy az állami erőszak kultúrája kétszázötven éven át uralkodott (kisebb szünetekkel) a lengyel periféria hagyományos kultúráján (vagy legalábbis az elitek politikai kultúráján, amely a 17. század közepétől republikánus), ez pedig a birodalmi erőszak újabb következménye, és újabb áldozatokkal járt olyan dimenzióban, amely nehezebben ragadható meg, mint a kivégzett vagy Sibériába száműzött lengyelek száma. Az a bizonyos civilizációs erőszak alkotta ezt a dimenziót.

Ennek a szimbóluma a varsói citadella. I. Miklós döntött úgy, hogy fel kell építeni a lázadásért büntetett lengyel periféria fővárosában. 1835-ben készült el, és a birodalom nagyon is konkrét áldozatait szimbolizálja: több mint hatvanezren raboskodtak a politikai foglyok börtönében, a X. pavilonban a cári uralom alatt. Több mint húszezren indultak nagy útra innen, mert Oroszország távoli területeire száműzték őket. Egy részüket kivégezték, ők ott maradtak mindörökké.¹²

Eddig még senki sem számolta össze, hányan kerültek börtönbe azért, mert a lengyel politikai közösséghez való tartozásuk, azaz a birodalommal szembeni ellenségességük, illojalitásuk miatt üldözte őket az Orosz Birodalom. Ha hatvanezer ember járta meg azt az egyetlen központi börtönt annak az időszaknak a fele alatt, amíg orosz uralom alatt állt az egykori Nemesi Köztársaság területének nagyobb része, akkor könnyen elfogadhatjuk azt a becslést, mely szerint több százezren raboskodhattak vagy kerülhettek vizsgálati fogságba, amíg alá volt rendelve, majd a birodalom része volt a Nemesi Köztársaság, vagyis 1733 és 1917 között – azaz évente átlagosan legalább néhány ezer ember, közel kétszáz éven át. Azt sem számolta össze pontosan senki, hány embert száműztek a Nemesi Köztársaság területéről Oroszország távoli vidékeire ebben az időszakban, bár vannak valamivel precízebb

¹¹ ЛОТМАН, 1981. 5–7.

¹² ЗАБЕК, 1998; vö. GUMB, 2008.

becslések. Azt például tudjuk, hogy a januári felkelés leverése után, 1863 és 1866 közepe között 34,000 politikai foglyot szállítottak keletre a Varsó–Szentpétervár vasútvonalon, az orosz Belügyminisztérium becslése szerint pedig 1872-ben mintegy 40,000 lengyel száműzött volt Oroszországban, ebből hozzávetőlegesen 20,000 Szibériában (abban az időszakban, 1861 és 1870 között Oroszország európai részéről évente átlagosan 3–20,000 embert száműztek Szibériába). Kijelenthetjük, hogy az 1733. évi konföderáció, az első lengyel fegyveres birodalomellenes mozgalom száműzöttjeitől kezdve a bari konföderáció (1768–1772) tagjain át a száműzöttek utolsó nagy hullámaig, akiket az 1905-től 1907-ig tartó forradalom eseményei kapcsán ítéltek el, a cári hatóságok nem kevesebb, mint 80,000 személyt száműztek olyan okokból, melyeket kapcsolatba hoztak a lengyel periféria lázadásával. Ugyanebben az időszakban, 1733 és 1907 között a cári csapatok által egymás után elfojtott konföderációkban, felkelésekben és összeesküvésekben, melyek lényeges eleme volt a lengyel függetlenség jelszava, szintén nem kevesebb, mint 100,000 ember esett el vagy került veszthelyre a felkelők és az összeesküvők közül. Ehhez még hozzá kell tennünk a litván–ukrán kormányzóságokból Oroszország távoli vidékeire (a Kaukázusba is) telepített lengyel kismemesi családokat, valamint annak a hatalmas szociotechnikai műveletnek az áldozatait, melynek során 1831 és 1855 között több mint 300,000 úgynevezett *odnovorecet* (egyportást) fosztottak meg nemesi jogaitól, mindenekelőtt az oktatáshoz való hozzáféréstől ezekben a kormányzóságokban.¹³

Tán nem sorolandó a birodalmi erőszak áldozatai közé a lengyel földek több száz-ezer lakója is, aki kényszersorozással került a hadseregbe, majd más, távoli perifériákon kellett töltenie a szolgálati idejét, és a többségük már sosem tért vissza a hazájába? Mint Wiesław Caban kiszámolta, 1832 és 1873 között csak a Lengyel Királyságból több mint 200,000 fiatal embert soroztak be a birodalom hadseregébe, ebből mintegy 150,000 esett el vagy tűnt el. Legfeljebb 20–25,000 ember tért vissza az országba.¹⁴

Ha összegezzük mindezeket a becsléseket, komoly számot kapunk, biztos legalább egymillió személyt érintett közvetlenül a birodalmi erőszak. Azokról az emberekről van szó, akiket abban a folyamatban érintett az erőszak, melynek során a birodalom politikailag asszimilálta az egykori Nemesi Köztársaság területeit, és ezen a legegyszerűbb erőszakot értem: börtönt, száműzetést, kivégzést, jogfosztást, a birtok elkobzását. Ez még mindig nagy téma a történetírás számára, máig sem készült róla semmiféle szintézis, nem is próbálták szisztematikusan összehasonlítani a birodalom más perifériáival szemben alkalmazott erőszak mértékével, formájával, céljaival és következményeivel.¹⁵ Azzal sem próbálkozott senki, hogy összehasonlítsa ezt a jelenséget az erőszak olyan rendszerével, amelyet más birodalmak alkalmaztak ugyanebben az időszakban a perifériáikkal, valamint az ebből adódó áldozatok mértékével és jellegével.

Itt természetesen mi sem tehetünk kísérletet erre. Visszatérhetünk a példánkhoz. A citadellához. Miért pont ehhez? Az építése és a legaktívabb működése egybeesik azzal az időszakkal, amikor a legnagyobb méreteket öltötte a birodalom nyugati

¹³ Vö. többek között ГОРИЗОНТОВ, 1999. 40–52; ДОЛБИЛОВ–МИЛЛЕР, 2006. 104–105; BRUS–KACZYŃSKA–ŚLIWOWSKA, 1992. 46–47; СКОК, 1974. 95–107; BEAUVOIS, 1987. 91–140.

¹⁴ Vö. CABAN, 2002.

¹⁵ Az ilyen összehasonlításra tett, időben behatárolt kísérletre lásd: NOWAK, 2008.

perifériájának lengyel politikai identitásával szemben alkalmazott erőszak. 1831 és 1872, a novemberi felkelés és a januári felkelést követő legnagyobb megtorlási hullám levonulása közti négy évtizedben volt a legnagyobb az áldozatok száma. Biztosan ebben az időszakban esett áldozatul a birodalmi erőszaknak az üldözöttek 80 százaléka az egykori Nemesi Köztársaság területén a 18. századtól 1917-ig tartó korszakban. Nem kevesebb, mint 7–800,000 áldozat negyven év alatt. Ez indokolja azt, hogy külön foglalkozunk ezzel az időszakkal.

Térjünk hát vissza a citadellához! Amikor I. Miklós kihirdette azt a döntését, hogy felépítik, és azzal fenyegette a lengyeleket, hogy lerombolja Varsót, ha megint láznak, fontos szavakat intézett a nemzethez 1835-ben: „Если вы будете упрямо лелеять мечту отдельной нации, независимой Польши и все эти химеры, вы только накличете на себя большие несчастья”¹⁶ („Ha tovább makacskodtok önálló nemzetről, független Lengyelországról és más hasonló kimerákról ábrándoztok, azzal csak nagy bajt hoztok a fejetekre.”) Próbáljuk megérteni az Orosz Birodalom hatalmi nézőpontját, amely ilyen világosan érthető nyilatkozathoz vezet. A cár egyértelműen előrebozsította: a lengyeleknek fel kell áldozniuk a politikai identitásuk megőrzésével kapcsolatos ábrándjait, a politikai nemzet hagyományainak emlékeztét. Ha ezt nem teszik meg, áldozatul esnek a legszigorúbb birodalmi megtorlásnak.

Honnan ez a radikalizmus? Az magyarázza, hogy a birodalom fenyegetve érezte magát. Ez az érzés volt meghatározó mindvégig, amíg I. Miklós uralkodott, a kezdetektől fogva, melyekre a dekabrista felkelés nyomta rá a bélyegét. Érdemes tudatosítani magunkban azt, hogy ekkor vívták Európában az első háborút a terror ellen. *War on terror* – ezt a jelszót nem az ifjabb George Bush találta ki, nem is Vlagyimir Putyin, hanem olyan idea ez, amely rögeszmévé vált, és legalább 1819 márciusa óta alakította a kelet-európai birodalmak reálpolitikáját, amikor egy német egyetemi hallgató merényletet követett el, meggyilkolta August Kotzebue irodalmár ügynököt. Ez az esemény időben egybeesett a Harkiv környéki katonai telepések lázadásával, egy évvel ezután pedig a szemjonovi gárdaezred lázadt fel. Ekkor komoly változás következett be, új, a forradalom utáni modernizációhoz illeszkedő alakot kerestek az Orosz Birodalomnak. A dekabrista felkelés megpecsételte a változást. Az új cár, I. Miklós uralkodásának egész ideje alatt a forradalom ellen harcolt, Metternich herceggel együttműködve szervezett forradalomellenes vagy – ha úgy tetszik – antiterrorista internacionálét,¹⁷ azzal a céllal, hogy elűzze a kísértetet, a birodalma szétesését, mert ezzel a rémképpel már az uralkodása kezdetén szembe kellett néznie. Valóban a forradalommal társították a lengyelséget, a birodalmon belüli lengyel különállásért vagy (ami még rosszabb) a birodalomtól való elszakadásért folytatott harcot pedig a cári államot alapjaiban fenyegető veszéllyel.

A lengyelek már azzal is erjedést indítottak el a birodalomban, hogy emlékeztükben tartották a különállásukat, és reménykedtek a megőrzésében. Ezt világosan megfogalmazták 1828-ban, a II. Ügyosztály Miklós cárnak küldött jelentésében: „Поляки считают себя париями в Российской Империи [...]; они проливают слезы

¹⁶ Idézi: SZCZERBATOW, 1900. 120.

¹⁷ Vö. SQUIRE, 1967; vö. azzal az érdekes példával, amely rendőri nézőpontból mutatja be az Orosz Birodalom történetét és a lázadó *inorogyec*ekkel (más nemzetiségűekkel) kialakított viszonyát: ЛИТВИНОВ–ЛИТВИНОВА, 2003.

o том, что в России они одни находятся в состоянии угнетения”¹⁸ („A lengyelek páriáknak tartják magukat az Orosz Birodalomban [...] könnyeket ontanak, mondván, hogy csak ők szenvednek el elnyomást Oroszországban.”) Még jobban kifejtette e probléma lényegét Miklósnak a Lengyel Királyság szenátor-vajdája, Adam Jerzy Czartoryski herceg: „La nation polonaise veut obeir à Sa loi et à Son roi, et non à une autre nation”¹⁹ („A lengyel nemzet a saját törvényeinek és a saját királyának akar engedelmeskedni, nem pedig más nemzetnek.”)

Paul Ricoeur megfogalmazása szerint a stabilitás „a fennmaradás olyan módja, amely a letelepülésen alapul”. Ez hatékonyabbá teszi az intézményeket és a normákat.²⁰ A stabilitás csak akkor lehetséges – vagyuk a bátorságot ahhoz, hogy kifejtsük ezt a definíciót –, ha az otthonosság érzetével párosul. Miklós arra vágyott, hogy a birodalom az alattvalók otthona legyen. De lehetett-e otthon, haza mindenki számára? *Dulce et decorum est pro patria mori* – már idéztük a Római Birodalom költőjétől ezeket a szavakat, amelyek nyugtalanító jelentést kaptak a nacionalizmusok és a forradalmak évszázadában. Mit jelent a „patria” fogalma a 19. századi birodalom kontextusában? Kinek lehetett hazája a birodalom? Miklós az orosz identitás erősítésével próbálta stabilizálni a birodalmát. Milyen hangzatosan írt erről a trónörökösnek 1838-ban, a fia első nagy külföldi útja előtt adott instrukcióban: „Мы должны всегда сохранять нашу национальность, наш отпечаток и горе нам, ежели от него отстанем; в нем наша сила, наше спасение, наша неподражаемость”²¹ („Mindig meg kell őriznünk a nemzetiségünket, a sajátosságunkat, és jaj nekünk, ha eltérünk ettől; ebben rejlik az erőnk, az üdvösségünk, az egyediségünk.”) A stabilizáció annyit jelentett, hogy fokozatosan elfogadják a birodalomban az orosz nemzet „vezető szerepét”, az orosz identitást – ilyen volt a logikája annak a rendszernek, amelyet Miklós végül elfogadott.

És ezt a logikát rombolták a leginkább a lengyel identitás fennmaradásának politikai következményei, aláásva ezzel az egész birodalmat. Miklós stabilitást keresett, de ez fokozatos depolonizációt jelentett. Így a lengyelség elkerülhetetlenül destabilizációs tényező lett, amint arról tökéletesen meggyőzték a cárt 1830–1831 drámai eseményei: a lengyel felkelés, a lengyel lázadás. A haza fogalma az olyan lengyelek szemében, akiknek már volt lengyel nemzeti tudatuk, ütközött az olyan birodalom fogalmával, amelyet Miklós stabilizálni akart – ütközött Miklós és a fia, II. Sándor hazájával.

„Ne adj soha szabadságot a lengyeleknek, stabilizáld azt, amit elértetek, és próbáld végigvinni az ország oroszosításának [obruszenyije] nehéz művét, sose cseréld enyhébbekre az ehhez használt eszközöket” – ilyen tanácsot vagy inkább parancsot hagyott a fiára Miklós az 1835. július 30-án írott végrendeletében, mielőtt Kaliszba utazott, a hadgyakorlatra, mert azt rebesgették, hogy merényletre készülnek a cár ellen.²²

Dulce et decorum est pro patria caesi – ebben a módosított formában ismétlődik az a felhívás, hogy irtsák a haza ellenségeit, nem csak a birodalmakban vagy a biro-

¹⁸ Краткий обзор общественного мнения в 1828 году. СИДОРОВА–ЩЕРБАКОВА, 2006. 40.

¹⁹ Rozmowa Adama Czartoryskiego Wojewody z Cesarzem Mikotajem i notatk ido tegoż [é. n., valószínűleg 1829-ben], Czartoryski-könyvtár, Krakó, 6416. sz. kézirat, 11.

²⁰ RICOEUR, 2007. 300.

²¹ ЗАХАРОВА–МИРОНЕНКО, 2008. 31.

²² Завещание Николая I сыну публ., 1923. 293.

dalmak által. A birodalmak azonban általában, e konkrét esetben pedig Miklós birodalma biztos nem az ellenség egy csoportját, hanem az egész csoport, a nemzet identitását akarta feláldozni. Miklós személyesen vett részt olyan eredeti eszközök kidolgozásában, amelyekkel el akarta érni ezt a célt. Nemcsak olyan rafináltokról van szó, mint a cár ötlete a lengyel nyelv különbözőségének megszüntetésére – cirillbetűvel kell írni²³ –, hanem az erőszak lehető legegyszerűbb, legközvetlenebb formáiról is.

Említsünk két ismert példát, melyet többek között Wiktorina Śliwowska írt le nagyszerűen a tanulmányaiban. Azért kell említenünk őket, hogy ne tűntessék el a nagy számok és eszmék az áldozat emberi, egyéni dimenzióját. Azért is idézzük emlékezetünkbe ezeket, hogy tágabb kontextusban mutassunk rá lehetséges jelentésükre, miközben értelmezni próbáljuk a birodalmi áldozatok problémáját.

1837. január 12-én (a régi naptár szerint 1836. december 31-én) Miklós személyesen írta alá a kegyelmi végzést, megmentve a halálbüntetéstől az összeesküvéssel vádolt nyugat-szibériai lengyel száműzötteket. Oroszország azzal büszkélkedett Európa előtt, hogy nem alkalmaz halálbüntetést. Így Miklós kivégzés helyett háromezer botütésre ítélte hat száműzöttet. 1837 márciusában, Omszkban hajtották végre az ítéletet a hat személyen, közülük egy élte túl a büntetést, mert az ügyeletes orvos megszakította a fenyítést. Jan Henryk Sierociński, Władysław Drużyłowski, Włodzimierz Milidin, Jan Wróblewski és Antoni Zagórski nem élte túl.²⁴ Nem volt újdonság ez a fajta fenyítés a birodalom büntetéspolitikájában. Említettem már a Harkiv környéki katonai telepéseket, akik 1819-ben föllázdak, közülük például több mint 300 személyt nem kevesebb mint 12,000 botütésre ítélték! Az kötötte össze a két büntetést, az áldozatok két csoportját, hogy azzal vádolták őket: megzavarják a birodalom államrendjét. Ugyanakkor az a tény különböztette meg őket, hogy a lengyelek azért kaptak büntetést, azért kerültek a hadseregbe kényszorosozás útján, mert a saját politikai-nemzeti identitásuk védelmében lázadtak (részt vettek a novemberi felkelésben), és azután sem mondtak le erről – magáról a lázadásról –, hogy besorozták őket a cári hadseregbe. Azzal a nyilvánvaló szándékkal szabták ki a büntetést, hogy magától a lázadás eszméjétől is elrettentsenek másokat, illetve azért is, hogy ne akarjanak kitartani a sajátos lengyel identitás mellett.

De ezen a téren, az elrettentésben Miklós épp a lengyelek számára vezetett be először egy újdonságot a birodalom büntető gyakorlatába. Szóban 1839. március 7-én (19-én) értesítette a hadügyminiszterét, Alekszandr Csernisovot az újabb kegyelmi végzésről. A kijevi kormányzó, Dmitrij Bibikov tábornok halálbüntetést kért az Ukrajnában leleplezett lengyel összeesküvés, az úgynevezett Konarski-összeesküvés négy vezetőjére, de a cár ezt húsz év szibériai kényszermunkára változtatta, azzal a feltétellel, hogy előbb lebonyolítják a kivégzés egész ceremóniáját, és csak az utolsó pillanatban állítják le, mielőtt a hóhér végrehajtaná az ítéletet. És tényleg ehhez a forgatókönyvhöz tartották magukat. Csak az akasztófa alatt hallhatták a lengyelek – Gasper Maszkowski, Antoni Beaupré, Fryderyk Michalski és Piotr Borowski –, miután a fejükre húzták a csuklyát, és a hurok alá vezették őket, hogy az uralkodó kegyelmet ad nekik. Miklós később még többször is bevetett hasonló lélektani fogást,

²³ Vö. УСПЕНСКИЙ, 2004.

²⁴ Vö. ŚLIWOWSKA, 1991.

például Piotr Ściegienny herceg vagy az 1846-os lengyel összeesküvők (Karol Ruprecht és Andrzej Deskur) ellen, végül pedig az orosz lázadók, a Petrasevskij-kör tagjai is sorra kerültek, akik között Fjodor Dosztojevszkijt is megtalálhatjuk.²⁵

Miklós nem kételkedett abban, hogy a „polonizmussal” vívott harcban a terror az egyetlen helyes politika. Ezt nyíltan megírta a Lengyel Királyság helytartójának, Ivan Paszkevics hercegnek. Többször is okította:

„Что же касается до края [a Lengyel Királyságot], то хотя ты уверяешь, что через 10 лет, а я остаюсь при 97, он и придет в желаемое положение, но я скорее надеюсь по этой части на русские штыки и картечь, чем на все другие меры; страх один, по моему, действителен на поляков”²⁶

„Ami ezt az országot illeti [a Lengyel Királyságot], hiába bizonygatsz, hogy 10 év múlva eljut az általunk kívánatosnak tartott állapotba, én maradok a 97 évnél, de inkább számítok ezen a téren az orosz szuronyokra és kartácsokra, mint más eszközökre; szerintem csak a rettegés hat a lengyelekre.”

„один страх и убеждение потерять все, что осталось, их ещё удерживает. Доколь мы сильны, не одним числом войск, но неумолимыми мерами сближения с Россией, лишением их всех особенностей, составляющих остаток их мнимой народности, дотоль мы будем иметь верх, хотя со временем и постоянной настойчивости. Но лишь только мы ослабнем, или в мерах сих, или вдадимся в доверчивость к ним, всё пропадет, и гибель неминуема!”²⁷

„Csak a rettegés tartja vissza őket, meg attól is félnek, hogy elveszíthetik mindazt, ami még megmaradt nekik. Amíg nemcsak a hadsereg létszámában rejlik az erőnk, hanem az Oroszországgal való egyesítés kíméletlen eszközeiben és abban, hogy megfosztjuk őket minden sajátosságuktól, melyet az állítólagos nemzetiségük maradéka jelent – addig főként velük szemben, bár csak bizonyos ideig, és ennek viselhetjük minden következményét. De mihelyt gyengébben kezdjük alkalmazni ezeket az eszközöket, vagy bármennyire is megbízunk bennük, mindent elveszítünk, és nem kerülhetjük el a véget!”

Nehéz lenne ennél szemléletesebben bemutatni a tragikus alternatívát. Vagy a lengyel identitásnak kell áldozatul esnie („állítólagos nemzetiségük maradéka”), amit el kell fojtani, következetesen alkalmazva „az Oroszországgal való egyesítés kíméletlen eszközeit”, vagy a birodalom esik áldozatul: „mindent elveszítünk, és nem kerülhetjük el a véget”. Tegyük hozzá, hogy hasonlóképpen alakult a birodalmi politika hatása alatt a konfliktus víziója a másik oldalon is. A birodalom lerombolását tervezték lengyel összeesküvők az országban, a száműzetésben és mindenekelőtt emigrációban (ha már itt tartunk: tekinthetjük-e áldozatoknak a politikai emigránsokat is? És minek az áldozatai – a birodalomé? Netán a „polonizmusé”?) Közös akciót is terveztek minden olyan etnikai és vallási csoport részvételével, melyet a lengyel konspiránsok szerint

²⁵ Vö. ŚLIWOWSKA, 1997.

²⁶ Miklós levele Paszkevicsnek. 1838. július 3/15. Idézi: ЩЕРБАТОВ, 1896. 365.

²⁷ Miklós levele Paszkevicsnek. 1845. június 6/18. Idézi: ЩЕРБАТОВ, 1896. 537–538.

„elnyomott” a birodalom. E tervek célja Czartoryski herceg megfogalmazása szerint ez volt: *„mettre de l'ensemble entre touses peuples qui souffrent aujourd'hui directement de la tyrannie russe – contre l'ennemi commun [...] réunir les peuples asservis et frémissants de leurs chaînes contre leur oppresseur commun.”*²⁸ „...egyesíteni azokat a népeket, amelyek ma közvetlenül szenvedik el az orosz zsarnokságot – a közös ellenség ellen [...] egyesíteni a láncukat csörgető leigázott népeket a közös elnyomó ellen.”

El lehetett-e képzelni e tragikus dilemma megoldását áldozatok nélkül? Bizonyos értelemben igen. És azt hiszem, ami a birodalom és az áldozatok problémáját illeti, ezt az aspektusát is érdemes lenne feltárni összehasonlító kutatásokkal. Olyan ideológiákról van szó, amelyek képesek racionalizálni az áldozatot mint a felszabaduláshoz vezető utat. A birodalom ideológiájáról – mint egyfajta küldetés eszközéről, amely képes boldogítani az embereket, beleértve a birodalomhoz csatolt és asszimilált perifériák lakóit is – kiderült, hogy képes volt erre. A birodalmi erőszak áldozatait pontosan ezzel az erőszakkal akarták megszabadítani az őket terhelő identitástól, boldogságuk akadályától. Ezt maga Miklós fogalmazta meg a legjobban Paszkewics hercegnek írt, 1833. június 28-án (július 10-én) kelt levelében. A következőket írta ebben a lengyelekről: *„их надо делать счастливыми вопреки их самых и как бы насильно...”*²⁹ („...mintegy erőszakkal, akaratok ellenére kell boldoggá tenni őket...”)

Dmitrij Bibikov tábornok, kijevi kormányzó fejtette ki a legnagyobb terjedelemben ezt a gondolatot, aki az uralkodó parancsára a legapróbb részletekig kidolgozta az utolsó pillanatban leállított kivégzés forgatókönyvét. Bibikov volt a birodalom azon hivatalnok, akinek, mondhatni, a legtöbb áldozat szárad a lelkén a „polonizmus” 19. századi elnyomásának egész történetében. Ő felelt ugyanis többek között a lengyeleket a Konarski-összeesküvés leleplezése után sújtó, nagy méreteket öltő, három ukrainai kormányzóságra kiterjedő megtorlásért, és mindenekelőtt ő hajtotta végre sikeresen azt a gigantikus műveletet, melynek során megfosztották jogaitól az „ő” területén élő több mint százhatvanezer *odnodvorec*-et. Az ő nevéhez fűződik a 19. század alighanem legsokoldalúbb olyan programja, amely a lengyeleken alkalmazza *„az Oroszországgal való egyesítés kíméletlen eszközeit”*. Másutt tárgyalom ezt a lenyűgözően korszerű eszközöket használó programot.³⁰

Itt csak arra szorítkozom, hogy egyetlen elemére emlékeztetek, de Bibikov tábornok, kormányzó szerint ez nem kevésbé fontos a rettegésnél és az erőszaknál. 1839. március 28-ra (április 9-re) datálta Bibikov a cárnak írt *О злоумышленности поляков и отнятии у них к тому средств* (A lengyelek rossz szándékairól és a céljaik eléréséhez szükséges eszközöktől való megfosztásukról) című memorandumát, vagyis tizenkét nappal azután fejezte be, hogy lezajlott a forgatókönyv szerint a Konarski-összeesküvés négy résztvevőjének pszichikai kivégzése. E memorandum első pontja ezt hirdette: *„приняты, однажды на всегда конечные и решительные меры к уничтожению постепенно всех видов отделения от Великороссии”* („végső és határozott eszközöket kell alkalmazni egyszer s mindenkorra azzal a céllal, hogy felszámoljunk minden olyan elemet, amely arra utal, hogy ez az ország elkülönül Nagy-Oroszországtól.”) A második pont a

²⁸ [A. J. Czartoryski], *Matériaux pour un plan d'action concertée*, Czartoryski-könyvtár, 5282. kézirat, 291–292; vö. NOWAK, 1999; vö. még САВАН, 2006.

²⁹ ЩЕРБАТОВ, 1896. 168.

³⁰ Vö. NOWAK, 1998.

következőre hívta fel a figyelmet: „усиление материального благосостояния края [...], обрати поляков к мирным занятиям, торговой и промышленной деятельности, к чему они весьма склонны”³¹ („növelni kell az ország anyagi jólétét [...], a lengyeleket békés foglalkozásokba kell helyezni, kereskedelmi és ipari tevékenységre kell ösztönözni, mert nagyon értenek ehhez.”) Bibikov felfogása szerint a lengyel politikai identitáshoz való ragaszkodás, amely a birodalom struktúrájában lázadást és forradalmat jelent, magukra a lengyelekre nézve is végzetes terheltség. Ha sikerül őket – erőszakkal – megszabadítani attól, hogy megpróbáljanak visszatérni ehhez a reménytelen ügryhöz, boldogok lehetnek, és megvalósíthatják magukat az anyagi sikerben. A birodalomnak kilátást kell adnia ilyen sikerre. A lengyelek akkor végre nem esnek áldozatul a „polonizmusnak”... A lengyelek csak akkor látják be, hogy nem a lengyelségért folytatott harcban, hanem valami másban kell keresniük a boldogságot, amikor az egész ország egyértelműen orosz, az egész birodalom végleg orosz lesz. Az első nemzedék még nem feltétlenül jut el ide, de a következőből már nem kerülnek ki áldozatok.

„Можно полагать безошибочно – írta Bibikov, összegezve a cárnak küldött újabb beszámolóját –, что если поляки недовольны настоящим, то в будущем, когда твердость действия умиротворит страсти и уничтожит редные мечты, дети их будут благословлять Правительство.”³²

„Joggal feltételezhetjük, hogy ha a lengyelek elégedetlenek a jelenlegi állapotokkal, akkor a jövőben, amikor a határozott, kemény hatalmi fellépés lecsillapítja az érzelmeket és kiöli a kártékony ábrándokat, a gyermekeik áldani fogják a kormányt.”

El lehetett érni ezt az eredményt, de azon az áron, hogy legalább azt a nemzedéket feláldozzák, amelynek meg kellett küzdenie a lengyel politikai identitástól való lemondással. E lemondás próbája az volt, hogy az illető részt vett-e az olyan lengyelek ellen folytatott harcban, akik nem mondtak le erről az identitásról. A lengyel társadalmi elit, a nemesség és a szabadfoglalkozásúak nem is olyan kevés képviselője állta ki ezt a próbát a 19. században. Nehéz lenne meggyőzőbb példát találni az ilyen magatartásra Adam Rzewuski gróf karrierjénél, aki a híres regényíró, Henryk öccse volt, az apja, Adam Wawrzyniec pedig képviselő volt a négyéves szejmen, s aláírta a május 3-i alkotmányt. Adam Adamovics gróf, aki a 18. századi Nemesi Köztársaság legismertebb szenátora nevét örökölte, egész életében hűségesen szolgálta I. Miklós és II. Sándor Oroszországát. 1831-ben részt vett a lengyel–orosz háborúban – Oroszország oldalán, kitüntette magát a grochówi és a boremlei csatában, Varsó ostromáért pedig a Szent Szaniszló érdemrendet adományozta neki Miklós cár. 1849-ben előléptették a cár tábornok-adjutánsának; 1862-ben kinevezték a kijevei katonai körzet parancsnokának, a következő évben lengyel partizánokat üldözött

³¹ Д. Г. Биби́ков, Всепо́дданейший доклад Госуда́рю Импера́тору, 28-е Марта 1839 года, Отдел Рукописей, Национальная Библиотека Украины им. В. И. Вернадского, Київ. I. 6728. kézirat, k. 6v–7.

³² Д. Г. Биби́ков, Отчет о главнейших действиях управления Киевскою, Подольскою и Волы́нскою Губернiями за 1838, 1839 и 1840 годы, Отдел Рукописей, Национальная Библиотека Украины им. В. И. Вернадского, Київ. I. 6736. kézirat, k. 61v.

Volhíniában, és bírálta a Királyságban szolgáló Fjodor Berg tábornokot, amiért nem mutat elég buzgalmat a lengyel felkelés elfojtásában. Ugyanakkor – mint azt a kor egyik legmegbízhatóbb ukrajnai lengyel emlékiratírója, Eustachy Iwanowski megőrizte emlékezetében – Rzewuski gróf *„tele volt lengyel érzelmekkel, egész lényében lengyel nemes volt”*. Rzewuski hűségese akarta szolgálni a birodalmat, ugyanakkor azt is meg akarta őrizni, amit a sajátos lengyel identitás esszenciájának tekintett: a nemesi hagyományokat, szokásrendet. És nem járt sikerrel – mint kiderült. Mindenesetre ez nem bizonyult elegendőnek birodalmi nézőpontból. A januári felkelés megint kiélezte a drámai alternatívát: vagy a birodalomhoz, vagyis Oroszországhoz marad hű – vagy a lengyel nemzeti identitáshoz. Rzewuski gróf speciális memorandumot írt az előljárójának, Dmitrij Miljutyin hadügyminiszternek, melyben arról próbálta meggyőzni: a lengyel identitás fölládozása nem szükséges ahhoz, hogy az illető bizonyítsa Oroszország, a birodalom iránti lojalitását. Az 1863-as lengyel felkeléssel folytatott harc hevében a hadügyminiszter csak ironikus választ adhatott a hős tábornok e sugallatára. A következőket írta Miljutyin Rzewuskinak:

„По вашему мнению легко было бы легко было бы иметь верных подданных из поляков, требуя только, чтобы они были верные поляки России, а не русские. Признаюсь, я со своей стороны на могу выяснить себе как именно надо разуть эти слова Ваши. Ваше Сиятельство оказали бы новую и великую услугу и Гоусдарю, и всему человечеству, еслиб дали ключ к решению вопроса, почитаемого Вами столь легким”³³

„Őn szerint könnyű lenne hű alattvalókká tenni a lengyeleket, csak azt kellene követelni, hogy Oroszországhoz hű lengyelek, ne pedig oroszok legyenek. Bevallom, a magam részéről nem tudom megmagyarázni, konkrétan hogyan értsem a szavait. Nagyméltóságú Uram, újabb nagy szolgálatot tenne mind az Uralkodónak, mind pedig az egész emberiségnek, ha kulcsot adna e kérdés megoldásához, amelyet oly könnyűnek tart.”

Rzewuski gróf képtelen volt magyarázatot adni erre a kérdésre, vagy legalábbis nem tudta meggyőzni 1863-ban a birodalom katonai vezetését. A következő fél évszázadban, amikor csökkent a lengyel–orosz konfliktus hőfoka a januári felkelést követő megtorlási hullám után, semmit sem veszítettek aktualitásukból a Rzewuski és Miljutyin eszmecseréjében feltett kérdések. Ellenkezőleg, nagyon is gyakorlati kérdésekként lehetett elmélkedni rajtuk. Van-e hely a birodalomban, amely nemcsak a nevében orosz, az Oroszországhoz hű lengyelek számára, egyáltalán létezhetnek-e Oroszországhoz hű lengyelek vagy az Oroszországhoz (tehát a birodalomhoz) való hűségük végső próbája az, hogy oroszra cserélik az identitásukat? Törvényszerű-e az, hogy fölládozzák a lengyel identitást a birodalom oltárán? Vagy lényegében nem is áldozat ez a csere, hanem felszabadulás, modernizáció? Kivételes-e a lengyel identitás e tekintetben, eltér-e a birodalom más perifériáin élő etnikai/nemzeti

³³ Дмитрий Милютин, Письмо к. ген.-лейтенанту, Жевускому гр. Адаму Адамовичу, нач. 3 кав. дивизии, Российская государственная библиотека (Orosz Állami Könyvtár), 169. fond, k. 54, 68. (1863. április 3-án kelt levél – a másolatot dr. Henryk Głębocki volt szíves rendelkezésemre bocsátani); vö. Adam Rzewuski pályaképével, S. Kieniewicz szócikkével: *Polski słownik biograficzny*, 34. kötet, 1992. 98–99.

közösségek identitásától? Mindegyiknek alá kell-e vetnie magát az orosz identitás uralmának, vagy egyesek képesek lesznek békésen együtt élni vele?

A birodalom áldozatai vagy haszonélvezői

E vita, tehát az ebben az írásban érintett tematika sajátos összegzésének tekinthetjük néhány kitűnő orosz publicista, Mihail Menysikov, Vaszilij Rozanov és Pjotr Szavicikij eszmecseréjét, a nézetek rendkívül érdekes konfrontációját. Az említett szerzők pontosan ezeknek a kérdéseknek szentelték figyelmüket azokban az írásaikban, melyeket a Romanov-birodalom utolsó évtizedében jelentettek meg, nagyrészt a *Novoje Vremja* című konzervatív-liberális napilapban. Az egész 19. század tapasztalatait szintetizálták.

Mihail Menysikov, akit az Európában akkor kezdődő integráns nacionalizmus diskurzusába illeszkedő orosz hangnak tekinthetünk, elvi szinten vetette fel az 1910 márciusában megjelent *Императивный империализм* (*Nem cári imperia-lizmus*) című cikkében azt a problémát, hogy milyen viszonyban áll Oroszország a birodalmon belül az államhoz csatolt perifériákkal. Itt az oroszországi liberális közvélemény olyan képviselőivel vitatkozott, akik hittek abban, hogy a birodalom összeegyeztethető a nem orosz népek identitásának megőrzésével, és úgy gondolták, ezek elfogadják Oroszország, az orosz kultúra vezető szerepét a magasabb rendű, egyetemes emberi ideálok útján. Menysikovnak nem voltak kétségei afelől, hogy a birodalom nem idill. A birodalom áldozatokat jelent – a centrum (az uralkodó nemzet) nem olajággal, hanem vaskarddal igázza le a periféria népeit. Illúzió és félreértés az az állítás, hogy bármelyik levert „törzs” is önként elismeri Oroszország vezető szerepét. Senki sem fogadja el önként – állította határozottan Menysikov – az idegen hitet, nyelvet, kultúrát. Ez az áldozat nagy áldozat, nincs mit takargatni ezen a tényen. Menysikov a dolgok természetes állapotának tartotta azt, hogy a meghódított perifériák népei ellenségként tekintenek Oroszországra. A birodalom állandó harc, életre-halálra. A fennmaradásért vívott harc: vagy a perifériák nemzeti identitásai maradnak fenn, vagy az Orosz Birodalom. Itt valakinek áldozatul kell esnie. Nem elég legyőzni és a birodalomhoz csatolni az új perifériát, törekedni kell az eltérő identitás felszámolására, oroszra kell változtatni a népességet. Ahol ez lehetetlennek bizonyul, ott el kell szakítani az ilyen perifériát (ekkoriban írt más cikkeiben Menysikov elmagyarázta, hogy Lengyelország ilyen periféria a Привислинский край, a Visztula menti tartomány határain belül), nehogy maga az Orosz Birodalom essen áldozatul. Az országunk – állította kétségbeesetten Menysikov – korábban egynemű volt, most viszont *inorogyecek* egész hálózata borítja. Nem sikerült úrrá lenni a lengyel nemzeti különbözőségen, ez a példa pedig járványként pusztít a birodalomban. Rendkívüli eszközökhöz kell nyúlni. Szükség van áldozatokra. El kell szakítani a lengyeleket a birodalomtól, ugyanakkor államellenes bűnnek nyilvánítandók és kíméletlenül üldözendők más „etnográfiai romantikák” megnyilvánulásai a „mazeppai” eszmével, vagyis az ukrán nemzeteszmeével az élen.³⁴

³⁴ М. О. Меньшиков, Императивный империализм (1910 márciusa), idézi СЕРГЕЕВ, 2004. 61–67; вö. У6, Преступная романтика (1913 júniusa), уо., 74–80; lásd még: NOWAK, 2007b.

Vaszilij Rozanov nemcsak kifinomult esztéta, hanem az Oroszország jövőjéről folytatott publicisztikai viták szenvedélyes résztvevője is volt. Ő más nézőpontból vizsgálta az áldozatok problémáját. A birodalom nem követel áldozatot a perifériák etnoszaitól. Ellenkezőleg, Oroszország adja nekik áldozatként a szervezethegét, civilizációs munkáját, nagy kultúráját. A birodalom nagy esély minden hozzá csatolt etnosznak. 1907-ben Rozanov még arról próbálta meggyőzni az olvasóit, hogy tökéletes harmónia uralkodik a centrum nemzete, az oroszok és minden olyan *inorogyec* között, mint a tatárok, a grúzok, a finnek. „Инородцы все у нас пригеты” („*nálunk minden más nemzetiségűt pátyolgatnak*”) – bizonygatta. Rozanov egyértelműen elfogadta azt, hogy az *inorogyec*eknek nem kell feláldozniuk semmit az identitásukból, mert egyszerűen nincs olyan fejlett identitásuk, amelyhez kötődnének. Olyanok, mint a kő, amelyet csak most emelt föl valaki – ilyen költői hasonlattal fejezte ki magát. Az a valaki, aki fölemelte a követ, az örmények, a finnek vagy a lettek fejletlen tudatát – Oroszország. Nélküle, a birodalom nélkül az *inorogyec*eknek csak tolvajai és haramiái lennének, mert nem tudnának hatékony kormányt alakítani, rendőrséget és iskolákat szervezni. A lengyelek nem tudják felfogni, mennyi jót ajándékoz nekik a birodalom. Konokul kitaranak nemzeti egoizmusuk mellett, mint Rozanov megfogalmazta. Egyenesen „erkölcsi szörnyűségnek” nevezi azt, hogy ragaszkodnak sajátos lengyel identitásukhoz, ehhez az egoizmushoz. Rozanov általánosítja a gondolatmenetét: a nacionalizmus (vagyis a sajátos nemzeti identitás védelme és a politikai szuverenitásért folytatott harc) szörnyűség, csak megvetést érdemel. A birodalom, különösen az Orosz Birodalom az egyetlen út az egyetemes emberhez. A lengyelek egy része asszimilálódik. Ők a legjobbak, nekik van igényük magasabb értékekre, nem érik be a szűkös nacionalizmussal, az egyetemes emberire vágnak. Azokat viszont, akik elvetik az asszimiláció útját, az univerzalizmushoz vezető orosz utat, kíméletlenül irtania kell a birodalomnak. Oroszországnak védenie kell magát a lengyelektől. Oroszországnak irtania kell azokat, akik számára érthetetlen – mint Rozanov megfogalmazta – a *radoszty szlijanyija*, az egybeolvadás öröme. 1914-ben írt cikkeiben e kategóriába sorolta a lengyelek mellett a zsidókat és a lengyel–zsidó agitáció áldozatainak tekintett ukránokat (*neomalorosszi*). Rozanov még annak a félelmének is hangot ad, hogy a lettek és a finnek is kezdenek veszedelmesen fogékonyak lenni erre az agitációra, amely a „nemzeti egoizmus” zsákutcájába viszi őket.³⁵

Menysikov szemében erre a brutális kérdésre egyszerűsödött le a birodalom és az áldozat problémája: ki kit győz le? Vagy a birodalom válik az *inorogyec*ek áldozatává, vagy az *inorogyec*ek esnek áldozatul a birodalomnak. Rozanov védeni próbálta azt a meggyőződését, mely szerint a birodalom az egyetlen menedék az *inorogyec*ek számára, akik áldozatul esnek a saját barbárságuknak vagy a „szörnyen erkölcstelen” nemzeteszmének. De az I. világháború előtt írt utolsó cikkeiben már kételkedett abban, hogy minden *inorogyec* megértette: lényegében megmentette őket a birodalom. Ezzel közelebb került a Menysikov által képviselt gondolkodásmódoz. A birodalomnak védenie kell magát, kíméletlenül kell bánnia azokkal, akik fenyegetik, azaz az oroszról különböző identítások hordozóival. Lehet, hogy ők szubjektíven a birodalom áldozata-

³⁵ В. В. Розанов, Привислиньские публицисты у московского „князя” в гостях (1907. október 9.); Белоруссия, литовцы и Польша в окраинном вопросе России (1909. szeptember 18.); Трудности для инородцев (1914. január 24.) СЕРГЕЕВ, 2004. 100–104; 114–130; 143–144; vö. még NOWAK, 2007c.

tainak fogják érezni magukat. Nehéz ügy. Az „egyetemes emberi út” nevében, melyet a birodalom képvisel, muszáj ilyen szimbolikus áldozatot hozniuk.

Már az első világháború idején összegezte a birodalomról és az áldozatairól vallott nézeteket a fiatal geográfus és publicista, Pjotr Szavickij, szintetizálva azokat az álláspontokat, melyekben összegződnek az orosz birodalmi elitek tapasztalatai, az egész 19. századi tudás. Az Eurázsia-koncepció leendő alkotója 1915-ben, alig húszévesen készítette alighanem a legérettebb elemzést a birodalom működéséről, melyben azokat az áldozatokat indokolta, melyekkel a működése jár.

Az a lényege ennek a koncepciónak, hogy olyan politikaként definiálja az imperializmust, amely bevon más nemzeteket és országokat az „imperializáló” nemzet vagy ország befolyási övezetébe. Ez a politika végül arra készíti őket, hogy egyetlen gazdasági, kulturális és politikai egésszé olvadjanak össze a birodalomban. Másként fogalmazva, a birodalomépítés az „imperializáló” nemzet (a centrum népe) gazdasági, kulturális és politikai kiterjesztése más, tőle idegen „imperializált” népekre. Ez nem békés, kizárólag önkéntes folyamat. A birodalom nem a nemzetek kívánságára jön létre, amelyek szeretnének egyesülni. Szavickij itt egyetért Menysikovval. A birodalom áldozatot követel azoktól, akiket hozzácsatolnak. Ugyanakkor Szavickij Rozanovhoz hasonlóan igazolja ezeket az áldozatokat. A fő feltétele annak, hogy mindezek egyetlen birodalomban asszimilálódnak kulturálisan és gazdaságilag, az állam „történeti ésszerűsége” (*isztoricceszkaja razumnoszty*) és az, hogy mennyire jelentős a világméretű haladás szempontjából. A birodalom csak akkor „sikerül”, ha a birodalmat alkotó nemzet, a centrumot létrehozó közösség tud valami pozitívat ajánlani az alárendelt nemzeteknek, a perifériák közösségeinek. A birodalom csak akkor „sikerül”, ha az alanyiség elvesztésével, az alárendeltséggel kapcsolatos sérelem, áldozat, szerencsétlenség érzésénél erősebb a kulturális és gazdasági nyereség érzése. Szavickij a kontinentális-politikai birodalmak általa elkülönített kategóriájába sorolta Oroszországot, vagyis megkülönböztette a „gyarmati-gazdasági” típusú birodalmaktól, amelyek a gyarmati perifériák kizsákmányolására álltak rá. Az Orosz Birodalom egyáltalán nem zsákmányolja ki gazdaságilag a perifériákat. Szavickij olyan példákat hoz fel, hogy fejlődik az ipar a Lengyel Királyságban, a mezőgazdasági kultúra színvonala pedig magasabb Besszarábiában, Grúziában vagy – már megint – a Lengyel Királyságban mint Oroszország központi régiójában. Egyáltalán nem esnek áldozatul a centrumnak a perifériák, különösen nem gazdasági értelemben, állította Szavickij. Ilyen kizsákmányolás áldozata lenne, ha azt választaná, hogy bármilyen más létező birodalomhoz kapcsolódik, az imperializmus korában pedig (ne feledjük, 1915-öt írtunk) egyszerűen elkerülhetetlen az, hogy a kisebbek és a gyengébbek valamilyen birodalomhoz csatlakozzanak. A perifériák nemzetei, bár átestek a függetlenség elvesztésének traumáján, sokkal többet nyerhetnek, mint veszíthetnek a fokozatos asszimiláción az Orosz Birodalomban. E birodalom jellemzője az orosz centrum és a nem orosz perifériák „egyenjóságú és erőegyensúlya”. Szavickij hitt abban, hogy az Orosz Birodalomban egyesült ez a két jellemző, melynek sikerét köszönheti: az erő és az igazságosság.³⁶

Az Orosz Birodalom azonban szétesett két évvel azután, hogy elhangzottak ezek a reményteljes szavak. Áldozatul esett. Minek lett áldozata? Lehet, hogy pont az olyan illúzióknak, melyeket olyan mély meggyőződéssel hirdetett Szavickij meg

³⁶ П. Н. Савицкий, Борьба за Империю [1915]. СЕРГЕЕВ, 2004. 261–309.

előtte (és utána) a birodalom oly sok intelligens apológétája. Az „egyenjogúság és az erőegyensúly”, amiről az Eurázsia-eszme leendő megteremtője írt, bizonyos fokig meghatározható gazdasági dimenzióban, a birodalmon belül is. Arra viszont nincs mód – az Orosz Birodalom legalábbis nem találta meg –, hogy ilyen „egyenjogúságot és erőegyensúlyt” alakítsanak ki a kultúra területén, azon a téren, amely a sajátos identitások alapjául szolgál. Az Orosz Birodalom a 19. században oroszra vált. Az erő és az igazságosság, amit képviselt – I. Miklós és II. Miklós, Vaszilij Rozanov és Pjotr Szavickij szerint – erőszakot és igazságtalanságot jelentett mindazok számára, akik hűek voltak az oroszról különböző identitásukhoz, melyet a birodalom eminens érdekeivel ellentétesnek nyilvánítottak.

Amikor elfogyott az erő, jobban mondva, amikor kimerült (átmenetileg) az 1914-től 1917-ig tartó nagy háborúban, akkor sokakon úrrá lett az igazságtalanság, a sérelem érzete. Emlékezetükbe idézték a birodalom áldozatait. És most először idézhették ezt fel hatékonyan – vagyis a birodalomra nézve végzetes következménnyel. Nem csak a „lengyel” periférián és nemcsak más, nem orosz nemzeti közösségekben történt így, melyeket „megfertőzött” a példája és az Oroszországgal harcoló más (német, Habsburg, oszmán) birodalmakban zajló modernizáció folyamata és az ottani politikai tevékenység. A birodalom orosz centrumában is elemi erejű volt az áldozati sors érzése, ahol még nem alakult ki a modern nemzeti összetartozás, a hatalom viszont állandóan azt követelte a centrum népétől, hogy hozzon áldozatot a birodalomért. Az I. világháború áldozatainak száma túl nagynak bizonyult, nem állt arányban a birodalom orosz alattvalóinak orosz tudatával. Csődöt mondott a cár „atyai hatalma”. Nem tudta megvédeni a birodalmat a vereségtől, sem a „hú népet” „a destabilizáció ügynökeitől”. Az erőszak – amely eredménytelen volt, amikor meg kellett volna védeni a birodalmat – eredményes volt, amikor magában a centrumban léptek fel az uralkodó ellen. Visszatérve Iphigénia mítoszához, Thoász szerepét, amelyben I. Miklós olyan nagyot alakított az Orosz Birodalomban a 19. század közepén, most II. Miklós játszotta végig, hetven évvel később, fölládozva magát és a családját. A nem orosz perifériákon kihasználhatták ezt a helyzetet azok, akik sosem ismerték el azt, hogy az uralkodó hatalma „atyai”, ugyanakkor megőrizték emlékezetükben (a nemzedékek emlékezetében) a saját közösségük áldozati tapasztalatait, melyeket úgy szereztek, hogy üldöztetést szenvedtek el ugyanettől a hatalomtól. Azok a közösségek (vagy az elitjeik, de legalább a jelentős részük), melyeket üldöztek a birodalomban azért, mert próbálták kifejleszteni sajátos identitásukat, másutt – az Orosz Birodalmon kívül – kereshettek esélyt arra, hogy stabilizálják ezeket az identitásokat, egyéni válaszokat találjanak nekik a modernizáció kihívásaira.

Ki nyert ezen, és ki esett megint áldozatul? Ez a kérdés túllép a történelem keretein.

Fordította: Pálfalvi Lajos

Felhasznált irodalom és rövidítések

Források

Rоссийская государственная библиотека (Orosz Állami Könyvtár)

169. fond, k. 54, 68.   Дмитрий Милютин, Письмо к. ген.-лейтенанту, Жевускому гр. Адаму Адамовичу, нач. 3 кав. дивизии.

НБУВ. ОР.

Национальная Библиотека Украины им. В. И. Вернадского, Отдел Рукописей (Ukrán Nemzeti Könyvtár, Kézirattár)

I. 6728.   Д. Г. Бибииков: Всеподданейший доклад Государю Императору, Київ, 28-е Марта 1839.

I. 6736.   Д. Г. Бибииков: Отчет о главнейших действиях управления Киевскою, Подольскою и Волынскою Губернями за 1838, 1839 и 1840 годы, Київ.

BCz. RKPS.

BIBLIOTEKA KSIĄŻĄT CZARTORYSKICH (CZARTORYSKI-KÖNYVTÁR, KRAKKÓ)

5282. IV.   Matériaux pour un plan d'action concertée, 1837.

6416. II.   Rozmowy Xięcia Adama Czartoryskiego Wojewody z Cesarzem Mikołajem i notatki do tegoż. Krakko, [é. n.] [valószínűleg 1829].

ЗАВЕЩАНИЕ НИКОЛАЯ I СЫНУ ПУБЛ

1923   Завещание Николая I сыну публ. В. И. Пихета. Красный Архив, (1923) 3. sz. 291–293.

SZCZERBATOW

1900   SZCZERBATOW, Ks.: *Rządy księcia Paskiewicza w Królestwie Polskim (1832–1847)*. Warszawa, Jan Fiszer, 1900.

ЩЕРБАТОВ

1896   ЩЕРБАТОВ, Александр Петрович: Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность. Приложения к тому пятому. Санкт-Петербург, Тип. Р Голике, 1896.

Szakirodalom

BEAUVOIS

1987   BEAUVOIS, Daniel: *Polacy na Ukrainie 1831–1863. Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie*. Paryż, Instytut Literacki, 1987.

BRUS-KACZYŃSKA-ŚLIWOWSKA

1992   BRUS, Anna – KACZYŃSKA, Elżbieta – ŚLIWOWSKA, Wiktoria: *Zestanie i katonga na Syberii w dziejach Polaków 1815–1914*. Warszawa, Naukowe PWN, 1992.

CABAN

2002   CABAN, Wiesław: Pobór rekruta z Królestwa Polskiego do armii carskiej po upadku powstania styczniowego. In: *Unifikacja za wszelką cenę. Sprawy polskie w polityce rosyjskiej na przelomie XIX i XX wieku. Studia i materiały*. Red.: SZWARC, Andrzej – WIECZORKIEWICZA, Paweł. Warszawa, DiG, 2002. 33–40.

2006 CABAN, Wiesław: Bronisława Zaleskiego projekt rozbioru Imperium Rosyjskiego. In: *Rosja i Europa Wschodnia: „imperiolgia” stosowana*. Red.: NOWAK, Andrzej. Kraków, Arcana, 2006. 188–196.

FISHER

1970 FISHER, Alan W.: *The Russian Annexation of the Crimea, 1772–1783*. Cambridge, Cambridge University Press, 1970.

GŁĘBOCKI

2006 GŁĘBOCKI, Henryk: Polska a uniwersalna misja Imperium Rosyjskiego w myśli Fiodora Tiutczewa. In: GŁĘBOCKI, Henryk: *Kresy Imperium. Szkice i materiały do dziejów polityki Rosji wobec jej peryferii (XVIII–XXI)*. Kraków, Arcana, 2006.

GLUCK

2001 GLUCK, Christoph Willibald: *Iphigénieen Tauride*. Libretto: GUILLARD, Nicolas-François. Hamburg, Archiv Produktion, 2001.

GUMB

2008 GUMB, Christoph: Die Festung. Repräsentation von Herrschaft und die Präsenz der Gewalt, Warschau (1904–1906). In: *Imperiale Herrschaft in der Provinz. Repräsentationen politischer Macht im späten Zarenreich*. Hrsg.: BABEROWSKI, Jörg – FEEST, David – GUMB, Christoph. Frankfurt am Main, Campus Verlag, 2008. 271–302.

MÜNKLER

2007 MÜNKLER, Herfried: *Empires: The Logic of World Domination from Ancient Rome to the United States*, Cambridge, Polity Press, 2007.

NOLDE

1952 NOLDE, Boris: *La formation de l'Empire Russe, volume 2*. Paris, Institut d'études slaves, 1952.

NOWAK

1998 NOWAK, Andrzej: Generała Bibikowa walka z „nierozsądną narodowością polską”. In: Uó.: *Polacy, Rosjanie i biesy. Studia i szkice historyczne z XIX i XX wieku*. Kraków, Arcana, 1998. 25–44.

1999 NOWAK, Andrzej: Jak rozbić Rosyjskie Imperium (Adam Jerzy Czartoryski, 1831–1848). In: Uó.: *Jak rozbić Rosyjskie Imperium? Idee polskiej polityki wschodniej (1733–1921)*. Kraków, Arcana, 1999. 81–162.

2007a NOWAK, Andrzej: *Historia politycznych tradycji*. Kraków, Arcana, 2007.

2007b NOWAK, Andrzej: Liberalne Imperium. Rosyjskie idee (1907, 2007). In: Uó: *Historie politycznych tradycji*. Kraków, Arcana, 2007. 292–300.

2007c NOWAK, Andrzej: Inteligent polski w oczach rosyjskiego: uwagi Wasilija Rozanowa. In: Uó: *Historie politycznych tradycji*. Kraków, Arcana, 2007. 134–146.

2008 NOWAK, Andrzej: Poligony imperialnej polityki między Barem, Krymem, Kaukazem i kazachskim stepem. *Arcana*, 84. (2008) 6. sz. 89–112.

Polski słownik biograficzny

1992 *Polski słownik biograficzny*. T. 34. *Rząsniicki Adolf – Rzewuski Tadeusz*. Red.: ROSTWOROWSKI, Emanuel – MARKIEWICZ, Henryk. Wrocław – Warszawa – Kraków, Zakład Narodowymim. Ossolińskich–Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1992.

RICOEUR

2007 RICOEUR, Paul: *Pamięć, historia, zapomnienie*. Kraków, Universitas, 2007.

SKOK

1974 SKOK, Henryk: *Polacy nad Bajkałem 1863–1883*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo, 1974.

ŚLIWOWSKA

1991 ŚLIWOWSKA, Wiktoria: Księdza Jana droga do Polski. *Przegląd Wschodni*, 1. (1991) 1. sz. 169–175.

1997 ŚLIWOWSKA, Wiktoria: Żywoty niepokornych. Konarszczyk Gasper Maszkowski z powiatu starokonstantynowskiego na Wołyniu. *Przegląd Wschodni*, 4. (1997) 4. sz. 749–768.

SQUIRE

1967 SQUIRE, P. S.: The Metternich–Benckendorff Letters 1835–1842. *The Slavonic and East European Review*, 45. (1967) 105. sz. 368–390.

SZCZERBATOW

1900 SZCZERBATOW, Ks.: *Rządy księcia Paskiewicza w Królestwie Polskim (1832–1847)*. Warszawa, Jan Fiszer, 1900.

WOLFF

2003 WOLFF, Larry: *Изобретая Восточную Европу: Карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения*. Москва, Издательство, 2003.

ZĄBEK

1998 ZĄBEK, Wiesław Leszek: Cytadela Warszawska – prawdy i fikcje. *Niepodległość i Pamięć*, 5. (1998) 3. sz. 17–25.

БОЧАРОВ

2001 БОЧАРОВ, В. В.: Антропология насилия. In: *Антропология насилия*. ред.: Бочаров, В. В. – Тишков, В. А. – Ботяков, Ю.М. Санкт-Петербург, Наука, 2001. 497–532.

ГОРИЗОНТОВ

1999 ГОРИЗОНТОВ, Л. Е.: *Парадоксы имперской политики: Поляки в России и русские в Польше*. Москва, Индрик, 1999.

ДОЛБИЛОВ–МИЛЛЕР

2006 *Западные окраины Российской империи*. Ред.: Долбилов, Михаил Дмитриевич – Миллер, Алексей Ильич. Москва, Новое литературное обозрение, 2006.

ЕЛИСЕЕВА

2006 ЕЛИСЕЕВА, Ольга Игоревна: *Григорий Потемкин*. Москва, Молодая гвардия, 2006.

ЗАХАРОВА–МИРОНЕНКО

2008 *Переписка цесаревича Александра Николаевича с императором Николаем I, 1838–1839*. Ред.: ЗАХАРОВА, Лариса Георгиевна – МИРОНЕНКО, С. В. Москва, РОССПЭН, 2008.

Зорин

- 2001 Зорин, Андрей: *Кормя двуглавого орла... Русская литература и государственная идеология в последней трети XVIII – пер-вой трети XIX века*. Москва, Новое литературное обозрение, 2001.

Литвинов–Литвинова

- 2003 Литвинов, Николай – Литвинова, Анастасия: Антигосударственный террор в Российской империи. *Новый Мир*, 11. (2003) 11. sz. 124–153.

Лотман

- 1981 Лотман, Юрий: „Договор” и „вручение себя” как архетипические модели культуры. In: *Проблемы литературной типологии и исторической преемственности. Труды по русской и славянской филологии. XXXII: Литературоведение*. Отв. ред.: Лотман, Юрий. Тарту, Тартуский государственный университет, 1981. 3–16.

Сергеев

- 2004 *Русский национализм и империализм начала XX века*. ред.: Сергеев, С. М. Москва, к. н., 2004.

Сидорова–Щербакова

- 2006 „Россия под надзором” *Отчеты III отделения 1827–1869*. Составители: Сидорова, М. В – Щербакова, Е. И. Москва, Рос. фонд культуры: Российский Архив, 2006.

Успенский

- 2004 Успенский, Борис: Андреевич: Николай I и польский язык (Языковая политика Российской империи в отношении Царства Польского: вопросы графики и орфографии) In: Уб.: *Историко-филологические очерки*. Москва, Языки славянской культуры, 2004. 123–155.

Ilja Kalinyin

Beszéljenek az elnyomottak!

A szovjet kulturális forradalom posztkoloniális perspektívában¹

Az 1990-es évek második felétől kezdve jelentős érdeklődés mutatkozott a „szovjet szubjektivitás”, valamint a kialakulása hátterében rejlő diszkurzív mechanizmusok iránt a nyugati (elsősorban amerikai) szlavisztikában.² Ez az érdeklődés annak a sajátos kutatói optikának volt köszönhető, melyen keresztül úgy is olvashatóvá vált a szovjet kísérlet, mint a különféle műfajú diskurzusok (a pártkongresszusok határozataitól kezdve a hétköznapi emberek személyes naplójáig) kölcsönhatásának összetett, ám belülről egységes tere. E diskurzusok performatív hatása az új típusú tudat és öntudat megformálódására irányult. Az új kutatási irányzat úttörői J. Hellbeck és I. Halfin történészek voltak, akik olyan műfajokat kezdtek vizsgálni, amelyek közvetlen kapcsolatban állnak a „saját én” kialakulásával: a naplót és az önéletrajzot.³ Munkájuk konceptuális kereteit az 1920–1930-as évek politikai és szociokulturális folyamatainak tanulmányozása alkotta (ahogy az irányzatot követő más kutatókét is). Úgy közelítették meg ezeket a folyamatokat, mint az „öntudatos szovjet állampolgár” megformálódására irányuló jellegzetes, modern szubjektumképző gyakorlatokat, melyek egyben szabadon és intenzíven munkálkodtak az új szocialista haza felvirágoztatásán is. A szubjektumképzés praxisába tartoztak „az osztályidegen elemek ’átformálását’ szolgáló [...] politikai agitáció mellett a művelődéspolitikai és az átnevelésre vonatkozó rendelkezések”,⁴ továbbá az életrajzi önmegfigyelésen és önleírason alapuló, és az új szocialista rezsimhez való odatarozás megteremtését célzó önálló bensőséges írásgyakorlat, amely a diskurzusban való részvétel útján kötötte össze a „saját én” kialakítását az új ideológiai realitás létrejöttével.⁵

¹ Угнетенные должны говорить (массовый призыв в литературу и формирование советского субъекта, 1920-е – начало 1930-х годов) In: Там, внутри. *Практики внутренней колонизации в культурной истории России: сборник статей*. Под ред.: Эткинда, А. – Уфельманна, Д. – Кукулина, И. Москва, Новое литературное обозрение, 2012. 587–664.

² Erről lásd NAIMAN, 2001; ЭТКИНД, 2007.

³ Lásd elsősorban HELLBECK, 1996; HELLBECK, 2000a; HELLBECK, 2000b; HELLBECK, 2006; HALFIN, 1997; HALFIN, 2003. Lásd még: ХЕЛЛБЕК, 2010, valamint a következőket: ГЕРАСИМОВ-ГЛЕБОВ-КАПЛУНОВСКИЙ–МОГИЛЬНЕР–СЕМЕНОВ, 2002; МОГИЛЬНЕР, 2002.

⁴ HELLBECK, 2001. 342.

⁵ Az „önátformálás” mechanizmusáról és korlátairól lásd: HELLBECK, 2006.

A szubjektumképzés azonban, amely a hivatalos diskurzus egyik vagy másik műfajának elsajátításán keresztül valósulhatott meg, a nyelv kérdését is fölveti – azét a nyelvét, amelyen keresztül végbemegy a szubjektummá válás. Pontosabban szólva azt a kérdést veti fel, hogy kihez tartozik ez a nyelv, és mennyire áttetsző a beszélő számára.⁶ A korai szovjet szubjektivitás leírásában ezért nem kevésbé jelentős mozzanattá kell válnia a beszédet, s vele együtt a szubjektivitást elsajátító *individuum*, valamint a beszédet társadalmi jelentőséggel felruházó *nyelv* közti szakadás konceptualizálásának. Nem elég egyszerűen rámutatni az „önprofilozás” (*self-fashioning*)⁷ diszkurzív és viselkedésbeli gyakorlatainak intenzitására és gyakoriságára az 1920–1930-as évek szovjet társadalmában, ezzel demonstrálva a propaganda hivatalos diskurzusainak és a privát taktikáknak a szerkezeti homogenitását az „én” megformálásában, mert így megkerüljük vagy figyelmen kívül hagyjuk az elnyomás és a kényszer kérdését. Az „én” megkonstruálását (a szubjektumképzés folyamatát) nemcsak abból kiindulva kell leírni, hogy *ki* ennek a folyamatnak a legfőbb instanciája (az individuum, az állam ideológiai apparátusai vagy elnyomó szervei),⁸ hanem azt is meg kell vizsgálni, hogy *mely* diszkurzív anyagon megy végbe, és *hogyan* szerveződik a diskurzus tere, melynek belsejében az „én” szabadon formálódik meg.

A saját „én” megkonstruálásának szabad, ugyanakkor belülről tudatosított gyakorlata még élesebben veti fel a diskurzus rejtett hatalmának kérdését – azét a diskurzusét, amelybe involválódva végbemegy a szubjektummá válás. Ez ugyanis nem azonos a külső politikai kényszerrel. Mindennél ékebben mutatja meg ezt a szovjet szubjektum megformálódásának történelmi példája, mivel a folyamatba involválódott individuum maga is a létező hatalom legitim forrásaként határozta meg önmagát. Eközben a munkások és parasztok társadalmi felszabadítása nem a teljes jogú politikai képviselőjük megteremtéséhez vezetett,⁹ hanem ahhoz a lehetőséghez, sőt, az állam által kezdeményezett kényszerhez, hogy önmagukat képviseljék, s olyan politikai szubjektumokká váljanak a munkások, akik a „tömegek eleven alkotását”¹⁰ különféle diszkurzív formákon keresztül elsajátítva hozzák létre saját identitásukat. De bármilyen formát öltön is ez a tömeges alkotás, mindenképpen beleütközött az artikuláció problémájába: az artikuláció során az önmegformálás és önkifejezés újonnan megnyílt lehetőségei felé irányuló ösztönös törekvés a – tömegek számára korábban elérhetetlen – diskurzus rendjével találkozott.

⁶ HELLBECK, 2001. 358.

⁷ Ezeket a gyakorlatokat vizsgálja *Renaissance Self-Fashioning: From More to Shakespeare* című könyvében Stephen Greenblatt. (GREENBLATT, 1980.) A *self-fashioning* szovjet gyakorlatának eszmei és temporális iránya részben egybeesett a reneszánsz gyakorlattal, amennyiben hasonlóan a múlt meghaladásának szükségszerűségére helyezte a hangsúlyt. Vö.: „Bizonyos fokig (fizikai értelemben) mi még a múlt emberei vagyunk, a múlt összes hibáival együtt, és hatalmas a munka, amit el kell végeznünk magunkon. Nekünk kell elvégezni ezt a munkát mind önmagunkon, mind azokon, akik hozzánk jönnek.” ЯРОСЛАВСКОГО, 1929. 10.

⁸ Lásd ALTHUSSER, 1970; ALTHUSSER, 1976. 67–125.

⁹ Mivel a szovjetek hatalma gyakorlatilag már a kezdet kezdetén átkerült a párthoz, a szovjetek, s lényegében maga a bolsevik párt is csupán a pártapparátus diktatúrájának dekorációjaként szolgált.

¹⁰ Vö.: „A tömegek eleven alkotása – ez az új társadalmiság alapvető tényezője. [...] A szocializmust nem a felülről adott ukázok hozzák létre. Szellemével ellenkezik a kincstári-bürokratikus automatizmus; az eleven, alkotó szocializmus maguknak a néptömegeknek az alkotása.” V. I. Lenin jegyzőkönyv szerint rögzített válasza, melyet a baloldali eszerek interpellációjára adott a ÖKVB 1917. november 4(17)-i ülésén. (ЛЕНИН, 1974. 57.)

Ezen a ponton keresztezik egymást az 1920-as évek kulturális forradalma által generált problémák, az *individuum és a diskurzus találkozásának* problémái a 20. század második felének történeti folyamatai által életre hívott posztstrukturalista elmélettel, s mindazokkal az elméleti vitákkal, melyek az 1968-as évet követően kerültek előtérbe. Nem csupán arról van szó, hogy az európai értelmiség tudatosan appercipálta a korai szovjet teóriák örökségét, hanem arról is, hogy hasonló intellektuális reakciókat adtak a társadalmi változásokra – az 1917-es forradalomra, a II. világháborút követő antikolonialista mozgalmakra, valamint az 1968-as eseményekre. A különbség ugyanakkor leginkább abban van, hogy míg az európai értelmiséget az 1960-as, 1980-as években foglalkoztató kérdések mindenekelőtt leíró-kritikai jellegűek voltak, a '20-as évek szovjet teoretikusai azt feltételezték, hogy új társadalmi gyakorlatot hoznak létre, ami megkövetelte konkrét normatív procedúrák kidolgozását is.

1968 után a diskurzus rendjének szabályozó mechanizmusa került az elméleti viták középpontjába, melyet Michel Foucault vetett fel; a diskurzusnak arról a szabályozó mechanizmusáról van szó, melynek hatása nem csupán a közlemény szerkezetére, hanem magára a beszélőre is kiterjed. Az optika Foucault általi megváltoztatása lehetővé tette, hogy ne csupán a hatalom médiumát lássák a diskurzusban, hanem magát a hatalmat, mely képes identitást teremteni mindazok számára, akik használják vagy hozzáférhetnek a diskurzushoz.¹¹ A diskurzus hatalmának felismerése tette lehetővé Foucault számára, hogy felülvizsgálja az individuumról mint a beszéd ontológiai forrásáról, „*az írás helyét eredendően meghatározó kreatív őserőről*” vallott hagyományos elképzeléseket, és csupán úgy tekintsen az egyedi beszélőre, mint a megnyilatkozás funkciójára, mely a megnyilatkozás grammatikai egységét, koncepcionális és stilisztikai összefüggését hivatott biztosítani. A szerző – avagy Foucault terminológiájában a „szerző-funkció” – úgy határozódik meg, mint a diskurzus szabályozásának fordított effektusa: „...*mindaz, amit az individuumban szerző névvel jelölünk [...], nem más, mint annak az átdolgozásnak a projekciója, melynek a szöveket alávetik...*”¹²

Foucault-val egy időben (bár némiképp más perspektívából kiindulva) hasonló elméleti elmozdulást hajtott végre Louis Althusser a szubjektum és az ideológia közti strukturális viszony leírásával. Althusser kettős konstruálódási folyamatként határozza meg ezt a viszonyt: hangsúlyozza a szubjektum kategóriájának szerepét az ideológiai megkonstruálásában, de éppen azért, mert az ideológia alapvető funkciója „*konkrét individuumok és szubjektumok*” konstruálása.¹³

A posztkolonialis perspektíva új hangsúlyokat vitt a problematika kidolgozásába. A szubjektum kialakulásának dialektikája, mely az individuum és a diskurzus között bontakozott ki, egy további elidegenítő dimenziót kapott. Ennek az új dimenzióknak a felfedezése abban a felismerésében nyilvánult meg, hogy elvi szakadék tátong az individuum, valamint a diskurzus között, amelyen keresztül, s amelyben az

¹¹ Vö. FOUCAULT, 1998.

¹² „*A kérdés inkább a következő: hogyan, milyen feltételek és formák között lép fel ez a szubjektumnak nevezett valami a diskurzus rendjében? Milyen pozíciót tölthet be, milyen funkciókat láthat el, s milyen szabályoknak engedelmeskedik a különféle típusú diskurzusokban? Röviden: a szubjektumot meg kell fosztanunk kreatív, őseredeti szerepétől, és a diskurzus változó, komplex függvényeként kell elemeznünk.*” Vö. FOUCAULT, 2000a. 137.

¹³ АЛЪТЮССЕР, 1970. 47.

individuum szubjektummá válása végbemegy. Más szóval a szubjektumképzés problémája nem csupán abban érhető tetten, hogy a folyamatban szerepet játszó diskurzus eredendően nem az individuum saját nyelve. Az igazi problémát az jelenti, hogy amikor a korábban alárendelt helyzetben lévők – alárendeltségük formájától függetlenül – szubjektummá válnak, a diskurzus, mely immár hozzáférhetővé vált számukra, továbbra is a korábbi hierarchikus struktúrákat hordozza. Oroszországban például a '20-as évek forradalmi diskurzusa, amely a múlttal való szakításra épült, viszonylag gyorsan beleütközött a kulturális örökség problémájába, amikor „a múltat ledobjuk a Jelenkor Gőzhajójáról” jelszavát a „tanuljunk a klasszikusoktól” felhívásra cserélték. Az eredmény: nem csupán a korábbi diszkurzív formákat élesztették újjá, hanem a mögöttük meghúzódó alá- és fölérendeltségi viszonyokat is. Viktor Sklovszkij, az orosz formalizmus egyik vezéralakja, a Baloldali Művészfront (a LEF)¹⁴ egyik képviselője a rá jellemző szellemességgel mutatott rá a kulturális örökség negatívumára: „A hatalmas orosz irodalom nagy csapás a modern kor számára.”¹⁵

A posztkoloniális kutatások számára ezért alapvető kérdéssé vált, hogy egyáltalán „képesek-e beszélni az elnyomottak?” Ismert tanulmányában ezt a kérdést tette fel és problematizálta radikálisan Gayatri Chakravorty Spivak.¹⁶ A felvetés elméleti alapját Karl Marx *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája* című fragmentuma képezte, melyben Marx a kollektív osztályszubjektivitás hiányával indokolta a mindenfajta közvetítéstől független önreprezentációra való képtelenséget:

„Amennyiben a parcellás parasztok között csak helyi összefüggés van és érdekeik azonosága nem teremt közöttük közösséget, nemzeti kapcsolatot és politikai szervezetet – annyiban nem képeznek osztályt. Képtelenek ezért arra, hogy osztályérdekeiket a saját nevükben akár egy parlament által, akár egy konvent által érvényre juttassák. Nem tudják önmagukat képviselni, képviseletre szorulnak.”¹⁷

A Marx által megfogalmazott probléma azonban mélyebb a politikai képviselet kérdésénél. Legalábbis Spivak interpretációjának köszönhetően mélyebbé vált.

A posztkolonialista szempontú meghatározáshoz a közvetlen ösztönzést Michel Foucault és Gilles Deleuze beszélgetésének szövege adta 1972-ből.¹⁸ Spivak szisztematikus kritikának veti alá azt a módot, ahogyan a két szerző a szubjektivitást tárgyalja. Foucault és Deleuze fő tézise, hogy a harc konkrét tapasztalata, melyre a tömegek szert tettek, sokkal inkább lehetővé teszi számukra, hogy felismerjék saját helyzetüket, mint amennyire – helyettük – az értelmiségiek valaha is képesek lennének; mi több, sokkal jobban tudják artikulálni is a saját helyzetüket.¹⁹ A francia teoretikusok privilegizált értéket tulajdonítanak az elnyomott szubjektum figurájának, mintha ez a szubjektum attól, hogy involválódott a termelőfolyamatokba, meg

¹⁴ [Lévíj Front – Baloldali Front, 1922 és 1928 között működő művészeti társaság – A fordító.]

¹⁵ ШКЛОВСКИЙ, (1926). 79.

¹⁶ SPIVAK, 1988. A továbbiakban az alábbi kiadás alapján idézem: СПИВАК, 2001; Lásd továbbá FOUCAULT, 2000b.

СПИВАК, 2001. 657.

¹⁷ MARX, 1975. 153–154.

¹⁸ FOUCAULT, 2000b. 241–249.

¹⁹ Uo., 243.

tudná teremteni a feltételeket ahhoz, hogy önmaga, a saját nevében beszéljen (azaz megkerülje nem csupán a burzsoáziát, de a baloldali értelmiséget, sőt, bizonyos értelemben magát a diskurzust is). Deleuze úgy fogalmazza meg ezt a helyzetet, hogy „*nincs többé képviselet* [még hozzá a „*reprezentáció*” szimbolikus értelmében sem, mivel Deleuze kijátssza a fogalom mindkét értelmét. – I. K.] – *csupán cselekvés van.*”²⁰

Az értelmiségiek feladata e feltételek megteremtésének folyamatában annyi, hogy elhatárolódnak az elmélettől mint az idegen tapasztalat totalizáló képviseletétől, és egyfajta „*instrumentális elmélet*” felé közelítenek, melynek előállítására magába a gyakorlatba íródik bele, éppúgy, mint a dolgozók fizikai munkája. Foucault és Deleuze szerint ez az instrumentális elmélet hivatott arra, hogy megszüntesse az elmélet és a gyakorlat közti elvi kettészakítottságot, miután az elmélet eme új típusa a hatalom minden – a „*tudás*”, az „*igazság*” és a „*diskurzus*” rendszereiben manifesztálódó – fajtája elleni harc eszközévé vált.²¹

Spivak különböző irányokból fejt ki ennek az álláspontnak a kritikáját. Először is, szerinte Foucault és Deleuze nem veszi figyelembe az ideológia szerepét a társadalmi termelőviszonyok előállításának rendszerében. Másodszor, a konkrét tapasztalat („*mindaz, ami valóságosan végbemegy*” – mondja Deleuze) axiómaszerű előtérbe állítása ellehetetleníti alternatív ideológiák kidolgozását, ami kizárja annak a lehetőségét, hogy elméleti szempontból vizsgálják meg a munka elosztását tekintve a világban létező hegemoniát. Mindez újra, sokadszorra rögzíti az „*első*” és a „*harmadik*” világ közti különbséget. S végül, a legfontosabb: túlságosan felületes és elhamarkodott „*szembeállítani egymással az absztrakt, 'tisztá' elméletet a konkrét, 'alkalmazott' elmélettel*” oly módon, ahogyan az a beszélgetésben szerepel.²² Ez utóbbi szemrehányás azon alapul, hogy – Spivak szerint – nincs eléggé világosan megkülönböztetve a „*reprezentáció*” fogalmának két értelme és két perspektívája. A továbbiakban elsősorban épp ez lesz az érdekes számunkra.

A szociális elnyomás terének kritikáját kifejtve Spivak rámutat arra, hogy a probléma nem csupán az, hogy az elnyomottak csak a politikai reprezentáción (a parlamenti képviseleten) keresztül képesek beszélni, hanem az is problémát jelent, hogy az elnyomottak „*saját beszéde*” a szimbolikus reprezentáció építményére támaszkodik, azaz egy idegen nyelv diszkurzív közvetítésén alapul. E korlátozás miatt van fundamentális szakadék az elnyomottakat (legyenek bár munkások vagy a harmadik világ képviselői) az „*önmagukért felszólalás és cselekvés*” képességével felruházó társadalmi elmélet (Foucault és Deleuze álláspontja), valamint a közvetlen társadalmi gyakorlat között. Ahhoz ugyanis, hogy az elnyomottak osztályjellegű szubjektivitásra és stabil szimbolikus pozícióra tegyenek szert, részesévé kell válniuk az uralkodó diszkurzív rezsimeknek.

A nyelv és az uralom közti viszony logikájából fakad, hogy az elnyomottak nem csupán a nyilvános képviselet jogától, hanem saját nyelvüktől is meg vannak fosztva, amely lehetővé tenné, hogy a valóságban is éljenek a politikai harcok eredményeként kivívott jogaikkal. Az uralkodó diskurzus (az urak diskurzusa) rendjébe való bevonódásuk, valamint a szociális kommunikáció kialakult csatornáiba való

²⁰ FOUCAULT, 2000b. 242.

²¹ Uo., 244.

²² SPIVAK, 1988.

bekapcsolódásuk így nem az elnyomottak felszabadításához vezet, hanem egy újabb, immár szimbolikus alárendeltséghez: az elnyomottak alárendelődnek az idegen nyelv szabályainak, valamint mindazoknak az uralmi-elnyomó viszonyoknak, melyek az idegen diskurzus szabályrendszerében őrződtek meg.²³

A fentiekben körvonalazott diszkurzív csapda lényege, hogy a társadalmi, nemzeti vagy kulturális elnyomástól való megszabadulás útjára lépve az elnyomottak alárendelődnek a diskurzus rendjének, mely fölött ők maguk nem rendelkeznek hegemóniával. Az elnyomottak kilépése a történelem színpadára egybeesik szubjektummá válásuk folyamatával: ez pedig azt jelenti, hogy az elnyomottak bevonódnak a *már létező* reprezentációs rendbe – olyan rendbe, mely az uralom és az elnyomás (diskurzus vagy ideológia) korábban létező rendszerének újratermelése révén nyilvánítja ki önmagát.

Spivaknak ezt a diszkurzív szkepszisét számos alkalommal bírálták (elsősorban marxista nézőpontból), mondván, hogy jobban érdeklí a diszkurzív hegemónia, mint a társadalmi elnyomás valóságos körülményei.²⁴ A mi esetünkben azonban, amikor a reprezentáció problémája egy szociális, politikai és gazdasági felszabadulás utáni posztforradalmi szituációban merül fel, figyelmen kívül hagyhatjuk ezeket a bírálókat. Sőt, a „győzedelmes proletariátus” beszéd-szubjektívációjának jellegzetessége, a diszkurzív és politikai erőszak újonnan jelentkező hatásai, továbbá a „régirezsim” domináns nyelvi kategóriájának átörökítése arról tanúskodik, hogy a kulturális hegemónia problémája az elnyomottak felülkerekedése után is megőrzi aktualitását.

Ennek az elemző perspektívának a kulturális forradalom módszereiről és útjairól folytatott viták történeti anyagára történő alkalmazása (mely kulturális forradalmat a győztes proletariátusnak azért kell véghez vinnie, hogy megszilárdítsa Október társadalmi vívmányait) annyiban aktuális, amennyiben, mint említettem, a kulturális forradalom szovjet teoretikusai és ügynökei sok tekintetben hasonló problémákkal szembesültek, mint amilyenek később, az 1970–1980-as években folytatott intellektuális vitákban is megjelentek. A korai szovjet teoretikusok által folytatott viták és a posztstrukturalista elméletek közti különbség elsősorban az eltérő modalitásban vagy gyakorlati keretekben ragadható meg: míg az első esetben a normativitás, a másodikban a kritikai megközelítés bizonyult meghatározónak.

Michel Foucault például egy speciális kritikai nézőpontot dolgoz ki, mely lehetővé teszi, hogy a modern liberális rezsim mögött láthatóvá váljanak a diszciplináris hatalom és a diszkurzív kényszerítés szimbolikus formái. A Foucault által feltárt tudás-hatalom archeológiája a szovjet társadalom építésének szituációjában normatív és normalizáló diskurzusokban került a felszínre, és közvetlenül az új szubjektum – diszciplináris és diszkurzív úton történő – létrehozását célozta meg. Míg Foucault a diskurzus szabályozó mechanizmusainak a feltárásán dolgozott, az 1920-as évek kulturális politikája létrehozta az előíró diskurzust mint olyat, amelynek performatív hatalma mind az írás, mind az írás szubjektuma szintjén az új rendet tematizálja. Ha az első esetben a diskurzus hatalmának analitikus feltárásával van dolgunk, a második esetben annak nyílt demonstrációjával. A rejtett és a nyílt helyet cserél. Míg Foucault azt mutatja meg, hogyan érvényesíti a diskurzus a szubjektumot szabályozó

²³ СПИВАК, 2001. 657.

²⁴ Lásd például: LAZARUS, 1994. 197–220.

láthatatlan hatalmát, a '20-as évek teoretikusai a diskurzust tudatosan a tömegek felvilágosítására és ideológiai rendszabályozására igyekeztek felhasználni.

A szubjektumtermelés Foucault által leírt – a burzsoá (kapitalista) rezsimre jellemző – módjának antitéziseként a szovjet diskurzus nyíltan tematizálta a diskurzus rejtett formáit, vagyis a gyakorlatban végrehajtotta mindazt, amit később, elméleti szinten, a posztstrukturalista kritika tesz, amikor leleplezi a diskurzus, a tudás és a hatalom közti összefüggéseket.

Még egy módszertani kérdés maradt, amelyről szót kell ejtenünk ahhoz, hogy meg tudjuk alapozni a posztkoloniális elemző perspektívának a '20-as évek kulturális politikájára való korrekt alkalmazását – ez pedig a kolonizáló hatás instanciájának a kérdése. A Spivak által kijelölt keretek elvben megengedik, hogy optikáját kiszélesítve ne csak a koloniális politika és – a világ munkamegosztásában lecsapódó – következményeinek klasszikus eseteire alkalmazzuk ezt a megközelítést, hanem a kulturális hegemonia más formáira is. Többek között a hegemonia azon formáira, melyek nem pusztán az uralom elnyomó intézményein keresztül szilárdítják meg hatalmukat, hanem ugyanígy a felvilágosítás és a modernizáció kulturális gyakorlatán keresztül.

A nacionalizmus Ernest Gellner által javasolt elmélete szerint az agrártársadalmakat az elit és a nép között húzódó kulturális (nyelvi, etnikai, vallási stb.) különbségek szövik át, míg az ipari társadalmak egy közös nemzeti kultúra létrehozásával reagálnak a kiéleződő társadalmi- és osztálykülönbségekre.²⁵ A bolsevik forradalom a különbségek mindkét típusát fel kívánta számolni, azaz egyszerre próbálta megszüntetni az (orosz gazdaság agrárjellege miatt még létező) osztály- és kulturális különbségeket. A proletariátus győzelmének, mely eltörölte az osztálykülönbségeket, az új „proletár kultúrában” kellett gyökereznie. Csak az volt a probléma, hogy maga a proletariátus (a parasztságról nem is beszélve), képtelen volt külső segítség nélkül a kulturális építkezés önálló szubjektumává válni. Ezt a szerepet a forradalmi elitnek kellett magára vállalnia.

Az elit képviselői előtt álló feladat nem korlátozódott pusztán arra, hogy kidolgozzák azokat a mechanizmusokat, melyek az új kultúra tudatos építőjévé alakítják át a győztes proletariátust. A feladat végrehajtása ugyanis beleütközött a korábbi nemzeti kultúra örökségének problémájába (amit a forradalmi elit tagjai társadalmilag idegen kultúráként fogtak fel). Akárhogy is, de az új társadalom kialakítása, a korábbiakhoz hasonlóan új nemzet kialakítását követelte meg, és újra aktualitást tett a társadalmi különbségektől a kulturális különbségek felé tartó átmenet újradefiniálásának szükségességét, e különbségek paramétereinek leírását, s végül a különbségek megszüntetésére irányuló mechanizmusok kidolgozását.

A belső kolonizáció Alekszandr Etkind által kidolgozott kulturális modellje,²⁶ melynek értelmében a külső és a belső, a kolonizáló és a kolonizálandó közti határok állandóan keresztezik egymást, egymásra rétegződnek, valószínűleg nem csupán az Orosz Birodalom történelmére alkalmazható, hanem a posztforradalmi korszakra is. Míg az első esetben a belső kolonizáció „a nemzet kialakításával ért fel”,²⁷ a második

²⁵ GELLNER, 1988; GELLNER, 1983.

²⁶ ETKIND, 2011.

²⁷ ЭТКИНД, 2001. 69.

esetben ez lett az új szocialista társadalom felépítésének módja. A belső kolonizáció perspektívája nem csupán a korai szovjet periódus teoretikus leírásának retrospektív szintjén bizonyul produktív szempontnak, hanem aktuális az 1910–1920-as évek vitáit illetően is. E vitáknak szükségszerűen ki kellett robbanniuk a város és a falu közti új viszonyok kialakulásával kapcsolatban.

Az a kérdés, hogyan viszonyuljanak a faluhoz – úgy, mint a radikális gazdasági és kulturális modernizáció kolonizációs objektumához, vagy mint az új élet építésének önálló szubjektumához – fontos mozzanatnak bizonyult a bolsevik párt jobb- és bal-szárnya közti eltérő álláspontok kialakulásában. Például a koloniális perspektívával való érdekes egybeesés bukkan fel Nyikolaj Buharin 1925-ben írt cikkében, a „baloldali ellenzék” egyik vezetőjével, Jevgenyij Preobrazsenszkijel folytatott vitában. Preobrazsenszkij²⁸ azt ajánlotta, hogy a technikailag lehetséges maximumig emeljék fel a falunak szánt ipari termékek árát, hogy így tegyenek szert anyagi eszközökre az ipari felemelkedéshez. Buharin kritizálja ezt a javaslatot, és rámutat, hogy amennyiben megvalósítják ezt a tervet, voltaképp a kolóniáknak a metropólium általi gazdasági kizsákmányolását élesztik újjá az új viszonyok között, vagyis a proletariátus és a parasztság közötti munkamegosztásban.²⁹ Ennek a buharini pozíciónak az átfogalmazása bukkan fel G. Zinovjev cikkében,³⁰ ahol szó szerint előkerül a belső kolonizáció fogalma, melyet Zinovjev Lenin korai munkáiból³¹ ismert:

„Ha úgy akarjuk felemelni a nagyiparunkat, hogy közben jóformán belső »kolóniaként« tekintünk a parasztságunkra [...], az minden lesz, csak nem bolsevizmus. Az ember azzal büszkélkedik, hogy nincs 'paraszti elhajlása'. Úgymond 'kolonizálni' fogja a parasztságot, a valóságban azonban [...] tönkreteszi a nagyipar alapjait.”³²

Külön kutatás feladata lehet a posztkolonizációs elmélet kereteinek és a belső kolonizáció koncepciójának alkalmazása a forradalommal kezdődő, és csak a kollektivizáció „nagy fordulatával” véget érő politikai, gazdasági és kulturális vitákra. Jelen tanulmányban más feladatokra fogok koncentrálni, amelyek a szovjet szubjektum diszkurzív megformálódásának mechanizmusaiával kapcsolatosak. A fentiekben kijelölt elméleti kereteknek köszönhetően úgy írhatjuk meg a szovjet szubjektum kialakulásának történetét, hogy a legapróbb részletekkel is számolunk, s láthatóvá tesszük a folyamatba beíródó feszültségeket és szakadásokat is. Ezek a feszültségek az adott szituációban fölbukkanó dialektikus hatásokkal függtek össze, nevezetesen azzal a törekvéssel, hogy az új kultúra egyszerre próbál meg a modernizáció szubjektumává és objektumává is válni: miközben meghirdetik az elnyomottak kulturális felszabadításának jelszavát, mögötte valójában az elnyomottak ideológiai és diszkurzív „rendszerbeillesztésének” a szándéka áll. Továbbá a fenti analitikus modellnek a tömegek feletti diszkurzív hatalomért, az új ember felépítésének vezető

²⁸ Aki ez idő tájt a Szovjetunió Legfőbb koncessziós bizottságának elnökhelyettese és a Pénzügyi Népbizottság testületének tagja volt.

²⁹ Lásd: БУХАРИН, 1925.

³⁰ Aki az adott esetben támogatta Buharin „jobboldali” pozícióját, mivel Trockij ellenlábasa volt, s még nem állt be az „új baloldali ellenzék” soraiba (amire ugyanebben az évben, 1925-ben került sor).

³¹ ЛЕНИН, 1967. 1–609.

³² ЗИНОВЬЕВ, 1925. 25.

jogáért folytatott politikai és kulturális harc történetére való alkalmazása néhány ponton korrigálja Spivak téziseinek univerzális voltát arról, hogy „*az elnyomottak nem képesek [magukért] beszélni*” (pontosabban, hogy a beszédüket mindenképpen annak a nyelvnek a szabályain keresztül fogják értelmezni, amely elnyomatásuk eszköze), s hogy „*nem halt el*” a közvetítő reprezentáció szükségessége.³³

Az egykori elnyomottak új szubjektivitással történő felruházásának szovjet projektuma nem volt annyira monolit folyamat, mint ahogyan az több mai kutatásban megjelenik: néha úgy írják le ezt a folyamatot, mint direkt ideológiai nevelést (indoktrinációt), vagy (ami pontosabb) a hatalom által előirányzott szimbolikus – műfaji és retorikus – formákhoz való idomulást. Ha lefordítjuk a posztkoloniális elmélet terminusaira a szovjet szubjektivitás kialakulásának leírására alkalmazott nyelvet, azt mondhatjuk, hogy az volt a szubjektumképzés egyik alapvető mechanizmusa, hogy fokozott beszédaktivitásra ösztönözték a „kolonizáltakat” (egykori elnyomottakat), méghozzá nem a politikai képviselőt, hanem a diskurzus – épp a Spivak által hangsúlyozott – mélyebb síkján, a saját „én” diszkurzív reprezentációjának síkján.

A diszkurzív gyakorlatok sokaságában mutatkozott meg az, hogy megkísérelték beavatni a beszédbe a korábban „néma” proletárt, méghozzá igen széles spektrumban: Andrej Platonov alkotói munkásságától kezdve a munkás- és parasztlevelezők mozgalmáig.³⁴ Olyan szervezett kampányokban bukkan fel ez, mint az „élmunkások meghívása az irodalomba” (1920-as évek vége), vagy azok a nagy számban megjelenő irodalmi körök és stúdiók, ahol fontos része volt a „társadalmi megrendelésnek” a normatív irodalmi nyelv elsajátítása. Ezekben az esetekben arról a folyamatról van szó, amikor nem a szociális némaságba való visszazorítás révén megy végbe az alárendelés, hanem a beszédre való folyamatos ösztönzésen keresztül; nem a beszéd *jogától* való megfosztás, hanem ellenkezőleg, a szervezett formájú *beszédre kötelezés* révén. Azonban a beszédre kötelezés mechanizmusait, továbbá azt, hogy mit értenek azon, *mit* és *hogyan* köteles mondani a (társadalmi értelemben) felszabadított, ám ugyanakkor (diszkurzív értelemben) alávetett ember, azt mindenki másképp értette.

Az alábbiakban két elméleti program példáján keresztül igyekszem megvizsgálni ezt a problémát. Ezek a programok a szovjet szubjektum diszkurzív és irodalmi megformálásához kapcsolódnak: az egyik a Baloldali Front (LEF) által meghirdetett „tényirodalom”, amely saját irodalompolitikai értelmezést igyekezett adni a munkás- és parasztlevelezők (ún. *rabkor* és *szelkor*) mozgalmának (az 1920-as évek második fele), a másik az „élmunkások meghívása az irodalomba” (az 1920-as, 30-as évek fordulója), melyet a Proletár Írók Oroszországi Egyesülete, a RAPP³⁵ tett közzé.

Abból indulok ki, hogy a korai szovjet periódus irodalompolitikája – melynek középpontjában egy vita állt: különböző elképzelések versengtek arról, hogy ki,

³³ СПИВАК, 2001. 667.

³⁴ [A munkáslevelező olyan üzemi, hivatali, vállalati dolgozó, főleg nagyüzemi munkás, aki munkahelyének eseményeiről rendszeresen vagy alkalmilag levelet, tudósítást, jelentést ír valamely újságnak, rendszeres közlés végett. – A fordító]

³⁵ Irodalmi egyesülés, amely azon igyekezett, hogy a lehető legközelebb kerüljön a párthoz, és kifejezze a pártnak a proletárirodalomról vallott nézeteit (1925–1932).

milyen módon és kinek a vezetésével válhat új szovjet íróvá³⁶ – nem csak az irodalomról és „az író megformázásáról” szólt. Másképpen fogalmazva, ennek az irodalompolitikai vitának a tétje jóval több volt magánál az irodalomnál, illetve annál a kérdésnél, hogy ki lehet az irodalom előállítója. S talán épp ezzel magyarázható, hogy miután világossá vált: az erőfeszítések bizonyos fokig célt értek, már kevésbé volt szükség a hadseregben az írás és a termelés, az irodalom és a munkástömegek közti kapcsolat megőrzéséért felelős „kezdő írókra és költőkre”. Már nem volt lényeges, hogy „kirángassák” történelmi némaságukból a munkás-paraszt tömegeket, arra ösztönözve, hogy munkás- vagy parasztlevelezővé váljanak (kezdő proletár íróvá vagy parasztköltővé), mivel megszűnt ez az igény – a szubjektumképzés mögöttes álló modelljével együtt. Ezután az írók újra egy zárt és elit szakmai testület részévé váltak – ez a folyamat zajlott le a Szovjet Írók I. kongresszusának előkészítése során, s a folyamatot maga a kongresszus szentesítette.

A szimbolikus és anyagi befektetések nagyságrendje, a szervezési erőfeszítések mértéke, a folyamatba bevont emberek nagy száma meglepően hat, ha arra gondolunk, hogy itt kizárólag a szovjet irodalom és a szovjet író előállításáról volt szó (még akkor is, ha megértjük, milyen fontos szerepet játszott az irodalom az új élet felépítésében). Megszűnhet a ráfordítások és az elvégzendő feladatok közti aránytalanság, ha feltételezzük, hogy a szubjektum, mely körül a korszak irodalmi csatározásai folytak, nem a szovjet író volt, hanem a szovjet ember mint olyan. Az irodalomba való bekerülés csupán része volt a szovjet emberré formálódásnak, míg az, hogy ez a szubjektum ténylegesen íróvá váljon, nem csupán ritka, hanem meglehetősen véletlenszerű esetnek, mintegy a folyamat mellékhatásának számított. Emellett az új szovjet író figurája (aki elsősorban a proletár író és a munkáslevelező alakjában lépett elő) nem pusztán szinekdoché volt, aki az egész helyett a privilegizált részt képviselte, hanem mintakép: a szovjet szubjektum prototípusa és öntőformája.

Nyíltan beszél erről G. Zinovjev a munkáslevelezők mozgalma kapcsán: „*Ma már tökéletesen világos, hogy a munkáslevelezők, s részben a parasztlevelezők mozgalma a gyakorlati leninizmus egy kis darabja; nem csupán irodalmi, sőt nem annyira irodalmi munka, hanem a pártépítés része, az országunk kulturális felemelkedéséért folytatott munka része.*”³⁷ (Kiemelés tőlem – I. K.)

A „szovjet író megformázása” ilyen módon nemcsak az új szovjet társadalom élcsapatának előállításáról szólt, hanem általában véve gyakorlati modellként szolgált a szovjet szubjektum kialakításához. Az irodalom nem pusztán valamiféle magas kulturális értéknek számított, amely most a győztes osztály tulajdonába került. Az irodalomban nyilvánult meg a diskurzus maga, vagyis azt a szabályozott szimbolikus teret jelentette, amelybe belebocsátkozva, s amelynek uralásával az individuuum tudatos és normalizált szubjektummá vált – olyan szubjektummá, aki a hatalom számára áttetsző nyelven beszélt és gondolkodott. Ezért a korabeli kritikái vitákban gyakran háttérbe szorult ennek az irodalomnak a voltaképpeni „irodalmisága” (azaz poétikai, művészi karakterisztikuma).

³⁶ Az 1920-as évek, valamint az 1930-as évek első felének irodalompolitikáját a minket érdeklő perspektívából, vagyis a szovjet író formálódásának szempontjából, Jevgenyij Dobrenko alábbi könyvében részletesen és felettebb alaposan tárta fel: ДОбРЕНКО, 1999.

³⁷ ЗИНОВЬЕВ, 1925. 4.

Más volt itt a fontos: az, hogy az új társadalmi gyakorlat mennyiben hagy nyomot az irodalmi termelés produktumain, s hogy az új irodalmi szubjektum (a proletár-író) mennyire őrzi meg kötődését a termeléshez, miközben egyszerre kell írónak és *proletárnak* is lennie. (Vagyis megoldja-e azt a problémát, amely ötven év múltán Foucault és Deleuze számára abban a kérdésben összpontosult, vajon hogyan lehet leküzdeni a reprezentáció és a cselekvés, az elmélet és a gyakorlat közti távolságot.)

A munkáslevelezők tevékenységével kapcsolatban Nyikolaj Buharin világosan kifejezte, mi a különbség a reprezentáció grammatikája és retorikája, valamint a tömegek társadalmi életével való közvetlen kapcsolat között: „*A munkáslevelezők funkciója nem az, hogy szépen, jó stílusban írjanak, tudják, hol kell kitenni a vesszőt, vagy hogy eligazodjanak az írásjelekben. Az a feladatuk, hogy megorrontsák a tömegek hangulatát, mintegy tapogatócsápok legyenek a tömegben.*”³⁸

A munkásíró professzionális irodalmi szerzővé válásának veszélyét már az egyik első marxista művészetszociológus, Vlagyimir Fritzsche is felvetette. 1919-ben rámutatott, hogy a termeléstől való elszakadás oda vezethet, hogy az új, munkásszármaszású írók megjelenésének pozitív folyamata céhszerű, irodalmi burzsoá-értelmiségi szubjektumok születésébe fordul át, ami osztálytudatuk „újászületésének” csíráját hordozza. Lényegében ugyanarról a veszélyről van szó, amelyre Marx, majd később Spivak is rámutat: a munkásíró a munkásosztály „képviselőjévé” válik az irodalomban, éppúgy, ahogy a parlamenti demokráciában is megvannak a munkások képviselői (rendszerint a burzsoázia soraiból), akik a parlamentben védelmezik az érdekeiket. Eközben a munkások továbbra is meg vannak fosztva attól, hogy saját hangjukat hallassák: a parlamenti demokráciában mások beszélnek helyettük, míg a professzionizálódott proletárirodalom esetében a munkások helyett azok az írók beszélnek, aki az ő közegekből származnak ugyan, de már megszűntek munkások lenni, azaz elveszítették a proletariátus társadalmi-termelési gyakorlatával való kapcsolatukat.

Ennek az „újászületésnek” a veszélye nem csupán abban van, hogy a munkásíró kiválik a munkástömegekből és eltávolodik a mindennapos termelési gyakorlattól, de abban is, hogy komolyabb „diszkurzív ambíciói” lehetnek, vagyis igyekszik egyre jobban elsajátítani és uralni a „magas” irodalmi stílus normatív követelményeit.

„*A munkásköltők elszigetelődése a tömegtől és a termeléstől, s értelmiségivé (jóllehet proletár származású értelmiségivé), olyan professzionális költökké válásuk, akik egyre jobban érdeklődnek a költői technika, a mesterség iránt, meg kellett hogy könnyítse azt a folyamatot, mely során a munkásköltők a burzsoá értelmiségi költők foglyaivá váltak*”³⁹ – így összegzi Fritzsche a Proletkult⁴⁰ tevékenységét, ahol a proletariátusnak a tömegirodalomhoz való vonzódása találkozott az értelmiség felvilágosító attitűdjével, mely kész volt

³⁸ БУХАРИН, 1926. 36. A tudósításokban a diskurzus stilisztikai és grammatikai normativitását – mely elidegeníti a munkást saját, a mindennapok gyakorlata révén kialakított identitásától – teljes mértékben felváltja a munkás saját nyelve és az a joga, hogy önmagáról a saját nevében beszéljen: „*Nyugodtan publikálhatjuk a nyelvtanilag hibás, rossz nyelven megírt gyári tudósításokat is, melyek a tömegek hangulatát tükrözik, és visszautasíthatjuk a kicsiszolt, túldíszített, és minden nyelvtani szabálynak megfelelő tudósításokat, melyek nem tükrözik vissza a hangulatot.*” Uo.

³⁹ ФРИЧЕ, 1919. 110.

⁴⁰ A proletariátus öntevékeny közművelődési és irodalmi-művészeti szervezete, mely a Művelődési Népbiztonság (Narkomat) mellett működött 1917-től 1932-ig.

felelni erre a vonzalomra. Majd így folytatja: „*Ha a munkásközegből érkező költők – formáját és szellemiségét tekintve – valóban proletár költészetet akarnak teremteni, nem az értelmiség és a burzsoá múlt professzionális költői után kell menniük, hanem vissza kell térniük saját őszerejükhöz, saját közegükbe, a tömeghez, a proletariátushoz, a gyárakba és az üzemekbe.*”⁴¹ Hogyan eshetett egybe a proletárköltészet megteremtése felé tartó előrehaladás a proletárgyakorlat „őszerejéhez” való visszafordulással?

E probléma megoldásának két, szélsőségesen eltérő útját lehet megkülönböztetni. A LEF az öntudatos munkás megformázását tűzte ki célul, akinek a tudósítói munka diszkurzív praxisa révén kellett megértenie saját proletár mivoltát, tudatosítania kellett, hogy munkájával a szocializmus építésén dolgozik. A RAPP viszont jóval konkrétabb és realiztikusabb programot hirdetett meg annak érdekében, hogy az egész „irodalmat egy totálisan vezérelt szervezette” alakítsa, melyet „az új típusú írók” teljesítenek ki.⁴² Mint már említettük, nem elsősorban az új írók álltak az 1920–1930-as évek kultúrpolitikájának homlokterében, hanem az a diszkurzív beavatódási folyamat, amelyen elkerülhetetlenül át kellett mennie az irodalomba meghívott új szovjet szubjektumnak. Ám ennek a nyelvi beavatodásnak a célképzete más és más volt a különböző irodalmi csoportosulások számára. A diszkurzív „én” kialakítását célzó LEF- és RAPP-stratégia közti különbség jól kifejezhető a Roland Barthes által javasolt megkülönböztetéssel a *szervő* és a *modern író* alakja között. Barthes meghatározása szerint a *szervő* az, akinek a tevékenysége közvetlenül a szóra irányul, míg tevékenységének paradoxona abban áll, hogy ő dolgozza ki saját munkaeszközét. Az irodalom az ő számára egyszerre cél és eszköz: a „reális világ” közvetítésének célja és eszköze. Mi több, a *szervő* szavát és gondolatát az irodalom mint intézményrendszer elkerülhetetlenül elnyeli: árucikké, a közönség által fogyasztandó terméké változtatja.

A *szervő*vel szemben a *modern író* (aki a Francia Forradalommal tűnt fel a Történelem színpadán) az az ember, akinek a szó pusztá eszköz – az irodalom és az irodalmi nyelv szempontjából külsődleges cél elérésének az eszköze: „*Számára a szó egy dolgot tartalmaz, de maga nem válik dologgá.*”⁴³ Az író gondolatának azonnali szóvá válása konfliktust provokál a „gondolat feltartóztatathatlansága” és a „társadalom renyhésége” között, mivel a társadalom nem kívánja fogyasztani azt, amit az irodalom intézményrendszere nem szentesített.⁴⁴

Barthes elmékedése az írás természetéről, mely a „maga élességével és halaszthatatlanságával” igyekszik leküzdeni saját medializációját, árucikké válását, valamint az értelem-termelés és a fogyasztás általános rendszerébe való beépülését, ugyanabba a kontextusba illeszkedik, mint Foucault és Deleuze – többször említett – párbeszéde. Ezek a posztstrukturalista gondolkodók olyan pozíciót igyekeznek találni, amely lehetővé tenné az értelmiségi számára, hogy – a teoretikus elvonatkoztatás iránti jellegzetes vonzalmával együtt – legyűrje a kísértést, és kitörjön a hatalmi struktúrák diszkurzív újratermelésének korlátai közül.

⁴¹ ФРИЧЕ, 1919. 110.

⁴² ДОБРЕНКО, 1999. 329.

⁴³ БАРТ, 1960. 137.

⁴⁴ Уо.

Az 1920-as, illetve az 1930-as évek eleji „posztkolonialista” kultúrpolitika alternatíváit illetően a szerző és az író Barthes-i megkülönböztetéséhez hasonló vita zajlott le a szovjet irodalom jövőjéről. Az irodalom egyfelől olyan *társadalmi intézménynek* látszhatott, amely mindamelllett, hogy megőrzi korábbi magas értékstátuszát és elképzeléseit a „jó stílusról” (Barthes), valamint a „nagy és hatalmas” irodalmi nyelvről (Ivan Turgenyev), az osztálykritériumoknak megfelelő káderpolitika következtében elvi jelentőségű személyi változásokon megy keresztül (ez a RAPP álláspontja). Másfelől az irodalom olyan *társadalmi gyakorlatnak* is tűnhetett, amely közvetlenül beépül a termelési folyamatba, és utópisztikus módon megszünteti a szó és a tett különbségét (ez pedig a LEF álláspontja).

A RAPP erőfeszítéseit tehát úgy jellemezhetjük, hogy azok a szerző megformálására irányultak, habár az alapvető intrika itt nem a szó és a világ között bontakozott ki (ahogy ezt Barthes bemutatja), hanem a szó és a szerző osztályidentitása között. A szerző osztálytudatának meghatározott normativitásra kellett szert tennie, miközben bekapcsolódott a klasszikus művészi formákat „pártos” tartalommal ötvöző diskurzusba.

A LEF „tényirodalomról” vallott elmélete az írókat látta az irodalom szubjektumaként, akinek diskurzusa késedelem nélkül reagál a történésekre, talán még annál is radikálisabb síkon, mint ahogy ez Barthes-nál megjelenik, mivel itt megfordul a szó és a tett általa jelzett viszonya. Míg Barthes meghatározása szerint a modern író szava „egy dolgot tartalmaz, de maga nem válik dologgá”, a LEF gyakorlata szerint a tett egybeesik a szóval (a „tény irodalmával”), s épp ezáltal akadályozza meg a szó áruvá válását.

A fenti különbségtételt annak a normatív kritikának a szintjén is feltárhatjuk, melynek segítségével a RAPP a munkás- és paraszttudósítók mozgalmát irányította és működtette. A RAPP kritikus és prózaírója, Vlagyimir Sztavszkij (a későbbiekben vezető szovjet irodalmi funkcionárius) a *Hogyan konzultáljunk a karcolat témájában?* című cikkében leírja egy „kezdő íróval” folytatott konzultációját:

„Kaptam egy vázlatos feljegyzést arról, hogy a Nyizsegorodi járásban némely kulákok 'alakoskodnak', de a vázlat alapos irodalmi átdolgozást igényelt. A következőképpen cselekedtem:

1. késlekedés nélkül utasítottam a szerzőt, hogy sürgősen leplezze le ezeket a kulákokat a sajtó és a helyi szervek segítségével;
2. magam is azonnal írtam egy levelet a kulákokról a helyi szerveknek;
3. a feljegyzés szerzőjének megküldtem a véleményemet a karcolatról mint irodalmi alkotásról: mi a jó benne, s mi hiányzik belőle.”⁴⁵

Azaz a RAPP szakértőjének ajánlása a társadalmi problémákkal folytatott küzdelem közvetlen gyakorlatától haladt a kezdő szerző szövegének irodalmi elemzéséig, ráirányítva a figyelmét a szerző művészi hiányosságaira.

A LEF „tényirodalmának” radikalizmusa ezzel szemben a következőkben ragadható meg: nem maguk a feljegyzések vagy a vázlatok voltak az értékesek, melyeket a munkás- és parasztlevelezők lejegyeztek (pláne nem irodalmi szempontból), hanem

⁴⁵ Ставский, 1932. 11.

a hiányosságokkal folytatott küzdelem, amely e hiányosságok kiküszöbölésére irányult, valamint amelynek azután kellett bekövetkeznie, hogy a szöveg belépett a társadalmi küzdelem gyakorlati terébe. Ennek az erőtérnek a belsejében az egykori kolonizáltak maguk is a kolonizálás aktív résztvevőivé váltak, akik nem csupán a környező társadalmi valóságot, hanem önmagukat is modernizálták. Azok után, hogy feltárták és kijavították a hiányosságokat, leleplezték az ellenségeket, maga a szöveg (már nem mint a valóságos tapasztalat, hanem mint a szocializmus ellenségeivel folytatott küzdelem diskurzusának a része) különleges agitációs jelentőségre tett szert a konkrét tapasztalatok közvetítése szempontjából. Eközben a LEF programja nem látta szükségesnek, hogy a munkástudósító nyelve feltétlenül a „szépirodalom” normatív nyelvéhez igazodjék, s a szöveg befogadását mintegy átkapcsolja a „szocialista építkezés” termelési gyakorlatának regiszteréből az irodalmi diskurzus regiszterébe: a gyakorlati értelemben effektív szöveg művészi értelemben erőtlenné bizonyult.

A lefisták baloldali, antiesztétista radikalizmusa tehát úgy valósult meg, hogy a kezdő karcolatírók eleve elfogadták a nyelv teljes jogú szubjektumának – ez a nyelv tökéletesen egybeesett az író tapasztalatával. Nem az volt a kérdés, hogy megtanítsák helyesen beszélni, s ily módon helyes világnézettel oltsák be az írókat. S nem is arról volt szó, hogy rákényszerítették volna: higgyen benne, hogy beszéde performatív hatással lesz a valóságra. A helyzet úgy állt, hogy magában a munkásban kellett tudatosulnia, hogy az ő mindennapi termelési gyakorlata, melyet az új élet alkotó építésének szentel, már maga is *beszéd*, a forradalmi, s éppen ezért *művészi* diskurzus tere. Ebben az értelemben az ideális munkástudósító-karcolatszerző a LEF szempontjából az az ember, aki a munkájával és a valósághoz való tudatos viszonyulásával kiküszöböli az irodalmat mint szükségszerű közvetítő instanciát, mely az élet nevében lép fel, és olyan elméleti általánosításokat generál, melyeken keresztül megszilárdítja normativitását az élethez való viszonyában. Vagyis e program szerint az egykori elnyomott (kolonizált) individuum saját szubjektummá válása érdekében nem szorult rá az egykori elnyomók (kolonizálók) kulturális eszközkészletére.

A RAPP programja viszont, amely arra épült, hogy új kádereket hívnak az irodalomba, megerősítette a kritikus, a konzulens, a „vezető” instanciáját, akinek úgy kellett fellépnie, mint a művészi megformálásért, valamint az irodalom és a társadalmi gyakorlat kapcsolataért felelős közvetítő láncszemnek. Mi több, a LEF-féle „író munkástól” eltérően, akinek a szubjektummá válása minden egyes munkafolyamatban vagy diszkurzív aktusban realizálódott, a RAPP „proletár írójának” „új típusú íróvá” kellett válnia (pontosan ezt a kifejezést használják a RAPP vezetői), akinek szilárd identitását a „párt vonalával”, valamint a szovjet irodalmi nyelv fokozatosan formálódó idiómarendszerével való teljes azonosulása adja.

De csakúgy, mint a LEF esetében, a közvetlen irodalmi kihívások mögött egy magasabb rendű feladat állt, amely nem annyira az „új típusú író” megformálásával, hanem inkább azzal állt összefüggésben, hogyan lehet a tömegeket nagy méretekben a szovjet szubjektum kialakításáért felelős, normatív szimbolikus formák részesévé tenni. Viktor Percov például, aki a '30-as években átkerült a szétesett LEF-ből a megerősödő RAPP-ba, könyvet írt a témáról *Miről és hogyan kell írnia a munkásírónak* címmel. Ez a könyv közvetlen kapcsolatban állt a RAPP identitáspolitikájával, és nyíltan felfedte, milyen szoros kapcsolat volt a szovjet író megformálása és a szovjet szubjektum előállítása között.

„Mindenesetre nem hiábavaló foglalatosság senki számára, ha megpróbál megírni egy könyvet, még ha csupán egyetlenegy könyvről van is szó. A könyvet író munkás felemeli saját politikai és kulturális nívóját a munka során. Ha nem is válik íróvá, elsajátít egyfajta irodalmi jártasságot, ami társadalmi munkásként értékeesebbé teszi őt.”⁴⁶

Ebből a részletből is látható, hogy a munkásoknak az irodalomba való meghívását nemcsak, s meglehetősen, nem is elsősorban úgy értik, mint a munkásírók táborának a kiszélesítését, hanem sokkal inkább úgy, mint egy bizonyos normatív diszkurzív tapasztalatnak a megszerzését, amelyen a munkásoknak keresztül kell menniük. A folyamatnak szükségszerűen társadalmi érték előállításához kellett vezetnie, ám ennek az értéknek a megszerzése nem volt azonos az íróvá válással.

Míg a LEF „tényirodalma” számára a proletár közvetlen munkatapasztalatának az átadása volt a fontos, a „proletár irodalom” RAPP-féle értelmezésében a „könyv fölött eltöltött munkatapasztalat” állt az első helyen. Az első esetben a szubjektívációnak a munkahelyen kellett végbemennie, annak eredményeképp, hogy az „író munkás” felismerte és aktívan tudatosította szerepét a szocializmus építésében. A második esetben a munkásíró „politikai és kulturális nívójának a felemelése” révén ment végbe, melyet az „irodalmi munka” biztosított. Ez utóbbi a kulturális kolonizáció hagyományos gyakorlatára támaszkodott, amely művészi mintákon és irodalmi nevelő-példaképeken keresztül bontakozik ki.

Ugyanakkor maga az irodalmi nyelv jelentette a problémát. Amikor a rappisták meghirdették a „tanuljunk a klasszikusoktól” jelszavát, beleütköztek az „ideológiai örökség” problémájába, amely a klasszikus irodalomban sűrűsödött össze (Althusser koncepciója szerint: „az államhatalom ideológiai apparátusában”). Mivel a normatív művészi forma forrásainak a RAPP alapvetően a klasszikus (vagyis a szociális származás szerint „arisztokratikusnak” vagy „burzsoának” számító) irodalmat tartotta, fölmerült a veszély, hogy a proletár írók „*rabul esnek és [...] az idegen (burzsoá) ideológia csapdájába kerülnek.*”⁴⁷ Ezért a RAPP köré csoportosuló irodalmárok legfőbb céljuknak azt tekintették, hogy „*átdolgozzák a proletariátus szempontjából a burzsoá irodalom tapasztalatát*” (Percov) és diszkurzív immunitással oltják be a proletárirodalmat a lehetséges ideológiai fertőzésekkel szemben, amelyek a klasszikus irodalmi nyelv elsajátításával kerülhettek a kezdő proletár író tudatába.

A LEF ebből a szempontból egyszerre foglalt el jóval radikálisabb és következetesebb pozíciót, s kitartott a forma társadalmi funkciója mellett, melyet elszakíthatatlannak vélt a tartalomtól. Emiatt úgy ítélte meg, hogy a forma nem képes alkalmazkodni az új társadalmi feltételekhez.⁴⁸ Ugyanez a V. Percov – még azelőtt, hogy vezekelt volna korábbi lefista nézeteiért – a következőket írta az *Irodalmi tény* című kötetben:

„...a formai elemek elvesztik értelmüket ama célirányos társadalmi beállítódáson kívül, melyet egykor szolgáltak. Manapság gyakorlatilag lehetetlen használni ezeket a formákat –

⁴⁶ ПЕРЦОВ, 1931. 65.

⁴⁷ ПЕРЦОВ, 1931. 66.

⁴⁸ Lásd: Заламбани, 2006. 72–74.

azaz 'átvenni a klasszikusoktól', ahogy azt mostanában sokan naívan elképzelik – anélkül, hogy ne szennyeznénk be a kézelőnket az idegen és káros társadalmi hatás mikroáítával."⁴⁹

A RAPP „naiv” pozíciója mégis hatékonyabbnak és reálisabbnak bizonyult, mivel sikerrel egyeztette össze a kulturális normalizáció koloniális politikáját – mely az új szubjektumot a klasszikus hagyományhoz („az ősök tiszteletéhez”) fűzte – azzal a dekolonizáló gyakorlattal, mely e hagyomány ideológiai megtisztítását célozta.

A kezdő író számára az jelentette a veszélyt, hogy miközben behatolt az irodalom diszkurzív terébe, kitette magát mindazoknak az ideológiai hatásoknak, amelyekről korábban megóvta őt az irodalmi nyelvből (és általában a közéleti-nyilvános diszkurzusból) való kirekesztettségének ténye. A némaság ebben az értelemben teljesen nyilvánvaló politikai előnyökkel járt, megvédett a lehetséges ideológiai kísértésektől, ám eközben túlságosan is passzívvá és indifferenssé tette az alanyt az ideológiai hatással mint olyannal szemben. Az a tény, hogy a szubjektum nyelvre tett szert, ami a „diszkurzusba való bekapcsolódása” révén vált lehetővé számára, nemcsak megsokszorozta az új szubjektum fogékonyságát az ideológiai formálódásra, hanem fel is hívta arra, hogy artikulálja saját látásmódját az ideológiai térben. Egyebek közt ez tette lehetővé a hatalom számára, hogy megszilárdítsa magát az „elhajlásokkal” való folyamatos küzdelmen keresztül, bevezetve az ellenállás és alávetés jellegzetes logikáját, melynek hatása az ellenállás zónáinak folyamatos feltárásában nyilvánult meg.

A rappisták a tanulást állították szembe az irodalmi példaképek kritikátlan elsajátításával, ennek pedig az volt a lényege, hogy következetesen meg kellett tisztítani a megöröklött művészi formákat a korábbi „(uralkodó) társadalmi osztály világnézetétől”. A RAPP-szakértők gondos vezetésével kellett végbemennie a megöröklött és a proletariátus által most „alkotó módon átsajátított” művészi formák ideológiai „megtisztításának”. A valóságban azonban nem annyira kulturális átkódolás zajlott, hanem nagyon is egyszerű kulturális kisajátítás, ami abból állt, hogy „nacionalizálták” a megelőző „koloniális” örökséget. A korábbi művészi formákat a korábbi művészi funkciójukban használták; ami változott – az új „káderek” megjelenése, akik mindennek új ideológiai jelentést adtak.⁵⁰ A LEF gyökeresen másképp viszonyult a korábbi kulturális formákhoz. A „régí kultúra” ismerete nem arra kellett, hogy valamiféle örökségi viszonyba keveredjenek vele, hanem épp ellenkezőleg, arra, hogy kritikusan leleplezzék művészi fogásait, vagyis a művek mögött álló formai, értelmi, sőt, szociokulturális struktúrákat és funkciókat: „*Ismertük a régi kultúrát. De nem voltunk az örökösei; azért parodizáltuk, hogy ráláthassunk.*”⁵¹

⁴⁹ ПЕРЦОВ, (1928). 165.

⁵⁰ A hivatalos szovjet marxizmus meglehetősen egyszerűen és határozottan oldotta meg a proletariátus győzelméből eredő kulturális átalakulásokkal kapcsolatos problémákat. Az a történelmi szubjektum határozza meg a kulturális formák és mechanizmusok ideológiai kontextusát, aki használja ezeket a mechanizmusokat és formákat. Lásd például az olyan fogalmak ideológiai „átkódolását”, mint amilyen a „nemzeti kultúra”: „*A nemzeti kultúra jelszava burzsoá jelszó volt, amíg a burzsoázia volt hatalmon, és a nemzet konszolidációja a burzsoá rend égisze alatt zajlott. Amikor a proletariátus került hatalomra, proletár jelszó lett a nemzeti kultúra, és a nemzet konszolidációja a szovjethatalom égisze alatt kezdett végbemenni. Aki nem értette meg e két eltérő helyzet elvi különbségét, az soha nem fogja megérteni sem a leninizmust, sem a nemzeti kérdés lényegét.*” СТАЛИН, 1952. 138.

⁵¹ ШКЛОВСКИЙ, (1939). 391.

Míg a LEF mindvégig ragaszkodott ahhoz, hogy a proletariátus diskurzusát a termelő gyakorlat öntse a megfelelő formába, addig a RAPP úgy oldotta meg ezt a problémát, hogy mechanikusan leválasztotta az irodalmi formát az általa hordozott világnézetről. Ez utóbbi – annak ellenére, hogy folyamatosan retorikus utalásokat találunk a „győzedelmes proletariátus gyakorlatának” vezető szerepére – fokozatosan az „osztálytudatot” és a „párttudatot” felidéző kategóriákkal töltődött meg, miáltal a szubjektumformálás mechanizmusa elvont elméleti síkra került. Már nem a munka kollektív folyamata volt a legfőbb szubjektumformáló instancia, hanem azon speciális politikai szervezetek tevékenysége, amelyek a belső fegyelemre támaszkodva ellenőrizték, hogy milyen tartalmakkal telítődnek meg a szabályozó diszkurzív kategóriák.

A szovjethatalom első tizenöt évében kibontakozó kulturális forradalom bonyolult viszonyba lépett a politikai forradalommal: az volt a feladata, hogy megszilárdítsa a politikai forradalom eredményeit. A viszony jellege változott, de az értelme mindvégig az maradt, hogy kidolgozzák a szubjektumképzés mechanizmusait, melyek megfelelésbe hozzák a lezajlott forradalom eseményét az emberrel, akinek ezen esemény örökösévé kellett válnia. Az „ember” és a „forradalom” közt megnyíló értelmi teret a szocialista forradalom és a szovjet szubjektum kategóriájának szimbolikus szinkronba hozásának különféle verziói töltötték meg. E tér két szélső eszmei pólusa egyfelől a *forradalom* megszilárdítása volt – nem csupán annak társadalmi tartalmát illetően, hanem a kulturális formák szférájában is –, másfelől a *forradalom eredményének* tudatosítása, amely megkövetelte, hogy a megszerzett társadalmi hatalmat a korábban tekintéllyel rendelkező kulturális formák átsajátítása révén szilárdítsák meg (s egyben forradalmi szubjektummá alakítsák át a forradalmat végrehajtó szubjektumot). Az átsajátítás folyamata azonban a forradalmi pozíció feladásával végződött (valamint a forradalmi szubjektum szovjet szubjektummá alakulásával).⁵²

Miközben társadalmi felszabadításuk állampolgári jogokkal ruházta fel az elnyomottakat, ezzel egyidejűleg a kulturális kolonizáció objektumaivá is tette őket, mivel megkövetelte tőlük a „tudatosság” és a „kulturáltság” kidolgozott normáinak való megfelelést. A munkások és parasztok állama paradox helyzetbe került: nem csupán a belső kolonizáció tömeges programját kellett végrehajtania, mely arra volt hivatott, hogy megszilárdítsa a racionális ellenőrzést a terület és a lakosság fölött, valamint a folyamat aktív szereplőivé tegye a hatalmas társadalmi tömegeket.⁵³ Eközben modernizálnia is kellett magát, s meg kellett teremtenie az önmagára irányuló

⁵² Vö. azzal a Foucault *Felügyelet és büntetés* című kötetére alapozó következtetéssel, miszerint az orosz forradalom azért bukott el, mert „érintetlenül hagyta a társadalmi hierarchiát, és nem helyezte semmiféle tiltás alá a diszciplináris technikák működését”. ПАТОН, 1979. 126. Ezt a következtetést azonban korrigálnunk kell. A forradalom és a forradalmat követő társadalmi építkezés természetesen „érintette” a korábbi társadalmi hierarchiát, azonban – a korábbi kulturális formák újjáélesztésén keresztül – megőrizte magát a hierarchia-elvet, s ez az örökség a későbbiekben megkönnyítette egy új szovjet társadalmi hierarchia kialakulását.

⁵³ Jellemző, hogy Walter Benjamin, aki 1926–27 fordulóján Moszkvában tartózkodott, a kolonizáció terminusaiban ír az ország saját belső területeinek meghódításáról, habár sikertelennek látja ezt a kolonizációs folyamatot. Dziga Vertov filmjének premierje kapcsán írja a következőket: „Most egy filmpozst alkottak az új Oroszországról, 'A világ egyhatodáról'. Azonban a fő feladatot, vagyis azt, hogy jellegzetes képek révén bemutassa az átalakulóban lévő hatalmas Oroszország egészét az új társadalmi rend körülményei közepette, a rendező, Dziga Vertov nem oldotta meg. Egyelőre még nem sikerült Oroszország filmes kolonizálása (kinokolonizáció)”. БЕНЬЯМИН, 2004. 198.

rendkívüli erőfeszítések révén saját politikai szubjektivitását. Az állam önmaga átalakítására irányuló kultusza tökéletes harmóniában áll a korszakban fontos szerepet játszó társadalmi gyakorlatokkal: az önképzéssel, az önneveléssel, az önkontrollal stb. Az ilyen „önmaga felé fordulás” diffúzzá és ingataggá tette a belső és a külső, a szubjektum és az objektum, a kolonizáló és a kolonizált közti határokat. Mi több, ez a kolonizáció a társadalmi felszabadítás jegyében zajlott le, mivel a korábbi elnyomott osztály dominanciája csupán úgy érvényesülhetett, ha a korábbi elnyomottak idomultak a korábbi elnyomók kulturális normáihoz. Míg korábban a „magas” burzsoá kultúrát idegennek tekinthették és ellenállhattak a külső, nem túlságosan aktív kényszernek, most e kultúra új birtokosaivá válva kénytelenek voltak az örökébe lépni és interiorizálni annak formáit és nyelvét. Ily módon a társadalmi emancipáció és a kulturális szabályozás, a felvilágosítás és az ideológiai nevelés (indoktrináció), a tömegek ösztönös öntevékenysége és a racionális adminisztratív igazgatás (az államapparátus részéről) ellentétes irányú mozgásait rendre átszötte a kulturális forradalom és a modernizáció általános folyamata. Mindez azzal végződött, hogy az egykori elnyomottak elsajátították elnyomóik kultúráját. Vagyis a belső kolonizáció újabb fordulatával állunk szemben, melynek szubjektuma ezúttal maga a kolonizált volt.

Fordította: S. Horváth Géza

Felhasznált irodalom és rövidítések

ALTHUSSER

- 1970 ALTHUSSER, Louis: *Idéologie et appareils idéologiques d'Etat. La Pensée*, (1970) 151. sz. 3–38.
- 1976 ALTHUSSER, Louis: *Positions (1964–1975)*. Paris, Ed. sociales, 1976.

ETKIND

- 2011 ETKIND, Alexander: *Internal Colonization. Russia's Imperial Experience*. Cambridge, Polity Press, 2011.

FOUCAULT

- 1998 FOUCAULT, Michel: A diskurzus rendje. In: *Uő: A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások és írások*. Vál. és ford.: ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor. Budapest, Pallas Stúdió – Attraktor KFT, 1998. 50–74.
- 2000a FOUCAULT, Michel: Mi a szerző? Ford.: ERDŐS Ferenc – KICSÁK Lóránt. In: *Uő: Nyelvo a végtelenhez*. Szerk.: SUTYÁK Tibor. Debrecen, Latin Betűk, 2000. 119–146.
- 2000b FOUCAULT, Michel: Az értelmiségi és a hatalom. In: *Uő: Nyelvo a végtelenhez*. Szerk.: SUTYÁK Tibor. Debrecen Latin Betűk, 2000. 241–250.

GELLNER

- 1983 GELLNER, Ernest: *Nation and nationalism*. Oxford, Blackwell, 1983.
- 1988 GELLNER, Ernest: *Plough, Sword and the Book: The Structure of Human History*. Chicago, IL, University of Chicago Press, 1988.

GREENBLATT

1980 GREENBLATT, Stephen: *Renaissance Self-Fashioning: From More to Shakespeare*. Chicago, IL, University of Chicago Press, 1980.

HALFIN

1997 HALFIN, Igal: From Darkness to Light: Student Communist Autobiography During NEP. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 45. (1997) 2. sz. 210–236.

2003 HALFIN, Igal: *Terror in My Soul: Communist Autobiography on Trial*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 2003.

HELLBECK

1996 HELLBECK, Jochen: Fashioning the Stalinist Soul: The Diary of Stepan Podlubnyi (1931–1939). *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 44. (1996) 3. sz. 344–373.

2000a HELLBECK, Jochen: Speaking Out: Languages of Affirmation and Dissent in Stalinist Russia. *Kritika*, 1. (2000) 1. sz. 71–96.

2000b HELLBECK, Jochen: Writing Self in the Time of Terror: Alexander Afinogenov's Diary of 1937. In: *Self and Story in Russian History*. Eds.: ENGELSTEIN, Laura – SANDLER, Stephanie. Ithaca, NY–London, Cornell University Press, 2000. 69–93.

2001 HELLBECK, Jochen: Working, Struggling, Becoming: Stalin-Era Autobiographical Texts. *The Russian Review*, 60. (2001) 3. sz. 340–359.

2006 HELLBECK, Jochen: *Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 2006.

LAZARUS

1994 LAZARUS, Neil: National Consciousness and the Specificity of (Post)Colonial Intellectualism. In: *Colonial Discourse/Postcolonial Theory*. Eds.: BARKER, Francis – HULME, Peter – IVERSEN, Margaret. Manchester, Manchester University Press, 1994. 197–220.

MARX

1975 MARX, Karl: *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1975. 153–154.

NAIMAN

2001 NAIMAN, Eric: On Soviet Subjects and the Scholars Who Make Them. *The Russian Review*, 60. (2001) 3. sz. 307–315.

PATTON

1979 PATTON, Paul: Of Power and Prisons. In: FOUCAULT, Michel: *Power, Truth, Strategy*. Sydney, Feral Publications, 1979. 109–147.

SPIVAK

1988 SPIVAK, Gayatri Chakravorty: Can the Subaltern Speak? In: *Marxism and the Interpretation of Culture*. Eds.: NELSON, Cary – GROSSBERG, Lawrence. Urbana, IL, University of Illinois, 1988. 271–316.

АЛЬТЮССЕР

(1970) АЛЬТЮССЕР, Луи: Идеология и идеологические аппараты государства. *Неприкосновенный запас*, 14. (2011) 3. sz.

БАРТ

1960 БАРТ, Р.: Писатели и пишущие. In: Уб.: *Избранные работы. Семиотика. Поэтика*. Москва, Рипол Классик, 1994. 133–141.

БЕНЬЯМИН

2004 БЕНЬЯМИН, Вальтер: О положении русского киноискусства In: Уб.: *Московский дневник*. Москва, Ad Marginem, 2004.

БУХАРИН

1925 БУХАРИН, Николай Иванович: *Новое откровение о советской экономике, или Какможно погубить рабоче-крестьянский блок*. Москва, Государственное издательство, 1925.

1926 БУХАРИН, Николай Иванович: Вопросы первого Всесоюзного совещания работников (16–20 янв. 1923) In: Уб.: *О рабкоре и селькоре. Статьи и речи (2-е изд.)*. Москва, Правда – Беднота, 1926.

ГЕРАСИМОВ–ГЛЕБОВ–КАПЛУНОВСКИЙ–МОГИЛЬНЕР–СЕМЕНОВ

2002 ГЕРАСИМОВ, И. – ГЛЕБОВ, С. – КАПЛУНОВСКИЙ, А. – МОГИЛЬНЕР, М. – СЕМЕНОВ, А.: От редакции. *Ab Imperio*, 3. (2002) 3. sz. 209–216.

ДОБРЕНКО

1999 ДОБРЕНКО, Евгений Александрович: *Формовка советского писателя. Социальные и эстетические истоки советской литературной культуры*. Санкт-Петербург, Академический проект, 1999.

ЗАЛАМБАНИ

2006 ЗАЛАМБАНИ, Мария: *Литература факта. От авангарда к соцреализму*. Санкт-Петербург, Академический Проект, 2006.

ЗИНОВЬЕВ

1925 ЗИНОВЬЕВ, Григорий Евсеевич: *Новый великий почин (Рабкоровское и селькоровское движение)*. Москва, Правда, 1925.

ЛЕНИН

1967 ЛЕНИН, В. И.: Развитие капитализма в России. Процесс образования внутреннего рынка промышленности In: Ленин В. И. *Полное собрание сочинений: в 55 тт. Том 3*. Москва, 1967.

1974 ЛЕНИН, В. И.: *Полное собрание сочинений. Том 35*. Москва, Издательство политической литературы, 1974.

МОГИЛЬНЕР

2002 МОГИЛЬНЕР, Марина: Интервью с Игалом Халфиним и Йоханом Хелльбеком. *Ab Imperio*, 3. (2002) 3. sz. 217–260.

ПЕРЦОВ

(1928) ПЕРЦОВ, Виктор Осипович: Культ предков и литературная современность. In: ЗАЛАМБАНИ, Мария: *Литература факта. От авангарда к соцреализму*. Санкт-Петербург, Академический Проект, 2006.

1931 ПЕРЦОВ, Виктор Осипович: *О чем и как писать рабочему писателю. (Массовая критическая библиотека На литературном посту)*. Москва, Государственное издательство художественной литературы, 1931.

СПИВАК

- 2001 СПИВАК, Г. Ч.: Могут ли угнетенные говорить? /Пер. с англ/ In: *Введение в гендерные исследования. Ч. II. Хрестоматия*. Под ред.: ЖЕРЕБКИНА, С. В. Санкт-Петербург, Алетея, 2001. 649–670.

СТАВСКИЙ

- 1932 СТАВСКИЙ, Владимир: Как консультировать очерк (Заметки из опыта работы). *Художественная литература*, (1932) 4. sz.

СТАЛИН

- 1952 СТАЛИН, И. В.: О политических задачах университета народов Востока: Речь на собрании студентов КУТВ [Коммунистического университета трудящихся Востока]. 18 мая 1925 г. In: Уб.: *Сочинения. В 18 т. Т. 7*. Москва, Государственное издательство политической литературы, 1952.

ФРИЧЕ

- 1919 ФРИЧЕ, Владимир Максимович: *Пролетарская поэзия*. Москва, Денница, 1919.

ХЕЛЛЬБЕК

- 2010 ХЕЛЛЬБЕК, Йохен: Повседневная идеология: жизнь при сталинизме. *Неприкосновенный запас*, 13. (2010) 4. sz

ШКЛОВСКИЙ

- (1939) ШКЛОВСКИЙ, Виктор Борисович: Разговор с друзьями. In: ШКЛОВСКИЙ, Виктор Борисович: *За 60 лет. Работы о кино*. Москва, Искусство, 1985. 381–393.
 (1926) ШКЛОВСКИЙ, Виктор Борисович: Куда шагает Дзига Вертов? In: ШКЛОВСКИЙ, Виктор Борисович: *За 60 лет. Работы о кино*. Москва, Искусство, 1985. 78–79.

ЭТКИНД

- 2003 ЭТКИНД, Александр: Фуко и тезис внутренней колонизации: постколониальный взгляд на советское прошлое. *Новое литературное обозрение*, 6. (2001) 3. sz. 50–74.
 2007 ЭТКИНД, Александр: Советская субъективность: пыткавоспасение In: Уб.: *Non-fiction по-русски правда. Книга отзывов*. Москва, Новое литературное обозрение, 2007. 134–155.

ЯРОСЛАВСКОГО

- 1929 *Как проводить чистку партии. Сборник директивных статей и материалов*. Под ред.: ЯРОСЛАВСКОГО, Емельян Михайлович. Москва, Государственное издательство, 1929.

Kertész Noémi

Gdańsk és a német örökség: fiatal város ezeréves múlttal¹

A mai Gdańsk sok szempontból különleges város: fekvése, történelmi aurája egyaránt azzá teszik. A balti-tengeri kikötőváros sajátos utat járt be a múltfeldolgozásban, az idegen kulturális örökséghez való viszony alakításában, számos tekintetben megelőzve más német múltú lengyel településeket. Jóllehet a második világháború, a kényszermigrációk, az új rendszer kiépítésének következményei a várost, egykori és új lakóit hatványozottan sújtották. Gdańskban már az 1980-as évektől kezdve megindult a németekkel kapcsolatos kommunista és nacionalista sémák széleskörű átértékelése. Az ideologikus identitáskonstrukciók és múltértelmezések elvetése az államszocialista rendszer fennállásának utolsó évtizedében a párt hitelvesztésével összefüggő, országszerte erősödő folyamat volt, de a gdańskiak történelemképét az országos tendenciákon kívül több speciális, helyi tényező is alakította. Ezek közül az első a lerombolt történelmi városközpont lengyel újjáépítése és politikai alapító mítosszá válása, illetve e mítosz ellenzéki kritikája, a második az 1970-es és az 1980-as tengeremelléki sztrájkok és a Szolidaritás mozgalom tudatformáló hatása, a harmadik a város múltja iránti érdeklődés felélénkülése volt, amihez jelentősen hozzájárult Günter Grass műveinek recepciója. Tanulmányomban az újjáépítéssel kapcsolatos álláspontok változását tekintem át, arra keresve a választ, miként alakult a német építészeti örökség sorsa és megítélése az utóbbi évtizedekben.

„A miénk volt, a miénk is lesz még!”

A fenti, Gdańskra utaló fordulat a 19. századi lengyel irodalom egyik alaplátványából, Mickiewicz *Pan Tadeus*ából² származik, és jól kifejezi a város lengyel hovatartozásával kapcsolatos romantikus posztulátumokat. A poharukat egy távoli birtokon 1811-ben a kikötővárosra ürítő lengyel nemes urak a függetlenség helyreállítását az orosz hadjáratra készülő Napóleon győzelmétől remélik, aki addigra már mind Varsót, mind Gdańkot felszabadította a porosz uralom alól, ám a hadjárat kudarcra, majd a Bécsi Kongresszus döntései szertefoszlatták a lengyel reményeket, Lengyelország

¹ A tanulmány megírását a Thesaurus Poloniae lengyel állami ösztöndíj, illetve a Waclaw Felczak Alapítvány Örökéletű Tölgy programja keretében megvalósított lengyelországi kutatásaim segítették.

² MICKIEWICZ, 1977. 135.

tengeri kijárata újra porosz kézre került. Mindazonáltal érdemes megvizsgálni, mit is takar, milyen kötődést fejez ki a „miénk volt” fordulat.

Gdańsk esetében a konkrét városi táj 1945 előtt nem igazán szerepelt a lengyel közgondolkodásban. Hagyományosan a Baltikum kapujaként gondoltak rá, elsősorban a kora újkori prosperitása miatt tartották nagyra, a hajók és a tengervíz univerzális látványa uralta a várossal kapcsolatos képzeteket, az otthonosság érzését egyedül a kikötőben megjelenő lengyel nemesemberek jellegzetes alakja teremtette meg. 1945-ben, a város lengyel kézre kerülésekor még nem látszott, miként viszonyulnak majd az odaérkezők, a helyi és a központi hatóságok a város építészeti örökségéhez. A betelepülő lengyelek számára nem csak a romok látványa volt megrázó, idegenséget sugárzott az is, ami megmaradt, a szokatlan építészeti tradíció, a lutheránus templomok, a német feliratok. Nem volt könnyű érzelmi kötődést kialakítani az új környezethez, e tekintetben a háború utolsó, illetve a béke első hónapjaiban az érzelmek zűrzavaráról beszélhetünk. A posztnémet területeken központi cél volt a migráció felgyorsítása és hatékonyá tétele, ezért vonzóvá kellett tenni a lengyelek számára a betelepülést. Csak az nem volt egyértelmű, hogy mi jelenti majd a nagyobb vonzerőt, egy német terület lengyellé tétele, vagy ősi szláv területek újbóli birtokbavétele a német jelenlét másodlagosként való feltüntetése révén. Gdańskban végül az az opció győzött, amely nem polonizációként, hanem repolonizációként tekintett a kitűzött feladatra, mivel a lengyel propaganda könnyebben talált ott meggyőző muniációt ehhez, mint más települések esetében.

Az 1945-ben Lengyelországhoz csatolt területeken Gdańsk volt ugyanis az egyetlen jelentős (1939-ben több mint 250 ezres lélekszámú) város, amely történelme során hosszan kötődött a lengyel államhoz, és nemcsak a középkorban állt a lengyel Piast dinasztia uralma alatt, hanem a 16. század végén – a Német Lovagrend visszaszorítását követően – kétszáz évre újra a Lengyel Koronához került. Lengyelország második felosztásakor, 1793-ban a poroszok szállták meg, így a modern nacionalizmus kialakulásának időszakában erőteljes, a lokális tradíciókat felülíró germanizáció indult meg, amit az 1920 és 1939 közt fennálló szabad városi időszak sem tört meg. Az első világháborút lezáró békeszerződés értelmében Danzig a környező településekkel népszövetségi ellenőrzés mellett szabad városi státuszt kapott, ami bizonyos lengyel jelenlétet biztosított a területen: például a posta, a vasút lengyel kézen volt, de a városállam fennállásának két évtizede alatt a német és lengyel nacionalista propaganda összecsapásának egyik fő terepe maradt. Mikor az NSDAP 1933-ban megszerezte a hatalmat a városvezetésben és hozzálátott a politikai ellenzék felszámolásához, mind a lengyel, mind a zsidó közösség számára végzetes időszak vette kezdetét, amit 1939-ben a területnek a Harmadik Birodalomhoz való csatolása követett, felerősítve a nem német lakosság ellen irányuló agressziót.

„Minden háború után valakinek ki kell takarítani”

Wisława Szymborska *Vég és kezdet* című versének fenti kezdősora³ nagyon is konkrétan cseng, ha olyan történelmi városokra gondolunk, mint Breslau/Wrocław, Stettin/Szczecin, amelyek sorsában Danzig/Gdańsk sok szempontból osztozott. Épített

³ SZYMBORSKA, 1997. 148.

örökségük nagyrészt megsemmisült, lakosságuk pedig szinte teljesen kicserélődött. 1945 valóban vég és kezdet volt, amely minden folyamatosságot megtört. A háború jelentős károkat okozott Európa történelmi városaiban, az újjáépítések komoly anyagi ráfordítást igényeltek és elvi döntéseket tettek szükségessé. Az építészeti örökség fontos része a lokális tradícióknak, ugyanakkor a nemzeti emlékezet, a nemzeti örökség részét is képezi. A kényszer migrációk és határmódosítások következtében számos esetben az újjáépítést már más nemzeti közösséghez tartozók kezdték el, így az az ő számukra teremtett lakhatást és városi infrastruktúrát, még ha a munkálatok megkezdésekor a régi lakosok egy része a városban volt is.

1945 februárja és márciusa között Danzig történelmi központja, amelyben az addigi légitámadások viszonylag kevés kárt tettek, szinte teljesen elpusztult. Az ostrom során a Vörös Hadsereg egységei sem a lakosságot, sem a műemlékeket nem kímélték, és a pusztítás a város szovjet kézre kerülése után is tovább folytatódott. Az Észak Velencéjeként is emlegetett Danzig romhalmazzá vált, az egykori városfal nyomvonalán belül a monumentális templomok vastag téglafalai és a takarásukban álló épületek maradtak csupán helyel-közzel épek, a centrum lakhatatlanná vált.

1945 kora nyarán a jövő sok szempontból bizonytalannak látszott. A szintén jelentős károkat elszenvedett Wrocław és Szczećin esetében még az sem dőlt el biztosan, hogy lengyel vagy német városok lesznek-e a jövőben. Gdańsk sorsával kapcsolatban ez nem volt kérdés, de vita tárgyát képezte, mi legyen a kiégett központtal. A lengyel hatóságok eleinte hajlottak arra, hogy a romokat meghagyják mementónak, esetleg egészen új, szocialista városközpontot építsenek fel a helyükbe, a politikai vezetés végül mégis a történelmi városközpont rekonstrukciójáról határozott. Az újjáépítéssel akarta igazolni azt a tételt, hogy a lengyelek sajátjukként veszik (újra) birtokba az egykori Hanza-várost. A döntés egyértelműen politikai természetű volt, de amint arra Jacek Friedrich, a helyi építészeti örökség jeles kutatója rámutatott, a központi akaratot részben helyi kezdeményezések befolyásolták.⁴ Műemlékesek, történészek, építészek publicistákkal és a zömmel betelepülőkből álló értelmiség más képviselőivel együtt kapcsolódtak be az újjáépítéssel kapcsolatos vitákba és formálták a közvéleményt a sajtó hasábjain, előadásokon, lakossági fórumokon, történelmi megemlékezéseken.

Fontos szerepet játszott e téren a város múltjának kutatója és lengyelségének egyik fő apostola, Jan Kilarski, aki 1937-ben a *Lengyelország csodái (Cuda Polski)* című országismereti könyvsorozatban már közzétett egy Gdańsk monográfiát,⁵ 1945 áprilisában az ideiglenes kormány delegáltjaként, a közoktatás és a kulturális javak védelmére felállított operatív bizottság képviselőjeként érkezett Gdańskba, majd ott a városháza kulturális osztályának élére állt. Feltehetően tőle származik az a K. betűvel szignált cikk a helyi lapban, amelyben a következő érvelést olvashatjuk: „*Azt mondják, mindent le kell rombolni, és újonnan kell felépíteni Gdańskot. Ez meglehetősen elhamarkodott vélemény. Gdańsk műemlékei nemcsak minket illetnek, hanem az európai kultúra részét képezik.*”⁶ Az újjáépítés érdekében való összefogás egy platformra helyezte a már pozícióban levő szakembereket és a város új értelmiségét. Jacek Friedrich

⁴ FRIEDRICH, 2005. 176.

⁵ KILARSKI, 1937.

⁶ Jacek Friedrich idézi monográfiájában. FRIEDRICH, 2015. 86–87. Itt és minden további helyen, ahol nem tüntetek fel fordítót, saját fordításomban közlöm az idézett szövegrészleteket.

az említett fórumokat a helyi közösség kialakulásának, az új gdański identitások formálódásának korai megnyilvánulásaiaként jellemzi.⁷ Az első lengyel városvezetés építész-mérnök tagja, Władysław Czerny alpolgármester már 1945 szeptemberében bemutatott egy újjáépítési koncepciót, amelynek értelmében a városközpont utcahálózatát és kiemelt műemlékeit a leromboltakhoz lehetőleg híven építették volna újjá, miközben a polgárházak esetében kompromisszumos megoldást, részleges helyreállítást javasolt.⁸ A helyi napilapban idézett szavai nem hagynak kétséget az újjáépítés háttérében álló megfontolásokkal kapcsolatban: „*az, amit Gdańskban véghezvisszünk, mindaz, amit a kultúra területén megmentünk, illetve megteremtünk, meg fogja mutatni a világnak, hogy jogunk volt Lengyelországnak követelni Gdańskot.*”⁹

A romok eltakarítása, a meglévő épületek használhatóvá tétele is éveket vett igénybe, de az 1947-ben a városban megrendezett országos műemlékvédelmi konferencia, amelyen Jan Zachwatowicz, a lengyel műemlékvédelem első embere is részt vett,¹⁰ sok szempontból meghatározta a jövőt. Ugyanezen év októberében Jan Borowski a vajdasági műemléki igazgató a történelmi belváros egészét műemléki védelem alá helyezte, ami azt jelentette, hogy nemcsak a kiemelt egyházi és világi építészeti emlékek, hanem az egész történelmi belváros, ép és romos épületegyütteseivel, utcahálózatával védettséget élvezett, minden itteni beruházást, bontást és építést elvben a műemléki hatósággal kellett egyeztetni. Mivel Gdańsk történelmi központja a varsói óvároshoz hasonlóan szinte teljesen megsemmisült, a műemléki helyreállítás költség- és idővonzata behatárolta a szakemberek mozgásterét, amelyet politikai megfontolások tovább szűkítettek. Ez a döntés azonban bebiztosította a várost az olyan urbanisztikai huszárvágásokkal szemben, amelyeket a Szovjetunióban előszeretettel alkalmaztak, például a porosz Königsberg, a belarusz Minszk¹¹ vagy az észt Narva történelmi városközpontjában. Örömmel az örömben, hogy 1948-ban, alighogy megszületik a döntés, a műemléki szempontból legértékesebb egykori Rechtstadt/Głównie Miasto teljes, illetve a vele határos Altstadt/Stare Miasto részleges rekonstrukciójáról, kiderül, hogy a projekt megvalósításával a Munkáslakótelep Építő Vállalat helyi kirendeltségét bízzák meg. Itt nem a közvetlen gyakorlati problémák bizonyultak a legsúlyosabbnak, hiszen a vállalat területi igazgatója jó szakember és a művészettörténetben jártas építész volt, aki komolyan vette a feladatát, és igyekezett a lehetőségekhez képest a legtöbbet kihozni a rendelkezésre álló forrásokból. A munkaversenyből, a terv kötelező (túl)teljesítéséből egyenesen következett ugyan, hogy könnyebb volt egy épületet újravalazni, egy utca nyomvonalát kiigazítani, mint az eredeti helyreállításával bíbelődni, de a legnagyobb bajt egy ideológiai és gyakorlati megfontolásokat ötvöző koncepcionális döntés okozta. A történelmi városközpontot két célnak rendelték alá, az egyik az újjáépítés reprezentációs-politikai dimenziója, a másik pedig az égető lakáshiány megoldása volt. Ez utóbbi cél érdekében nemcsak a terület társadalmi összetételét határozták meg, valóban munkáslakótelepként építve újjá az egykor patríciusok lakta negyedét, hanem kivonták belőle azokat a funkciókat, amelyek

⁷ FRIEDRICH, 2015. 88–89.

⁸ Uo., 94–96. Végül, több évnyi egyeztetés után, Czerny forgatókönyvéhez hasonló koncepció született.

⁹ Idézi: FRIEDRICH, 2015. 87.

¹⁰ Uo., 98.

¹¹ FRIEDRICH, 2005.

élettel tölthették volna meg a centrumot. A város egykor legforgalmasabb részének, a Motława-partnak a háború előtti nyüzsgését csönd és mozdulatlanság váltotta fel: sem a kikötő, sem a halpiac nem működött. Néhány hivatal, iskola, kulturális intézmény, kiemelt műemlék árválkodott a centrumban, de a párt székháza, az új városvezetés, és több más fontos intézmény is máshol helyezkedett el. Pezsgő üzleti életet, nagy forgalmat vonzó bankokat és boltokat pedig amúgy is hiába kerestünk volna a létező szocializmusban.

Az újjáépítés

Egy évvel azután, hogy megszületett a döntés a gdański újjáépítésről, a főváros, Varsó újjáépítése is kiemelt projektté vált, a források jelentős részét országosan oda csoportosították át. Ez a két európai viszonylatban is egyedülálló, történelmi városközpontok teljes rekonstrukcióját előirányzó vállalkozás párhuzamosan futott több mint két évtizeden át, és alapvetően a műemlékesek győzelmét jelentette a modernizátorok fölött, de a kivitelezés során alapvető különbségek is kirajolódtak. Friedrich cáfolja azt a korabeli állítást, miszerint Varsó újjáépítése fontos szerepet játszott volna más lengyelországi városok, köztük Gdańsk történelmi negyedeinek újjáépítésében. Gdańsk újjáépítése 1949 őszén már megkezdődött, miközben Varsóban a munkálatok valójában csak 1951-ben indultak el. Noha az elhatározás hasonló volt, a végeredmény eltért, Gdańsk esetében inkább a látványra, a külső megjelenésre koncentráltak, miközben a város történelmi szövete sokkal inkább deformálódott.¹² Varsót nem kellett lengyellé tenni, és az óváros újjáépítése során nagyobb hangsúlyt helyeztek az eredeti állapotot megközelítő épületrekonstrukciókra, viszont az újjáépülő óváros szomszédságában nagyszabású szocialista beruházások is megvalósultak, mint például a Marszałkowska utcai MDM negyed vagy a Kultúra és Tudomány Palotája. Gdańsk esetében kiírtak ugyan egy tervpályázatot a városközpontnak a szocialista realizmus szellemében való átépítésére, és a győztes pályázat szerint a város szívében, a moszkvai Lomonoszov Egyetemhez, illetve a varsói Kultúrpalotához hasonló épület magasodott volna a Szűz Mária bazilika hatalmas gótikus tömbje fölé, de a terv megvalósítása elhúzódott, és a desztalinizáció időszakában lekerült a napirendről.¹³ A régi és a mai városképet meghatározó lakóházak esetében gyakorlatilag csak a homlokzatokat, az utcafrontokat állították helyre, az épületek belső tere az új lakásgazdálkodási normák előirányzatait követte. A város szívében a Hanza építészetének jellegzetes formái paravánként takarták el szalagházak sorait. Noha a lengyel műemlékes szakemberek hiányát olyan betelepülők szüntették meg, akik a Szovjetunióhoz került lengyel városokban, Wilnóban, Lwówban szereztek gyakorlatot, és akik a helyi tapasztalatok megszerzéséig a régi német gárda tagjainak segítségére is számíthattak, akiknek a távozását a lengyel hatóságok megakadályozták. Nem a hozzáértésen múltott tehát az újjáépítés elhúzódása és felemássága. Még az 1950–1960-as években is egész régi-új utcákat húztak föl, Gdańsk újjáépítése egyike lett a sikertörténetként reklámozott nagy szocialista beruházásoknak.

¹² FRIEDRICH, 2005. 174.

¹³ Uo., 176.

Mindezek ellenére még napjainkban is közkeletű az az idegenforgalmi reklámok által is terjesztett vélekedés, hogy a mai történelmi városközpont szakasztott mása a háborús pusztítások előttiének. Az egykor közkeletű „szebb legyen, mint valaha” jelszóval is összefoglalható új alapítómítoszban a németellenesség, a szocialista építés és a nagyon különböző hátterű, közössége csak nehezen formálódó bevándoroltak otthoneremtő erőfeszítése évtizedekre összeforr. E mítosz dekonstrukciója az 1980-as években indult meg, az 1990-es években tetőzött, majd az ezredfordulót követően az újjáépítés kritikája veszíteni kezdett érzelmi töltéséből. Napjainkban elég népes azoknak a tábora, akik az újjáépítést a szocialista korszak ritka sikertörténeteinek sorolják, illetve az akkori körülmények közt egyáltalán szóba jöhető megoldásként tartják számon.

A háborús pusztítás következményeit a modernista városépítésszek számos európai városban olyan lehetőségnek tekintették, amely megnyitotta az utat az új elképzelések, a városközpontok átépítése előtt. Az Elbától keletre ezek az elképzelések nemcsak urbanisztikai, hanem ideológiai természetűek is voltak, a tulajdonviszonyok szocialista átalakítása pedig további lehetőségekkel kecsegtetett. Az újonnan Lengyelországhoz csatolt területeken általános cél volt az új városképek lengyel voltának megteremtése,¹⁴ Gdańsk esetében természetesen adódott, hogy a porosz uralom alatt eltüntetett lengyel elemeket visszaállítsák: a barokk Neptun-kútra visszakerül a lengyel sas, a városháza dísztermében újralfestik a lengyel királyportrékat. A szabad városi időszak lengyel publicisztikája és tudományossága sokat foglalkozott Gdańsk művészeti és építészeti örökségének lengyel szempontú újraértelmezésével, a német hatások jelentőségének csökkentésével. Ezen a téren tehát volt mire alapozni 1945 után. Bárhogyan vonnánk is meg az újjáépítés mérlegét, kétségtelen, hogy a kivitelezés során több olyan mozzanatot fedezhetünk fel, amely egyrészt az 1945 előtti lengyel jelenlét bizonyítását, illetve a város német/porosz jellegének elfedését vagy semlegesítését szolgálta. Akár posztkoloniális reakciónak, akár a lengyel kolonizáció velejárójának tekintjük ezeket a törekvéseket, itt nemcsak a múlt reinterpretációjáról, hanem kreatív újragondolásáról volt szó.

1945-ig a várost alapvetően németek lakták, a legnagyobb kisebbség, a lengyel lélekszáma a népességösszeírások adatai szerint a szabad városi időszakban is csak alig néhány százalékot tett ki. A nácik által kitelepített és elüldözött autochtonok kapcsolatot jelenthettek volna a múlt és a jelen között, de közülük kevesen tértek vissza. A háború előtti Lengyelország különböző területeiről a városba települők számukra ismeretlen és idegen térben rendezkedtek be, amelyhez nem kötődtek. Az építkezésbe való bekapcsolódás az újrakezdést is jelentette számukra. A posztnémet területekre érkezőknek ugyanis nemcsak a háborús pusztítás nyomaival kellett megbirkózniuk, hanem azzal is, hogy egy teljesen dezintegrált területre érkeztek: nagyon különböző hátterű lengyelek tömegében találták magukat, akik egymás számára is idegenek voltak. Az új gdańskiaknak nemcsak korábbi társadalmi státuszuk volt eltérő, hanem városi tapasztalataik is, ha egyáltalán voltak ilyenek, hiszen nagy számban érkeztek vidékiek is a városba. Az ideológiai célok és a lakosság törekvései kezdetben több ponton egybeestek. Miközben az újjáépítéssel párhuzamosan megkezdődött a város polonizációja, a betelepülők is lengyellé akarták tenni

¹⁴ FRIEDRICH, 2014a. 182.

a környezetüket, s ezt a kommunista propaganda ki is használta. A német utcanevek, feliratok, szobrok eltüntetése viszonylag könnyen végrehajtható és népszerű intézkedés volt. Az ősi lengyel jelenlétet hirdető plakátok és transzparenszek nem mindenki számára tűntek ugyan meggyőzőnek, hiszen más, kétes igazságtartalmú jelszavak sűrűjében bukkantak fel, üzenetük azonban elsősorban a marginalizálódó, egyre fogyatkozó számú német lakosokban keltett rossz érzést. A lengyelek első generációja természetesnek tartotta, hogy a német vereség után elfoglalja a németek helyét, birtokba veszi hátrahagyott javaikat, beköltözik az épen maradt házakba, és nemigen gondol a kitelepítettekre. A háború és az azt megelőző agresszív német propaganda jó időre visszazorította a németek iránti könyörület érzését.

A lengyelek történelmük során két hagyományos ellenségképet ápoltak, amelyeknek koloniális olvasata is lehetséges: a német- és az oroszellenesség intenzitása egyformán nagy volt, és ezen a második világháború eseményei sem változtattak, de miközben az orosz civilizációs fölény soha nem váltott ki komplexust a lengyelekben, a kisebbségi érzést a németekkel szemben a hitleri megszállás tapasztalata oltotta ki. A lengyel propaganda Gdańsk kapcsán egybemosott több történelmi korszakot, és hol felváltva, hol párhuzamosan ítélte el a nácik, a poroszok és a keresztlovagok¹⁵ barbárságát.

A nemzetiszocialista korszak építészeti öröksége viszonylag szerény volt, a német lovagrend architektúrájából sem sok maradt fenn, a várat maguk a városlakók rombolták le a 16. század közepén a rend kapitulációja után, így a legfőbb támadási felületet a historizáló vilhelmiánus épületek jelentették. 1945-ben erős propaganda-hadjárat indult a porosz korszak építészeti örökségének kiiktatása érdekében. Zygmunt Rewski a wroclawi *Odra* folyóiratban a nyugati területek építészetének porosztalanítása (*odprusaczenie*) mellett szállt síkra,¹⁶ a gdański programot kidolgozó Czerny pedig úgy nyilatkozott, hogy a porosz épületek megtartására csak addig lesz szükség, amíg a gazdasági helyzet lehetővé nem teszi, hogy eltűnjenek a városképből.¹⁷ Szerinte a porosz rabság valamennyi bűnjelét, az összes német, németebb és legnémetebb épületet, ezt az egész barbárságot ki kell iktatni.¹⁸

A danzigi historizmus fejlődésében annak idején az hozta meg a döntő fordulatot, hogy 1902-ben a helyi műemlékvédő egyesület (Verein zur Erhaltung und Pflege der Bau- und Kunstdenkmäler in Danzig) országos pályázatot írt ki egy törvényszéki épületegyüttes megtervezésére. A pályázat előírta, hogy a városban a 14–18. században elterjedt építészeti tradícióhoz kell kapcsolódniuk az építészeknek, a korstílusokat mindazonáltal nem rangsorolták, a danzigi jelleg volt mérvadó. A beérkezett száz pályaműhöz benyújtott látványterveket később kötetben publikálták, hogy ezzel is formálják a helyi magánberuházók ízlését.¹⁹ Minden bizonnyal ez is szerepet játszott abban, hogy a városban a historizmus mellett sem a szecesszió, sem a modernista építészet nem vált jellemzővé, nemcsak a műegyetem, a vasút-

¹⁵ Lengyelországban a német lovagrenddel vívott háborúk emlékét elsősorban Henryk Sienkiewicz magyar fordításban is elérhető regénye, a *Keresztlovagok* (SIENKIEWICZ, 1955.) formálta. Részben erre alapozott a németellenes propaganda, amikor a 20. századi ellenségképbe a lovagokat is beépítette.

¹⁶ REWSKI, 1949.

¹⁷ FRIEDRICH, 2005. 125

¹⁸ Idézi: FRIEDRICH, 2015. 45.

¹⁹ Uo., 27.

állomás, a főposta, hanem az 1880-as években épült és 1939 áprilisában lerombolt Nagy Zsinagóga is a helyit a nemzetibe oltó irányzatot képviselte. Mikor a lengyel városvezetés elérkezettnek látta az időt – vagy Czerny szavaival, a gazdasági helyzet lehetővé tette –, számos kevésbé sérült vagy éppen maradt középületet is lebontottak, a vöröstéglás bérházak esetében pedig még nagyobb volt a veszteség. A helyreállítandó (megóvandó) műemlékek korát ugyanis – az akkori európai trendeknek megfelelően – a 18. század végével bezárólag jelölték ki, ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy a porosz megszállás kezdetéig létrejött architektúra számíthatott csak védelemre. Ebben a gyakorlatban nem csupán a lengyel nacionalisták háború utáni visszavágását ismerhetjük fel, hiszen akkoriban a művészettörténészek, műemlékesek közül is sokan fanyalogva tekintettek erre korszakra. Ezzel magyarázható, hogy nemcsak a nyugatnémet sajtó, hanem a tudományosság is inkább pozitívan viszonyult az újjáépítéshez.

Az egyik első német újságíró, akit az újjáépítés első évtizede után beengedtek a városba, a *Die Welt* hasábjain *A régi házak, utcák és helyek...* címen számolt be a háborút és a tűzvészt idéző romok közt kinövő színes színpadképről, vagyis a frissen vakolt régi-új műemlékek szinte felfoghatatlan látványáról.²⁰ Günter Grass is a háború után először a városba látogat, a következő évben, *A bádogdobhoz* gyűjt anyagot. 1975-ben egy német forgatócsoporttal tér vissza Gdańskba, a lengyelek teljesítményét egyenesen példaértékűnek, az európai kultúra számára is relevánsnak mondta. A danzigi vonatkozású regényei révén már nemzetközi hírnévre szert tett író Volker Petzold kérte fel, hogy az európai műemlékvédelem éve alkalmából tervezett hétrészes, európai történelmi városok műemlékvédelméről szóló sorozata Gdańskkal foglalkozó epizódjában közreműködjen. Az író a forgatókönyv megírását és a *cicerone* szerepét vállalta magára. Látható elismeréssel vette számba és mutatta be a régi-új városközpont helyreállított műemlékeit, turistákat, műemlékeseket szólaltatott meg egy olyan pillanatban, amikor még mindig sok a rom, de számos jelentős műemlék helyreállítása folyamatban van, illetve már be is fejeződött. A film a *Teure Geschichte*²¹ címet kapta, ami egyszerre utalhat a történelmi árra, amit a németeknek a Lengyelország elleni agresszióért meg kellett fizetniük a háborút követően, illetve az újjáépítés hatalmas költségeire is.

A városközpont újjáépítése ügyében született döntések kapcsán még nem tértem ki részletesen a polonizáció aspektusaira, a kreatív múltreprezentációra. A 19–20. századi historizáló építészet visszaszorítása mellett a központi cél Gdańsk korai, lengyel uralom alatt létrejött arculatának rekonstruálása volt. A nemzeti szemponton túl emellett szólt az az érv is, hogy erre az időszakra esett a város fénykora. Az építészeti örökség legfontosabb rétege a reneszánsz lett, a város legreprezentatívabb részén, a királyi útvonalnak is nevezett tengelyen²² számos helyreállításra szoruló reneszánsz emlék volt: a városházától az Artus udvarig, de a környező pat-

²⁰ Horst Wilcke: Es sind die alten Häuser, Straßen und Plätze... *Die Welt*, (1957. június 22.) Idézi: LOEW, 2013.

²¹ *Teure Geschichte: Stadtsanierung und Denkmalschutz: Der Wiederaufbau Danzigs... beschrieben von Günter Grass* (44 perc). Első sugárzása: NDR, 1975. november 6. A filmet a lengyel televízió is bemutatta a *Lengyelország a világ szemében* sorozatban. (Ossowski, 2018. 13.)

²² Az ún. Aranykaputól (Goldenes Tor/Brama Złota) a folyópartra nyíló Zöld kapuig (Grünes Tor/Brama Zielona) tartó útvonal (Langgasse/ulica Długa és Langer Tor/Długi Targ).

ríciusházak közt is akadtak remekbeszabottak. Mind itt, mind a környező utcákban igyekeztek az újjáépítés során olyan reneszánsz elemeket becsempészni, amelyek nem voltak jellemzőek az 1945 előtti állapotra. A műemlékvédelmi hatóság ugyan visszadobta Kilarskinak azt a kezdeményezését, hogy magasítsák meg a Mária templom tornyát, és a sisak legyen a krakkói főtéren álló Mária templom sisakjának mása,²³ de a reneszánsz városháza környékén Krakkót idéző – Gdańskra korábban nem jellemző – árkádok jelentek meg, amelyek a városképet a koronázó város képéhez voltak hivatottak közelíteni. Nemcsak a német, de még a németalföldi reneszánsz formavilágát is igyekeztek a lengyel területeken elterjedt itáliai elemekkel felváltani. Ez leginkább az épületek díszítőelemei révén volt megvalósítható, ezért a helyi képzőművészeti akadémia festői lengyel alakokat varázsoltak a falakra, lengyel nemesurakat, hajósokat és jeles személyiségeket, Kopernikustól Jan Kochanowskiig. Még a krakkói Wawelben őrzött királyi falikárpit-gyűjtemény motívumai is feltűntek az európai kultúra olyan nagyjainak szomszédságában, mint Dante, Donatello, Raffaello vagy Shakespeare.²⁴ Az e téren talán legeredményesebb varsói születésű festőnő, Józefa Wnukowa visszaemlékezéseiben így foglalta össze törekvéseiket: *„arról volt szó, hogy megteremtjük egy olyan gazdag kulturális dimenzió illúzióját, amely – bár sohasem létezett – léteztetett volna...”*²⁵

Mindenesetre az újjáépítésben résztvevők, vagyis a betelepülők nemzedéke számára nem az itt talált romok vagy a régi fotókon látható, különböző korszakok lenyomatát mutató Danzig, hanem az újjáépített város vált realitássá. A háború után születettek, tehát az újjáépítők gyerekeinek nemzedéke, a történelem fintora révén már merőben másként látta a várost.

Az 1980-as évek

A liberálisok szellemi műhelyévé váló gdański szamizdat folyóirat, a Donald Tusk és Wojciech Duda által alapított *Przeгляд Polityczny* egyik 1986-os számában egy olyan írás jelent meg, amely új megvilágításban tárgyalta a város 1945 utáni történetét. Az Andrzej Zarębski által írt cikk a független Lengyelország 1920-as években épült modern kikötőjét, Gdyniát vetette össze Gdańskkal, azzal a provokatív állítással indítva, hogy Gdynia sokkal régibb Gdańsknál, hiszen – szerencséjére – viszonylag kevés kárt tett benne a háború. Szempontunkból nem is az a fontos, hogy mit ír a szerző Gdynia javára, hanem az, hogy miként hozza ki Gdańskot vesztesként ebben az összehasonlításban. Zarębski szerint a párt ideológusai a *„város születési anyakönyvébe az 1945-ös dátumot jegyezték be, és apaként a kommunizmust nevezték meg”*, majd hozzáfűzi, hogy a tényeket a továbbiakban ehhez igazították hozzá.

„A háború után, mint szinte mindent az országban, Gdańskot is államosították. Amikor lerombolták, a Hanzára jellemző németes városképet akarták kiiktatni. Amikor úgy döntöttek, hogy újjáépítik, akkor a lengyel államhoz való mielőbbi asszimilációját tartották szem

²³ FRIEDRICH, 2005. 123.

²⁴ FRIEDRICH, 2005. 124–125; FRIEDRICH, 2014a. 183.

²⁵ FRIEDRICH, 2014a. 184.

előtt. Első pillantásra úgy tűnhet, Gdańskban különböző korszakok, építészeti stílusok, történelmi tradíciók találkoznak. Ez azonban felszínes benyomás. [...] Az itt lakónak, vagy annak, aki elmélyülten szemléli a várost, feltűnik a homlokzatok illuzórikussága, a dekorativitás, amely elfedi a szocreálhoz oly közel álló uniformizmust. Nem házak sorakoznak itt, hanem házak imitációi, ez nem a Rechtstadt itt, hanem annak 1:1 arányú makettje.”²⁶

Hasonló szellemben nyilatkozott a lapot alapító, majd később a helyi és az országos politikába is bekapcsolódó Donald Tusk, aki szerint szülővárosa egyik legnagyobb tragédiáját 1945-ös lerombolása, a másik ehhez mérhető csapást pedig az újjáépítése jelentette.²⁷ Vajon miért zavarta a háború után születettek, a Szolidaritás megalakulásakor a felnőttkorba lépő nemzedék képviselőit az újjáépítés ténye, miért hangsúlyozták a történelmi városközpont díszletszerűségét?

Ez a generáció egyrészt az új helyen nehezen gyökeret eresztő szülőkkal, másrészt a lengyel nacionalista propagandával szemben kezdte el felfedezni, megismerni és magáénak vallani a várost, miközben a második nyilvánosság lengyelországi kiépülése is hozzájárult a nacionalista sémákon túllépő lokális tradíciók iránti érdeklődés felerősödéséhez. Az új látásmód először a prózairodalomban tört utat, Paweł Huelle 1987-es pályakezdő regénye nyitotta meg azon művek sorát, amelyekben a város, annak tere és múltja meghatározó szerepet játszott. Stefan Chwinnel együtt ők váltak az úgynevezett gdański iskola vezető szerzőivé.²⁸ Grasshoz hasonlóan ismertségük és népszerűségük, valamint nem utolsósorban műveik kvalitása fontos szerephez juttatta őket a gdański építészetről szóló vitákban is. Mindketten az autentikum keresésére indulnak írásaikban, az újjáépített városközpontot mimetikus konstrukciónak, díszletnek, szemfényvesztésnek tekintik, az elsüllyedt német Atlantiszt az épen maradt külsőbb kerületekben találják meg, a modernisták által oly kevésbé becsült eklektikus villákban és a 20. század első felének polgári világát idéző enteriőrökben, pontosabban azok gyermekkoruk óta őrzött emlékképeiben. A betelepülők első lakóhelyeül ugyanis az épen maradt kerületek, a németek hátrahagyott otthonai szolgáltak. A német jelenlét utolsó hozzáférhető tanújeleit azok díszítései, használati tárgyai adták, hiszen egykori tulajdonosaiktól elhagyatva már nem annyira a németiséget, hanem a hiányzó polgári kultúrát jelképezték.

Gdańskiság az ezredfordulón

Az 1990-es évek nemcsak a politikai szabadságot hozták meg, hanem a helyi hagyományhoz való viszonyt is új alapokra helyezték. A német, illetve a lengyel nacionalizmus prizmáján át felmutatott Danzig/Gdańsk mítosza mellett egy újabb, antinacionalista mítosz is megjelent, a multikulturális metropoliszé. Felmerült a kérdés, mi legyen a szocializmus örökségével, milyenné váljék Gdańsk a kétezres években.

²⁶ ZARĘBSKI, 1986. 149–151.

²⁷ TUSK, 2004. 45.

²⁸ A gdański iskolával és a Grass-recepcióval bővebben foglalkozom alábbi tanulmányaimban: KERTÉSZ, 2010; KERTÉSZ, 2016; KERTÉSZ, 2018. Balogh Magdolna Huelléről, Chwinről és Stasiukról szóló tanulmánya pedig további adalékokkal szolgál a tárgyban: BALOGH, 2014.

A historizáló építészetről szóló viták újra fellángoltak, túlléptek a szakmai kereteken, építészek, építészettörténészek, várostervezők, művészettörténészek és történészek álláspontjainak ütköztetésén: széles nyilvánosságot kaptak. Mintha Gdańskban egy építész/építészettörténész lobbi vívna ádáz harcot egy bölcész lobbival (vagy a bölcészkart végzett írókkal, újságírókkal és politikusokkal). A haladáspártiak ebben az esetben a modernista építészet bővületében érvelnek, a konzervatívok pedig a helyi historizáló architektúra védelmében emelik fel szavukat: mindkét tábor károsnak tartja a másik álláspontját a város jövőbeni fejlődése szempontjából. Ha a modernisták és historisták mai összecsapásának előzményeit felidézzük, kiderül, hogy egy évszázadnyi különbséggel, teljesen megváltozott politikai és kulturális körülmények között, de ugyanolyan erővel tört fel ma is a kérdés – mi a gdańskiság, miként lehetne kialakítani valamiféle helyi stílust –, mint az 1880-as években. Mindkét esetben hasonló a kiindulópont, a város egy nagy háborút, ostromot (napóleoni háborúk, második világháború) követő, több évtizednyi stagnálás után kezdte visszanyerni gazdasági pozícióját, és a helyi elitek fontosnak tartották, hogy arculata, a városi táj is kifejezze ezt a felemelkedést. A nagy beruházások, a városfejlesztési koncepciók megvalósítása során mindkét esetben olyan történelmi korszakokat idéző stílusjegyeket igyekeztek hangsúlyossá tenni, melyekben a város a régió fontos központjának számított.

Miközben párhuzamosan folynak a gyakran német–lengyel kooperációban végzett műemlékes és a gdański építészeti tradíciót megidéző, de vállaltan új épületeket emelő beruházások, az újjáépítés történetével kapcsolatban számos visszaemlékezés, történelmi és építészettörténelmi munka látott napvilágot. Az e téren meghatározó szerepet játszó, az utóbbi két évtized legizgalmasabb eredményeit felmutató Jacek Friedrich²⁹ a nem szakmai nyilvánosságnak szánt felszólalásaiban³⁰ félreteszi a higgadt tárgyszerűséget, és a modernisták hevületével vonja meg az újjáépítés mérlegét, miszerint az újjáépített történelmi városközpont urbanisztikai szempontból modern lett, gyakorlatilag megfelel az Athéni Karta előírásainak, ráadásul olyan kiválóra sikeredett, hogy akik ma Gdańskba látogatnak, nem azt érzik, hogy egy lakótelepre érkeztek, hanem azt, hogy egy történelmi belvárosban járnak.

Felhasznált irodalom és rövidítések

BALOGH

2014 BALOGH Magdolna: Chwin, Huelle, Stasiuk. Nostalgia és emlékezés mai lengyel írónál. *Lettre*, (2014) 94. sz. 4–6.

FRIEDRICH

2004 FRIEDRICH, Jacek: Problem „gdańskosci” w architektonicznych upodobaniach współczesnych gdańszan. In: *Gust gdański, materiały z sympozjum 23–24 października 2002*. Red.: DEJNA, Bronisława – SZCZEPAŃSKI, Jakub. Gdańsk, Nadbałtyckie Centrum Kultury, 2004. 82–98.

²⁹ Az újjáépítésről szóló legfontosabb műve a 2000-ben Gdańskban megvédett doktori disszertációja volt, mely először a Böhlau kiadónál jelent meg, majd ezt követte a lengyel kiadás. (FRIEDRICH, 2010; FRIEDRICH, 2015.)

³⁰ FRIEDRICH, 2014b.

- 2005 FRIEDRICH, Jacek: Politics and reconstruction. Rebuilding the historical towns in Eastern Europe after the Second World War: Gdańsk, Warsaw, Kaliningrad, Minsk. In: *Neue Staaten – Neue Bilder?: Visuelle Kultur Im Dienst Staatlicher Selbstdarstellung in Zentral- Und Osteuropa Seit 1918*. (Visuelle Geschichtskultur) Hg.: BARTETZKY, Arnold – DMITRIEVA, Marina – TROEBST, Stefan. Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 2005. 169–179.
- 2010 FRIEDRICH, Jacek: *Neue Stadt in altem Gewand: der Wiederaufbau Danzigs 1945–1960*. Ford.: PETERSEN, Heidemarie. Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 2010.
- 2012a FRIEDRICH, Jacek: Spolszczenie i odniemczenie sztuki i architektury Gdańska po 1945 roku. Kolonizacja czy dekolonizacja. In: *Perspektywa (post)kolonialna w kulturze. Szkice i rozprawy*. Red.: PARTYGI, Ewy – SOSNOWSKIEJ, Joanny M. – ZADROŻNEGO, Tadeusza. Warszawa, Oficyna Wydawnicza Errata, 2012. 127–145.
- 2012b FRIEDRICH, Jacek: Polish and German Heritage in Danzig/Gdansk: 1918, 1945 and 1989. In: *Heritage, Ideology, and Identity in Central and Eastern Europe: Contested Pasts, Contested Presents*. Ed.: RAMPLEY, Matthew. Woodbridge, Boydell Press, 2012. 115–131.
- 2014a FRIEDRICH, Jacek: Polskość? Niemieckość? Gdańskość? O tożsamości sztuki i architektury Gdańska w XIX i XX. In: *Gdańskie tożsamości. Eseje o mieście*. Red.: KERSKI, Bazyl. Gdańsk, Instytut Kultury Miejskiej, 2014. 159–197.
- 2014b FRIEDRICH, Jacek: Powojenna architektura w Gdańsku. (2014. november 5.) (<http://www.staraoliwa.pl/video/item/4043-dr-jacek-friedrich-powojenna-architektura-w-gdansk.html> – Utolsó letöltés: 2020. január 6.)
- 2015 FRIEDRICH, Jacek: *Odbudowa Głównego Miasta w Gdansk w latach 1945-1960*. Gdańsk, Słowo/obraz terytoria, 2015.

KERTÉSZ

- 2010 KERTÉSZ Noémi: Lengyelországból Lengyelországba: A hontalanság mítoszai. *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica*, 15. (2010) 1. sz. 59–65.
- 2016 KERTÉSZ Noémi: Nyelv, emlék, idegenség: a múlt megidézésének német-lengyel aspektusai Danzig/Gdańsk példáján. *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica*, 20. (2016) 1. sz. 230–245.
- 2018 KERTÉSZ Noémi: „Buchstab nach Buchstab“: Die Erinnerung an die Danziger Deutschen in der polnischen Prosaliteratur der 1980er und 1990er Jahre. In: *Verschränkte Kulturen: Polnisch-deutscher und ungarisch-deutscher Literatur- und Kulturtransfer*. Hg.: HARMAT Tamás – SOPRONI Zsuzsa. Berlin, Frank und Timme, 2018. 99–121.

KILARSKI

- 1937 KILARSKI, Jan: *Gdańsk*. Poznań, Wydawnictwo Polskie, 1937.

LOEW

- 2013 LOEW, Peter Oliver: *Gdańsk. Biografia miasta*. Gdańsk, Instytut Kultury Miejskiej, 2013.

MAŁECKI–SZCZEPAŃSKI

- 2004 MAŁECKI, Bronisław – SZCZEPAŃSKI, Jakub: O odcieniach swojskości w architekturze Gdańska. Gdańskie formuły patosu. In: *Gust gdański, materiały z sympozjum 23–24 października 2002*. Red.: DEJNA, Bronisława – SZCZEPAŃSKI, Jakub. Gdańsk, Nadbałtyckie Centrum Kultury, 2004. 20–43.

MICKIEWICZ

1977 MICKIEWICZ, Adam: *Pan Tadeus vagy az utolsó birtokfoglalás Litvániában. Nemesi történet 1811–1812-ből tizenkét verses könyvben.* Ford.: RÓNAY György. Budapest, Európa, 1977.

OSSOWSKI

2018 OSSOWSKI, Mirosław: Günter Grass und der Wiederaufbau Danzigs in der Nachkriegszeit. In: *Orbis Linguarum Vol. 47.* Hg.: BIAŁEK, Edward – MIODEK, Marcin – RADŁOWSKA, Justyna. Dresden–Wrocław, Neisse Verlag & Oficyna Wydawnicza ATUT, 2018. 11–18.

REWSKI

1949 REWSKI, Zbigniew: O odprusaczenie architektury Ziem Zachodnich. *Odra*, 5. (1949) 7. sz. 2.

SIENKIEWICZ

1955 SIENKIEWICZ, Henryk: *Kereszteslovagok 1–2.* Ford.: MÉSZÁROS István. Budapest, Új Magyar Kiadó, 1955.

SZYMBORSKA

1997 SZYMBORSKA, Wisława: Vég és kezdet. Ford.: REIMAN Judit. In: *Uő: Kilátás porszemmel.* Pécs, Jelenkor, 1997. 148–149.

TUSK

2004 TUSK, Donald: Udawanie miasta. In: *Gust gdański, materialy z symposium 23–24 października 2002.* Red.: DEJNA, Bronisława – SZCZEPAŃSKI, Jakub. Gdańsk, Nadbałtyckie Centrum Kultury, 2004. 44–48.

ZARĘBSKI

1986 ZARĘBSKI, Andrzej (Mirosław Gajda álnéven): Lekcja miasta. *Przegląd Polityczny*, (1986) 7. sz. 149–154.

A tér megjelenítése a zavaros időszak íróinál¹

A zavaros időszak és a szövegek

Etanulmány forrásszövegét a kelet-európai történelem egy időszakáról, a 16. és 17. század² fordulójára datált úgynevezett „zavaros időről” (oroszul *szmuta*) szóló elbeszélések viszonylag terjedelmes gyűjteménye teszi ki³. Az elemzés tárgyai a moszkvai Rusz azon irodalmi emlékei, amelyek a zavaros időszak alatt, vagy röviddel azt követően keletkeztek.⁴ A *Más történetek* (*Иное сказание*),⁵ *Új történetek a híres Rusz cárságról* (*Новая повесть о преславном Российском царстве*),⁶ *Sírám a Moszkvai állam leverése és teljes romlása miatt* (*Плач о пленении и о конечном разорении Московского государства*),⁷ *Évkönyv*, (*Летописная книга*),⁸ Ivan Tyimofejev cári hivatalnok *Krónikája* (*Временник*, kb. 1555–1631),⁹ Ivan Hovorosztyinyin (meghalt

¹ Vnímání prostoru ruskými současníky Smuty. In: *Prekolonialismus, kolonialismus a postkolonialismus. Impéria a ti ostatní ve východní a jihovýchodní Evropě*. Eds.: NYKL, Hanuš – TUMIS, Stanislav. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, 2015. 124–142.

² Hagyományosan azt tekintik a zavaros időszak (смута, смутное время) szimbolikus lezárásának, hogy a nemzetgyűlés megválasztotta a Romanov-dinasztia első uralkodóját, I. Mihályt (Mihail Fjodorovicsot, 1613–1645), 1613-ban pedig trónra lépett, véget vetve ezzel IV. Vaszilij Sujszkij trónfosztását követő anarchiának. A zavaros időszak kezdetének tekinthető például IV. Ivan Vasziljevics cár (1533–1584) halálának éve, a Rurikidák moszkvai ágának kihalása (1598) vagy Borisz Fjodorovics Godunov (1598–1605) cár halálának éve is, az ezt követő bitorló, I. Ál-Dimitrij (Grigorij Otrepjev) színre lépésével együtt (1605). Az is nehezíti a zavaros időszak kezdetének kijelölését, hogy a moszkvai állam átfogó válságának az okait, valamint a korszak egyes szereplőinek megítélését illetően még nem zárult le a vita.

³ Ebben a fejezetben tüntetem fel az egyes művek címeit, melyek gyakrabban fordulnak elő a szakirodalomban vagy az ismeretterjesztő anyagokban, esetleg az emlékek kritikai kiadásánál használták őket. Az orosz kiadásokban szereplő nevek átírásánál az eredeti alakot tartottam szem előtt.

⁴ ПЛАТОНОВ–ВАСЕНКО, 1909.

⁵ ДМИТРИЕВ–ЛИХАЧЕВ, 1987.

⁶ Uo., 130–145

⁷ ПЛАТОНОВ–ВАСЕНКО, 1909. 559–712. Az irodalomban a megnevezések más variánsaival is találkozunk, például *Katirjov-Rosztovszkij elbeszélése* (*Повесть Катырева-Ростовского*), *Elbeszélés a zavaros időről* (*Повесть о Смуте*) stb. A szövegek szerzőinek kiléte a mai napig vita tárgya; a kutatók többsége az ún. *Évkönyvet* a zavaros időszak szemtanújának, Ivan Katirjov-Rosztovszkij hercegnek vagy Szemjon Sahovszkijnak tulajdonítja.

⁸ АДРИАНОВА–ПЕРЕЦ, (1951).

⁹ ДМИТРИЕВ–ЛИХАЧЕВ, 1987. 428–463.

1625-ben) *Elbeszélés a korról, cárokról és Moszkva püspökeiről* című műve (*Словеса дней, и царей, и святителей московских*), és Avraamij Palicin szerzetes *Történetei* (*История*¹⁰, 1550–1626 körül).¹¹ Az értelmezett szövegeket Szergej F. Platonov szellemében tekinthetjük egyetlen egésznek, és jelölhetjük őket az „elbeszélés”¹² összefoglaló terminusával. A formális eltérések, a személyes szerzői hangok és a keletkezésük körülményeinek ellenére elsődleges céljuk a korszak történéseinek lejegyzése maradt. Azon elbeszélések esetében, melyeket a „zavaros időszak” után fejeztek be, láthatjuk, hogy tágabb történelmi kontextusba igyekeznek helyezni az átélt válsághelyzetet, és próbálják alaposabban is végiggondolni azt. Az elemzett történelmi dokumentumok emellett bemutatják a régi Rusz historiozófiáját. Az egyes szerzőknél a hagyományos vallási-egyházi szellemi keret és értelmezői stratégia (providencializmus) nagy mértékben kötődik az események okairól és a társadalom hiányosságairól szóló, éleslátásról tanúskodó fejtegetésekhez. A történelmi anyag megközelítése sokszor átlépi az egyszerű leírás dimenzióit. A cél nemcsak a történések emlékeztetének megőrzése, a történelmi tények halmazának lejegyzése, hanem főleg – a legalább részben 1613 után keletkezett szövegeknél – az igyekezet is, hogy megtalálják ezek motivációit és közös összefüggéseit is, tanulságokat fogalmazzanak meg a kortársaknak és a jövő nemzedékeknek. Ezeket a szembetűnő tendenciákat a zavaros időszokról szóló moszkvai történelmi elbeszélések közös jellemzőjének is tarthatjuk, melyeket kétségtelenül az akkori válság sorsszerűsége és intenzitása hozott létre.

A zavaros időszak rendkívül specifikus helyet foglal el az orosz történelmi tudatban, ezt valószínűleg viszonylag hosszú időtartamának, a mindenre kiterjedt káosznak és az ezzel járó szenvedésnek tulajdoníthatjuk. A zavaros időszak minden társadalmi réteget fájdón érintett, hatalmas állami területek pusztulásához vezetett, a cári fővárost is beleértve; a trónt arra alkalmatlan emberek bitorolták, és ez végül anarchiához vezetett. Maguk a kortársak is tisztában vannak azzal, hogy az eseményeket kitüntetett hely illeti meg kelet-európai történelmi kontextusban; a hazai történelemben nem találnak hasonló történéseket.¹³ Néhányan analógiákkal közelítenek meg bizonyos világtörténelmi eseményeket, a régmúlt birodalmainak pusztulását.

A tanulmány témáját szem előtt tartva kulcsfontosságú tényezőként mutatjuk be a hierarchia és a kölcsönös szolidaritás meggyengülését az akkori moszkvai társadalomban. Az ország felosztása, és az ebből fakadó konfliktusok foglalják keretbe a folyamatokat. Világosan kirajzolódik a társadalmi integritás felbomlásának tendenciája különböző szférákban és szinteken, ez leginkább abban érhető tetten,

¹⁰ A historiográfiában és az irodalomtörténetben is *Avraamij Palicin elbeszélése* (*Сказание Авраамия Палицына*) néven jelenik meg; A mű elején szereplő címre való tekintettel a cikkben a pontosabb *Történetek* (*История*) megnevezést részesítem előnyben.

¹¹ ЧЕРЕПНИН, 1955.

¹² ПЛАТОНОВ, 1913.

¹³ Nagyon jellemző, ahogy a *Más történetekben* értékeli a IV. Vaszilij Sujszkij uralkodása alatt kialakult helyzetet: „[...] akkora zűrzavart, amekkorát akkor kellett elszenvednünk a bűneinkért, még sosem láttak Rusz területein”. ПЛАТОНОВ–ВАСЕНКО, 1909. 117. A *Sirám a Moszkvai állam leverése és teljes romlása fölött* szövegében megjelenik egy értekezés arról, hogy a büntetés mértéke, mely az akkoriakat érte, páratlan a történelemben: „Egyetlen egyházi könyv, sem a szentek élete, sem a filozófiai és cári könyvek, sem a kronográfiák, évkönyvek és más történelmi könyvek sem meséltek nekünk arról, hogy valaha is olyan büntetés ért volna monarchiát, cárságot vagy fejedelemséget, amelyet a hatalmas Ruszra mértek!” ДМИТРИЕВ–ЛИХАЧЕВ, 1987. 136.

hogyan Oroszthon lakóinak egy része együttműködik a behatolókkal. A 17. század első évtizedeiből származó szövegekben, amelyeket itt vizsgálunk, úgy jelenik meg a társadalom egységének krízise és a területi dezintegráció, mint kölcsönösen összekapcsolódó, domináns témák. Ezzel szemben megtalálható bennük egyrészt annak hangsúlyozása, hogy a hit egysége a cárság lakóinak utolsó fogódzója, ezt leginkább formális-szertartásos és dogmatikus területre vetítik, másrészt bemutatják az orosz állam földrajzi-politikai és felekezeti értelemben vett sokszínűségét. A zavaros időszak kortársai így az állami-politikai és vallási tér problematikáját helyezik előtérbe, nagy hangsúlyt fektetve a centrum és a periféria közötti kapcsolatokra, azaz a leginkább aktuális és alapvető kérdésekre, amelyek szükségesek ahhoz, hogy megfogalmazzák elképzeléseiket egy államról nemcsak Kelet-Európa keretei között, hanem nemzetek fölötti szinten, minden történelmi korszak többfelekezetű birodalmainak kontextusában.

A zavaros időszak az orosz történelem egyik útkereszteződése, a legmélyebb krízise, súlyos történelmi próbatétel a moszkvai állam I. Pjotr Alekszejevics (1682–1725) reformjait megelőző időszakában, valamint fontos mérföldkő azon az úton, amelyen továbbhaladva, a későbbiekben – a 18. században – kialakítja birodalmi modelljét. A zavaros időről szóló hazai leírások, a többszemponú elemzések, amelyekben előtérbe helyezik az államkoncepciót, segíthetnek átgondolni a kontinuitást vagy diszkontinuitást Oroszország történetének két eltérő – moszkvai és szentpétervári – korszaka között, mint ahogy válaszokat is kereshetünk arra a kérdésre, hogy a Nagy Péter előtti Oroszthon szellemi öröksége mekkora mértékben befolyásolta az újkori birodalmi gondolat kialakítását, másképp fogalmazva: milyen örökséggel dolgozhattak a 18. és 19. századi orosz kultúra képviselői, amikor kifejtették gondolataikat ebben a témában. Ezért a munka témája szempontjából nem is maga a történelmi tény lesz döntő, azaz nem a 16. század végén és a 17. század elején történt konkrét események meghatározóak, hanem ezek lecsapódása a korban írt szövegekben, különös tekintettel azokra az impulzusokra, amelyek a kora újkori politikai-társadalmi gondolkodást érték.

Oroszország tere

Az orosz állam térről kialakított elképzelésének egyik fő jellemzője a politikai és földrajzi határaitól alkotott határozatlan kép. A zavaros időről szóló korabeli szövegekben megtaláljuk annak a tudatát, hogy a múltban Moszkvához tartoztak más államok és területek, amelyek különböztek magától a centrumtól, és ez a különbség főleg a vallásban mutatkozott meg. Ivan Tyimofejev írja, hogy az orosz uralkodók a saját országukból származtak, de más, ezen az államon kívül létező, önálló államok fölött is uralkodtak, ezek közül az erős „hágár” (tatár) cárságok a hitükben is különböznek.¹⁴ Az Évkönyv megállapítja, hogy IV. Ivan Vasziljevics elfoglalta a Kazanyi Kánságot és jónéhány más „buszurmán” (muszlim) államot is.¹⁵ A két említett szövegben megjelenik egy figyelemreméltó megjegyzés arra vonat-

¹⁴ АДРИАНОВА-ПЕРЕЦ, (1951). 147.

¹⁵ ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 561.

kozólag, hogy Rettegett Iván csak a kánságok legyőzése után lett cár.¹⁶ A használt terminusok arról tanúskodnak, hogy nem tekintik teljes integrációnak és az állam eredeti magjával való összeolvadásnak az idegen területek elcsatolását. Az Évkönyv szerint I. Mihail Fjodorovicsot „választották Moszkva cári városába és a környező ruthénus államokba”.¹⁷ Avraamij Palicin „Moszkva cári városról és a környező ruthénus országokról”¹⁸ beszél. A *Történetek* befejezésében leírja, hogy az új cár, I. Mihail 1613-ban lépett trónra a „Moszkvai államban és a ruthénus birodalom minden államában”.¹⁹ Hasonló megfogalmazás ismételt megjelenik a *Más történetek* szövegében. Boris Godunov kormányzásával kapcsolatban az írónka a „Moszkvai államban és a ruthénus birodalom más államaiban és városaiban”²⁰ kifejezéseket használja. Az első trónbitorló idézett leveleiben említi igényét a kormányzásra a „Moszkvai államban és a ruthénus cárság minden államában”,²¹ aztán később a trónra lépését „a Moszkvai államban és az ruthénus cárság minden államában”²². A *Sírám* érzelmes befejezésében a szerző a „ruthénus cárságok, városok és falvak”²³ maradékáról beszél.

A 17. század elejének történéseiből kiderül, hogy Moszkva mint az állam centruma csak korlátozott lehetőségekkel rendelkezik arra vonatkozóan, hogy ellenőrzést gyakoroljon az ország különféle hatalmas területei fölött. A zavaros időszak alatt megszűnik az államstruktúra működőképessége, a cári hatalom autoritását is beleértve.²⁴ Az uralkodó nem képviseli az egész ország érdekeit, nem képes garantálni a társadalom és az állam területi egységét. Sokat mond erről az az Ivan Tyimofejev által többször ismételt megjegyzés, mely szerint úgy zárták be Vaszilij Sujszkijt az ellenségei Moszkvába, mint „madarat a kalitkába”.²⁵ Ivan Hovorosztyinyin szerint Sujszkij ellen felkelt a saját országa.²⁶ Avraamij Palicin úgy ítéli meg, hogy a cár báb lett, akit a saját környezete irányít.²⁷ A krízis tetőzésének pillanatában megjelennek az autonóm politikát folytató helyi centrumok, ez általában önjelölt uralkodók támogatását vagy a külső ellenségek iránti nyílt szimpátiát jelenti. Ivan Tyimofejev

¹⁶ АДРИАНОВА-ПЕРЕЦЬ, (1951). 150; ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 561. IV. Ivan Vaszilijevics cárrá koronázása már 1547-ben megtörtént.

¹⁷ ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 559–560.

¹⁸ „в царствующем граде Москве и во окрестных российских странах” ЧЕРЕПНИН, 1955. 194.

¹⁹ „Московского государства и многих государств Росийския державы” ЧЕРЕПНИН, 1955. 237. Palicin továbbá leírja, hogy I. Mihail Fjodorovicsot vezetőnek választották a „moszkvai államban és a Rusz birodalom további államaiban” („на Московское государство и над прочими государствами Росийския державы”). ЧЕРЕПНИН, 1955. 230; 234.

²⁰ „въ Московскомъ государствѣ и въ иныхъ государствахъ и градѣхъ Російскія державы” ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 37.

²¹ „на Московское государство и на всѣ государства Російскаго царствія” ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 27.

²² „на Московскомъ государствѣ и на всѣхъ государствахъ Російскаго царствія” ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 48.

²³ „росийскихъ царствъ и градовъ и воеей” ДМИТРИЕВ-ЛИХАЧЕВ, 1987. 144. Például a *Más történetek* említi, hogy IV. Vaszilij Sujszkij uralkodása alatt sok város árulta el a cárt, valamint átállt a gazemberekhez és a gonosztevőkhöz. (ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 107–108.)

²⁴ Például a *Más történetek* említi, hogy IV. Vaszilij Sujszkij uralkodása alatt sok város árulta el a cárt, valamint átállt a gazemberekhez és gonosztevőkhöz. (ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 107–108.)

²⁵ АДРИАНОВА-ПЕРЕЦЬ, (1951). 114, 153.

²⁶ ДМИТРИЕВ-ЛИХАЧЕВ, 1987. 446.

²⁷ ЧЕРЕПНИН, 1955. 119.

az egyes városok önálló fellépéséről ír.²⁸ Ez a folyamat azonban nem visszatérés az örökölt modellhez, nem a ruthénus területek egyesítési folyamata előtti Északkelet-Rusz önálló államalakulatainak emlékét idézi fel. Nem említik az országuk történetében rendkívül hosszú időszak történelmi örökségét a zavaros időszak szerzői. A 17. század elején már nem a volt orosz fejedelemségek határán húzódik a választóvonal az orosz társadalmon belül, hanem a belső megosztottság más motívációjában található. Amikor azt keresik, mikor kezdődött az ország szétagtoltága, említik IV. Ivan Vasziljevics kormányzását. Ivan Tyimofejev konstatálja, hogy ez a cár „*míntha fejszével hasította volna ketté az országot*”²⁹ az *opricsnyina* intézményével. Az Évkönyv³⁰ szerzője is említi, hogy Rettegett Iván két részre osztotta az országot. Ivan Hovorosztyinyin éppen Borisz Godunov politikájával kapcsolja össze a társadalom megosztottságát, mivel az

*„egymás ellen uszította az embereit, a fiút az apja ellen hangolta, és apát a fiú ellen, ellenségeskedést vitt az otthonokba, gyűlöletet és csalárdságot plántált a szolgálkba, fölhergelte az alárendeltekkel a szabadok ellen, és lealacsonyította a hatalmasok fenségét, felforgatta a világot, gyűlöletet hozott, és a szolgálkat az urak ellen uszította, az erőseket megfosztotta hatalmától, és nyomorba döntött sok nemes embert”.*³¹

A belső krízis fokozódására IV. Vaszilij Sujszkij uralkodása alatt kerül sor. Néhány követőjének akarataiból lépett trónra; Avraamij Palicin ennek kapcsán „*Oroszország egészének szellemi kettéhasadásáról*” (*двоемыслие*) beszél.³² II. Ál-Dimitrij, a tusinói gazember hadjárata alatt szerinte minden ember kettészakadt.³³

A hazai történelmi hagyományok szempontjából az Oroszország teréről alkotott kép másik fontos része lehet a régebbi kijevi hagyományhoz fűződő szoros kapcsolat, valamint Moszkva integrációja a Rusz történelmi perspektívából szemlélt tágabb terében. A moszkvai cárság az állami hagyomány és a szellemi örökség szempontjából is Kijev örököséként lép fel.³⁴ A folyamatosság tudata mindkét korszakban számos kijevi motívum említésében nyilvánul meg, például utalnak a kora középkori uralkodókra, akik főképp kanonizált Rurikida uralkodók (Borisz és Gleb, I. Vlagyimir Svjatoszlavics), de említik még a kijevi történelem régebbi eseményeit is, többek között kitértek helye van a kereszténység felvételével kapcsolatos motívumoknak,³⁵ fontos elem továbbá a Rurik-dinasztia uralkodóinak leszármazási vonala is.

²⁸ АДРИАНОВА-ПЕРЕЦ, (1951). 121.

²⁹ Уо., 12.

³⁰ ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 561.

³¹ ДМИТРИЕВ-ЛИХАЧЕВ, 1987. 436.

³² ЧЕРЕПНИН, 1955. 116.

³³ „*разделилися надвое вси человецы*” Уо., 117.

³⁴ Jellemző, hogy a *Más történetekben* Pétert, Alekszejt és Jonát, a három Moszkvában székelő kanonizált metropolitát mint „*Kijev, Moszkva és az egész Rusz metropolitáit*” említik. (ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 110.)

³⁵ Ivan Hovorosztyinyin az *Elbeszélésben* értekezik a krisztianizáció folyamatával kapcsolatban Isten különleges tervéről. A Rusz sokáig pogány volt, de a kereszténység felvétele után hitében felülmúlja a többi keresztény államot: „*Bár a Rusz régen mindenki előtt járt a hitetlenségben, most a hitben tűnt ki a többiek közül. Más országokban ugyan sok hívő és istenfélő ember volt, de sok volt az istentelen és hitetlen is, akik velük éltek együtt, és vallották az eretnkségeket. A Ruszban nem csak sok település és falu lett megszentelve, de sok város is kivétel nélkül egyetlen pástyor, Krisztus nyájának báránya, mind egyet vullanak, és mind tisztelik a Szentháromságot.*” ДМИТРИЕВ-ЛИХАЧЕВ, 1987. 432.

Centrum

Jellemző vonásává válik az Orosz Császárság térfelfogásának, hogy úgy tekint Moszkvára, mint székhelyre, uralkodói rezidenciára, de ugyanakkor úgy is, mint az igaz hit központjára. A zavaros időszakról szóló elbeszélések Moszkvát leggyakrabban mint a „városok anyját”³⁶ említik. Moszkvának a vizsgált szövegekben található további jellemzői rendkívüli helyzetét és szerepét hangsúlyozzák (például dicső város, a császárság egészének fészke, a városok feje).³⁷ A zavaros időszak kulcsfontosságú eseményei köthetők Moszkvához; a centrum és az egész állam sorsa között közvetlen és kölcsönös függőség van. Moszkva megmarad a császárság szimbolikus középpontjának még abban a pillanatban is, amikor az ottani uralkodó elveszti valós hatalmát, már a főváros környékén sem ura a helyzetnek, és nagy kiterjedésű kerületek sem teljesítik már az akaratát. A válság tetőpontján kulcsfontosságú esemény az eretnekek betörése Moszkvába és a város megsemmisítése.³⁸ A város felszabadításának kísérlete fontos impulzust jelent az ország egészének újraegyesítése szempontjából.³⁹

Periféria

A peremkerületek témájának jelentősége a moszkvai állam jellegének különféleségéből és változó határaiból fakad. A periféria területeinek megjelölése szempontjából megjelenik a Szeveria, az Északi ország és az északi városok megnevezés, ez utóbbiak egy összefüggő köztes területet alkotnak az akkori Lengyelország (Litvánia) határán.⁴⁰ Egyes szövegekben további gyakori kifejezésként szerepel a határmellék (украиньце), vagy a sztyepei városok (польские). Avraamij Palicin írja, hogy a nyugati területekre eljut az eretnység hatása, ami erkölcsi lezülést okoz. A periféria lakói⁴¹ a határmenti területeken élő eretnekek⁴² hatására átvették azok rossz erkölcsait és szokásait, és sokan tudatlanságukból fakadóan felvették az eretnek

³⁶ Új történetek a híres Rusz császárságról („матере градовомъ, мати градовомъ”); lásd uo., 24; 34. *Krónika* („к матери градовом в самую матере градовом, матере градовом, всех градов матере, в матере градов”) АДРИАНОВА-ПЕРЕЦ, (1951). 20; 83; 91; 114; 117; 121; 127; 135; 163. Más történetek („матере градовом”) ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 42. Avraamij Palicin *Történetei* („матере градовом”), ЧЕРЕПНИН, 1955. 201.

³⁷ Lásd például a *Sírám a Moszkvai állam leverése és teljes romlása fölött*: „híres, és dicsőségesen uralkodó városunk” („высокоименитый и преславно царствующий град”), „dicsőségesen uralkodó városunk” („преславноцарствующаго нашего града”) ДМИТРИЕВ-ЛИХАЧЕВ, 1987. 132; 134; *Elbeszélés a korról, cárokról és moszkva püspökeiről*: „híres város” („въ преславном градъ”) uo., 458; *Krónika*: „a császárság fészke” („гнездо всео царствия”), „az egész császárság feje és szíve” („главу и сердце всео царствия”), „a császárság gyökere és mindenek feje” („всео царствия корень главы всем”), „a császárság feje, a városok anyja” („царствия главе, еже матере градом”), „híres város” („к преславном граду”), „az egész császárság feje” („у главы всео царствия”), „A császárság minden városának feje” („ко главе градом всео царствия”), „minden város közt uralkodó” („во всео царствия главе, еже преславному во всех градом”) АДРИАНОВА-ПЕРЕЦ, (1951). 14; 95; 102; 113; 114; 141; 143; 148.

³⁸ Avraamij Palicin és az Évkönyv írója szerint a város pusztulása jelentősen előrelendítette az első honvédelem megszervezésének ügyét. (ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 608; ЧЕРЕПНИН, 1955. 216–217.)

³⁹ Például az Évkönyv az első szerkesztett kiadás címszövegében Moszkva felszabadítását a „pravoszláv keresztényei egyesülésének és erőfeszítésének” tulajdonítja. (ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 559–560.)

⁴⁰ Az *Egyéb történetek az északi városok között* említi Putyivlt, Rilszket, Csernyigovot, Muromot, Kurszkot, Sztarodubot, Kromit. (ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 99.) Csernyigov és Putyivl többször szerepel az Északi országgal kapcsolatban az Évkönyvben is. (Uo., 571; 572.)

⁴¹ „братия же наша северская земли жителие и польских градов” ЧЕРЕПНИН, 1955. 120.

⁴² „еретиков, по Украине живущих” Uo., 120.

vallást is. Ugyanakkor megjelenik a távolabbi régiók különböző társadalmi jellege is. Palicin *Történeteinek* bevezető fejezeteiben megjelenik Borisz Godunov cár kritikája, amiért folytatta IV. Ivan Vaszilijevics politikáját, és átmenekült bűnözők segítségével erősítette meg a határmenti területek katonai védelmét.⁴³ A potenciálisan veszélyes elemek ismételt beszivárgása a 17. század elején, az éhínség időszakában történik.⁴⁴ A cárság periferián lévő vagy félreeső területei a zavaros időszak idején folyamatos veszéllyel fenyegetnek: felkelhetnek a centrum ellen, és ezzel a cárság bukásának egyik okává válhatnak. Ivan Tyimofejev, a *Más történetek* és az *Évkönyv* is említi, hogy Szeveria alárendeli magát vagy egyenesen csatlakozik Grigorij Otrepjevhez (I. Ál-Dimitrij).⁴⁵ Avraamij Palicin hasonlóképpen beszél arról, hogy a peremterületek lakói támogatják a trónbitorlót,⁴⁶ sőt, konstatálja, hogy Szeveria (*Северия*) elszakadt a Moszkvai birodalomtól, és átállt a Lengyel Királysághoz.⁴⁷ Az *Évkönyv* szerint Szeveria⁴⁸ az új trónbitorló, Péter (Ál-Péter), Fjodor Ivanovics vélt fiának oldalára áll, később az ottani emberek⁴⁹ egy másik Ál-Dimitrijt követnek. Palicin azt is említi, hogy az északi városok⁵⁰ támogatják az új trónbitorlót, és a lakóik⁵¹ részt vettek Vaszilij Sujszkij cár hatalmának megdöntésében. A periféria szerepének negatív megítélése alól kivételt képeznek a zavaros időszak történéseinek idején az olyan esetek, amikor az északi városokat például úgy említik,⁵² mint amelyek Ivan Zaruckij csapataiban harcolnak, amikor Palicin *Történeteiben* a határmellék⁵³ segít az első honvédelem létrehozásában, vagy amikor Szeveria szerepet játszik Moszkva felszabadításában Ivan Hovorosztyin idejében.⁵⁴

Kozákok

A zavaros időről szóló történelmi elbeszélésekben, eseményekben kulcsfontosságú szerepet kapnak a kozákok, ráadásul egy rendkívül specifikus társadalmi csoportként jelennek meg: közvetlenül a moszkvai állam területéről származnak, de tagjaikat a környező területekről és a szomszédos lengyel-litván államból is toborozzák. A bevett kozák (казак) terminus mellett megjelenik a cserkasz (черкасы) fogalom is, esetleg a zaporozsjei cserkaszok, mely kifejezés a Nyugat-Ruszból érkező kozákokra utal. Ivan Tyimofejev úgy alkalmazza a kozák elemet (tincs), mint az Oroszországra támadó ellenséges csapatok szimbólumát, mikor Moszkva ostromlóit olyanoknak nevezi, akik fején hohol van.⁵⁵ A *Krónika* befejezésében találunk említést arról, hogy Borisz Godunov és Ál-Dimitrij után kitört a hoholos fejűek

⁴³ ЧЕРЕПНИН, 1955. 106–107.

⁴⁴ Уо., 108.

⁴⁵ АДРИАНОВА-ПЕРЕЦЦ, (1951). 83; ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 98; 567.

⁴⁶ „северских и польских градов жители” ЧЕРЕПНИН, 1955. 110.

⁴⁷ Уо., 116.

⁴⁸ „стверские грады” ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 584.

⁴⁹ „люде вси страны Стверские” Уо., 588.

⁵⁰ „северских градов” ЧЕРЕПНИН, 1955. 116.

⁵¹ „северских градов жители” Уо., 207.

⁵² „северские города” Уо., 211.

⁵³ „украинских городов” Уо., 217.

⁵⁴ ДМИТРИЕВ-ЛИХАЧЕВ, 1987. 460.

⁵⁵ „иже хохлы имуцими на главах” АДРИАНОВА-ПЕРЕЦЦ, (1951). 142.

(главоохлєных)⁵⁶ erőszakhulláma, és hogy leigázták a latin Litvániát, fejükön hohollal.⁵⁷ A korszak íróinak szemével nézve a kozákok az eseményekben nagyon ellentmondásos szerepet játszanak. Avraamij Palicin például említi elbeszélésében a kozákok részvételét a Szergijev Poszad-i kolostor védelmében,⁵⁸ később pedig aktív részvételükről beszél az első honvédelem megszervezésében, és Moszkva 1612-es felszabadításában.⁵⁹ Ugyanígy az Évkönyv és a *Más történetek* is említi a kozákokat a honvédelemben.⁶⁰ Összességében azonban negatív kapcsolatot ápolnak a kozákokkal. Az ellenséges csapatok erőszakos, tomboló és megbízhatatlan elemet alkotó tagjaiként, valamint a cárság belső egységét megbontó fontos tényezőként ábrázolják őket. A *Más történetek* és az Évkönyv beszél arról, hogy a kozákok támogatták az első trónbitorlót.⁶¹ Palicin *Történeteiben* a kozákok erőszakoskodnak Ál-Dimitrij kormányzása alatt,⁶² és a Szergijev Poszad-i kolostor ostromlóinak soraiban is ott vannak,⁶³ a két honvédelem alatt pedig az erőszakosság és a cselvetés motívumai jelennek meg a kozákok esetében.⁶⁴ Palicinnál, akárcsak a *Más történetek* végén, találunk említést Ulászló hadjárataról, melyben harcolnak a cserkaszkok (черкасы),⁶⁵ illetve a „zaporozsjei cserkaszkok”.⁶⁶ Az Évkönyvben a teljes „kozák hadsereg” Ál-Péter oldalára áll, ezt követően az északi ország kozákjai Vaszilij Sujszkij cári seregei ellen küzdenek.⁶⁷ Az Évkönyv második kiadása őket teszi felelőssé az első honvédelem vezetője, Prokopij Ljapunov haláláért.⁶⁸

A Nyugat (Európa)

Amikor a Ruszon túli területet kell körülhatárolniuk, a zavaros időszakról szóló elbeszélések meghatározó témája a nyugati határvidék. A katolikus és protestáns világgal közös határ felfogásában döntő szerep jut a felekezeti és az államföldrajzi tényezőnek, amely teljesen elhomályosítja az etnikai elemet.⁶⁹ A szomszédos országokat és lakóikat a vallás lencséjén keresztül szemlélik, és olyan kulcsfogalmakkal jellemzik

⁵⁶ Адрианова-Перетц, (1951). 162.

⁵⁷ „порабощение наше от главоохлєные Литвы” Уо., 164. Tyimofejev ugyanakkor említi Ulászló lengyel herceg 1618-as hadjárátát, amiben rengeteg hoholt viselő katona vett részt. (Уо., 166–167.)

⁵⁸ ЧЕРЕПНИН, 1955. 135, 142. A kozákok is részei az alakulatnak, amelyet Vaszilij Sujszkij cár küld az ostromlott kolostor segítségére. (Уо., 170.)

⁵⁹ Például уо., 211; 215; 216; 221.

⁶⁰ Például a *Más történetek* Ivan Zaruckij kozákjairól beszél, az Évkönyv pedig Dimitrij Tyimofejevics Trubeckij seregének kozákjairól. (ПЛАТОНОВ–ВАСЕНКО, 1909. 126; 614.)

⁶¹ Például уо., 41; 573. A *Más történetek* szerint I. Ál-Dimitrij oldalán állnak eleinte a litvániai emberek és a zaporozsjei kozákok, később hozzájuk csapódnak a doni kozákok. (Уо., 25.)

⁶² ЧЕРЕПНИН, 1955. 112.

⁶³ „татарове многие, и черкасы запорожские, и казаки донские, волские, северские, астроханские” Уо., 145.

⁶⁴ Például уо., 217; 221.

⁶⁵ Уо., 239; 240; „Черкасов Запорожскихъ” ПЛАТОНОВ–ВАСЕНКО, 1909. 134.

⁶⁶ „Черкасов Запорожскихъ” Уо., 134.

⁶⁷ Уо., 584; 589.

⁶⁸ Уо., 698.

⁶⁹ A zavaros időszak moszkvai kortársai szövegeikben a nyugati Ruszt Litvániának említik. További jellemző elem, hogy viszonylag lazán kezelik a lengyel és litván fogalmakat.

őket, mint például eretnek, szakadár, hitetlen, másvallású, barbár.⁷⁰ A nyugati Rusz vallási helyzetére való reflexióval kapcsolatban megtaláljuk a *Más történetekben* a litván területeken uralkodó, figyelemre méltó vallási toleranciát. Grigorij Otrepjev Litván kalandjainak leírásában az itteni lakosok (a pecserszki Lavra archimandritája és szerzetesei, illetve világi személyek) alátámasztják, hogy mindenki a saját meggyőződése szerint választ magának vallást („*ki milyen vallásban akar, olyanban hisz*”). Példaként szolgál az Ostrogski nemesi család egyik tagja, aki kereszténynek született, de később a lengyel („*lach*”) vallást vallotta.⁷¹ A korabeli moszkvai szerző szemében a nyugati hitvallások (katolikus, lutheránus) úgy összemosódnak mint veszélyes eretnokségek, hogy néhány visszaemlékezésben többször is felcserélődik a két fogalom. Világosan kirajzolódik ez a tendencia a *Sírám a moszkvai állam leverése és teljes romlása fölöttben* és a *Más történetekben*. A *Sírám* szövegében említést találunk arra, hogy I. Ál-Dimitrijnek megtetszett az „*átkozott lutheri vallás*”, és lutheránus nőt vett feleségül (valójában katolikus volt).⁷² Szmolenszk városa, amely ellenállt a lengyel királyi seregeknek, ugyanazon visszaemlékezés szerint nem akar áttérni a lutheránus hitre.⁷³ A *Más történetek* I. Ál-Dimitrij lakodalmáról írva lutheránusnak, „*lutheri területről*”⁷⁴ származó „*baszurmán vallású*”⁷⁵ nőnek titulálja Marina Mniszkównát. Feltűnő, hogy valamivel később „*latin vallásról*” beszél vele kapcsolatban.⁷⁶ Vaszilij Sujszkij idézett leveleiben emlegetik a bitorló tervét, mely szerint „*felszámolják az igaz keresztény vallást, és bevezetik a lutherit és a latint*”, azaz „*lutheri és latin hitre csábítják a pravoszláv keresztényeket*”.⁷⁷ A moszkvai cárság az egyetlen, amely megtartja a tiszta és igaz kereszténységet, körbevéve a pravoszlávia ellenségeivel, akik vesztére törnek. Palicin szerzetes konstatálja, hogy a zavaros időszak alatt Moszkva ellen fordul egész Európa, a világ egynegyede.⁷⁸ Tyimofejev cári hivatalnok arról értekezik, hogy „*akár az éhes farkasok, kik felfalják a bárányt, ők is meg akarják semmisíteni országunkat, és eltaposnák az igazi és tiszta Krisztusi hitet, minket pedig bekebeleznének*”.⁷⁹

Az európai szellemi világ központja Róma, a pápa, a katolikus egyház fejének székhelye. A pápa szövetkezik az első bitorlóval, és támogatásával hozzájárul a hadjárata sikerességéhez. A *Más történetek* például ezt is említi: Otrepjev ígéretet tett a pápának arra, hogy felveszi „*római vallásukat*”, „*eltiporja a pravoszláv keresztény hitet, romba dönti Isten szentélyeit, és templomokat emel a helyükön*”.⁸⁰ Ivan Hvorosztjinyin esetében, akinek más szövegei is fennmaradtak, nem csak a zavaros időszokról szóló történelmi elbeszélései, „*a nagy Róma*” szélsőségesen negatív felfogását találjuk. Értekezés az eretnekek és gyalázók ellen című, polemikus élű verses traktátusában

⁷⁰ A barbárok megnevezés, és az ebből levezethető szavak nagy mennyiségben fordulnak elő Ivan Tyimofejev *Krónikájában*. АДРИАНОВА-ПЕРЕПЦ, (1951). 12; 19; 36; 41. stb.

⁷¹ ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 21–22.

⁷² ДМИТРИЕВ-ЛИХАЧЕВ, 1987. 136; 138.

⁷³ Уо., 140.

⁷⁴ „*области Лютторстѣи*” ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 56.

⁷⁵ „*безсерменские вѣры*” Уо., 56.

⁷⁶ Уо., 74.

⁷⁷ Уо., 67; 68.

⁷⁸ ЧЕРЕПНИН, 1955. 110.

⁷⁹ АДРИАНОВА-ПЕРЕПЦ, (1951). 163.

⁸⁰ ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 26.

(Изложение на иретики злохулники).⁸¹ Hovorosztyinyin felhívja a figyelmet a hit-tanban és a liturgiában található különbségekre (kovásztalan kenyér használata az istentiszteleten, tanítás a Szentháromságról és a tisztítóútról), amelyek a katolikusokat („római eretnekség”) a keresztény egységtől való eltávolodásához vezették. A nyugati egyház életének legfőbb negatív tulajdonságait az istenfélelem hiányában, a gögben, valamint abban látja, hogy a szellemi értékek helyett az e világi dolgokat becsülik, nem Istent tisztelik, hanem a mammont szolgálják.⁸² A pápának egyenesen azt hányja szemére, hogy hataloméhes és halmozza a világi gazdagságot.⁸³ Hasonló szellemben látja Róma politikáját a *Más történetek* is. A szerző említi azt a levelet, amelyben a pápa egyértelműen megparancsolja a katolicizmus felvételét Orosz földön, akár erőszakos terítés árán, beleértve az ellenállók legyilkolását is.⁸⁴

Az igaz hit tere

A zavaros időszakról szóló, e tanulmányban elemzett elbeszélésekben nem lehet egyértelműen körülhatárolni az igaz hit területét. Kiterjedése, de bizonyos értelemben felfogása is változik a zavaros időszak eseményei közepette. Az igaz hit tere nem annyira földrajzilag lehatárolt térség, mint olyan szféra, ahova elér az orosz cár autoritása, és amely alárendeli magát a centrumnak – Moszkvának. A zavaros időszak legintenzívebb időszakában a pravoszlávia utolsó védelmezői és reményei lehetnek egyének (mint például Germogen pátriárka) vagy konkrét városok, lakosok csoportjai (Szmolenszk vagy a Szergijev Poszad-i kolostor védői). Az időben távoli és közeli történelem síkján régóta küzd az igaz hit területe az ellenséggel, az Orosz földet bekerítő másvallásúakkal. A romlatlan vallás védelmének küldetészerű elképzelését olyan kulcsfogalmak rejtik a szövegekben, mint az „új Izrael”, és az „új [következő] Róma”, melyek az első esetben a bibliai, ószövetségi, a második esetben pedig a keresztény hagyományra utalnak.⁸⁵

⁸¹ САВВА–ПЛАТОНОВ–ДРУЖИНИН, 1907. 40–80.

⁸² САВВА–ПЛАТОНОВ–ДРУЖИНИН, 1907. 57, 60.

⁸³ Uo., 61. Ivan Hovorosztyinyin szerint a „római eretnekek” felcserélték Isten dicsőségét az e világra, a szellemi értelmet a testre. (Uo., 53.) Ha most Péter apostol megjelenne Rómában, nem találna hitet. (Uo., 52.) Az igazi, romlatlan kereszténységet csak a pravoszláv (keleti) egyház őrizte meg, amely közvetlenül épít Jézus Krisztus és apostolai tanítására. Például uo., 57.

⁸⁴ ПЛАТОНОВ–ВАСЕНКО, 1909. 94.

⁸⁵ Az *Új történetek a híres Rusz cárságról* úgy jellemzi az ellenséget, mint „az Új Izrael népének vérontóját és megsemmisítőjét”. (ДМИТРИЕВ–ЛИХАЧЕВ, 1987. 38.) A *Más történetek* a Kremlben található az Istenanya elszenderedéséről elnevezett székesegyházban történt jelenés csodájának leírásakor „Új Izraelnek” nevezi Rusz lakóit. (ПЛАТОНОВ–ВАСЕНКО, 1909. 104.) Ivan Hovorosztyinyin az *Elbeszélésekben* az Új Izraellel azonosítja Moszkva lakóit az időben, amikor elfoglalja a cári trónt az első bitorló. (ДМИТРИЕВ–ЛИХАЧЕВ, 1987. 444.) A *Történetekben* Avraamij Palicin elképzelése Moszkváról mint új Rómáról a város 1611-es pusztulásával összefüggésben jelenik meg. A Szentháromság-Szergij kolostor szerzetese olyan városok és államok történelmi példáit hozza fel, amelyeket Isten megbüntetett és elpusztult az igazságtalanság és helytelenség miatt. Ezekkel ellentétben Moszkva megsemmisülése nem végleges. (ЧЕРЕПНИН, 1955. 212.) Az sem teljesen mellékes, hogy Palicin az Izrael fogalmat a saját kolostorához, a Szentháromság-Szergij kolostorhoz köti akkor, mikor azt megostromolja a lengyel-litván sereg és hazai szövetségeseik, és hogy ezt az igaz hitért folytatott háborúnak fogja fel. (Uo., 161.)

A pravoszlávia védelmének hangsúlyozásával függ össze a zavaros időszakban fontosabb szerepet játszó alakok történelmi szerepének értékelése is. A megadott sémához alkalmazkodik a zavaros időszak egyik központi figurájának tekinthető I. Ál-Dmitrij értelmezése is, akihez elsősorban a pravoszlávia megszüntetésére tett kísérletek kötődnek. Fel akarta számolni az igaz hitet: valóban ígértet tett a katolicizmusnak az országba való bevezetésére, sőt, azt a célt tűzte maga elé, hogy fizikailag is kiirtja Moszkva pravoszláv keresztény lakóit.⁸⁶ A *Sirám* szerzője a következőképpen foglalja össze a bitorló trónra lépését követő terveit: „Ezután meg akarta semmisíteni a pravoszláv keresztény hitet és a szent templomokat, latin templomokat akart építeni, és bevezetni a lutheri hitet.”⁸⁷ Az Évkönyv szerint Otrepjev eltervezte „a pravoszláv, fényesen ragyogó keresztényi vallás felszámolását, a görög hit templomainak romba döntését, a pápai hitet akarta bevezetni a cári városban.”⁸⁸ Avraamij Palicin azt állítja, hogy Grigorij Otrepjev szövetezik a „kereszténység örök ellenségeivel, a latin deákokkal”, azzal az ígérettel, hogy katolikus hitre téríti Oroszont és legyilkolja a pravoszlávokat.⁸⁹ Mindenki, aki szembeszegül az otthoni árulókkal és a külső ellenséggel – konkrét személyek, a cári seregek és a későbbi moszkvai honvédelem – egy vallásosan értelmezett küldetés végrehajtójává válik. A *Sirám* szerzője arról beszél, hogy Ál-Dmitrij emberei kardot ragadtak a testvéreik, „Krisztus katonái”⁹⁰ ellen. A *Más történetek* szerzője „az igaz hit keresztény védelmezőinek”⁹¹ nevezi a trónbitorló ellen harcoló cári seregeket. Sujszkij nemzetsége, amelyet Ál-Dmitrij uralkodása alatt üldöz, ugyanezen szöveg szerint „a Krisztus iránti szeretet, a valódi pravoszláv keresztény hit miatt szenved.”⁹² Az egyéb területeken hiányzó egységgel – a szolidaritás krízisével – és a moszkvai társadalomban megjelenő egoista érdekekkel a felekezeti egységet állítja szembe. A hit marad az utolsó és egyedüli fogódzó a legmélyebb válság és általános zűrzavar időszakában.⁹³

Ivan Tyimofejev Ruszt az új Izraelhez hasonlítja már a *Krónika* bevezetőjében, egészen pontosan annak a résznek a címszövegében, ahol a Rurikidák legitím cárjainak uralkodását említi. (АДРИАНОВА-ПЕРЕЦ, (1951). 10.) Tyimofejev műve befejező részében az utolsó Rurikidák uralkodása kapcsán még visszatér az Új Izrael fogalmához. (Uo., 150.) A cári hivatalnok Új Izraelnek nevezi Moszkvát Mihail Vasziljevics Szkopin-Sujszkij fejedelem halála idején, amikor elsratják a cárság lakói. (Uo., 136.) Akkor vonatkoztatja Tyimofejev először Ruszra a másik Róma terminust, mikor a Rurikidák kihalásáról ír, amelyet történelmi szerencsétlenségnek, Isten egyik kegyetlen büntetésének tekint. (Uo., 32.) Említést érdemel az is, hogy Tyimofejev a „másik Róma” szókapcsolatot használja, és nemcsak a cárság egészére, hanem Novgorodra is vonatkoztatja, ahová Vaszilij Sujszkij uralkodása alatt küldték, így szemtanúja volt a város 1611–1617-es svéd megszállásának. (Uo., 147–148.)⁸⁶ A *Más történetek* például Ál-Dimitrij terveit a következőképpen mutatja be: „templomokat építene az Isten szentélyei helyén”, sőt „legyilkolná az összes pravoszláv keresztényt”. ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 55–56.

⁸⁷ ДМИТРИЕВ-ЛИХАЧЕВ, 1987. 138.

⁸⁸ ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 580–581.

⁸⁹ ЧЕРЕПНИН, 1955. 110.

⁹⁰ ДМИТРИЕВ-ЛИХАЧЕВ, 1987. 136.

⁹¹ ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 33.

⁹² Uo., 53.

⁹³ Példaként szolgálhat Tyimofejev *Krónikájának* beszédes részlete: „De mi a [rossz] cselekedetekben vetekedtünk a hitetlen pogányokkal, és megelőztük őket; Csak egyben vagyunk jobbak, mint ők – abban, hogy mély tisztet él bennünk az ikonok iránt, és hogy nem hagyjuk nekik, hogy a mi törvényeinkbe beavatakozzanak, akkor sem, ha azokat mi magunk sem mind [tartjuk be].” АДРИАНОВА-ПЕРЕЦ, (1951). 93.

Kontextusok: a régi Oroszhon lelki élete

Összevetve az óoroszl irodalommal, a zavaros idószakról szóló történelmi szövegekben új elemet is találunk – szoros kapcsolat jön létre a hit, a felekezeti identitás és Oroszhon állami területeinek jellege között. A zavaros idószak korában tudatosodnak az oroszokban a szomszédos országoktól elválasztó határok (különös tekintettel a Lengyel–Litván Unióra). Az említett folyamat középpontjában a pravoszlávia és a nyugati hitvallások formájában (katolikus, lutheránus) megjelenő eretnkség versengése áll. Az említett konfrontáció szimbolizálja Moszkvának mint az igaz hit központjának a Rómával, a katolicizmus (latin herezis) központjával, az orosz cárság elleni celszövényekben aktívan részt vevő pápa székhelyével való összeütközését. A két világ konfrontációjának gyökerei a távoli múltba nyúlnak. Néhány szerző közvetlenül említi a Rusz vagy Moszkva pápai hatalomnak való alárendelésére, ezáltal a pravoszlávia megsemmisítésére tett korábbi sikertelen kísérleteket. Az Új elbeszélések szerint III. Zsigmond lengyel király éppen akkor zajló hadjárata az elődei politikáján alapul: *„...hiszen a régi korszakoktól fogva törnek a mi nagy államunkra mindezen istentelenek, átkozottak, és azok is, akik előttük voltak, a testvéreik, ugyanabban az átkozott országban és hitben, hogy a mi nagy államunkat uralják, a keresztény hitet felszámolják, és a saját istentelenségeiket bevezessék.”*⁹⁴ A Sirám írója idézi Germogen pátriárka szavait: *„Hiszen magatok tudjátok, hogy más országok régóta gyűlölik a mi görög hitvallású pravoszláv keresztény hitünket!”*⁹⁵ Palicin Szergjjev Poszad-i szerzetes úgy értelmezi I. Ál-Dmitrij tervét mint a „latin eretnkség” terjesztését Oroszthonban. Ez csak egy újabb próbálkozás azon, a korszakra jellemző kísérletek sorából, amely már I. Vlagyimir Szvjatoszlavics kijevi fejedelem idején elkezdődött és Névai Szent Sándor uralkodása alatt folytatódott. Később Novgorodban tettek újabb kísérletet Oroszthon katolizálására, de ezt megghiúsították a helyi érsekek. Később Izidor metropolita próbált érvényt szerezni Moszkvában a firenzei uniónak, Antonio Possevino pápai legátus pedig IV. Ivan Vasziljevics korában törekedett hasonlóra.⁹⁶ Ivan Tyimofejev a lengyel betörés kapcsán azt írja a *Krónikában*, hogy királyuk, Zsigmond – a *„Rómára szeggyent hozó szentségtelen álpápával”*⁹⁷ egyetemben – már régóta sóvárgott az Oroszthon elleni gattettekre, ahogy a fáraó lépett fel *„az [Isten által] szeretett zsidó nép ellen”*. Aztán a legmélyebb romlással szembenézve így ír: *„Rusz Cárság hatalmas országát, a legnagyobb hírt a jók között, minden városával egyetemben megsemmisítették és felszámolták a közelében élő istentelen nemzetek, és így beteljesítették vele szemben korábbi uralkodóik gonosz terveit...”*⁹⁸ A konfrontációs tematikával szembeállítva megjelenik a nyugati kereszténységgel közös történelem, melynek időbeli és szigorúan vett hittani kereteit az első hét általános zsinat alkotja. A moszkvai Rusz történelmi tudatában, amelyre közvetlenül hivatkoznak a zavaros idószak koráról szóló elbeszélések

⁹⁴ ДМИТРИЕВ–ЛИХАЧЕВ, 1987. 28.

⁹⁵ Уо., 142.

⁹⁶ ЧЕРЕПНИН, 1955. 115.

⁹⁷ АДРИАНОВА–ПЕРЕЦ, (1951). 121.

⁹⁸ Уо., 147.

szerzői, ráadásul az a motívum is jelen van, hogy a Nyugat Nagy Károly császár és Formózsusz pápa vezetése alatt elszakadt a keresztény közösségtől.⁹⁹

A zavaros időszakról szóló szövegek fontos alkotóeleme a nem olyan régi és az időben távolabbi orosz történelem is. A moszkvai szerzők szemével nézve úgy jelennek meg a hazai történelmi események, mint a választott nép bibliai történetének ismétlődései, amelyben legfőbb mozgatóerőként a gondviselés akarata tűnik fel. A zavaros időszak történelmi utélagazásai és tetőpontjai a kortársak szemével nézve nem egymást követő véletlenek, nem vezethetők vissza az egyes történelmi körülményekre, hanem egymáshoz szorosan kapcsolódó események láncolatát alkotják, amelynek az Isteni gondviselés és számos csoda ad magasabb rendű, transzcendens értelmet. A Rusz sorsa azért kivételes az egyetemes történelemben, mert Moszkva és a vezetője által vallott igaz hitet védi. Így a Rusz területe integrálódik a világtörténelemben, mert az igaz kereszténység léte szorosan összefonódik Oroszhon túlélésével. A zavaros időszakról szóló elbeszélések szerzői közvetlen összefüggést látnak Moszkva lehetséges bukása és a pravoszlávia vége között. Egyre nagyobb a zavar, hatalomra kerül a bitorló, a birodalmi fővárost pedig hitetlen idegenek szállják meg és pusztítják el. Ezekben a szövegekben eszkatológiai motívumként jelennek meg az események – mint az Antikrisztus és az utolsó ítélet elérése – amelyre azonban az isteni rendelésnek köszönhetően nem került sor. A vizsgált korszak forrásaiban érezhetően megjelenik az a tendencia, hogy szakralizálnak konkrét történelmi eseményeket, mindenekelőtt a külső és belső ellenségek ellen vívott harcokat. Az említett jelenség a terminusok és az általános értékelések szintjén is megjelenik. Azok az emberek, akiket Oroszhon ellenségeivel való szembeszegülésük miatt gyilkoltak meg, az igaz hitért meghalt vértanúk glóriáját kapják. A zavaros időszakról alkotott összkép interpretációjában háttérbe szorul az események szigorúan pragmatikus aspektusa, nem jelennek meg politikai síkon. Az igaz hit elárulásának látják a behatolókkal való szövetséget, amelyért majd megkapják a kegyetlen, de igazságos isteni ítéletet. A zavaros időszakról szóló elbeszélések szerint a lengyelek és a litvánok csak tisztán hatalmi célokat tűznek ki, de nemcsak azt szeretnék, ha teljesülnének az igényeik az orosz területek egy részén, vagy uralkodhatnának Moszkvában, hanem elsősorban a pravoszláviának akarnak véget vetni.

A szövegek belső feszültsége nagyrészt abból adódik, hogy a keresztény ideál sorsfordító konfliktusba kerül a valósággal: az egyik oldalon Moszkvát találjuk magasabb rendű szellemi küldetéstudatával, a másikon pedig a dinamikus történelmi eseményeket és a moszkvai társadalom valós helyzetét. Az elbeszélések írói – a történelmi tapasztalatok alapján – megtalálják a kiutat az erkölcsi válságból. Szerintük akkor lehet rendbe hozni a társadalmat, ha annak minden rétege visszatér az alázatos élethez és betartja Isten parancsolatait.¹⁰⁰ A tanulság erkölcsi kihívás formájában jelenik meg, nem az államnak keresnek új formát vagy a társadalmat

⁹⁹ Palicin szerzetes az igaz hit fenyegetett helyzetével kapcsolatban említi Germogen pátriárkát, aki arra figyelmeztetett, mit tett Károly császár a „Nagy Rómával”. ЧЕРЕПИНИН, 1955. 208.

¹⁰⁰ Például Ivan Hovorosztyinyin hangsúlyozza a keresztényi alázatot mint kulcsfontosságú értéket az *Elbeszélések* teljes egészében. Palicin szerzetes az írása záró részében felszólítja az olvasót, hogy „éljen szeretetben, vesse meg a bűnt és szeresse a tisztaságot, mondjon le a részegségről és tartson böjtöt, mondjon ellent a gőgnek és sajátítsa el az alázatosságot, forduljon el a tisztátlan javaktól és adjon alamizsnát és szeretetet a szegényeknek.” ЧЕРЕПИНИН, 1955. 247.

akarják teljesen átalakítani reformokkal.¹⁰¹ A zavaros időszak végén történő eseményekben, melyeket a szövegek részben lejegyeznek, észrevehető és hangot is kap az elvesztett egység megújítása, amely a honvédelem megszervezésében, a felszabadító harcban és Mihail Romanov cárnak az egész állammal egyetértésben történő trónra emelésében érhető tetten, ellentétben a korábbi döntésekkel, melyek következtében kormányzásra alkalmatlan személyek és a szent moszkvai trón bitorlói kerültek hatalomra (Borisz Godunov, I. Ál-Dmitrij, Vaszilij Sujszkij). A zavaros időszak utolsó szakasza és vége lehet az optimizmus és reménykedés forrása is, hiszen a moszkvai társadalom ismét a belső integritás felé halad, visszatér a hagyományos értékekhez, de önmagában már az is biztató, hogy egyáltalán lehetséges ilyen visszatérés.¹⁰²

Kontextusok: Oroszhon államideológiája

Ami az elgondolt világi államot illeti, a zavaros időszak orosz kortársainak leírásaiban, amelyeket a politikai gondolkodás terén a Péter előtti korszak csúcsteljesítményeinek tarthatunk, az államideológiának csak nagyon halvány körvonalai rajzolódhatnak ki, s inkább a vallási tudat és a földrajzi tényezők közti feszültségben mutatkoznak meg. A zavaros időszakról szóló elbeszélések részletesebb elemzése és a korábbi évszázadok irodalmi örökségével való konfrontációja rámutat arra, hogy milyen határhelyzeti voltak a régi orosz szerzők államról alkotott elképzeléseinek. Ezek a határok rendkívüli intenzitással emelkednek ki a középkori Moszkvai Nagyfejedelemség Oroszországgá való átalakulásának történelmi pillanatában, amelyre a folyamatból eredően mint „*az orosz területek összegyűjtésére*” került sor. Ezeket III. Ivan Vasziljevics (1462–1505) és III. Vaszilij Ivanovics (1505–1533) uralkodása alatt egyesítették, majd az összegyűjtés a Rusz vallási-etnikai területein kívüli terjeszkedéssel folytatódott. Ez a tény komoly problémát okozott az akkori kulturális elitnek: hogyan lehetne beilleszteni a pravoszláv cárságba az újonnan szerzett területeket, amelyek így megváltoztatják az ország jellegét és feladatköreit.

A külső és belső fenyegetés a zavaros időszakban elhozta az ország területi integritásának felbomlását, a fenyegetettség érzését, amely akkor volt a legerősebb, amikor a cárságon belül jelentek meg destruktív elemek: hatalmas területek és az olyan lakosok népes csoportjai, amelyek bomlasztóan hatnak a cárság működésére. A vizsgált emlékekből hiányzik a valóság feletti mélyebb reflexió, nem gondolják végig azt, hogy a történelmi próbatétel pillanatában nincs uralkodói hatalom mint központi világi tekintély – annak ellenére, hogy magasabb rendű küldetések és fel-

¹⁰¹ Adott összefüggésben jellemző Ivan Tyimofejev észrevétele arról, hogy akár a vadállatok, akik hallgattak az első emberre, Ádámra, egészen addig, míg az ősbűnt el nem követte, úgy Oroszhon trónbitorlóival sem ellenkezett senki, míg betartották az isteni parancsolatokat. „[...] annyira elkezdtek az uralkodók a régi törvényeket megmászítani, az apáktól örökölt helyes rendelkezéseket megváltoztatni, jó szokásokat újakká, másokká tenni, hogy még az alázatos alattvalókban is meggyöngyült a természetes hajlam, hogy az uraiknak szót fogadjanak [...]” АДРИАНОВА-ПЕРЕТИЦ (1951). 110.

¹⁰² Az ország egyesülését I. Mihail Fjodorovics cárrá választását és trónra lépését követően említi a *Más történetek* és Avraamij Palicin *Történetei*. (ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 131; ЧЕРЕПНИН, 1955. 233.) A korábbi élethez való visszatérésről ír Ivan Tyimofejev a *Krónika* végén. (АДРИАНОВА-ПЕРЕТИЦ (1951). 160.)

adatok épülnek rá (beleértve a szellemi szférát is) –, amely képes lenne uralkodni és ellenőrzése alatt tartani az állam teljes területét. Az állam és a cári hatalom általános felfogása (és annak alapjai és feladatai) szempontjából a zavaros időszakról szóló történelmi elbeszélések nem mozdulnak el a hazai orosz irodalom hagyományaitól. Bár sorsdöntők, a korszak eseményei nem hoznak magukkal alapvető impulzusokat egy új állammodell kereséséhez, még a gondolatilag legmeghatározóbb és legeredetibb szerzőknél (Tyimofejev, Palicin, Hovorosztyinyin) sem.

Ha megvizsgáljuk az orosz irodalom kontextusát, az értelmezett források alátámasztják azt az alapvető ténytet, hogy a moszkvai korszak nélküli az államjogi gondolkodás folyamatos hazai hagyományát, amelyre a zavaros időszak krónikásai támaszkodhatnak, esetleg eredeti módon kapcsolódhatnak hozzá. E jelenség oka abban keresendő, hogy a kritikai és nyitott gondolkodás, amely a világi állam alapjait, a struktúra és az egyes elemek működésének kérdéseit vizsgálná, általában véve nem tartozott az orosz szerzők érdeklődési körébe, legfeljebb mellékes témaként, más problémák kísérőjelenségeiként jelentek meg (mint például az eretnkség elleni harc, a kolostorok birtokaival, egyházi reformokkal kapcsolatos kérdések). Ezen kívül az orosz cárság történelmi feladatain és gyökerein való elmélkedésnek volt néhány olyan jellemzője a Péter előtti korszakban, amely nem segíti az autonóm államideológia megteremtését. Az egyik oldalon a moszkvai Rusz gondolkodásának jelentős univerzalista, vallási tendenciája áll, amely az igaz hit megtartása, a keresztény küldetés keretein belül jelöli ki az állam feladatát, amelyet az első szakaszában ráadásul erősen jellemez az eszkatológiai motívum és az ezzel összefüggő lehatárolt történelmi perspektíva, hisz mindenki az utolsó ítélet idejét várja. A másik oldalon találjuk a cárság kezdeteiről szóló mítosz alapjait és a hazai történelem tényszerűségeit. Moszkvai közegben nem történik meg az emancipáció, nem szakad el a kijevi korszaktól. Moszkva továbbra is úgy érzi, hogy közvetlen örököse és folytatója a történelmileg távoli és az állammodell szempontjából meglehetősen amorf Kijevi Rusznak. A moszkvai uralkodók és cári hatalmuk legitimitása két viszonylag labilis oszlopra támaszkodik. Az egyik a nemzetségbeli kapcsolat a félig legendás dinasztiaalapítóval, Rurik novgorodi fejedelemmel, amelyet ráadásul el is veszítenek 1598-ban, amikor kihal a Rurikidák moszkvai ága. A másik támasz két történelmi legenda, amelyekről említést tesz a *Vlagyimirida fejedelmekről szóló elbeszélés*. Az első esetben a hazai uralkodódinasztia császári származásáról van szó, amely a Rurik és Augustus római császár között lévő állítólagos rokoni kapcsolatra épül; a másik egy elképzelt történelmi epizód, melyben Bizánc ajándékozza a császári hatalom jelvényeit Vlagyimir Vszevolodovics (Monomakhosz) kijevi nagyfejedelemnek (1113–1125). Ráadásul mindkét említett példa bizonyos mértékben problematikus is a moszkvai Rusz ideológiájának kontextusában – az első azért, mert később eretnek lett Róma, ami egyben a keresztény küldetés végét is jelenti, a másik pedig Bizánc (a „Görög Császárság”) pusztulása miatt, amivel az igaz hit elárulását büntette Isten. 1439-ben, a firenze-ferrarai zsinaton árulták el, amikor elfogadták az uniót a katolikusokkal. Az említett tényezőkkel magyarázható az, hogy a 17. század elején, a mély válságban nem támaszkodhatnak hazai, moszkvai államkonceptióra a társadalom különböző rétegeit képviselő oroszok. A moszkvai Rusz fénykorában egy eredendően apolitikus, az államtól idegen elmélet adja az újkori államjogi ideológiát: a pravoszláv cárság, amelyet általában véve a kereszténység védelmezőjeként fognak föl, az állam sorsát

pedig Isten akaratából és az igazhitűség megőrzéséből vezetik le. Épp ez a körülmény jellemzi sorsszerűen az újkori orosz politikai gondolkodást.

A zavaros időszakról szóló történelmi elbeszélések írói a transzcendens szférával kötik össze az események dinamikáját, közvetlen okait pedig a vallási parancsolatok által meghatározott erkölcsi keretek közé helyezik.¹⁰³ Az állam csődjének és szétesésének okait nem máshol, hanem a fentről érkező büntetésben keresik, amelyre történelmi alakok viszonylag konkrét történelmi bűneivel és azzal szolgált rá a moszkvai társadalom, hogy megszegte az isteni parancsolatokat, egészként és külön-külön, egyéenként is, beleértve az uralkodókat is. Ellentétben áll ezzel az, amikor azt hangsúlyozzák, hogy meg kell őrizni az Isten által adott földi rendet, rendezett viszonyokat kell kialakítani a társadalomban, az események pedig sorsfordító jellegűek, az ország pusztulásával fenyegetnek. A zavaros időszak szerzői intellektuális felkészültségükkel még a legalapvetőbb ellentmondást sem képesek meghaladni, amely felsejlik a konkrét történelmi tények leírásának háttérben, a keresztényi küldetés ideológiájában és a szekuláris állam pragmatikus igényeiben. Műveik és észjárásuk arról tanúskodik, hogy eltávolodtak a szóban forgó konfliktustól, a vallási érvelés szemüvegén keresztül szemlélték, hangsúlyozták a felekezeti kizárólagosságot, amit előnyben részesítenek a saját identitás keresésénél más lehetőséggel szemben. Csak sokkal később tudják meghaladni az említett ellentmondást. Oroszország a 17. század végén belép a péteri modernizációs reformok korszakába. Ennek egyik eredménye a filozófiai diszkurzus terén a 18. századi, újkori orosz imperializmus ideológiájának megfogalmazása lesz, ahol háttérbe szorul a moszkvai Rusz öröksége, a vallási alapokra épülő messianisztikus küldetés az államelvvel szemben. A hazai, évszázadokon keresztül formálódó identitásképző elem elveszti jelentőségét, háttérbe szorítják a birodalom sikerei, anyagi jóléte és katonai ereje, ráadásul közeledik a korszak európai, nyugati civilizációjához, amely mintává kezd válni a hazai kultúra kontextusában. Ez a radikális fordulat és a kulcsfontosságú, az óorosz közegben évszázadokig jelenlévő és a moszkvai államot megalapozó etnikai-történelmi elem gyökeres újragondolása azt eredményezi, hogy a birodalmi ideológia és az oroszország elképzelése elválaszthatatlanul eggyé válik.

Az európai kultúrkör más területein is nyomon követhető a középkori koncepciók dekonstrukciója, melyeket az újkor megjelenése szorít háttérbe. Oroszországban azonban éles történelmi törésként él meg a modernitás ilyen fellépését, amelyet az új történelmi korszak kezdetének mítosza kísér. A moszkvai korszakot rendkívüli határozottsággal értékeli át kritikailag mindazok, akik kidolgozzák a korai szentpétervári korszak politikai ideológiáit. A Péter előtti örökséggel való szakítás és a moszkvai államjogi gondolkodás gyengése azt eredményezi, hogy a középkor és a kora újkor az orosz történelemben ugyan gazdag történelmi anyagforrás lesz a történészeknek, gyakran mondanak róla radikális ítéleteket, ugyanakkor idealizálják is, de nem ösztönzi a jelent arra, hogy életképes állami-társadalmi modellt hozzon létre. Feltűnőnek tarthatjuk, hogy a régi Rusz értékeinek felélesztési kísérle-

¹⁰³ Avraamij Palicin például e szavakkal foglalja össze a *Történetek* első fejezeteinek végén az események okait: „Ezt mind azért engedte az Úr, mert helytelenül viselkedtünk, hogy ne a templomok szépségére támaszkodjunk, sem a szent ikonok gazdag képkereteire, míg mi magunk káromlásban és részegségben élünk.” ЧЕРЕПНИН, 1955. 124–125.

teit a 19. században az államtól idegennek tartják, a pravoszláviára épülő felekezeti dimenzióban értelmezik. A szlavofília képviselői ráadásul a Nyugat-Európával szembeállított Oroszország javára írják a régi Ruszban a nyugati állami intézmények és mechanizmusok hiányát. A korai szlavofilok megpróbálták visszatérni a reformok előtti örökséghez, de feltűnő, hogy ez nem érvényesült államideológiaként és kívül marad a gyakorlati, mindennapi politika keretein.

A birodalmi ideológiával való esetleges szakítás azt eredményezi az orosz környezetben, hogy a posztimperialis államkoncepcióban kell helyet találni az Oroszország terjeszkedése során megszerzett, felekezeti és gyakran etnikailag is különböző területi egységeknek, amelyek teljesen eltérő hagyományokkal rendelkeznek, és amelyeket Oroszország stratégiailag fontosnak tart a saját érdekei és túlélése szempontjából. Mivel, mint fentebb jeleztem, nincs folytonosság az államjogi gondolkodásban, később pedig uralkodóvá vált a szentpétervári korszak elején megfogalmazott szekularizált államideológia, nehezen találunk választ arra a kérdésre, hogy min alapul Oroszország azon kívül, hogy egy sok nemzetet egyesítő birodalom keretét adja. Másként fogalmazva: elmosódnak a határok a tágabban értelmezett oroszország és a birodalmi koncepció között, ugyanakkor problematikussá válik az esetleges posztkolóniális berendezkedés. A birodalmi modell elhagyása még nehezebb lesz, mert azok a területek, melyeket az újkori terjeszkedésben szereztek, a szentpétervári centrum szempontjából már nem úgy értelmeződnek, mint a szó szerint értett kolóniák, hanem a birodalom szerves részei. A *raison d'être* elvesztése miatti félelem és a birodalom széthullása szükségszerűen veti fel a kérdést az orosz állam mint olyan további létét illetően, és kétségeket ébreszt afelől, hogy működésének perspektívái életképes egészt alkotnának. Mivel az orosz politikai gondolkodásban ilyen szoros a kapcsolat a saját államiság és az államok fölötti birodalom koncepciója között, állandóan szükségét érzik annak, hogy a fentebb megnevezett modellt változó történelmi körülmények között és a legkülönbözőbb ideológiai érvelések ellenére is megtartsák.

Egyáltalán nem nevezhető marginálisnak a zavaros időszak szerepe Oroszország államideológiájának keresésében. Nem feltétlen a korban készült művek gondolati örökségének és a 17. század első felében élt szerzők lelkivilágából fakadó ideológiáknak köszönheti a jelentőségét. Sokkal inkább hat az a történelmi kép, amelyet a 16–17. század fordulójának eseményeiről alkot a modern historiográfia. A zavaros időszak kitörölhetetlen nyomot hagyott a történelmi emlékezetben, mint olyan egyedüli tapasztalat, mely kétségtelenül összekapcsolódik a végveszélybe került állam széthullásával, a belső kaosz egzisztenciális tapasztalatával és a külső fenyegetéssel. A zavaros időszakban sokkal látványosabban láthatjuk az ellentmondást a korszak forrásainak benyomásai és az eseményekre vonatkozó, későbbi történelmi reflexiók között. Míg a kora újkori moszkvai szerzők arra szólítanak fel, hogy térjenek vissza a hagyományos értékekhez és minden átélt gazság kezdetének az Isten által adott földi rend, morális törvények és társadalmi hierarchia megváltozását látják, a modern történészek a zavaros időszak marad az egyik fő érv a péteri reformok megvalósítása mellett. Ugyanakkor emléküik figyelmeztetésként is tovább él: lám, milyen végzetes következményei lehetnek annak, ha meggyengül az államban a központ ereje, vagy kétségbe vonják a legitimitását.

Fordította: Hanzelik Gábor

Felhasznált irodalom és rövidítések

АДРИАНОВА-ПЕРЕЦЦ

(1951) *Временник Ивна Тимофеева*. ред.: АДРИАНОВА-ПЕРЕЦЦ, В. П. Санкт-Петербург, Наука, 2004.

ДМИТРИЕВ-ЛИХАЧЕВ

1987 *Памятники литературы Древней Руси. Конец XVI- начало XVII веков*. ред.: ДМИТРИЕВ, Л. А. – ЛИХАЧЕВ, Д. С. Москва, Художественная литература, 1987.

ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО

1909 *Русская историческая библиотека. Том XIII. Памятники древней русской письменности, относящиеся к Смутному времени*. ред.: ПЛАТОНОВ, С. Ф. – ВАСЕНКО, П. Г. Санкт-Петербург, Императорская Археографическая комиссия, 1909.

ПЛАТОНОВ

1913 ПЛАТОНОВ, С. Ф.: *Древнерусские сказания и повести о Смутном времени XVII века как исторический источник*. Санкт-Петербург, Типография М.А. Александрова, 1913.

САВВА-ПЛАТОНОВ-ДРУЖИНИН

1907 САВВА, В. И. – ПЛАТОНОВ, С. Ф. – ДРУЖИНИН, В. Г.: *Вновь открытые полемические сочинения XVII века против еретиков*. Санкт-Петербург, Типография М. А. Александрова, 1907.

ЧЕРЕПНИН

1955 ЧЕРЕПНИН, Л. В.: *Сказание Авраамия Палицына*. Москва–Ленинград, Издательство Академии Наук СССР, 1955.

Gregor Thum

Mitikus tájak

A „Német Kelet” ábrázolása a 20. század történelmi fordulópontjainak tükrében¹

Könyvtárakat lehetne megtölteni a „Német Keletről” szóló szakirodalommal. Ám mégis nehéz lenne olyan művet megnevezni, amely kielégítően mutatná be a nevezett térség történetét. Hiába keresnénk olyan írást, mely úgy ábrázolja Németország és a kelet-közép-európai országok erre a területre jellemző, mindkét fél számára kiemelkedő jelentőséggel bíró kulturális kölcsönhatásait, hogy közben nem vész el a mitizálásban, mely mindig is a „Német Kelet” fogalmának fontos részét képezte. A „Német Kelet” valóban létezett. Egy olyan terület volt, amely a német kultúra és a keleti szomszéd népek kultúrája közti átmenetet jelentette, egy tér, amelyben különféle kultúrák éltek egymás mellett, tevékenykedtek egymás ellen és hatottak egymásra, és amely kiélezett konfliktusok és a kimagasló kreativitás helyszíne volt. Valójában a „Német Kelet” történelme nem merül ki a Kelet-Európát célzó német kultúrmisszióban és az ehhez kapcsolt klisékben, több ez, mint egyszerű kelet felé irányuló hatalmi terjeszkedés. Jóval sokrétegebb, bonyolultabb és zavarosabb. Államok és népek összetalálkozása helyett sokkal inkább számtalan egyéniség kölcsönhatása volt jellemző erre a területre. Ennek az együttműködésnek azonban a múlt század közepén hirtelen vége szakadt: a németek megpróbálták leigázni és elnémetesíteni a kelet-európai területeket, amelyre válaszul a második világháború után a német lakosságot elűldözték Kelet-Európából. Ezek az összetűzések pedig hosszú időre mély nyomot hagytak az emberek emlékezetében. A „Német Kelet” eltörlése korántsem derült égből villámcsapásként érkezett. Azonban az események szükségszerű és elkerülhetetlen következményének sem tekinthető.

A „Német Kelet” tanulmányozásának nehézségei rögtön a megnevezésnél kezdődnek, ugyanis a Kelet-Európát szegélyező német határterületeknek nincs egy-egy, összefoglaló neve. A „Német Kelet” mint propagandajelző a német nyelvű terminológiában olyan erős politikai színezetet kapott, hogy az objektivitás végett csak idézőjelben tanácsos használni. A „Német Kelet” mint megnevezés önmagában egészen addig nem tartalmaz negatív felhangot, amíg elismerjük, hogy nézőponttól

---

¹ Mythische Landschaften. Das Bild von „deutschen Osten” und die Zäsuren des 20. Jahrhunderts. In: *Traumland Osten. Deutsche Bilder vom östlichen Europa im 20. Jahrhundert*. Hg: THUM, Gregor. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2006. 181–211.

függően akár litván, lengyel, cseh vagy éppen magyar Nyugat néven is emlegethethetnénk. Nem muszáj feltétlenül politikai vagy területiális mellékízzel használnunk ezt a terminust, mint ahogy ezt a múltban tették. Viszont azt is figyelembe kell vennünk, hogy a német kultúra keleten sokkal nagyobb területen terjedt el, mint nyugaton vagy délen, és ezekből az interkulturális kapcsolatokból a német kultúra egészére kiható impulzusok születtek, melyeket mindmáig nem sikerült részletekbe menően értelmezni.

Viszont a német és kelet-európai kultúra évszázadokon át tartó kölcsönhatása egy nagyon is valódi jelenség, amelyhez szükségünk volna egy idézőjelek nélkül is használható megnevezésre. Vagy új terminust kell alkotnunk a régi helyett, vagy pedig meg kell szabadítanunk a régít mindennemű ideológiai színezettől, hogy el lehessen kerülni a nem kívánt asszociációkat. A továbbiakban azonban nem a „Német Keletről” mint olyanról lesz szó, hanem a németek által a huszadik század során a keleti határvidékről alkotott képről. A „Német Kelet” hiányzó historiográfiai bemutatásának problémáját nem oldja meg az észleléstörténet (*Wahrnehmungsgeschichte*), azonban a „Német Kelet” fogalomtörténeti áttekintése utat nyithat a jelenség megértéséhez.

„Az Ostmarkért folytatott harctól” a „vérrel megszerzett határig”

Az 1871-ben alapított Német Császárság nem nevezhető teljes joggal nemzetállamnak. Egyrészt németek milliói rekedtek a határain kívül, elsősorban a Habsburg Birodalomban, másrészt legalább ugyanennyi nem német származású került a birodalmon belülre nemzeti kisebbségként. Már Bismarcknak is támadtak kételyei e nemzetiségek anyaország iránti hűségét illetően. Különösképpen a Kelet-Porosországban élő lengyelek aggasztották. Ezért is kapott nemzetiségi színezetet a katolikus egyház ellen folytatott kultúrharc, melynek célkeresztjébe a birodalmon belüli, erős nemzeti öntudattal rendelkező lengyel papság került. Bismarck már nyugdíjba vonult, mikor a hozzá hű német polgárság, illetve az őket vezető porosz nagybirtokos réteg magáévá tette az elképzelését, miszerint a lengyelek veszélyt jelentenek a Birodalom egységére, ezért a lengyel kérdés nagyobb figyelmet igényel a német hazafiak részéről. Ennek okán alapították meg 1894 novemberében az Egyesület a Keleti Területek Németiségének Támogatásáért (Verein zur Förderung des Deutschtums in den Ostmarken)² nevű szervezetet. A pártokon átívelő összefogás célja az alapító okirat szerint *„a német származású állampolgárok támogatása és egyesítése a Birodalom többségében lengyel lakosságú keleti tartományaiban azáltal, hogy megszilárdítjuk és erősítjük a német nemzeti öntudatot, segítjük a német népesség gyarapodását és gazdasági erejének növekedését”*.³ Az 1899-ben Deutsche Ostmarkenverein (Német Ostmark Egyesület) névre átkeresztelt egyesület ezt a tervét a közvélemény feltüzelésével akarta elérni, ezáltal nyomást gyakorolva a Berlinben ülésző kormányra, amely eddig karba tett kézzel figyelte a keleti tartományok ellengyelesedését.

² Az Ostmarkenverein történetéhez lásd: GRABOWSKI, 1998.

³ Uo., 65.

Az Egyesület, amely az első világháború küszöbén közel 55,000 birodalmi polgárból (nagyreszt egyházi személyekből és tanítókból) állt, keveset tudott változtatni a keleti országrész demográfiai összetételén. Az aktív propaganda- és publikációs tevékenységének köszönhetően azonban annyit sikerült elérnie, hogy a köztudatba beépült az „Ostmark” fogalma, valamint az az elképzelés, hogy ezért a területért a németiség és a lengyeliség küzd egymással.⁴ Figyelemreméltó ugyanakkor az is, hogy milyen gyorsan bekerült az „Ostmark” fogalma a Császárság politikai diskurzusába, és hogy milyen módon változott meg a jelentése. A középkor idején ezt a kifejezést évszázadokon keresztül Bajorország és Szászország peremvidékére használták, azonban a *Meyers Konversationslexikon* 1909-ben (már többes számban: *Ostmarken*) a „Németország Lengyelországgal és Oroszországgal határos, részben lengyelek lakta keleti határoidékére”⁵ vonatkoztatja. A hivatkozott forrásművekből az is kiderül, hogy ebben az időben már „Porosz Ostmark” (*preußischer Ostmark*) néven emlegetik a térséget, melynek fontos jellemzője volt a lengyelek és a németek közti nemzetiségi konfliktus.⁶

Míg az „Ostmark” az első világháborút megelőző években már bevett politikai jelszónak számított, a „Német Kelet” ekkoriban még csak szórványosan jelent meg, és pusztán földrajzi megnevezésként vonatkozott a keleti tartományokra. Ezzel a kifejezéssel találkozunk például Friedrich Dietert-Dembowski 1909-ben kiadott *Reisebilder aus dem deutschen Osten. Ein Heimat- und Wanderbuch*⁷ című művében. Ugyanezt látjuk a Priebatsch nevű breslauer kiadó által 1906-ban kiadott *Aus dem deutschen Osten* című szépirodalmi sorozatban is, amely széles olvasóközönség körében tette ismertté és népszerűvé a keleti országrész témáit és helyi színterjait. Természetesen bizonyos mértékben ezekben az írásokban is felbukkan a politikai propaganda. Végző soron az itteni tájak magasztalása és a tipikusan keleti német irodalom terjesztése is ugyanarra a célkitűzésre vezethető vissza: a németek érezzék minél inkább magukénak a keleti területeket.

A világháború kitörése gyökeresen megváltoztatta a „Német Kelethez” való hozzáállást. A kedvezőtlen demográfiai változásoktól való félelem, amely az Ostmarkenverein létrejöttének alapjául is szolgált (a felhevült nemzeti érzelmű retorika ellenére), az egyre növekvő német öntudatnak adta át a helyét. Az orosz hadsereg előrenyomulása Kelet-Poroszország felé már a háború kezdete után néhány héttel pánikot keltett – különösképpen azért, mert egybecsengett a propaganda által hangoztatott „megállíthatatlan szláv előretöréssel”, azonban ez a pánikhangulat hamar elszállt. Jelentős orosz területek kerültek a németek kezére, miután Hindenburg legendás győzelmet aratott a többszörös túlerőben lévő orosz hadsereg felett Tannenbergnél, majd a Mazuri tavaknál 1914–15 őszén és telén. A katonai sikerek következtében a szlávok által veszélyeztetett Ostmark képe egyre inkább háttérbe szorult. Helyébe grandiózus elképzelések léptek, melyek szerint Németországnak most lehetősége nyílik Európa térképének újrarajzolására.

⁴ FINK, 1897. Lásd még: LIEPE, 1902.

⁵ *Meyers Großes Konversations-Lexikon*, 1909. 229.

⁶ Az idézett lexikonbejegyzés két további műre hivatkozik: FINK, 1897; PEIZET, 1898.

⁷ DIETERT-DEMBOWSKI, 1909.

Az új jelszó „Közép-Európa” (*Mitteleuropa*) lett, melyet Friedrich Naumann is terjesztett 1915-ben megjelent könyvében, szintén *Mitteleuropa*⁸ címmel. A szerző Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia egyesítését szorgalmazza, természetesen német vezetéssel, véleménye szerint ugyanis ez fektetné le egy többnemzetiségű közép-európai államszövetség alapjait. Mai szemmel nézve bizonyára vegyes érzelmekkel fogadnánk az elképzelését, annak eltúlzott, a német győzelemben egy percig sem kételkedő, imperialista hangvétele miatt. Ennek ellenére Naumann eszméi jóval túllépnek a korra jellemző nacionalizmuson és előrevetítik a húszas években kibontakozó páneurópai mozgalmakat. Ezen kívül figyelmet érdemel az is, hogy mi maradt meg Naumann írásában a demográfiai vereség korábban félelmet keltő képéből: a szerző meglepően magabiztosan ír arról, milyen módon „*nő ki a németiség által nyújtott táptalajból Közép-Európa kultúrája*”.⁹ Úgy beszél a szerző a különféle népcsoportok együttéléséről az általa megálmodott államszövetségen belül, mintha az magától értetődő volna, mintha soha nem is lettek volna (elsősorban nyelvi alapú) konfliktusok Poroszország német és lengyel lakossága között az első világháború előtt: „*Közép-Európa magja német lesz, és önmagától fogja használni a németet mint világ-és közvetítőnyelvet*”. Viszont azt is elismeri a szerző, hogy a kisebbségi nyelveket „*nagyvonalúan és kompromisszumkészen*” kell kezelni, mert „*egy minden oldalról ellenségek által szorongatott nagyhatalom számára elengedhetetlen, hogy alattvalói egyetértésben éljenek*”.¹⁰ Ez a német vezetéssel megvalósuló egyetértés azonban rendkívül merész elképzelés volt.

Mint tudjuk, a háború a későbbiekben nem alakult olyan kedvezően a központi hatalmak számára, mint azt 1914-ben elképzelték. Azonban 1917-ben, miután az októberi forradalom káoszba taszította Oroszországot, még egyszer felvillant a remény a kedvezőbb békefeltételekre és a tartós keleti irányú terjeszkedés megvalósítására. A bolsevik kormány a politikai túléléséért küzdött, ezért arra kényszerült, hogy békét ajánljon a központi hatalmaknak, valamint arra is hajlandónak mutatkozott, hogy a nyugati orosz területek egy részéről lemondjon. A breszt-litovszki békének köszönhetően 1918 márciusában úgy tűnt, hogy Berlinnek és Bécsnek végre lehetősége nyílik arra, hogy jelentős területeket kaparintson meg, és ezáltal kiterjessze a német-osztrák érdekszférát Kelet-Európára. Ez a remény szertefoszlott, amikor a német hadsereg parancsnoksága bejelentette a berlini kormánynak, hogy nyugaton elvesztették a háborút és hogy a keleti front összeomlását is csak azonnali fegyverszünettel lehet elkerülni. A nyugati fronton elszenvedett vereség után pedig már nem volt több ok az optimizmusra.

Az első világháborút lezáró 1919-es versailles-i békediktátum következtében a győztes hatalmak megfosztották Németországot katonai fölényétől, közép-európai területeitől, valamint tengerentúli gyarmataitól. A gazdaságilag romokban heverő országnak hatalmas összegeket kellett fordítania a háborús jóvátételekre, ezen kívül keleti területeinek egy részéről is le kellett mondania a frissen megalakult Lengyelország javára. Ahelyett, hogy beteljesült volna a németeknek a Vogézektől a Kárpátokig húzódo birodalomról alkotott álma, Kelet-Európában számos újonnan

⁸ NAUMANN, 1915.

⁹ Uo., 62–63.

¹⁰ Uo., 101.

alapított állammal kellett szembenézniük, amelyek készen álltak arra, hogy megvédjék magukat bármilyen jellegű német terjeszkedési kísérlettel szemben, ebben pedig a nyugati hatalmak támogatását is élvezték. Mindemellett a Hohenzollern és a Habsburg dinasztia uralma alatt korábban számos kiváltsággal rendelkező németek ezrei váltak megtúrt kisebbséggé az új kelet-közép-európai nemzetállamokban.

Gerd Koenen találó megfogalmazásával élve sok németnek „*esélyt sem adtak arra, hogy alkalmazkodjanak az új világregndhez, hogy megarthassák alkotmányos jogaikat, illetve ismét megállhassanak saját lábukon*”.¹¹ Ez ismét teret adott a német uralom alatt álló Közép-Európáról való álmodozásnak, mindenekelőtt olyan jobboldali értelmiségiek és politikusok körében, mint Martin Spahn, Heinrich Ritter von Srbik vagy Giselher Wirsing. A politikai sajtó viszont inkább olyan témákra koncentrált, mint az elfogadhatatlan területi veszteségek Keleten, a német kisebbségek (vélt vagy valós) elnyomása, vagy éppen a keleti határvidékeken fellépő gazdasági problémák, melyek az újonnan megrajzolt határvidékekre jellemző módon a korábban egységes gazdasági térségek részekre osztása miatt nehéz helyzetben voltak.

A háború után az etnikai kisebbségek helyzete Kelet-Közép-Európában nem volt túl biztató. Pusztá létük ellentmondott az etnikailag homogén nemzetállamokról szóló elképzeléseknek. A Csehországban és Lengyelországban élő németeknek az sem kedvezett, hogy a berlini kormány többször is politikai eszközként használta őket a versailles-i határok ellen irányuló revizionista érvelésében. Varsóból vagy Prágából nézve a háborút követő években megindult tömeges német kivándorlás azonban mindenképpen üdvözlendő jelenség volt, melyet gyakran a helyi kormányok intézkedései is segítettek. Ezeknek a célja egyrészt a német kisebbség gazdasági helyzetének gyengítése volt, másrészt az etnikai összetétel megváltoztatása a most már önálló államisággal rendelkező lengyelek, csehek és szlovákok javára, kiváltképp a határvidékeken.¹²

A német nyilvánosságban viszont elevenen élt a keleti határvidékeken zajló nemzetiségi konfliktus képe, különösen az 1921 márciusában rendezett felső-sziléziai népszavazás miatt. A lengyel és a német nacionalisták már a választásokat megelőzően könyörtelen küzdelmet folytattak a szavazatokért, a határvidékeken élőkre jellemző kettős nemzeti identitás természetesen szóba sem jöhetett: vagy lengyelnek vallhatták magukat, vagy pedig németnek, középút nem volt. Mikor a győztes hatalmak a tartomány felosztása mellett döntöttek, miután 60 százalékkal győztek a Németország-pártiak, Németországban az érzelmek elérték csúcspontjukat. Ez nem a tétlenül szemlélődés órája volt már, hanem a nemzeti hisztéria ideje. A „novemberi bűnözőket” még hevesebben kritizálták, a versailles-i békeszerződést „szégyenfoltként” emlegették, és újból előkerültek a Németország „vérző határait” érintő sérelmek.¹³

Meglepő az is, hogy a többi elveszett területtel szemben mekkora hangsúlyt kapott a keleti régió elvesztése. Elzász-Lotaringia elcsatolásának jóval kevesebb figyelmet szenteltek, pedig ipari jelentősége korántsem maradt el Felső-Sziléziáétól. Úgy tűnik tehát, hogy a keleti területek elvesztése a német nagyhatalmi státusz

¹¹ KOENEN, 2005. 325.

¹² Lásd: BLANKE, 1993. 32; MILLER, 2003.

¹³ Lásd: ROGGENHAUSEN (Hg.), 1933.

megsemmisülésének szimbólumává vált. Talán azért volt ez a veszteség fájdalmasabb, mert a keleti területekhez a háború alatt különösen nagy mértékben kötődtek birodalmi víziók.

A korábbi elképzeléseket, melyekben Németország mint vezető hatalom tetszelgett, most felváltotta a keleti területek elvesztésétől való félelem, valamint attól, hogy az évszázadok során kivívott „keleti gyarmatosítás” eredményei egy csapásra semmivé válhatnak. Ebben az időben alkotta meg Herrman Rauschning a „némettelenítés” (*Entdeutschung*) fogalmát, mely alatt a lengyel hatóságok célirányosan a német kisebbség ellen irányuló politikáját értette.¹⁴ Keleten – legalábbis a németek akkori elképzelése szerint – megindult a szláv térnyerés.

Mindössze három évtized alatt – az Ostmarkenverein megalapításától a keleti határterület világháború utáni újradefiniálásáig – az itt zajló eseményekről alkotott elképzelések hangulata a hódítási víziók és a megsemmisüléstől való rettegés között ingadozott. Ez a két véglet közötti ingadozás, mely jellemző volt a németek Kelet-Európához fűződő viszonyára a 20. század során, hosszú időre meghatározta az anyaország és az itteni terület közötti viszonyt. Az aktuális politikai hangulattól függően tekintették a német kultúra keleti kapujának, vagy éppen nemzeti katasztrófa sújtotta területnek. Tekintették a keletre irányuló terjeszkedések kiindulópontjának, majd az „ázsiai hordák” támadásai által fenyegetett területnek. A két, egymással teljesen ellentétes hangulat gyakran egyszerre jelentkezett. Bár az Ostmarkenverein cikkei a keleti területek demográfiai változásairól vészjósló hangnemben íródtak, ezzel párhuzamosan a túlzott német öntudat és a szlávok lekicsinylése sem hiányzott belőlük. Még Joseph Partsch 1903-as, egyébként józan hangvételű kultúr- földrajzi Közép-Európa elemzésében is előkerült egyrészt a csehek és a lengyelek elvakult nacionalizmusa, amely a jótékony német kulturális hatást egyre inkább visszaszorította, másrészt a szerző azt is megjegyzi, hogy Közép-Európa, beleértve a szlávok lakta vidékeket is, a német kultúrkörhöz tartozik.¹⁵ A félelem és elbizakodottság váltakozása egyre szorosabban kötődött a „Német Kelet” fogalmához, amely a húszas években fokozatosan felváltotta az „Ostmark” kifejezést.

A „Német Kelet” és a népi fordulat

A versailles-i szerződés után egyre inkább felerősödött a keleti területek „némettelenítésétől” való félelem, ezzel párhuzamosan egyre jobban gyökeret vert Németország közbeszédében a „Német Kelet” fogalma, és ezzel együtt a ragaszkodás a vidék megmásíthatatlan német jellegéhez. Eközben a „Német Kelet” képe földrajzilag is egyre behatárolhatóbbá vált. Korábban „Ostmark” és „Német Kelet” alatt a Német Birodalom keleti határvidékeit értették. Mivel azonban ennek a területnek bizonyos részeit elcsatolták, anélkül, hogy a németek valóban lemondtak volna azokról, a régi meghatározás használhatatlanná vált. Ezentúl minden olyan területet németnek tekintettek, ahol németajkú népesség élt vagy ahol a német kultúra érezte hatását (bármit is jelentsen ez). Ily módon jelentős mértékben megnövekedett a „Német

¹⁴ RAUSCHNING, 1930.

¹⁵ PARTSCH, 1903. 124–142.

Kelet” területe: az elcsatolt keleti vidékeken kívül ide sorolták a Baltikumot, Galíciát, vagy akár Erdélyt is, amelyek egyébként sosem tartoztak a Német Birodalomhoz, sem 1871 után, sem pedig a középkorban.

A megváltozott szemléletmód, amely egyre inkább a német népet helyezte előtérbe, magyarázatul szolgálhat arra, hogy korábbi jelentése értelmében miért vált az „Ostmark” fogalma használhatatlanná. Ez a kifejezés mindig egy adott ország határvidékét jelölte, ezért a mindenkori állam létezéséhez volt kötve. A németek szemében 1918 után azonban az állam presztízse jelentős mértékben csökkent, mivel a világháború végkimenetele rámutatott, hogy még az olyan hatalmas és hagyományos birodalmak, mint a Hohenzollerneké, a Habsburgoké vagy a Romanovoké is pillanatok alatt összeomolhatnak és az államhatárok tetszőleges politikai döntések tárgyává válhatnak. A Németországban és azon kívül 1918 után virágzásnak indult népi gondolkodásban, amely meghatározta a Kelethez való viszonyulást is, egyre nagyobb hangsúlyt kapott a történelem valódi hordozójának tekintett nép.¹⁶ Ennek fényében az „Ostmark” relevanciáját veszítette, hiszen térbeli alakja ugyanolyan mulandó volt, mint az állam és annak területe. Ezzel szemben a „Német Kelet” a német nép keleti elterjedésére utalt, függetlenül a fennálló államoktól és azok határaitól. Ugyan ez sem volt időben állandó, mégis sokkal kevésbé bizonyult változékonynak, mint a német állam és annak keleti határai.

Azok számára, akik a népi fordulatot támogatták és relativizálták az állam jelentőségét, egészen új távlatok nyíltak meg. Új kérdések merültek fel, melyekre választ kellett találni. A határok mentén és azokon kívül élő német közösségek kutatására egy egész tudományterület jött létre. Míg előbbieket a Németországgal határos területeket (Elzászt, Danzigot és a Szudétavidéket) népesítették be, addig utóbbiak a távolabbi, például a Volga menti vagy a baltikumi régiókat. A velük foglalkozó etnocentrikus kutatások és az ezeket alapul vevő ismeretterjesztő művek a két világháború között azt kívánták elültetni a köztudatban, hogy a németiség a Rajnától a Volgáig összefüggő egységet alkot. Ezek a nézetek akkoriban valószínűleg kevésbé voltak jelen a köztudatban. A „Német Keletről” szóló, a húszas és harmincas években egyre terjedelmesebbé váló irodalom szerzői éppen ezért amellel érveltek, hogy nem szabad különbséget tenni a Rajna-vidék és a Kurföld németisége között. Ez az állásfoglalás nemcsak a versailles-i békeszerződéssel helyezkedett szembe, hanem az 1871-ben létrejött német egység eszméjével is, melynek kisméretű, etatisztikus berendezkedését akarták megváltoztatni, többek között az Európa keleti részén élő németek bevonásával. Bizonyos mértékben a 19. századi nacionalista mozgalmak szellemiségére támaszkodott ez a felfogás, mely szerint minden vidék német, „*ahol a nép német nyelven szól*”.¹⁷ Emellett a nemzetiszocialisták előretörése rasszista felhangot is adott a népfogalomnak és ezáltal a Keletre vonatkozó imperialista követeléseknek is.

A nemzetiszocialista hatalomátvétel után az „Ostmark” fogalom lecserélése hivatalossá vált. 1933-ban megalakult a Német Kelet Szövetség (Bund Deutscher Osten, BDO), amely az összehangolás jegyében magába olvasztott minden a „Német Kelet”

¹⁶ A népi gondolathoz lásd még: OBERKROME, 1997.

¹⁷ [Idézet Ernst Moritz Arndt *Des Deutschen Vaterland* című verséből: „*So weit die deutsche Zunge klingt.*” – A fordító.]

ügye iránt elkötelezett szervezetet. Köztük az Ostmarkenvereint is, amelynek önálló szervezatként való működését aztán 1934-ben be is tiltották. Intenzív propaganda- és publikációs tevékenységével a BDO-nak sikerült meghonosítania és szabványosítania az új Kelet-fogalmat a Birodalom politikai nyelvezetében, a nemzetiszocialista intézményekkel és funkcionáriusokkal való szoros együttműködés pedig biztosította az egyesület feltétlen párhúságát.¹⁸ Ennek ellenére az Ostmark fogalma nem veszett ki teljesen a nyelvhasználatból. Az Anschlusst követően, 1938-tól ismét az eredeti jelentésében kezdték használni, vagyis a birodalom osztrák részének megnevezéseként. Az 1938-ban kiadott *Buch von der deutschen Ostmark* már kizárólag Ausztria bemutatásáról szólt.¹⁹ Ezzel szemben a „Német Kelet” földrajzi vonatkozása a második világháború során egyre inkább kitágult. A nemzetiszocialista áttelepítési politika következtében a fogalom összefonódott a német kisebbségek jelenlétével, ezáltal pedig a „Német Kelet” határai egyre inkább elmosódtak.

Ebben az összefüggésben érdekes kérdés lehet, hogy maga Adolf Hitler mit értett a „keleti területek” alatt. A koncepció Poroszországból származott, valamint az Ostmarkenverein alapítói és tagjainak jelentős része is porosz volt²⁰ – a délnémet-osztrák Hitlert viszont inkább csak a propagandalehetőségek miatt érdekelte. Az Ostmarkenverein érvei és a keleten élő német kisebbségek elnyomására való hivatkozás ugyanis felhasználható volt a versailles-i békeszerződés elutasítására. Amikor Hitler 1939 októberében a Reichstagban tartott beszédében „a német nép széttagoltságának fenntarthatatlanságáról” beszélt, egyúttal szakított azokkal a korábbi törekvésekkel, melyek a keleti német telepek minden körülmények közötti fenntartását tűzték ki célul. Az ekkoriban elindított „Heim ins Reich” -mozgalom, melynek keretei közt két év alatt félmillió németet telepítettek át – bizonyos mértékig kényszerrel – a Baltikumból, Volhíniából, Galíciából, Bessarábiából, Dobrudzsából és Dél-Tirolból a Birodalom területére, éles ellentétben állt az eddigi „Német Kelettel” kapcsolatos ideológiával.²¹ A német kormány az érintett területek kormányaival együttműködve egyszerűen felszámolta a „Német Kelet” jórészét. Emberek százezreit szakítottak el a gyökereitől, és a német bevándorlók által évszázadok alatt felépített kultúrák lettek az enyészeté. A németek keletről való elüldözése ezzel a politikával vette kezdetét. Ugyanez a folyamat folytatódott 1945 után, csupán a résztvevők és a földrajzi elrendezés változott meg.

A Keleti határ mint frontier a második világháborúban

A „Német Kelet” a Harmadik Birodalomban a „Heim ins Reich”-mozgalom ellenére sem veszített rendkívül magas értékéből. A BDO továbbra is fontos szervezet maradt, élére 1934-ben Hitler helyettesét, személyesen Rudolf Hesst állította.²² A „Német Kelettel” kapcsolatos tevékenységek azonban mindig találtak szószólókat

¹⁸ A BDO-hoz lásd: FIEDOR, 1977.

¹⁹ SUCHENWIRTH, 1938.

²⁰ Nemcsak az Ostmarkenverein alapítói, hanem tagjainak nagy része is Poroszországból származott, erről lásd: GRABOWSKI, 1998. 75–95.

²¹ A „Heim ins Reich”-mozgalomról lásd: ALY, 1995.

²² FIEDOR, 1977. 15–38.

és támogatókat a meggyőződéses nemzetiszocialisták körén kívül is. De mi volt az alapja ennek a különleges érdeklődésnek, eltekintve a háború alatti túlnyomórészt rövidtávú politikai és stratégiai szempontoktól? Milyen lélektani indíték állhatott annak háttérében, hogy a németek az első világháború vége óta ilyen nagy jelentőséget tulajdonítottak az elsősorban mezőgazdasági jellegű, a Szudéta-vidéktől eltekintve gazdaságilag jelentéktelen németek lakta övezetnek?

Sok mindenre magyarázatot találunk, ha vetünk egy pillantást a Német Birodalom sikertelen gyarmatosítási kísérleteire. Amikor a 19. század nyolcvanas éveinek kezdetén a németek a többi nagyhatalmat utánozva nagy területű gyarmatbirodalom kiépítésével kezdtek próbálkozni, már nem igazán maradt szabad prédaként elterülő említésre méltó terület. Az Afrikában és a csendes-óceáni térségben megszerzett vidékek gazdasági és stratégiai szempontból kétes értékűnek számítottak, különösen, ha figyelembe vesszük a gyarmatok védelmére felállított német Nyílt-tengeri Flotta építéséhez szükséges hatalmas beruházásokat és az azokhoz kapcsolódó politikai költségeket. A gyarmatoknak és a flottának a versailles-i béke értelmében való elvesztése ezért rendkívül érzékenyen érintette a presztízsével sokat törődő német államot.

Ellentétben európai riválisaival, Nagy-Britanniával és Franciaországgal, valamint a felemelkedő tengeri nagyhatalmakkal, Japánnal és az Egyesült Államokkal, Németország világpolitikai szempontból már nem tartozott a gyarmatosító hatalmak első vonalába. Az akkori viszonyok között pedig semmi sem jelezte ennél egyértelműbben a nagyhatalmi státusz elvesztését. Mi lett azonban a globális hatalom, valamint a német zászló alatt álló távoli egzotikus országok iránt egykor felébredt igénnyel?

Meglepő az időbeli egybeesés a gyarmatok elvesztése és a közvéleménynek a kelet-európai németek lakta területek iránt ugrásszerűen megnövekedett érdeklődése között. Természetesen a népi fordulatnak is jelentős szerepe volt abban, hogy a Baltikum, a volgamenti területek, illetve Erdély német lakossága egyre inkább a figyelem középpontjába került. Viszont itt nem csak az Európában élő németek egybegyűjtéséről van szó.

A „Német Kelet” létezéséért került a két világháború közötti politikai sajtó figyelmének fókuszába, mert a gyarmatosításként számon tartott középkori német térhódítások vívmányának is tekintették. Ily módon talált magának új tárgyat a Német Császárság korára visszanyúló, gyarmati terjeszkedést szorgalmazó politikai retorika, azután, hogy a tengerentúli célkitűzések a világháború következtében elvesztették aktualitásukat.

A tengerentúli terjeszkedéstől való kényszerű elfordulás, valamint a figyelem áthelyeződése Németország állítólagos kelet-európai gyarmatosító hatalmi szerepére nyomon követhető Hitler 1920-as évekből származó programadó írásaiban.

„Népünk politikai tapasztalatai” – írja Hitler a Mein Kampfban – „külpolitikai szempontból csak három maradandó eredményt értek el: először az ősbajorok által keresztülvitt Ostmark település; másodsor az Elbától keletre eső területek megszerzése és betelepítése; harmadszor a Hohenzollernek által megszervezett brandenburgi porosz állam mint az új birodalom mintaképe.”²³

²³ HITLER, 2007. 245.

Az évszázadok óta tévúton járó és a németek lakta területeket sikertelenül kibővíteni próbáló német külpolitikával szemben megfogalmazott kritikát követően Hitler a következő programmal állt elő: „*Mi megállást parancsolunk az örökös germán vándorlásnak Európa déli és nyugati részei felé és kelet felé tekintünk. Lezárjuk végül a háború előtti időszak gyarmati és kereskedelmi politikáját, és rátérünk a jövő földbirtok politikájára.*”²⁴

A „keleti gyarmatosítás” átértelmezése nem Hitler saját ötlete volt, korábbi írásokból is meríthetett ihletet. Már a 19. század történetíróinál és publicistáinál is megjelenik a gondolat, hogy a középkori keleti irányú német terjeszkedés valójában olyan tudatos politikai vállalkozásnak tekinthető, amely egy évszázadokon átívelő európai vándorlási és gyarmatosítási hullám volt. Megteremtették tehát a „keleti német gyarmatosítás” mítoszát, amely tökéletesen alkalmas volt a kelet-európai területekre formált igény történelmi alapú legitimálására.²⁵ Az Ostmarkenverein propagandájában is központi helyet kapott ez az elképzelés, az első világháború után fel is tudták használni a keleti határokkal kapcsolatos revizionizmus eszközeként. Emellett az elvesztett gyarmatok szempontjából is hasznosnak bizonyult ez az eszme úgy, mint kompenzációs ideológia. Hiába nem rendelkezett Németország gyarmatokkal, az egykori „keleti hadjáratok” még mindig büszkeséggel töltötték el a népet. Ezt bizonyítja a heidelbergi középkorász, Karl Hampe 1921-es *Der Zug nach dem Osten. Die koloniasatorische Großtat des deutschen Volkes im Mittelalter*²⁶ című könyve is.

Nem mindenki elégedett meg azonban a kelet-európai gyarmatok vélhetően dicsőséges történelmére való visszatekintéssel. A keleti gyarmatosítás mítoszát sokan a jövőre nézve is politikai iránymutatásként értelmezték. Ez a gondolat nemcsak Hitler írásaiból válik nyilvánvalóvá, hanem a népi gondolkodású történész, Martin Hildebert Boehm 1936-ban megjelent *Der Deutsche Osten* című díszkötetében is:

„Csak az ítéli el a németek keleti irányú előrenyomulását, aki meg akarja fosztani népünket, kultúránkat és gazdaságunkat mindennemű mozgástértől. Öntudatos német állampolgárok egyet tehetnek: nyíltan és őszintén elkötelezik magukat a több mint egy évezrede tartó keleti küldetés mellett.”²⁷

„Részleteiben fogjuk látni azt, hogy milyen kanyargós utakon, évszázadokon át tartó szét-húzás, kulturális felsőbbrendűségi érzés és tétlenség után, valamint az állami és gazdasági szempontok szűklátókörű prioritizálásán túllépve jutott el nemzetünk újra a felismeréshez: a keleti irányú terjeszkedés nyughatatlan népünk örök érvényű célja, a népvándorlás pedig a német sors része. Így hát a Német Kelet visszaszerezése végre ismét a német polgárok dédelgetett álmává vált. Csak a ma minket körülvevő zord valóság számúzi ezeket a gondolatokat a vágyálmok világába. De a 'realpolitikuskok' hibát követnek el, ha azt akarják elhíttetni velünk, hogy muszáj beletörődnünk a vereségbe és sorsszerűségként kell elfogadnunk azt.”²⁸

²⁴ HITLER, 2007. 246.

²⁵ WIPPERMANN, 1979; WIPPERMANN, 1980.

²⁶ HAMPE, 1921.

²⁷ BOEHM, 1936. 3.

²⁸ BOEHM, 1936. 18.

Három évvel azután tört ki a második világháború, hogy ez a térképekkel és ábrákkal gazdagon illusztrált terjedelmes kötet megjelent, melynek főszerkesztői Karl C. Thalheim és A. Hillen Ziegfeld voltak, valamint sok más neves német történész, mint Hermann Aubin, Otto Hoetzsch, Erich Maschke vagy Kurt von Raumer is közreműködött az elkészítésében. A Harmadik Birodalom vezetésének a háborúval többek között az volt a célja, hogy visszaszerezzék a kelet-európai gyarmatbirodalmat. Jürgen Zimmerer nemrég bebizonyította, hogy a német uralom brutalitását a keleti területeken a „megszállás” (*Besatzung*) hagyományos fogalmával nemcsak magyarázni, de még megérteni is nehéz. A szerző ehelyett a „gyarmati uralom” (*Kolonialherrschaft*) használatát javasolja, szerinte ugyanis ennek szánták a Lengyelország és a Szovjetunió területére irányuló nemzetiszocialista hódító politikát, amelyet a „gyarmatosítás szelleméből” (*Geiste des Kolonialismus*) alkottak meg, továbbá a meghódított kelet-európai területek népeivel való bánásmód is megegyezett azzal, ahogy a gyarmatosító hatalmak a tengerentúli területek őslakosaival bántak.²⁹

A Harmadik Birodalom propagandairódmában a „Német Kelet” a háború kitörése után már nem csupán németek lakta határvidéket jelentett, hanem folyamatosan mozgó frontvonalat is a németek és a szlávok között zajló örökös és faji alapú küzdelemben.³⁰ Most már egy vitatott határvidék előőrse, hídfőállása és védőbástyája volt, amely a német történelem szerencsés korszakaiban kelet felé tolódott ki, szerencsétlenebb pillanataiban pedig nyugati irányba húzódott vissza. Ily módon alakult ki a németek lelkében a Keleti határ, amely az észak-amerikai *frontier*hoz hasonlított. Erre az összefüggésre Alan Steinweis mutatott rá pár évvel ezelőtt.³¹ Szerinte már a német geopolitikusokat, például Friedrich Ratzelt is lenyűgözte a *frontier* gondolata. Meg voltak győződve arról, hogy az amerikai társadalmat is az tartja fiatalon, illetve az teszi dinamikussá és életerőssé, hogy lehetősége van időről időre új területeket meghódítani, használat alá vonni és benépesíteni. A mozgó határvonalba vetett hit ezért az 1920-as és az 1930-as évek geopolitikájának fontos alapkövévé vált. Ezt az eszmét vallották a nemzetiszocialisták és harcostársaik, amikor a keleti határra is *frontier*ként kezdtek tekinteni. Hillen Ziegfeld 1936-ban a már említett Német Kelettel foglalkozó kötetben a következőket állapítja meg:

„Egy egészséges és lelkes népnek a folyamatos megfiatalodáshoz szüksége van egy olyan változó határra, mint a mi keleti határvidékünk, mert ez a bizonyíték arra, hogy a nép erőfőlényre fontosabb tényező a határvonalak meghúzásakor, mint szerződések záradékai vagy szakértői elemzések.”³²

Máshol pedig ezt írja:

„A lineárisan meghúzott határ fogalma a germán-német gondolkodástól alapvetően idegen, ezzel szemben a határvidékek két nép közötti ütközőzónaként való felfogása a Német Birodalom története során újra és újra megállta a helyét. Manapság ez a felfogás ismét időszerűvé vált. Ha ezt szem előtt tartjuk, akkor azt is el kell ismernünk, hogy a népek és

²⁹ ZIMMERER, 2004.

³⁰ Lásd: REIMERS, 1942; HAGEMEYER-LEIBBRANDT (Hc.), 1943.

³¹ STEINWEIS, 1999.

³² ZIEGFELD, 1939a. 54.

*fajok közötti láthatatlan átmenetként működő határ helyzete mindig az adott nép rátermettségétől, illetve vezetésre való alkalmasságától függ.*³³

Mint ahogy Hitler is megjegyzi a *Mein Kampf*-ban: az ésszerű gyarmati politika nem más, mint a Német Birodalom határaihoz közel eső vidékek benépesítése. További élettér létrehozását csak ily módon lehet biztosítani. Földrajzi szempontból az ilyen fajta terjeszkedésre pedig Európa keleti területei a legalkalmasabbak: „Egyedül itt Keleten vannak olyan területek,” írja Karl Franz Jurda *Kampf um den deutschen Osten* című könyvében, „melyek ritkán lakottak [...] melyeket mind a történelem, mind a sors a német nemzetnek szánt”.³⁴

A második világháború alatt a német keleti határvidék gyakorlatilag is az amerikai nyugati határ megfelelőjévé vált. A Német Birodalom attól függően terjesztette ki a határait kelet felé, hogy mekkora idegen területeket tudott katonai erővel meghódítani, illetve németekkel benépesíteni. A németek, miközben megpróbálták Kelet-Európában egy amerikai mértékű gyarmatosító terjeszkedést megvalósítani, a leigázott „idegen” népcsoportok érdekeire nem sok figyelmet fordítottak. „Ki beszél még manapság az örmény népiirtásról?” – kérdezte állítólag Hitler Obersalzbergben a háború kezdete előtt pár nappal, augusztus 22-én a Wehrmacht vezetésétől.

Az elmélet, mely szerint a nemzetiszocialisták a háborút keleten gyarmati háborúnak tekintették, azoknak a történelmi narratíváknak sem mond ellent, amelyek például Christian Gerlachnak a fehéroroszországi német megszállási politikáról szóló tanulmányában szerepelnek. Szerinte elsősorban gazdasági érdekek, valamint a haditermelésből eredő saját maguk által teremtett kényszerhelyzet állt a nemzetiszocialisták népiirtással kísért keleti politikájának háttérében.³⁵ Az utóbbi elgondolás sokkal inkább kiegészíti az előbbit, mert a segítségével könnyebben megérthetjük, milyen mentális stratégiákat használva sikerült a németeknek azokat az erkölcsi kérdéseket megkerülniük, amelyek a meghódított keleti területek gyakran népiirtásba torkolló gazdasági kizsákmányolásakor merülhettek fel. A *frontier* eszméje és a gyarmatosításból eredő felsőbb- és alsóbbrendű embereket megkülönböztető dichotómia a németek fejében lehetővé tette a meghódított kelet-európai népek barbarizálását.³⁶ Ennek megfelelően pedig a leigázottakkal szemben elkövetett legszörnyűbb atrocitásokat is igazolta a „német nép gyarmati hőstetteire” való hivatkozás.

A Kelet mint elveszett Paradicsom

A második világháború végén a szövetségesek megkezdték a „Német Kelet” radikális felszámolását. Már a teheráni konferencián (1943) megszületett a döntés a keleti német területek Lengyelországhoz és a Szovjetunióhoz való csatolásáról, amit a potsdami konferencián (1945) már csak megerősítettek, végül Poroszország hivatalos megszűnése (1947), valamint a Kelet-Európa északi részén élő németek

³³ ZIEGFELD, 1939b. 596.

³⁴ JURDA, 1935. 18.

³⁵ GERLACH, 2000.

³⁶ ZIMMERER, 2004. 19.

kényszeráttelepítése jelentette a „Német Kelet” történetének végét. Ettől kezdve a kifejezést csak azoknak a korábban német területeknek a megjelölésére használták, ahonnan a második világháború után elüldözték a németeket.

Annak a közel tizenkét millió németnek, akik hazájuk elhagyására kényszerültek, olyan súlyos traumát okozott ez a veszteség, hogy jelentősen megnőtt a szentimentális *Heimatliteratur*³⁷ iránti igény. Ezek a művek elsősorban arra szolgáltak, hogy a németek kielégítsék egy olyan táj iránti emlékezés vágyát, amely a valóságban már nem is létezett, és amely visszaszerzésére az évek múltával egyre kevesebb remény mutatkozott.

Ez a műfaj a „Német Kelet” tájait és történeteit örökítette meg, épp úgy, mint az ország minden táján megtalálható helytörténeti múzeumok (*Heimtmuseen*), melyek országszerte gyűjtötték és állították ki a menekülés és az üldöztetés után megmaradt használati tárgyakat. Céljuk a múlt dokumentálása volt. Ezzel párhuzamosan arra is szükség volt, hogy a sokszor értetlenkedő nyugati lakosok, akik az elüldözöttekre nem ritkán megvetéssel tekintettek, saját szemükkel láthassák, mit kellett honfitársaiknak otthagyniuk keleten. Meggyőződhetek arról, hogy az elvesztett Kelet kulturális szempontból nem maradt el a többi országrésztől, éppen ellenkezőleg, városai és tájai fontos részét képezték a német kultúra gazdagságának. A gyakran gazdagon illusztrált *Heimatliteratur* műemlékek, múkincsek, modern nagyvárosok, kisvárosi idillek és vidékies kultúrtájak egész sorát vonultatja fel, nem is beszélve a természeti emlékhelyekről, a borostyánkővel borított partvidékektől kezdve a Mazuri-tavakon át egészen az Óriás-hegységig.

A háború utáni „Német Keletről” szóló irodalomban, mely természetéből adódóan nosztalgikus hangvételű és idealisztikus, találunk azonban egy olyan elemet is, amely nem köthető sem az elmúlt idők iránti érdeklődéshez, sem pedig az elüldözöttek vágyaihoz. Ahhoz az elképzeléshez kapcsolódik, miszerint a „Német Kelet” megszűnése nem csupán a haza elvesztését jelenti az ott élők számára, illetve nemcsak egyes területek eltűnését, melyek évszázadokon át a német kultúra és történelem fontos részét képezték, hanem a német identitás egy részének elvesztéséről van szó, mely földrajzilag a Kelethez köthető, és amely a térséggel együtt szintén elveszni látszik. Emiatt tűnik a „Német Kelet” alapjaiban másnak, mint Nyugat-Németország. A modern, haladó, de a civilizáció miatt elpuhult Nyugat ellentétéként ábrázolják a Keletet, amelyet érintetlenül hagyott a nyugati civilizáció okozta romlás, hiába volt kevésbé fejlett gazdaságilag. A civilizáció és a kultúra, a mesterkélttség és a természetesség, a szelídség és a vadság kultúrkritikus dichotómiája alapján a „Német Kelet” egy olyan vidékké stilizálódik, amely alapjaiban különbözik a Nyugat tájaitól, és amely rendelkezik mindazzal, amit tőle nyugatabbra a civilizáció már régen elpusztított.³⁸

Franz Burda, aki egyébként Nyugat-Németországból származott, az 50-es években képes könyvet adott ki *Nie vergessene Heimat*³⁹ címmel. Ebben Paul Fechter irodalomtörténész, író és szerkesztő az alábbi szavakkal írta le Kelet-Poroszország különlegességét:

³⁷ [A szerző szűkebb értelemben vett hazájáról szóló, érzelmes hangvételű irodalom – A fordító.]

³⁸ Ehhez lásd: ORLOWSKI, 1999.

³⁹ BURDA (HG.), 1952.

„Az [első világ]háború alatt a Visztula és a Memel vidékén harcoló katonák közül nem egy Nyugatról, illetve Délről jött. Az itteni élmények mély nyomot hagytak bennük: olyat láttak, ami Nyugaton már csak elvetoé fordul elő: valódi, romlatlan tájakat, ameddig a szem ellát: az erdők csendjével és széles, nyugodt víztükrökkel tarkított vidéket.”⁴⁰

„A Német Kelet tájai azért keltenek ilyen erős és közvetlen hatást, mert itt kizárólag a természet, az erdők és a mezők uralják a látképet, nem pedig a szemlélődőket vonzó, fényképekre kíváncszó látnivalók. [...] Kelet-Poroszország vidékéből az érintetlenség sugárzik: ha Rudzanny-ban az első világháborús áldozatok emlékművénél a már-már zord csendességet árasztó messzeségbe tekintünk, a ködbe vesző horizonton elének tárulnak a tavak mozdulatan víztükrői, a csendes, sötét erdők és a végtelennek tűnő hegyoldalak. Ekkor élheti át az ember e táj mozdulatlanóságának bűvöletét, ekkor láthatja a természet maradványait, melyek ezen a vidéken fennmaradtak.”⁴¹

A „Német Kelet” mitizálása, ahogyan 1945 után ábrázolták, elképzelhetetlen lenne a romantizáló tájleírások és sztereotipikus természetábrázolások nélkül: tükörsima tavak, komor erdőségek, sziklás partok, vándordűnék, viharvert hegyormok és a kék ég alatt elterülő, széljárta gabonaföldek. Mintha csak Caspar David Friedrich fejéből pattantak volna ki e tájak. Ezeket az egyedülállóan romantikus természetleírásokat olvasva felmerül a kérdés, valójában mennyire voltak sajátosak a „Német Keleten” az ilyen jellegű tájak.

Hiszen az Alpok sem nyújt kevésbé lenyűgöző látványt, mint a Szudéták, sziklás partokat pedig Rügen szigetén is találunk, valamint a Fekete-erdőre is ugyanúgy jellemzőek a sűrű, csendes erdőségek. Nem is beszélve a „Német Kelettől” még keletebbre eső vidékekről, melyek még érintetlenebbek voltak, és még felül is múlhatták annak varázsát.

Az itt tárgyalt „Német Keletről” alkotott képnek elengedhetetlen része volt a táj egyedülállósága, ezért is olyan gyakoriak azok a leírások, melyek ennek az egyedülállóságnak a természetét magyarázzák. A korábban idézett Paul Fechter különösen ügyelt arra, hogy a keleti tájak vidékies hangulatát szembeállítsa a Nyugat természeti szépségeivel, melyeket „a kultúra és a kultúrától való elképzelések egyaránt áthatnak”. Ezt láthatjuk a samlandi sziklafalokról szóló leírásában is, melyben „a vándor [...] egyedül van, mintha a teremtés első napja lenne”:

„Ha az ember ezután Rügen szigetére gondol, a Stubbenkammer és a Wissower Klinken mészkőszikláira: gyönyörűek és sokkal pompásabbak, mint a Bernsteinland meredek tengerpartjai, azonban sokkal jobban a kamera kulturális hatáskörébe, az ábrázolásba kényszerültek, ami az ősi képpel szemben igazságtalanná és türelmetlenné teszi ezeket, az újra és újra látható tájakat, mert a kép ősisége a sok fotó és ábrázolás miatt elmosódottá, erőtlenné és fakóvá vált. Kelet-Poroszország tájai azonban érintetlenek.”⁴²

⁴⁰ FECHTER, 1952. 7.

⁴¹ FECHTER, 1952. 11–12.

⁴² Uo.

Karl-Heinz Gehrmann 1951-es *Vom Geist des deutschen Ostens* címmel megjelent könyve rávilágít arra, miként próbálták elhatárolni a „Német Keletet” a tőle keletre eső, nála sokkal érintetlenebb tájaktól, illetve, hogy min alapultak a „Német Kelet” egységességéről alkotott elképzelések. A szerző szerint már repülőről is jól látható volt az a határvonal, mely az egykori német területeket elválasztotta azoktól a területektől, melyek sosem voltak német kézen.

„Kelet-Poroszország városait és tájait a poroszok és a Német Lovagrend tették azzá, ami: teroszerűvé és életerőssé. Azonban hirtelen, minden átmenet nélkül mintha árnyék vetült volna a tájra: az élénk színek egyhangú szürkévé váltak, az egyenes és kanyargó utcák és mezők eltűntek. [...] Minden azonnal összerosódott, a mezők füve kifakult, a szántóföldek szorosan az alacsony, alig észrevehető tanyák köré tömörültek: átrepültünk a határ fölött, mely nemcsak országokat, hanem kultúrákat is elválasztott. Itt kezdődött a litván terület, amin már nem jutott túl a német lovagrend.”⁴³

A „Német Kelet” varázsát eszerint a természet és a német kultúra násza adja. Lehet, hogy a litván tájat ugyanúgy érintetlenül hagyta a nyugati civilizáció, azonban az nyers és kaotikus, mert hiányzik belőle az alkotó német kéz.

Ha valaha úgy vélték, hogy a „Német Kelet” festői vonzereje a német jelenlétnek volt köszönhető, akkor a németek elűzésével a természet megjelenésének is meg kell változnia. És tulajdonképpen ezt olvashatjuk Gehrmannál:

„Hozzáférhetetlenné vált a vidék, amely még századunkban is őrzi az utolsó érintetlen titkokat: a kurföldi turzások ősi erejét, Mazuria nyugtató magányát, az Óriás-hegység és az Altwatergebirge⁴⁴ elpusztíthatatlan romantikáját. [...] Amíg a fenséges, sűrű erdők sorsa a kivágás vagy az elvadulás lett, addig a szívós, suhogó sztyeppeit fű pusztítva tör utat magának nyugat felé, a gátak és töltések víz alá kerülnek, a folyók kiapadnak, a síkságokat elönti a víz. Ahol pedig védekeznek a pusztítás ellen, ott nem a vidék, a szeretett föld megmentése a cél, hanem a haszonszerzés. Ahol egykor a parasztok a tavaszi vetés idején alázatosan Istenhez fohászokdáltak segítséget remélve, most lelketlen gépek dübörögnek keresztül a végtelen pusztákon, melyek nem tartoznak már senkihez.”⁴⁵

Érthető módon inkább a „Kelet-Poroszország” (*Ostpreußen*) megnevezés használata jellemző azokban a művekben, melyek a civilizáció ártó hatásaitól megkímélt tájakat és az ember és természet közötti harmóniát tekintik a „Német Kelet” legfőbb vonásának. Kelet-Poroszország ugyanis egykor a Német Birodalom legkeletebbre eső tartománya volt. Az iparosodás csak részben volt jellemző erre az országrészre, népsűrűsége alacsony volt, és magában foglalta Mazuriát, annak nagy kiterjedésű érintetlen természeti területeivel együtt. Ezzel szemben a városias, részben erősen iparosodott Szilézia, valamint olyan nagyvárosok, mint Königsberg, Danzig, Breslau és Stettin kevésbé illettek bele a „Német Kelet” romantizált képébe. Pedig Felső-Szilézia füstölgő kéményei, Breslau gépgyárai vagy Stettin kikötőjének emelődaruai nem kevésbé tartoztak a „Német Kelethez”, mint annak tavai és erdői, az előbbieket azon-

⁴³ GEHRMANN, 1951. 137.

⁴⁴ [Jeszenik-hegység – A fordító.]

⁴⁵ GEHRMANN, 1951. 129.

ban érthető módon alig említik azok a művek, melyek a múlt dokumentálása helyett a „Német Keletet” mint a modern világ stilizált ellenpólusát igyekeznek ábrázolni.

Ezzel szemben a jávorszarvas egyértelműen felülreprezentált, mivel az a „Német Kelet” ősiségének szimbólumává lett. A jávorszarvas ugyanúgy a „Német Keletről” szóló könyvek állandó motívumává vált, mint a lovagvárak, az erődtemplomok, a vándordűnék vagy az erdei tavak. *„Egyszer látnunk kell a jávorszarvast”* – írja Gehrman – *„mely az ősvilág maradványaként járja az erdőket és a lápokot, hogy megértsük, miért maradhatott fenn ez az ősi eredetiség az emberekben a német lovagok és Poroszország idején, és még a 20. században is.”*⁴⁶ A jávorszarvas azonban már 1945 előtt sem számított gyakori látványnak az elvesztett keleti területek vadvilágában. Akkoriban összesen 200 egyedet számoltak össze Németország keleti részén, és ezek is nagyrészt vadrezervátumokban éltek. A nyugati területekhez hasonlóan itt is inkább szarvasok, őzek és vaddisznók járták az erdőket, ők mégsem szerepelnek a „Német Keletről” szóló kötetek képein, mivel ezen műveknek a Nyugat és a Kelet közti különbségeket kellett hangsúlyozniuk.

A nagyvárosokhoz és az iparvidékekhez hasonlóan a munkások és a városi polgárok sem gyakran tűnnek fel e könyvek lapjain. Helyettük leginkább halászokat és földműveseket találunk az illusztrációkon, gyakran olyan hagyományos kétkezi munkát végezve, amelyek akkor már Nyugaton – és valószínűleg Keleten is – kiveszőfélben voltak. Összességében azt a képet közvetítik, hogy a Kelet lakosai összhangban éltek a természettel, és a modern világ változásaival nem törődve ápolták tovább hagyományaikat, melyek generációról generációra öröklődtek. Ezenkívül gyakran ábrázolták a Keletet a társadalmi béke helyszínékként, ahol az emberek saját magukkal és a természettel összhangban végezték a munkájukat. Tipikusnak számítanak az olyan jellegű ábrázolások, mint például az alábbi, Burda *Nie vergessene Heimat* című művéből származó képaláírás: *„A javításra szoruló halászhajót közös erővel partra húzzák, miközben a munka ritmusával összhangban felcsendül egy mélabús kurföldi dal.”*⁴⁷

Egy szóval: az 1945 utáni irodalom egy része a „Német Keletet” úgy ábrázolja, mint elvesztett Paradicsomot, mint egy még érintetlen és természetes helyet, mint a modernitás előtti világ utolsó menedékét, melyhez fogható Nyugat-Németországban sehol sem volt.

A „Német Kelet” ilyen jellegű ábrázolása valószínűleg jelentős érdeklődést váltott ki az ötvenes évek Németországában. Az NSZK társadalmára, amely a háború, az üldöztetések és az NDK-ból meginduló emigráció miatt nagyrészt gyökereiktől elszakadt emberekből állt, komoly hatást gyakorolt a német gazdasági csoda következtében fellépő változás és az egyre nyugatiasabb életmód, ezzel szemben azonban a hagyományok drámain felgyorsuló eltűnése állt. Sokan ezt fájdalmas vagy akár ijesztő veszteségként élték meg. Ilyen körülmények között a romantizált „Német Kelet” tökéletes felületet nyújtott az NSZK-polgárok stabilitás és hagyományok iránti vágyainak kivetítéséhez. Ami pedig a „Német Kelethez” társított korábbi, 1945 előtti asszociációkat – mindenekelőtt a keleti terjeszkedés mítoszát, illetve a szomszédos népekkel vívott örökös küzdelmet – illeti, 1945 után ezek sem tűntek el nyomtalanul. Az elvesztett Paradicsom eszméje azonban háttérbe szorította őket.

⁴⁶ GEHRMANN, 1951. 138.

⁴⁷ BURDA (HG.), 1952. 64.

Így lett a „Német Keletből” az NSZK-s konzervativizmus ideálja, mellyel azok is tudtak azonosulni, akik nem erről a vidékről származtak, mint például Franz Burda.

Ezenkívül a „Német Kelet” mint a béke és nyugalom szigete egyet jelentett a Harmadik Birodalom gáztettei és a háborús szörnyűségek elől való meneküléssel. Valójában azonban a „Német Keletnek” sem jutott ezekből se több, se kevesebb, mint Németország többi részének. A választások alatt a nemzetiszocialisták támogatottsága Németország keleti részén volt a legerősebb. A Kelet a nemzetiségi alapú küzdelmek és a nemzetiszocialisták által kezdeményezett áttelepítések színtere volt. Földrajzilag közel esett a lengyelországi és a szovjet népiirtásokhoz, ide menekültek a bombázások miatt otthonukat veszített lakosok, és a hadiipari termelést is ide helyezték át Nyugatról. A háború utolsó hónapjaiban pedig egységes csataterre változott a régió, az erőddé nyilvánított városokat (például Königsberg, Posen, Breslau) gondolkodás nélkül áldozták fel a Vörös Hadsereg ellen vívott küzdelemben úgy, hogy ez bármiben befolyásolta volna a háború kimenetelét. A tanulmányban idézett „Német Keletről” szóló irodalomban ezekről az eseményekről nem esik szó. Ezek a művek csak a katasztrófa előtti időszakot ábrázolják, egy idilli tájat a vízőzön előtt. Következménye ez annak, hogy a „Német Keletről” szóló irodalomra is hatással volt az ötvenes-hatvanas évek elhallgatási gyakorlata, ezért a témában kiadott publikációkon egészen a közelmúltig ez a tendencia volt érezhető.

A ma németei és a tegnap Kelete

A „Német Kelet” képe a nagy történelmi fordulópontok (1914, 1918, 1933 és 1945) hatására folyamatosan változott. A fogalom alappillérei viszont mindezen változások ellenére meglehetősen stabilnak bizonyultak. A „Német Kelet” mindig is a nyugati modernitástól távol eső világnak számított; átalakulásai mindig is antimodern, antiurbánus és nyugatellenes impulzusokon alapultak. Ezzel párhuzamosan egy hamisítatlannak vélt német kultúra menedékeként is tekintettek rá, amely a németajkúak lakta területek keleti peremére esett, éppen ezért nap mint nap kihívásokkal kellett szembenéznie, ezáltal belső stabilitásra tett szert. Végül pedig a német gyarmati terjeszkedések vívmányának számított, ahol nyilvánvalóvá vált a németek kelet-európai vezető szerepe. A folyamatosan változó politikai helyzetben a németek egyszer védekezésre kényszerültek a szomszédos népek hálátlansága miatt, máskor a gyarmati hódítás útján meneteltek, végül pedig történelmi igazságtalanságok miatt arra kényszerültek, hogy lemondjanak az őket illető keleti területekről – ez nemcsak rájuk nézve volt veszteség, hanem az európai kultúra egészének szempontjából is.

Ezeknek a német vágyakból és aggályokból született képeknek azonban kevés valóságalapja volt. A valódi „Német Kelet” kevésbé volt német, mint azt hinni szeretnék volna. Valójában mindig is különféle kultúrák átjárózónája volt, amelyet történelme során egyébként sokkal kevésbé alakított az egymás mellett élő különböző népcsoportok konfliktusa. Inkább a folyamatos átmenet, mintsem az éles határok vidéke volt. A modernitás állítólagos hiánya is inkább tekinthető árnyalatbeli különbségnek, mint lényeginek: a nagyvárosok (Danzig, Königsberg, Breslau) szempontjából a Kelet egyáltalán nem maradt el a Nyugat mögött. Ennek ellenére

a „Német Kelet” a 19. század végétől kezdve kiváló projekciós felületet biztosított a modernitás- és nyugatellenes indulatok kiéléséhez. A „Német Keletről” való ebből fakadó elképzelések egyre szorosabban kapcsolódtak a térséghez. Ily módon szinte lehetetlen volt elfogulatlanul viszonyulni hozzá. A valódi Kelet így egyre inkább eltűnt a ráaggatott hamis képek mögött.

A hetvenes években, valószínűleg az NSZK sikeres modernizációja és a nyugati világba való integrációja miatt, csökkent az általános érdeklődés a „Német Kelet” iránt, már egyre kevésbé volt szükség a modernitás- és nyugatellenes álomvilágra. A „Német Kelet” képe megmaradt az ötvenes évekbeli elképzelések szintjén, és csak akkor vált meghaladottá, amikor feltámadt az érdeklődés az egykori kelet-európai német jelenlét iránt. Ez a tendencia már a nyolcvanas években jelentkezett,⁴⁸ de csak az 1990-es határnyitás után újraegyesült Németországban vált igazán széleskörűvé. A régi ábrázolások már nem versenyezhettek a Keletről visszatérő utazók új, autentikus képeivel. A politikai légkörben is olyan gyökeres változások történtek, amelyek lehetetlenné tették a régi elképzelések feltámasztását. A megváltozott nézőpontok miatt a „Német Keletet” mint múltbéli realitást ezért újrafelfedezés helyett teljesen újonnan kell feltérképezni. Azt viszont csak az elkövetkezendő évek fogják megmutatni, hogy a ma németei hogyan fogják a tegnap Keletét felfedezni, valamint új mítoszok, kihasználás és klisék nélküli történelmi jelenségként megérteni.

Fordította: Kató Áron

Felhasznált irodalom és rövidítések

ALY

1995 ALY, Götz: »Endlösung« Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden. Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch, 1995.

BLANKE

1993 BLANKE, Richard: *Orphans of Versailles. The Germans in Western Poland, 1918–1939*. Lexington, KY, University Press of Kentucky, 1993.

BOEHM

1936 BOEHM, Max Hildebert: Der deutsche Osten und das Reich. In: *Der deutsche Osten. Seine Geschichte, sein Wesen und seine Aufgabe*. Hg.: THALHEIM, Karl Christian – ZIEGFELD, Arnold Hillen. Berlin, Propyläen-Verlag, 1936. 1–18.

BURDA (Hg.)

1952 BURDA, FRANZ (Hg.): *Nie vergessene Heimat. Das Bilderbuch vom Deutschen Osten*. Offenburg, Burda Druck, 1952.

DIETERT-DEMBOWSKI

1909 DIETERT-DEMBOWSKI, Friedrich: *Reisebilder aus dem deutschen Osten. Ein Heimat- und Wanderbuch*. Frankfurt am Main, Deutscher Heimatverlag, 1909.

⁴⁸ Vö. SCHLÖGEL, 1986.

FECHTER

1952 FECHTER, Paul: Ostpreussen. In: *Nie vergessene Heimat. Das Bilderbuch vom Deutschen Osten*. Hg.: BURDA, Franz. Offenburg, Burda Druck, 1952. 5–80.

FIEDOR

1977 FIEDOR, Karol: *Bund Deutscher Osten w systemie antypolskiej propagandy*. Warszawa, Instytut Slaski w Opolu, 1977.

FINK

1897 FINK, C.: *Der Kampf um die Ostmark. Ein Beitrag zur Beurtheilung der Polenfrage*. Berlin, Hermann Walther, 1897.

GEHRMANN

1951 GEHRMANN, Karl Heinz: Vom Geist des Deutschen Ostens. In: *Deutsche Heimat ohne Deutsche. Ein ostdeutsches Heimatbuch*. Hg.: MACKENSEN, Lutz. Braunschweig, Georg Westermann Verlag, 1951. 129–157.

GERLACH

2000 GERLACH, Christian: *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944*. Hamburg, HIS Verlag, 2000.

GRABOWSKI

1998 GRABOWSKI, Sabine: *Deutscher und polnischer Nationalismus. Der deutsche Ostmarken-Verein und die polnische Straz 1894–1910*. Marburg, Herder-Institut, 1998.

HAGEMEYER–LEIBBRANDT (Hg.)

1943 HAGEMEYER, Hans – LEIBBRANDT, Georg (Hg.): *Europa und der Osten*. München, Hoheneichen-Verlag, 1943.

HAMPE

1921 HAMPE, Karl: *Der Zug nach dem Osten. Die koloniasatorische Großtat des deutschen Volkes im Mittelalter*. Leipzig, [K. n.], 1921.

HITLER

2007 HITLER, Adolf: *Mein Kampf*. Ford.: UNGVÁRI Gyula. Budapest, Gede Testvérek, 2007.

JURDA

1935 JURDA, Karl Franz: *Der Kampf um den deutschen Osten. 100 Bilddokumente deutscher Not und deutscher Hoffnung*. Berlin, Zeitgeschichte Verlag, 1935.

KOENEN

2005 KOENEN, Gerd: *Der Rußland-Komplex. Die Deutschen und der Osten 1900–1945*. München, C.H. Beck Verlag, 2005.

LIEPE

1902 LIEPE, Albert: *Die Spinne. Roman aus den gegenwärtigen Kämpfen des Polentums wider das Deutschtum in der deutschen Ostmark*. Berlin, Zillessen Verlag, 1902.

MEYERS GROSSES KONVERSATIONS-LEXIKON

1909 *Meyers Großes Konversations-Lexikon*. 15. Auflage. Leipzig, Jugendstil-Prachtausgabe, 1909.

MILLER

2003 MILLER, Daniel E.: Colonizing the Hungarian and German Border Areas During the Czechoslovak Land Reform, 1918–1938. *Austrian History Yearbook*, 34. (2003) 303–317.

NAUMANN

1915 NAUMANN, Friedrich: *Mitteleuropa*. Berlin, Georg Reimer, 1915.

OBERKROME

1997 OBERKROME, Willi: Geschichte, Volk und Theorie. Das „Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums.“ In: *Geschichtsschreibung als Legitimationswissenschaft. 1918–1945*. Hg.: SCHÖTTLER, Peter. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1997. 104–127.

ORLOWSKI

1999 ORLOWSKI, Hubert: Lost Paradise? Verlorene Welten in Literatur und Erinnerung. In: *Blick zurück ohne Zorn. Polen und Deutsche in Geschichte und Gegenwart*. Hg.: BEYRAN, Dietrich. Tübingen, Attempto, 1999. 105–122.

PARTSCH

1903 PARTSCH, Joseph: *Central Europe*. New York, D. Appleton and Company, 1903.

PETZET

1898 PETZET, Christian: *Die preussischen Ostmarken*. München, Lehmann, 1898.

RAUSCHNING

1930 RAUSCHNING, Hermann: *Die Entdeutschung Westpreußens und Posens. Zehn Jahre polnischer Politik*. Berlin, Hobbings, 1930.

REIMERS

1942 REIMERS, Erich: *Der Kampf um den deutschen Osten*. Leipzig, Goldmann, 1942.

ROGGENHAUSEN (Hg.)

1933 ROGGENHAUSEN, Paul (Hg.): *Blutende Grenzen. Deutsche Not in der Ostmark*. Bielefeld, Velhagen & Klasing, 1933.

SCHLÖGEL

1986 SCHLÖGEL, Karl: *Die Mitte liegt ostwärts. Die Deutschen, der verlorene Osten und Mitteleuropa*. Berlin, Siedler Verlag, 1986.

STEINWEIS

1999 STEINWEIS, Alan E.: Eastern Europe and the Notion of the „Frontier“ in Germany to 1945. In: *Germany and Eastern Europe. Cultural Identities and Cultural Differences*. Eds.: BULLIVANT, Keith – GILES, Geoffrey – PAPE, Walter. Amsterdam, Rodopi, 1999. 56–69.

SUCHENWIRTH

1938 SUCHENWIRTH, Richard: *Das Buch von der deutschen Ostmark*. Leipzig, Georg Döllheimer, 1938.

WIPPERMANN

- 1979 WIPPERMANN, Wolfgang: *Der Ordensstaat als Ideologie. Das Bild des deutschen Ordens in der Geschichtsschreibung und Publizistik*. Berlin, Colloquium-Verlag, 1979.
- 1980 WIPPERMANN, Wolfgang: Die Ostsiedlung in der deutschen Historiographie und Publizistik. Probleme, Methoden und Grundlinien der Entwicklung bis zum ersten Weltkrieg. In: *Germania Slavica*. Hg.: FRITZE, Wolfgang. Berlin, Duncker & Humblot, 1980. 41–69.

ZIEGFELD

- 1939a ZIEGFELD, Arnold Hillen: Die Grenzen der Deutschen im Ostraum. In: *Der deutsche Osten. Seine Geschichte, Sein Wesen und Seine Aufgabe*. Hg.: THALHEIM, Karl Christian – ZIEGFELD, Arnold Hillen. Berlin, Propyläen-Verlag, 1939. 39–54.
- 1939b ZIEGFELD, Arnold Hillen: Die Lebensgesetze des deutschen Ostens. In: *Der deutsche Osten. Seine Geschichte, Sein Wesen und Seine Aufgabe*. Hg.: THALHEIM, Karl Christian – ZIEGFELD, Arnold Hillen. Berlin, Propyläen-Verlag, 1939. 595–602.

ZIMMERER

- 2004 ZIMMERER, Jürgen: Die Geburt des „Ostlandes“ aus dem Geiste des Kolonialismus. Die nationalsozialistische Eroberungs- und Beherrschungspolitik in (post-)kolonialer Perspektive. In: *Sozial.Geschichte*, 19. (2004) 1. sz. 10–43.

Bálega János Miklós

A szabadság mozi előtt és után

Két játékfilm Krzysztof Kieślowskitól

Az 1945 és 1989 közötti állampárti időszak kezdetben sztálinista, majd hol puhuló, hol keményedő rendszerei, nagyon hasonló körvonalakat jelöltek ki a közép-kelet-európai embereknek, művészeknek és értelmiségieknek. Az 1956-os események, habár Budapesten értek csúcspontra, de a régió többi államában is változást hoztak. Az 1960-as években pezsgő kulturális élet bontakozhatott ki például Csehszlovákiában, és bár a prágai tavaszt követő intézkedések megszakították ezen enyhülő folyamatok egy részét, Lengyelországban csak ezután kezdődhetett el az a kulturális erjedés, mely az ország filmművészetét a világ első vonalába emelte. A történelem és a sors adta lehetőségek mindazonáltal csak akkor váltak hasznosíthatókká, hogyha a korszak szellemi és kulturális elitje időben felismerte a bennük lakozó lehetőségeket.

Az 1920-as években született és szocializálódott lengyel filmrendezőknél a második világháború és a német-szovjet, majd teljességében német megszállás totális sokkot jelentett. A sajátos ideológiai légkör, a lengyel hadsereg legyőzhetetlenségébe vetett hit képzete szilánkjaira hullott. Ezek az élmények táplálják majd az úgynevezett „20-as nemzedék” legfőbb elképzeléseit. Ők teszik majd le az ötvenes évek filmiskolájának alapjait.

Amikor a háború 1945-ben véget ért, Lengyelország anyagi és emberi veszteségei felbecsülhetetlen mértéket öltöttek. A nemzeti vagyon 38 százaléka megsemmisült. Odaveszett a lengyel értelmiség legjava. Az ország területe 20%-al csökkent, határait nyugatra tolták, az Odera folyó vonalára. Korábbi német területek kerültek Lengyelországhoz, lengyel területek pedig a Szovjetunióhoz. Megváltoztak a gazdasági és politikai körülmények: az addigi kapitalista lengyel állam a jaltai konferencia döntéseinek értelmében a szovjet érdekszférába volt kénytelen betagozódni.¹

Az épülő sztálinizmus teljesen megszállta a lengyel filmgyártást: a kommunista hatalom a filmet az egyik legfőbb fegyverévé szándékozta tenni. Varsó helyett Łódźban nyílik meg a Képzőművészeti Főiskola film szakja, mely 1948-tól önálló iskolává szerveződik. 1947-ben, a wrocławai rádióállomás átadó ünnepségén maga Bolesław Bireut jelenti be a lengyel filmművészet megújulását és felvértezését

¹ MAZIERSKA-OSTROWSKA, 2006. 81.

szocialista-realista ideológiával. A film már csak a párt hivatalos ideológiáját tükrözhetette: a termelést, a lengyel–szovjet barátságot, a tervek teljesítésének fontosságát és a munkásság, a parasztság és az értelmiség egységét. A lengyel mozik megtelnek a közép-európai mozikra oly jellemző sematikus filmekkel.²

Sztálin 1953-ban bekövetkezett halála a politika mellett a kulturális életnek is enyhülést hozott. A filmes ébredésre 1955-ig kell várunk. Andrzej Wajda ekkor rendezi meg a *Mi nemzedékünk (Pokolenie)* című filmjét, melyet a „lengyel filmiskola” genezisének nevezhetünk. 1957-ben a *Csatorna (Kanał)* világhírűvé repíti a lengyel filmet, és mellé emelkedik szintén Wajda rendezésében a *Hamu és Gyémánt (Popiół i diament)*.³ Ugyancsak rendkívül fontos Andrzej Munk 1958-as *Eroica (Eroica)* című realista, racionális szemléletű filmje és Wojciech Jerzy Has *Útban Párizs felé (Jak był kochanq, 1962)* lélektani munkája, amely már a filmiskola egyik lezáró darabja.

A múlt feldolgozása végbement, a jelen vizsgálatára azonban már nem maradt idő. Az 1956-os politikai megújulás kifulladás és a jelen problémáinak hiteles vizsgálatáról szó sem lehetett. A háború utáni lengyel mozi harmadik nemzedékét a modernisták képviselték.

Számukra a *Hamu és Gyémánt* Maciekja idegen, akárcsak a szocialista építkezés. A katartikus pont nekik nem a háború, hanem '56 lesz. Szembesülnek a hatvanas évek képmutatásával és látszateredményeivel. Mindemellett jól érzik, hogy a lengyel fiataloknak ideje lenne inkább szerelmesnek lenni, mint világot megváltani. A lengyel modernista filmirányzat egyik legfontosabb darabja Roman Polański *Kés a vízben* című filmje (*Nóz w wodzie, 1962*), ami a rendező első és egyben utolsó alkotása is Lengyelországban. Ha a lengyel modernizmusról beszélünk, Marek Piwowski 1970-ben rendezett *Hajókirándulás (Rejs)* című munkája ugyancsak kihagyhatatlan darab.

A hetvenes évekre fordulva, komoly politikai változásokkal is számolnunk kell. Az 1968-as diáktüntetések, a prágai megmozdulások Lengyelországot sem hagyták érintetlenül. Az 1966-ban millenniumát ünneplő lengyel államot komoly tragédiák rázták meg a hatvanas évek végén. Az 1968-as antiszemita kampány a mai napig ki nem hevert exodusa a lengyel nemzetnek, ekkor ugyanis 30 ezer zsidó értelmiségi volt kénytelen elhagyni az országot. 1970-ben több ezer munkás vonult utcákra az áremelések miatt, akik közül több mint ezer embert lőttek agyon vagy sebesítettek meg az összecsapásokban. A '68-ban megfélemlített ellenzék pedig néma maradt.

A kikötővárosok munkásainak tüntetéseibe belebukó Gomulkát 1970-ben Edward Gierek váltotta. Ő volt az utolsó olyan pártvezető, akivel szemben a lengyel társadalomnak még voltak illúziói. Gierek nyugati hitelek segítségével kívánta a lengyel életszínvonalat növelni, és nem is gondolta, hogy a hitelek visszafizetésének problematikája még mélyebb válságot fog előidézni.

A korszak kedvenc alkotásai – egészen addig, amíg a politikai légkör azt engedte – a történelmi filmek voltak. Ezek a régmúltat megelevenítő – kosztümös vagy a második világháború nagy lengyel diadalait bemutató – filmek a nemzeti mítoszokat és sztereotípiákat egyaránt erősítették. Bizonyos történelmi filmek a régmúlttal foglalkoztak, más darabok pedig a közelmúlt filmjei lettek. Közös volt azonban bennük, hogy elutasították mindazokat a kérdéseket, amelyek kritikával kezelhették volna az adott korszakot.

² Kovács, 2007.

³ Kovács, 1998.

A hetvenes évek első felének történelmi tablói átpolitizált, sienkiewiczzi történelem-értelmezést követtek. Az efféle sienkiewiczzi nagyság a feldarabolt Lengyelországok lakóinak feltétlenül szükséges volt, 1918 után azonban ez a felfogás veszélyessé válhatott. A történelmi filmek nem szólnak a 12., 13., 18. és a 19. század kellemetlen történelmi eseményeiről. Azok nem voltak összeegyeztethetőek a giereki politika nagy „sikereivel”.

A *Kereszteslovagokat* (Kryzaczy, 1960) összesen 27 millióan tekintették meg, a Jerzy Hoffman rendezte *Özönvizet* (Potop, 1974) pedig 24 millióan. A *Kislovag* (Pan Wołodajowski, 1969) 10 millió, míg *A fáraó* (Faraón, 1966) 8,5 millió megtekintésig jutott. Jerzy Kawalerowicz ez utóbbi alkotása nemcsak a lengyel, de a közép-kelet-európai filmgyártás egyik legnagyobb szabású és költségvetésű alkotása volt. Láthatjuk, hogy a történelmi filmek a kasszáknál és a mozikban valóban nagy sikert arattak, mindazonáltal a kritikusok és a nézők véleménye merőben eltért egymástól.⁴

A hetvenes évek végére kiújuló újabb gazdasági problémák a kulturális és társadalmi feszültségeket is a felszínre hozták. A munkásság és az értelmiség egyesülése pedig elvezetett a Szolidaritás mozgalomnak a lengyel kommunista vezetés feletti győzelméhez. A lengyel filmművészet a kezdetektől kiállt a munkásság és az értelmiség politikai küzdelmei mellett, igazmondásával az utolsó pillanatokig segítette azt. A lengyel szakirodalom előszeretettel használja a „morális nyugtalanság” kifejezést, de ismert még az „erkölcsi nézetkülönbség” és az „erkölcsi elégedetlenség” kifejezés is. Mariola Jankun-Dopartowa lengyel filmtörténész például „a bizalmatlanság filmművészete” (*kino nieufności*) kifejezést használja.⁵

A lengyel mozi talán legfényesebb időszaka Andrzej Wajda 1977-ben rendezett *Márványemberével* (*Czlowiek z marmuru*) ért el a zászlóbontáshoz, habár Krzysztof Kieślowski hetvenes években készített rövid- és dokumentumfilmjei már a morális nyugtalanság mozijának előfutárai.

A következő két film között a határvonal 1980 nyara (a Szolidaritás mozgalom győzelmének napjai). Az *Amatőr* (*Amator*) a Szolidaritás előtt készült, és zászlóvivője volt a morális nyugtalanság mozijának. Több másik nagyszerű munkával együtt felrázta az addig a múlt nagyságában tetszelgő filmes és művészi közeget, és bátorította a kortársakat hasonló vállalkozásokra. A *Véletlen* (*Przypadek*) 1980 után készült, a „szabadságmozi” időszakában. Ebben az időszakban a készítőknak nem volt félnivalójuk, hiszen a Szolidaritás ideiglenes győzelme megteremtette a lehetőséget az igazmondás minden területre való kiterjesztéséhez. Más kérdés, hogy a *Véletlent* a szükségállapot bevezetése után azonnal dobozba tették.

Amatőr (Amator)

Filip Mosz (Jerzy Stuhr) majd háromhavi fizetésének árából kamerát vásárol, hogy meg tudja örökíteni születendő kislánya minden pillanatát. A filmfelvevő híre gyorsan elterjed, Filipnek pedig rendkívüli gyorsasággal kezdett felfelé ívelni „filmese” karrierje. Rendeznie kellett a gyárnak, ahol anyagbeszerzőként dolgozott. Az új

⁴ KOVÁCS, 1998.

⁵ PÖRÖS, 2016. 122-123.

filmjével pedig azonnal díjat ért el az amatőr filmesek fesztiválján. Egészen a televízióig jutott: egyik alkotását egy szombat este be is mutatták.

Kieślowski filmje ugyanakkor korántsem sikertörténet. Ha a kamera forog, az igazat kell mutatnia, ezt a néző persze már tudja Kieślowski dokumentumfilmjei után. Az igazság bemutatásának kényszere a főhős vállát nyomja, és természetesen Mosz úr nincs tisztában ezzel. Élete mindettől függetlenül tökéletesen alakul. Új lakása van, úton az első gyereke. A film az igaz boldogság állapotától indul el. Talán csak Osuch (Jerzy Nowak) tudja, hogy jelen körülmények között az nem is létezik: „*Volt egy sógorom, aki harmincévesen elkezdett Istenben hinni, [...] rossz vége lett [...] reverendában halt meg.*”

Filip Mosz a gyár kulturális pénzügyi alapjából nyersanyagot és felszerelést is kap. Első munkája a gyár huszonöt éves jubileumának megörökítése lesz. Filip itt jön rá arra, hogy mekkora szabadsága is van a kamerának: bármit megtehet vele. Elég, ha csak egy kicsit fordítja el és a galambokat veszi, vagy ha tovább megy, a kulisszák mögé is beleshet, ahol éppen a műsoruk után apanázsukat felvevő színészeket látja. Filip egy csapásra a rendszeren kívülálló, már-már független létezővé válik. Ugyanakkor a korlátok is hamar megmutatkoznak. A kamera függ attól is, akitől a művész azt kezébe kapja (főleg, ha a filmet a hetvenes évek Lengyelországában forgatják). A gyár igazgatója a film lelegejétől fogva arra törekszik, hogy megmondja Mosznak, mit szabad és mit nem, hogy mit vágjon ki és mit hagyhat meg. Ahogy Filip egyre nagyobb sikereket ér el, a fokozódó nyomás is egyre inkább nő rajta.

Az *Amatőr* (*Amator*) fejlődéstörténet, Filip Mosz fejlődésének története. A film tele van sikerekkel, győzelmekkel és közben csapdákkal. Az úton Filip folyamatosan tanul. A kamera utáni valóban végtelenül amatőr rajongása egyre inkább professzionális szenvedéllyé alakul át. Mosz *Jubileum* című filmjét nevezik az üzemi filmek fesztiváljára, ahol a harmadik díjat nyeri el. Filip a fesztiválon döbben rá, hogy akár maga is megválaszthatja témáit. Andrzej Jurgának, aki a filmben saját magát alakítja, igaza van: „*az amatőrök azt csinálnak, amit akarnak!*”

Amikor elmegy a *Védőszínek* vetítésére, a film után találkozik Zanussival is. Kieślowski kamerája egy közönségtalálkozó kellős közepére kalauzolja el nézőit. Filip nemcsak szakmailag, de személyesen is fejlődik. A film során elkezdi látni, öntudatra ébred. Azonban azt csak Zanussi vallomása után érti meg, hogy a rendező felelősséggel tartozik a nézőinek, az embereknek. (A *Védőszínek* rendezője valóban sokat járt amatőrfilmes klubokba, míg például Kieślowski kevésbé.) Zanussi lesz Mosz mentora. Filip feleségének vall saját szerepéről, új felelősségeiről:

„Irka: *Boldognak kellene lenned!*

Filip: *De hiszen az vagyok!*

Irka: *Nem igaz, látom, hogy valami van veled.*

Filip: *Akarod, hogy nyugodtan elmondjam?*

Irka: *Igen.*

Flip: *[...] Boldog is vagyok az biztos, de aztán közbejött a filmzés. Nem akartam, csak jött magától. Megindult láttad. És észrevettem, hogy ez az egész fontosabb lett, mint a saját nyugalmam. Érted? Hogy az embernek kell valami, ami több annál, mint a nyugalom, és ez olyan, ami az otthonnál is fontosabb.*

Irka: *De mi az?*

Filip: *Nem tudom, de úgy érzem fontosabb. Érted ezt?*

Irka: *Én értem, de így széthullik minden."*

A rendezőknek ez a mindenkori messianisztikus szerepe a hetvenes évek végi fel-fokozott lengyel közhangulatban még inkább kihangsúlyozódik. Piotr még egyszer láthatja az édesanyját halála után, köszönhetően Filipnek és kamerájának. „Az ember meghal, de itt még él, ez nagyon szép.” Ez a mondat még súlyosabbá teszi azt, amit már Zanussi is elmondott: annak felelősségét, aki a kamerát tartja. Mindemellett ez az egyik legnagyobb elismerés, amit Filip a filmben munkájáért kap. Ezt a metafizikai élményt Mosz eddig nem tapasztalta. Szinte pótolhatatlanná válik. Karrierje csúcán Filip egy egész stúdiót rendezhet be. Filmklubja pedig meghívja ankétra magát Krzysztof Zanussit. Az ő ötlete lesz Filip filmjeinek Varsóba küldése.

Irka érzi, hogy férje megváltozik. Ő azon karaktere a filmnek, aki Filip hátorszá-gából érkezik, de nem támogatja, legtöbb esetben hátráltatja férjét. Csak azt látja, hogy férje az ő és családja rovására valósítja meg szenvedélyét, ezt pedig nem tudja elfogadni. A film előrehaladtával féltékenysége egyre erősödik, majd elhagyja Filipet. „Nem hinném, hogy az Amatőr az élet dilemmájára keresi a választ, hiszen a film és az élet megférhet egymással”⁶ – írja Kieślowski. Ez Irkánál nem fér meg.

A film dokumentarista jegyei evidensek és jól látszanak. Kieślowski nem hagyta el dokumentarista múltját, az *Amatőr*ben is jól kombinálja a játékfilmes stílussal. Ahogy az filmjeire jellemző, itt is szűk, már-már klausztrófóbiát kiváltó helyeken játszódik a cselekmény. Az embereknek nincs túl nagy élettere, a díszlet és a tárgyak nagy része pedig jelentéktelen. Általánosan elmondható Kieślowski filmjeiről az átmeneti évszak jellege, mely meglehetősen komorrá teszi filmjei hangulatát.⁷ Milyen volt a hetvenes évek lengyel valósága? Silány építészet, üres utcák, jellegtelen belső terek, szűkös lakótelepi élet.

Filip felvételei során a felvevőgép hangja akkor is hallatszik, ha Mosz éppen messzebb jár a kamerával, mint Kieślowski. Dokumentarista etűd a Jubileum, a gyár ünnepségének belső bemutatása, de ugyanilyen egyértelmű utalás a dokumentarizmusra Zanussi vetítés utáni közönségtalálkozója is. Maga Filip Mosz is Kieślowski múltjából érkezik: egyszerű, hétköznapi ember, a többiek közül érkezik, azaz a hétköznapi hősé.

Wawrzyniec úr szintén a gyárban dolgozik. Az igazgató nyomoréknak nevezi, holott ő csak törpe növésű. A róla készülő film egyértelműen a csúcsra helyezi Filipet. Felelősséggel viseltetik Wawrzyniec úr iránt és a róla készült filmjét az igazgató tiltása ellenére is a televízióba bocsájta. Filip most már tudja, hogy egy rendezőnek minden társadalmi igazságtalanság ellen fel kell lépnie.

Éppen ezért vállalja el a televízió szerkesztőjének felkérését, hogy készítsen filmet saját városáról. Kiderül, hogy a tévé tavaly már járt ott, a városban pedig mindenki tudja, hogy a bank épületét csak kívülről tatarozták, belül és az udvaron hozzá sem nyúltak. A szerkesztő tehát csak annyit mond, lássuk mi változott, de Witek (Tadeusz Bradecki), Filip társa és segédje közhírré téteti talán maga Kieślowski

⁶ KIEŚLÓWSKI, 1996. 105.

⁷ LUBELSKI (SZERK.), 2000. 153–154.

szavait: „Mindent megmutatunk nektek, ami csak igazság!” (Witek rajongása a kamera tevékenységének pozitív oldalát testesíti meg.)

A városról készülő riport és a Wawrzyniec úrról készült film azonban cselekvésre készíti az igazgatót is. Osucht, aki Filip közvetlen felettese volt, elbocsátják a gyárból. Kiesłowski a dokumentumfilmekkel kapcsolatos féltelmeit helyezi ide: a felelősség súlya azokkal szemben, akik felé a kamerát forgatja. Most olyasvalaki került bajba Filip miatt, aki mindvégig támogatta.

„Igazgató: Mennie kell.

Filip: Kinek?

Igazgató: Osuchnak.

Filip: Micsoda?

Igazgató: Ki a felelős a kulturális munkáért, azért, amit maga csinál? A szakszervezet, Osuch!

Filip: Jézus Mária!

Igazgató: Nem fogunk semmit elhamarkodni, csak nem választják meg a következő választáson. Majd előbb kell nyugdíjba mennie.

Filip: Wawrzyniecért vagy a kapuért? [...] A riportért?

Igazgató: A riportért persze, de Wawrzyniecért is.

Filip: Igazgató Úr meg kellene engednie, hogy én feleljek, azért, amit csinálok nem gondolja?

Igazgató: Nem, maga fiatal, tévedhet.

Filip: De én nem tévedtem, én pontosan tudom mit csináltam, mert így van.”

Az igazgató és Filip sétájából kiderül, hogy a kommunális ügyintézőnek és az építésznek is mennie kellett. Mosz komoly problémát bolygatott meg. Kiderül, hogy a pénz, amit a bank felújítására kapott a város, nemhogy nem a tatarozásra, hanem teljesen másra ment el. Mint mondja az igazgató, ez a gyakorlat, kapnak egy kis pénzt valamire, de az mindig másra kell. „Tudja, hogy mennyire kell vigyázni, ha az ember szót kér, hogy valomit el ne rontson?” – kérdezi Filiptől. Kiderül, hogy a téglagyár már egy éve egy téglát sem készített, de ott továbbra is dolgoznak az emberek, csak éppen a várost takarítják vagy havat lapátolnak. Ilyen a létező szocializmus. Véleménye szerint, azaz a rendszer véleménye szerint, az emberek még nem nőttek fel odáig, hogy megérthessék, vagy egyáltalán megtudhassák az igazságot.

„[...] Sokkal fontosabb dologról van itt szó. Tudod, látnod kell, hogy ezután többször fogsz majd ilyesmivel szembenézni és mégis előre kell, hogy lépj. Ha úgy érzed, hogy igazad van akkor semmi más nem fontos. Nem tudhatod, kinek segítesz, mire használnak fel, kinek a rovására dolgozol, úgy, ahogy most sem tudtad. Egyik embernek jó lesz, a másiknak kiszűrés. [...] de mindig úgy kéne tenned, ahogy érzed [...] ehhez kéne, hogy tartsd magad.”

Osuch valóban nem haragszik Filipre. Figyelmeztetése azonban a film erkölcsi szerepvállalásának egyik oszlopa. Ha valaki valóban a rendezés útjára lép vagy társadalomformáló szerepet vállal, a felelősséget már nem rázhatja ki a nyakából. Ez a fajta felelősség nemcsak a hetvenes évek Lengyelországában működik, örök érvényű. Osuch ezen szavai lesznek azok, amelyek elvezetik Filipet oda, hogy tönk-

retegye a televízióknak készített filmjét. Otthon, miután felesége elhagyta, egyedül ül a szobában és maga felé fordítja a kamerát: elkezdi mesélni a saját történetét.

A filmben Filip csak lassan és fokozatosan kezdi megismerni önmagát. Ehhez meg kell ismernie az általa filmezett világ árnyoldalait is. Nemcsak arról van szó, hogy rájön a város pazarló politikájára, vagy, hogy miatta rúgják ki kollégáját. Rájön arra is, hogy nem tud felelősséget vállalni a filmjeiért, hiszen nem ismeri saját magát sem eléggé. A világ megértésének és leírásának feladatát önmagán keresztül kell elkezdenie.⁸

„Miért semmisíti meg a végén Filip, az amatőr, a filmet? Mit akar ezzel? Mindig ugyanazt. Megsemmisíti, amit addig csinált. De nem adja fel, mert a végén maga felé fordítja a kamerát. Amatőr filmesként egyszerűen ráébred, hogy csapdába került, mivel a jó szándékkal készült filmjeit mások rossz célokra használhatják fel.”⁹

Korántsem biztos tehát, hogy Filip lemond eddigi eredményeiről és elképzeléseiről, és visszatér az anyagbeszerzői munkájához. Kieślowski a fentebb említettek alapján csak azt hangsúlyozza Filip Mosz karakterén keresztül, hogyha valaki a társadalomvezető szerepére vállalkozik, az nem végezhet fél munkát, mi több, csak akkor végezheti, ha saját maga szerepével és személyével teljes mértékben tisztában van.

Kieślowski filmjeiben gyakorta megfigyelhető, hogy a szereplők megnyilvánulásai mögött egyetlen személy és gondolat rejlik. Akárcsak a rendező dokumentumfilmjeiben. Azzal, hogy Filip Mosz maga felé fordítja kameráját, Kieślowski leghitelesebb hasonmásává válik. Az *Amatőr* azt a pillanatot ábrázolja, amikor a dokumentumfilm felfedezi, milyen kétértelmű az igazat szóló szerepe, amelyet a hetvenes évek társadalmi elvárásai a lengyel filmesekre kényszerítettek. Filip tehát rájön arra, milyen következményei lehetnek az igazmondásnak: barátja elveszti az állását. Ezért tehát tönkreteszi filmje negatívját.¹⁰ Hasonló felfedezés vezérelte Kieślowskit is, amikor felhagyott a dokumentumfilmeléssel.

A különbség tehát mindösszesen annyi, hogy amíg a dokumentumfilm során a rendező álláspontja maga a kamera lencséje, a beállítás és az, amit a felvevőgép lát, addig a játékfilmben a rendező saját karakterein keresztül tud megnyilvánulni, így pedig kevésbé veszélyezteti saját magát, a filmet és ezáltal a vásznon megelevenedő karaktereit.

Véletlen (Przypadek)

A film egy egyszerű hipotetikus konstrukcióra épül. Witek Długosz (Bugusław Linda) a lódzi vasútállomás peronján szalad a vonat után. Először eléri azt, másodjára viszont nem, és a peronőr letartóztatja. Harmadjára sem éri el a vonatot, de akkor nem avatkozik közbe senki. Az, hogy sikerül-e felszállni a Varsóba tartó vonatra vagy sem, háromféleképpen határozza meg Witek sorsát. A három történetszál külön szerkezeti egységeket alkot. Csak a film kezdeti pár perce független Witek sorsának három lehet-

⁸ LUBELSKI (SZERK.), 2000. 61.

⁹ KIEŚLowski, 1996. 106.

¹⁰ LUBELSKI (SZERK.), 2000. 184–186.

séges kimenetelétől. Ez a rövid rész magyarázatot ad mindarra, ami Witeket utazásra készíti, de ez a rész is csak a teljes film vizsgálatával érthető meg igazán.

A Szolidaritás és a morális nyugtalanság *győztes* korszakában, amikor hirtelen kitágultak a szólásszabadság keretei, nem volt elegendő a környezet és a világ pusztá leírása. Szükség volt a helyzet pontos diagnosztizálásra is. A *Véletlen* ezért belülről vizsgálja, szemléli hősét és nem csak azért, mert például itt több az eddig meg nem szokott erotikus jelenet és a sorsdöntő vagy bizalmas beszélgetés. Mindenekelőtt azért, mert a rendező a felszínes véleményeken túl próbál a karaktere mélyére jutni.¹¹

A hatalom oldalán

Varsóban Witek a kommunista párt elkötelezett tagja lesz. A két régi kommunista barát, Werner (Tadeusz Łomnicki) és Adam (Zbigniew Zapasiewicz) hívják fel Witek figyelmét az állami karrier lehetőségére. A két nagyszerű színész által játszott egykori bajtársak személyisége és életpályája merőben eltérő. Bár mindketten megjárták a sztálinista rendszer börtönét, („*amikor Adamot letartóztatták '49-ben, kémnek kellett lennie, pedig nem volt az, de annak kellett lennie*”) Adam vissza tudja szerezni korábbi pozícióit, Werner azonban végleg kiszorul a hatalomból. Werner és Adam személye jól észrevehető utalás a sztálinista időkre. A két karakter továbbá erősen tipizált. Egyikük a *jó ember*, aki nem kért a hatalomból, miután meghurcolták, de az eszmét nem adta fel, a másik pedig a *rossz ember*, aki könnyedén tudott váltani mindenek ellenére.

„*Tégy, amit akarsz!*” – javasolja Werner, amikor Witek tanácsot kér, felhívja-e Adamot. Így hát belép a pártba. Közben találkozik fiatalkori szerelmével Czuszkával, akiből elkötelezett ellenzéki vált. Witek első feladatául egy fiatalok lakta rehabilitációs központba kap kiküldetést, ahol a bentlakók fellázadtak, amiért lecserélték a régi gondozókat és új személyzetet neveztek ki. Az otthon lakói, úgy tűnik, drog- és alkoholproblémákkal küzdő fiatalok. A filmben Witek *narkósoknak* nevezi a bentlakókat, ami már önmagában érdekes, hiszen a szocializmus pusztá létezése *kizárta* az alkoholizmust és a drogfogyasztást. Meghallgatva a fiatalok álláspontját, Witek rájön, hogy igazuk van. Az, hogy ezt Adamnak ki is jelenti, már a saját személyére való pozitív utalás.

Witek kapcsolata Czuszkával valóban őszinte, de nem lehet hosszú életű. Czuszka megmutatja Witeknek, hogy hol rakodják a szamizdat irodalmat, azonban általa a hatóságok fel tudják számolni az illegális kikötőt, Czuszkát pedig elviszlik a rendőrök. Adam szerepe nyilvánvalóvá válik, és sértettségében Witek megveri. A korábban megbeszélt párizsi repülőútja az országszerte kirobbanó sztrájkok miatt elmarad, Czuszka pedig elhagyja.

Ellenzéki oldalon

Amikor Witek másodjára nem éri el a vonatot, Łódźban marad, ahol harminc nap szabadságvesztésre ítélik, amit közmunkaként kell ledolgoznia. Itt ismerkedik meg az ellenzéki Marekkal (Jacek Borkowski) és a fiatal atyával, Stefannal (Adam Ferency). Rajtuk keresztül Witek is bekapcsolódik a földalatti aktivista életbe: titkos nyomdában plakátokat készít. Megismeri a hatalom arcát is, amikor pénzt juttat el egy nőhöz, aki

¹¹ Uo., 68–69.

az elbocsátott munkásoknak nyújtott menedéket. Éppen akkor lép be hozzá, miután szétverték a lakását.

Witek meg is keresztelkedik. „*Csak legyél Uram, Istenem!*” – így imádkozik. Imádkozik valakihez vagy valamihez, akiben, vagy amiben nem hisz. Mikor tiltott gyűlést szervez lakásában, újra találkozik Daniellel (Jacek Sas-Uhrynowski) és testvérével, Werkával (Marzena Trybała). Daniel a film első perceiben még gyerekként tűnik fel. 1968-ban emigráltak családjával Lengyelországból. A 1968-as esztendő nyilvánvalóvá teszi kivándorlásuk okát: zsidók. Mindeközben a rendőrség felszámolja a titkos nyomdát, miközben Witek Werkával töltötte az időt. Mivel nem volt ott a helyszínen, ezért őt gyanúsítják a besúgással. Pedig Witek korábban elutasította, hogy külföldi útlevelért cserébe információkat adjon át társairól a hatóságoknak.

Az egykori mozgalmár nagymama – aki feljelentéssel is megfenyegette Witekét a lakásán tartott gyűlés miatt – az utolsó jelenetben a Szabad Európa Rádiót hallgatja, mely éppen az Ursusban kirobbant eseményekről ad tudósítást. „*Az a kislány, aki itt volt nálad néhány napja, az ugye zsidó? Sok nagyszerű kommunista is volt köztük.*” – mondja a mama. Az üzenet egyértelmű: 1968-ban, attól függetlenül, hogy sok zsidó volt-e kommunista vagy sem, a rendszer a sajátjait üldözte el.

Távol a politikától

Witek harmadjára szintén nem éri el a vonatot. Az állomáson találkozik Olgával (Monika Goździk), aki az egyetemi csoporttársa, és akit a film első pár percéből ismerünk. Witek visszatér az egyetemre, ahol folytatja orvosi tanulmányait. Feleségül veszi Olgát és gyermeke születik. Ugyanakkor elhatárolódik a politikától. Nem fogadja el az állam ajánlatát, amivel sokkal gyorsabban emelkedhetne a ranglétrán, és nem írja alá a diákok által elé terjesztett petíciót sem. Ettől függetlenül élete és karrierje is kiválóan alakul, amit Witek is érez: „*az utóbbi időben valahogy üldöz a szerencse.*” – mondja a dékának.

A dékán fiát ekkor fogja el a rendőrség. Egy titkos nyomdában találják meg, ahol illegális plakátokat és feliratokat gyártanak. A helyzet kísérteties. Már csak azért is, mert a néző már a második történet-számban tudja, hogy az orvosi egyetem dékánjának a fiát, Sztaszeket börtönbe csukták, hiszen ekkor maga Witek is ebben a nyomdában dolgozott. Emiatt a dékán nem utazhat az Algériában tartandó konferenciára, és Witekét kéri fel maga helyett. A repülőjegyet Witek későbbre rakatja, hogy felesége születésnapját még otthon tudja megünnepelni, ezért Párizson keresztül kell utaznia. Az állomáson tudja meg, hogy Olga terhes. A repülő felszállás után felrobban.

Három történet, egy film

„*Naponta adódik választási lehetőség, olyan, amely az életünk végét is jelentheti, anélkül, hogy tudatában lennénk. Nem tudjuk, hol a végzetünk. Nem tudjuk, miféle eshetőségeink vannak. [...] vannak dolgok, amiket meg kell tennünk, szabályok, amelyeknek meg kell felelnünk. Persze mindez genetikai eredetű. Ilyen gondolatok foglalkoztattak a Véletlen idején.*”¹² – nyilatkozta Kieślowski.

¹² KIEŚŁOWSKI, 1996. 107.

Witek Długos 1956. június 27-én született Poznańban. Ez két szempontból is fontos dátum, ugyanis 15 évvel korábban, ezen a napon született maga Kieślowski, és 1956. június 28-án tört ki a poznańi munkásfelkelés, amely az első komoly tömegmegmozdulás volt a lengyel kommunista hatalommal szemben. Elfojtásakor több tucat embert öltek meg a karhatalmi erők.

A *Véletlen* három történet szála egyetlen kérdésre keresi a választ: mi irányítjuk-e az életünket, vagy bizonyos metafizikailag megfoghatatlan erők? Ezek az erők változhatnak: ha Witek ateista, nevezhetjük sorsnak, de ha Witek már katolikus, ezt a kívülálló erőt nevezhetjük Istennek. Mindezek mellett Kieślowski nem hagyja csak ennyiben a dolgot. A film kiegészül az egyén döntéseivel. A film a semmi sem kötelező elvére épül, ami azt jelenti, hogy a sorsunkat, ha befolyásolják külső tényezők, ha nem, mi irányítjuk. Az eleve elrendeltetés és a szabad akarat örökös erkölcsi problematikája ez.

Az egyéni döntések igazolása miatt igazán fontos a három szerkezeti egység, mert különböző, mindig jól elkülöníthető döntéshelyzetek elé állítják Witeket, attól függetlenül, hogy eléri-e a vonatot vagy sem. „*Tégy, amit akarsz!*” – mondja neki Werner. A lehetőség adott, de azt, hogy él-e vele, azt Witeknek kell eldöntenie. A második esetben szintén önszántából áll az ellenzéki mozgalom tagjai közé, és a harmadik, egyben utolsó történet szálaban sem győzködi senki, hogy térjen vissza az egyetemre és házasodjon meg.

Witek minden helyzetben tisztességesen viselkedik. Ez a tulajdonság, a véletlenek vagy szabad akaratból adódó események fölé helyezi őt. A hatalom embereként is tisztában van vele, mikor árulják el, és ekkor, noha csúnyán viselkedik, hiszen megveri Adamot, de otthagyja a pártot. Értékrendjét így nem adja fel a második esetben sem. Nem hajlandó besúgóvá válni azért, hogy útlevelet kapjon, majd tudomásul veszi, amikor elzavarják annak ellenére, hogy nem ő leplezte le a földalatti nyomdát. A harmadik történetben tudatosan nem kötelezi el magát semmilyen csoportosulás mellett, elveihez pedig mindvégig tartja magát. Az ember a legrosszabb esetben is választhatja a legkisebb rosszat, visszavonulhat mielőtt nagyobb bajt idézne elő.

„Adam: Nagyon jó kiinduló helyzet neked, hogy egy kis gyengeséget mutattál.

Witek: Nagyon megijedtem.

Adam: Tudom, de legalább rájöttél, hogy az ilyesmit ki kell használni, ha gyengeséget mutatsz, hasonlóná válsz hozzájuk és azzal kioltod bennük az óvatosságot és így rögtön fölénybe kerülhetsz. De helytelen volt mondani, hogy igazuk volt.

Witek: Ha egyszer így van!

Adam: Jó, de miért előttük? Azt is tudni kell, hogy mikor ismerjük el az igazságot, mert csak így érhetjük el, hogy tekintélyünk legyen.

Witek: Nekem csak az igazság a fontos.”

A beszélgetés Adammal tökéletesen pozicionálja Witek személyiségét az első komoly megmérgetés után, mikor visszatér a lázadó fiataloktól. Witek az igazságot keresi, ebből kifolyólag számára egyértelműnek tűnik az, hogy elismeri azt, ha másnak van igaza. Aki a hatalmat gyakorolja, az nem mutathat ilyesfajta gyengeséget. Kieślowski kamerájának igazsága sosem lehet relatív, az mindig egyetlen dolgot jelent.

Witek azt az atyai parancsot kapja, hogy „Semmit sem muszáj!” Az élet állította akadályok legyőzhető, az eredmények pedig megerősítik az ember személyiségét. A döntéseket pedig mindenki maga hozza meg. Ha az embert tehát tisztességes szándék vezérli, a veszélyt jelentő véletleneket csak a társadalmi élet hozza majd magával.¹³ A tisztességre való törekvés egyesíti Witek három alakját.

A *Véletlen* a repülőn ülő Witek üvöltésével kezdődik, ami a harmadik jelenet katasztrófájában köszönt vissza. „Nekem a harmadik befejezés a legfontosabb – az, amelyben felrobban a repülőgép –, mert így vagy úgy, ez a sors vár ránk. Mindegy, hogy repülőgépen, ágyban, párnák közt, de sorsunk elkerülhetetlen.” – mondja Kiesłowski. A halál teszi az utolsó epizódot reálissá, hiszen Witek minden csapdát ki tud kerülni, de a halált nem tudja elodázni.

Witek tehát egy napon született Kiesłowskival. A főhős cselekedetei mögött pedig ott rejlik maga a rendező:

„Életemben kétszer ártottam magam a politikába, és mind a kétszer rajtavesztettem. Ez volt az első, 1968-ban amikor Łódźban részt vettem egy diáksztrájkban. [...] Köveket dobáltam, aztán futottam a rendőrök elől. Ennyi. Utána vagy ötször kihallgattak, de lehet, hogy tízszer. Azt akarták, hogy valljak be és írjak alá valamit, amit nem tettem meg. Senki nem vert meg, nem is fenyegettek. Fel sem merült bennem, hogy le akarnak tartóztatni. Ennél sokkal rosszabb volt, hogy embereket űznek el Lengyelországból [...] azt éreztem, hogy itt szörnyű igazságtalanságok történnek, és én nem tehetek ellene semmit, és paradox módon, minél hangosabban kiabálok, minél több követ hajítok a rendszerre, annál több embert kergetnek el az országból.”¹⁴

Witek először a hatalommal tart, másodjára pedig ellenzékbe vonul. Harmadjára pedig, akárcsak Kiesłowski, felhagy a politizálás gondolatával. Talán nem véletlen, hogy a három hős közül csak az hal meg, aki nem politizált. Witek élete, habár három egymástól jól elkülönülő történet-szál mutatja be, egy és ugyanaz. Kiesłowski második próbálkozása a hatalommal való együttműködésre a Lengyel Filmszövetség alelnöki posztjának elvállalása volt 1977 és 1980 között. Amikor a Szolidaritás győzött, lemondott tisztségéről.¹⁵

Kiesłowski tiszteli az emberek hitének minden formáját, legyen az az egyházba, vagy a politikába vetett hit. A népköztársaság elől mindenki máshova menekült: a művészetekhez, vagy magához a politikához. A mindenhol jelenlévő ideológia ellen, akárcsak a *Véletlen*ben, menedék lehetett a hippimozgalom vagy a vallás.¹⁶

„Witek: Meg akarok keresztelkedni!

Stefan: Te Megőrültél? Minek?

Witek: Hogy tudjam miért élek. Sok ember van, akinek ez nyugalmat, biztonságot ad. Itt vagy te.

Stefan: Igen, de hát ahhoz előbb hit kell.

¹³ LUBELSKI (SZERK.), 2000. 70.

¹⁴ KIEŚŁOWSKI, 1996. 51–52.

¹⁵ LUBELSKI (SZERK.), 2000. 137.

¹⁶ Uo., 140–141.

Witek: *Bennem van valami olyasmi, tudom, hol a helyem, kimondom hangosan, hogy nem értek egyet, nem bírom a passzivitást.*

Stefan: *Akkor lépj be a pártba!*

Witek: *Ott nem érzem jól magam.*

Stefan: *Szoktál imádkozni?*

Witek: *Nem.*

Stefan: *Tudod mit, próbáld meg egyszer."*

„Csak legyél, Uram istenem!” – kéri Witek rögtön ezután, első imája alkalmából azt az Istent, akiben tulajdonképpen nem hisz. A lényeg a fentebbiekben már megfogalmazott igazság: a támasz és a segítség. Talán jobb hinni, hogy sorsunkat nem mi irányítjuk. A *Véletlen* tehát megmutatja mi az, ami megtörténhet velünk akarataink nélkül (például a halál), de mégis bebizonyítja, hogy a legtöbb esetben szabad akaratból döntünk.

Utánuk a vízözön

Az *Amatőr* 1979-ben került a mozikba. Filip Mosz látja és megérti közössége mindennapi gondjait, de amikor az igazmondás útjára lépne, szembe találja magát a hatalommal. A hetvenes évek lengyel történelmi tablói után már ez is nagy előrelépés volt. A morális nyugtalanság erkölcsi és morális bázist tudott nyújtani az alkotóknak, de az intézményi támogatás ekkor még hiányzott.

A Szolidaritás mozgalom a kultúra e terén is változást hozott. Wajda *Vasembere* már maga mögött tudhatta a szabad szakszervezetek teljes támogatását, így a film szinte teljesen át tudott csúszni az állami cenzúra alatt.

Kieślowskit dokumentumfilmjeivel is a morális nyugtalanság előfutárának tekinthetjük. Az igazság kendőzetlen bemutatására törekvő rendező azonban mindig is elutasította, hogy őt különböző irányzatok vezetőjének kiáltsák ki. Ha ő így vélekedett saját művészetéről, azt ezen dolgozat semmiképpen sem szeretné és nem is tudná megcáfolni.

Kieślowski igazmondó kamerája azt az igazságot meséli el, ami a film világán kívül is ugyanúgy létezik. Így tehát a morális nyugtalanság szempontjából lényegtelen, hogy a rendező nem szándékozik egyértelműen kritizálni, ha az igazság, amit megmutat borzasztó képet fest a mindennapokról. Természetesen ezek alapján a filmek csakis a hetvenes évek lengyel valóságában értelmezhetők, azon kívül ezek a gondolatok csak sommás, pontatlan meghatározások lehetnének.

A problémák tehát nemcsak nyilvánvalóvá, de most már egyértelműen kimondottá is váltak. A filmkészítők többet nem féltek elmondani mindazt, ami az emberek körül történik, mi több, nem féltek bírálatot megfogalmazni sem. Arra azonban, ami 1980 nyarával elkezdődött senki sem számított.

Az 1974-es olajválság és az általános recesszió után a giereki kommunista vezetés elkerülhetetlenül szembekerült a lengyel társadalom majdnem minden rétegével. A korábbi áremelések halogatása miatt, amely a rendszer egyfajta életszínvonal-politikájával függött össze, a LEMP hirtelen 60%-os áremelést rendelt el. Az Ursus traktorgyár munkásai felszedték a síneket a Párizs-Moszkva vasútvonalon, Radom-

ban földig égették a pártbizottság épületét. A hatalom engedni kényszerült, ami a szocialista táboron belül megsemmisítő vereségnek számított.

Mindeközben 1975-től folyamatosan létrejött az egységes lengyel ellenzék, valamint különböző emberjogi csoportok alakultak, mint például a Munkás Védelmi Bizottság (KOR). Ezen ellenzékiek feltett szándéka volt, hogy megteremtsék a kapcsolatot az értelmiség, az egyház és a munkásság között.¹⁷ Az idősebb generációk fejében még ott bújtt az 1939 és 1947 közötti katasztrófák élménye, de azóta felnőtt több millió fiatal, akiknek türelmetlenségét csak erősítette szüleik óva intő szava.

A változás a levegőben volt, de arra senki sem számított, hogy az utolsó lépést a munkásság teszi meg. A Szolidaritás mozgalom 1980 július-augusztusi színrelépésével egy addig sosem látott széleskörű ellenállási mozgalom bontakozott ki. Ahogyan azt Wajda már megmutatta a *Márványemberben*, az értelmiség és a munkásság szövetséget kötött. A megmozdulások szintén áremelések következtében robbantak ki, és a munkásság most már minden olyan sérelmére orvosságot követelt, amivel addig nem foglalkoztak.

Vezetőjük a gdański Lenin Hajógyár egyik villanyszerelője, Lech Wałęsa volt. Az ő vezetésével több mint húszezer munkás barikádozta el magát a hajógyárban, ahova beengedtek egy papot, hogy misét celebráljon nekik. A LEMP nem mert erőszakhoz folyamodni, ami elvezetett az 1980. augusztus 31-én aláírt gdański megállapodáshoz. A Szolidaritást maga a kommunista párt szentesítette törvényileg, így, ha meg akarta azt szüntetni, saját törvényeit kellett megszegnie.

Ebben a hirtelen cenzúramentessé vált légkörben készült el a *Véletlen*. A film ennek megfelelően számtalan kínos utalást tartalmaz, amiket nem volt szokás a nagyközönség elé tárni. Werner személyén keresztül kirajzolódnak az ötvenes évek sztálinista kirakatperei, („*kémnek kellett lennie*”) Adam pedig a rehabilitált kommunista képét testesíti meg, aki már elfelejtette, mit tett vele a rendszer egyik korábbi verziója. A rehabilitációs központban kiderül, hogy többen öngyilkosságot követtek el a lehetetlen körülmények miatt, ám Witek nem ismerheti el, hogy a fiatalok tiltakozó akciója jogos volt. A szocialista ideológia a kapitalista világrend megoldhatatlan problémáinak tekintette az öngyilkosságot, a drogfogyasztást vagy az alkoholizmust. Ilyesmikről nem volt szokás nyilvánosan beszélni.

Daniel – Witek gyerekkori barátja – 1968-ban emigrált a családjával Dániába. A diáktüntetések után, a Gomulka vezette párt antiszemita kampányának köszönhetően kellett távozniuk. Egy olyan országban üldözték újra a szemita vallásúakat, ahol két és fél millió zsidóból mindösszesen negyedmillió élte meg a második világháború végét.

Witek szembesül azzal is, hogyan bánik az állam azokkal, akik támogatják az ideológiai okokból kirúgott és nincstelenné vált munkásokat, és mi történik azokkal, akik tiltott irodalmat próbálnak becsempészni az országba. Az már csak hab a tortán, hogy az egykori kommunista mozgalom nagymama a Szabad Európa Rádióból értesül az ursusi és radowi munkássztrájkok kirobbanásáról.

1981 végére az államhatalom támasza jóformán csak a hadsereg és a rendőrség maradt. A Szolidaritás mozgalom közel tízmillió főre duzzadt, ráadásul a kommunista párt közel negyede is belépett a szervezetbe. 1981 nyarán a pártvezetés

¹⁷ DAVIES, 2006. 896–897.

kénytelen volt bevezetni a jegyrendszert, hiszen az ellátás akadozott. A legnagyobb gondot azonban még így sem a belpolitikai nehézségek jelentették a Lengyel Kommunista Párt (LEMP) számára. A szovjet vezetés egyre radikálisabban követelte a Szolidaritással szemben való fellépést, és a Brezsnyev-doktrína szellemében kész volt akár a fegyveres beavatkozásra is. Wojciech Jaruzelski tábornok ebben a feszült helyzetben került a párt élére 1981 februárjában, és javarészt a külpolitikai nyomás hatására 1981 szeptemberében cselekvésre szánta el magát.

A hadiállapotot, a lengyel és a világ közvéleményét sokkolva, 1981. december 13-án vasárnap vezették be. Katonai igazgatás alá vetették a közigazgatást, az infrastruktúrát, a kikötőket és a stratégiai fontosságú üzemeket. Mindemellett lezárták a határokat, teljeskörű cenzúrát vezettek be és elhallgattatták a sajtót. Este tíz órától reggel hatig kijárási tilalmat vezettek be. Lech Wałęsát és a Szolidaritás más vezetőit pedig internálták. A műveletekben több mint 70 ezer katona vett részt.¹⁸

A hadiállapot értékelése a mai napig meglehetősen negatív a lengyel közvéleményben és történetírásban. A közel másfél évig fenntartott szükségállapot és az utána kiépülő hatalom még pár évig konzerválni tudta a reformra képtelen lengyel állami struktúrákat. A Szolidaritás a föld alá vonult. A lengyel kommunista hatalom bukása ugyanakkor csak idő kérdése volt, és az 1989-es események Jaruzelski rendszerét is magukkal rántották.

A restaurált rendszer természetesen nem ismert kegyelmet a filmművészettel szemben sem. A forgalmazásra váró *Véletlen* azonnal dobozba került, és csak a kerekasztal-tárgyalások megkezdésével egy időben mutathatták be a lengyel mozik 1987-ben. Bezárták a Wajda féle X stúdiót, valamint további kiemelkedő alkotások kerültek évekre dobozba. A teljesség igénye nélkül: a *Kihallgatás* (*Przesluchanie*, 1982), a *Hidegletés* (*Dreszcze*, 1981), *A királyok anyja* (*Matka Królów*, 1982) és a *Magányos nő* (*Kobieta samotna*, 1981). Mindazon filmek, melyek szembe mertek nézni a 20. századi lengyel történelem legsötétebb pillanataival, de nem féltek kritikát megfogalmazni a jelen hatalmával szemben sem, erre a sorsa számíthattak.¹⁹

---

¹⁸ DAVIES, 2006. 912–913.

¹⁹ ZALÁN, 2016.

*Felhasznált irodalom és rövidítések***DAVIES**

2006 DAVIES, Norman: *Lengyelország története*. Budapest, Osiris, 2006.

KIEŚLÓWSKI

1996 KIEŚLÓWSKI, Krzysztof: *Krzysztof Kieślowski*. Budapest, Osiris, 1996.

KOVÁCS

1998 KOVÁCS István: *Robogás a nyárba. Írások a lengyel filmművészetről*. Budapest, Rejtjel, 1998.

2007 KOVÁCS István: A lengyel film története (1.). Az elmúlt évszázad lengyel filmtörténete. (<https://www.filmnett.ro/cikk/2689/a-lengyel-film-tortenete-az-elmult-evszazad-lengyel-filmtortenete> – Utolsó letöltés: 2019. április 3.)

LUBELSKI

2000 LUBELSKI, Tadeusz (szerk.): *Kieślowski mozija*. Budapest, Európa, 2000.

MAZIERSKA–OSTROWSKA

2006 MAZIERSKA, Ewa – OSTROWSKA, Elzbieta: *Women in Polish Cinema*. New York–Oxford, Berghahn Books, 2006.

PÖRÖS

2016 PÖRÖS Géza: *Krzysztof Zanussi világa. Utazások, találkozások, megvilágosodások*. Budapest, Kossuth, 2016.

ZALÁN

2016 ZALÁN Márk: Bedobozolt történelem. *Filmvilág*, 59. (2016) 12. sz. 26–28.

Václav Bělohradský

A posztmodern repedései¹

A különbség az uralt többség és az uralkodó kisebbség között egy antropológiai állandó, a népuralom ideál, a realitás a *poliarchia*, ahogy Robert Dahl nevezte azokat a pluralitáson alapuló politikai rendszereket, ahol az uralkodó kisebbségeknek az egyenlőség, a nyitottság és az információkhoz való hozzáférés feltételei mellett kell egymással versenyezniük a szavazatokért folytatott harcban. Az amerikai demokrácia politikai filozófiája, ahogy mondjuk a *Federalist Papers*ből ismerhetjük, olyan rendszernek tervezte a demokráciát, ahol a választások révén a hatalom a „természetes elit” kezébe kerül: nem a születésénél fogva privilegizált arisztokrácia, hanem a megfelelő képességekkel rendelkező, így a szavazatokért folytatott harcból győztesen kikerülő emberek lesznek az „uralkodó elit”. (Az *elit* kifejezés az *eligere*-ből származik).

A demokrácia e funkciója – lehetővé tenni a természetes elit kormánya létrejöttét és legitimizálását – eltűnik az internet és a közéletben totális uralmat élvező „kiszivárogtatott információk” korában: a közélet fragmentálódik és banalizálódik, a fragmentumok között kommunikációs szimmetria jön létre, az elit szempontjainak legitimizációs feltételei így a nyilvános vitákban visszafordíthatatlanul felszámolódnak. Ez a *leadership* iránti igény nagymértékű megnövekedését eredményezi; ezt jelöljük a „populizmus” kiüresedett fogalmával.

Ha az *oligarchia* szót neutrálisan *uralkodó kisebbség*nek fordítjuk, akkor a demokráciát definiálhatjuk úgy, mint plurális politikai rendszer, amelyben a politikai pártok az oligarchák, s hogy aztán ezek elitté, maffiává, *establishment*té vagy nómenklatúrává fejlődnek, az már csak a társadalom egészén múlik.

Az iparosodott Nyugat minden „hagyományos” politikai pártja olyan régi politikai projektekből eredezteti identitását, amelyeket a modernitás repedéseinek kezelésére alkalmaztak. Rokkan és Lipset meg is nevezte a modernitás öt dualista törésvonalát: *centrum* versus *periféria*, *tőke* versus *munka*, *város* versus *vidék*, *állam* versus *egyház*, *nemzetközi* versus *nemzeti*. A modernség szakadásainak befoltozásáért vívott harc közben kialakult a modern politikai hegemonia jobb- és baloldali pólusa.

A modern mindentől választást csinál – a természetből, az igazságból, istenekből, tudományból, és a választás egyre nagyobb mértékben szabadul meg a saját „ter-

¹ Rozkoly doby postmoderní. *Novinky.cz*, 2017. január 18. (<https://www.novinky.cz/kultura/salon/clanek/vaclav-belohradsky-rozkoly-doby-postmoderni-40021340> – Utolsó letöltés: 2020. szeptember 20.)

mészetes” idő- és térbeli korlátaitól: télen is kaphatunk epret, éjszaka is van fény, és az isteneinket egy globális palettáról választhatjuk meg magunknak. A modernség szakadásainak baloldali pólusa azon a hiten alapul, hogy az egyének képesek racionálisan megindokolni a választási lehetőségek szüntelen növekedését és „emberi értelmet” kölcsönözni neki. A jobboldali pólus ellenben arra alapoz, hogy folyamatosan figyelmeztet a veszélyekre, amelyeket az a magatartás hordoz, mely szerint mindent egyéni választás függvényévé tehetünk, és felelőtlenül elutasíthatjuk az „idő próbáját kiállt” viselkedési modelleket. A racionalizáció, a szekularizáció és a természetes autoritások elleni tömeges ellenszegülés a hagyományos emberi egyesülések felbomlását, és ezzel együtt elidegenedést és a politikai önkény brutális egyeduralmát eredményezi.

A modernséget nem lehet visszafordítani, a hagyományokhoz való visszatérés megvalósíthatatlan, mert amit hagyománynak nevezünk, szükségszerűen maga is a racionális megindoklás, és ezzel szabad választás tárgyává is válik. A modern *poliarchiák* ezért kompromisszumok és találkozások eredményei, melyek segítségével az ipari modernség szakadásaira talált megoldások baloldali pólusa – sok ideiglenes fordulaton keresztül – túlnyomó többségbe került a jobboldali pólussal szemben.

A *posztmodern társadalmat* a modernség szakadásaira talált megoldások jobb- és baloldali pólusai közötti különbségek radikális transzformációja jellemzi. A modernség szakadásai széteszlanak, továbbfejlődnek és egy „harmadik egységesítő elembe” egyesülnek, amely a posztmodern társadalomból nőtt ki és radikálisan felforgatja a különbséget „bal- és jobb” között a politikai és társadalmi érdekeltségek minden szférájában.

Elkezdődött a *posztmodern poliarchia* formálódásának korszaka.

Háló a centrum és periféria között

A modern iparosodott demokráciák fejlődésének feltételei: először is a centrum nyitottsága és inkluzivitása (értve a gazdasági, a politikai, a kulturális és a társadalmi centrumokra); másodsor a periféria „központi” irányultsága. Ezek a perifériák nem fordulnak alternatív centrumok felé, hanem az elit által képviselt centrumból való kizártságuk ellen harcolnak. A modern társadalmak formája a periféria mobilizálásának eredménye, ennek nagyon jó példája a huszadik században az afroamerikaiak Martin L. King által vezetett harca a jogaikért. A *Függetlenségi nyilatkozatban self-evidentként* foglalt igazságok – például, hogy minden ember egyenlő – az egyetlen, megosztott centrumba való inklúzióért folytatott harcra mobilizálták a perifériát, és nem keletkezett „ellencentrum”.

A modern társadalmakra ezért jellemző az integráció folyamata – a centrumok nyitottak, és magukba húzzák a perifériákat. Az eredmény a modern *poliarchiák* létrejötte, amelyben a hegemonikus politikai pártok képviselik az egész társadalom centrumát, és a perifériák a sajátjukként ismerik el ezeket.

A posztmodern társadalomban azonban behatol a *hálózat* felforgató hatalma a centrum és a periféria közti szakadásba, fragmentálttá teszi a centrumokat és dezorientálja a perifériákat, lehetővé teszi az olyan „ellencentrumok” szüntelen kitermelődését,

amelyek felé a dezorientált perifériák fordulhatnak. Így terjed a *populizmus* – „a periféria józan ítélőképességének” ellenkezése a „néptől elidegenedett” centrumokkal szemben, amelyet az elit képvisel (lásd *prágai kávézó*). A hálózat aláássa az elit privilegiált szerepkörét legitimáló egységes egész képviselőjének súlyát, a *könyvek korának* asszimmetrikus kommunikációjából így létrejön az *internet korának* szimmetrikus kommunikációja.

Az interneten terjed a „hálózati társadalom” Manuel Castells kommunikációs-szociológustól származó definíciója: „*dinamikus, magától fejlődő struktúra, amit az információs technológia hajt, és az infrastruktúráját az egyének, közösségek és nemzetközi vállalatok közötti reciprokális kapcsolatok hatalmas hálója alkotja*”. A hálózatok összekapcsolják a technológia, a tőke, az információk és a szimbólumok áramlásának medrét – úgy működnek, mint a társadalom idegrendszere.

A modern társadalmat az integráció folyamata jellemezte, ennek alapvető feltétele volt a perifériák egy nyitott, inkluzív és az elittel megosztott centrum felé való orientálódása. A globális hálózatok létezésének egyik váratlan eredménye az integráció folyamatának leépítése. A végtelen flexibilitás, a centrumok és az emancipált perifériák megsokszorozódásának közegében gyorsan fejlődik az *ellendemokrácia*, amely hatékonyan őrökdi, ítélkezik és korlátolja a politikai hatalmat, de a hagyományos politikai pártok itt elvesztik a legitimitásukat.

Általános munka a tőke és a munka között

Marx leírta, hogy a technológiának köszönhetően növekvő munkaproduktivitás egyre több szabadidőt biztosít majd, amely lehetővé teszi „*az egyén kiteljesedését, és ez mint a legnagyobb produktív erő, visszahat majd a munkára. [...] Maga a közvetlen munkaidő nem maradhat absztrakt, ellentétben a szabadidővel, ahogy ezt a burzsoá gazdaságtanban láthatjuk.*”

Az ipari társadalom által fenntartott gazdagság a szabadidőtől és a közjavak minőségétől függ, ez utóbbi a bérmunka produktivitásában mutatkozik meg. Marx az *általános munka* fogalmával az ember mint faj egyik képességének fejlődését jelöli – a megismerés, a megismert dolgok, találmányok, felfedezések megőrzésének és megosztásának fejlődését. A posztindusztriális társadalomban az utóbbi három évtizedben a bérmunka legékesebb gyümölcsei jelennek meg annak eredményeképp, hogy egyre több a szabadidő, ami az általános munka fejlődésének feltétele.

Az általános munka a posztmodern társadalom gazdagságának fontos formája, a bérmunka csak ezen élőkdi. Az általános munka eredményeit kisajátítja a tőke, ezt pedig egyre nehezebben túri a megosztott ismeretek és határtalan kommunikáció hálózati társadalma. A feltétel nélküli *alapjövedelem* javaslata az első korrekciós kísérlet.

Az általános munkát kellene emancipálni, nem redukálódhat bérmunkára. Ez kulcsfontosságú politikai konfliktus a posztmodern társadalomban. A bérmunka létrehozta a proletariátust, az általános munka létrehozta az új politikai szubjektumot – a *multitudinest*, a hatékonyan kommunikáló független egyének kritikus tömegét.

² [A cseh nyelvben ez nagyjából a magyar *belpestinek* felel meg – A fordító.]

A teljes automatizáció, a munkaidő redukciója, az általános alapjövedelem és a munkaetika elengedése az általános munka bérmentéséről való emancipációjának politikai feltétele.

Multitudines az állam és a nép között

A különbség *populus* és *multitudo* között már a rómaiak óta ismert a politikai filozófia számára, de a 17. században ismét előkerült mint kulcsfontosságú politikai téma. Spinoza például olyan személyek sokaságaként definiálja a *multitudót*, akik akkor sem veszítik el identitásukat, amikor kollektíven cselekszenek, ezért aztán előképeivé válnak a polgári társadalomnak. Hobbes, épp ellenkezőleg, úgy véli, hogy a *multitudo* az „egy nép” partikularizmustól elvakított csoportokká bomlásával keletkezik és a polgárháború előjele.

A nemzetállamok évszázadában a *multitudines* pluralitása fölött a *populus* – egy nemzet uralkodott; a globalizáció ellenben új életet lehel a rebellis *multitudo* fogalomba, a hagyományos politikai pártok által képviselt nemzeti- vagy osztályegység hatalma a végét járja.

A 2000-ben megjelent *Empire* című nagy hatású könyvben Michael Hardt és Antonio Negri *posztmodern birodalomként* írja le a globális kapitalizmust, amit az USA, a globális szervezetek (például a Világbank, a NATO vagy az EU) és a nemzetközi vállalatok uralnak; a nemzetek és osztályok elveszítik politikai jelentőségüket. Ebben a birodalomban az asszimetriával, a hierarchiákkal, a manipulációval és az elnyomással együtt terjed a *network capitalism*, kialakulnak az együttműködés és a közös tevékenység új körei, melyek összekötik az egyéneket az emancipáló „kritikai társadalomban”, amely képes hatékonyan kooperálni a nemzetek és osztályok fölötti térben; ezek a társadalmak nem alakulnak fegyelmezett politikai pártokká az „organikus értelmiségekkel”, ellenkezőleg, tudatosan őrzik heterogenitásukat és tagjaik szingularitását.

A jelenlegi válságban a *multitudines* reprezentatív demokráciái átveszik a *nemzet*, a *nép*, az *osztály* szerepét, „egyre erősödő élő alternatívát” képeznek, annak ellenére is, hogy az *ellendemokratikus* aktivizmust gyakorolják, és egyelőre nem tudnak alternatív projekteket megfogalmazni vagy megvalósítani. A *multitudines* átváltozása a demokratikus, és nem csak az *ellendemokratikus* politikai szubjektummá az egyetlen lehetséges kiút a képviselői demokráciák válságából az euroamerikai civilizációban.

Globális falu város és vidék között

A *Kommunista kiáltványban* ezt olvashatjuk: „A burzsoázia a falut a város uralma alá vetette [...], s ezzel a népesség jelentékeny részét a falusi élet bányászatából kiragadta. S ahogy a falut a várostól, úgy a barbár és félbarbár országokat a civilizáltaktól, a paraszt népeket a burzsoá népektől, a Keletet a Nyugattól tette függővé.” A globális város (*technopolis*) kolonialista uralma a globális vidék felett itt az emberiség emancipációjának feltétele: csak a globális városban emancipálódhat a bérmentés általános munkává.

1887-ben Ferdinand Tönnies kiadja a *Gemeinschaft und Gesellschaft* (Közösség és társadalom) című könyvét, amelyben a modernséget a vér szerinti és szomszédi közösségek, az önmagukat egymásért feláldozni képes, tulajdonukat egymással megosztó emberek testi közelségéből adódó organikus egységek végeként értelmezi; a közösség romjain gyorsan kinő az anonim, utilitarista társadalom, amelyben az emberek távol vannak, akkor is, ha egymás mellett állnak. A város uralma a falu fölött a konkurencia uralma a szolidaritás fölött, a törvény uralma a szív imperatívusza fölött, az ideológia uralma a vallás fölött, a tér uralma a haza fölött.

A modernség ilyen misztifikáló értelmezése, mint az „autentikusan emberi” közösségek elvesztéséé, Európában nagy hatással volt az első világháborút követően, amikor még élt a bajtársak, fegyvertársak, barátok és cimborák harctéri közösségének nosztalgiája... Így aztán a 20. század minden tömegmozgalmába bekerült a közelség érzésének elvesztése, és a totalitárius ideológia fő támpillére maradt. A demokratikusan *szociális állam* projektjét is bizonyos mértékben az a vágy fűti, hogy az állam helyettesítse az elveszett közösségi szolidaritást.

A huszadik század második felében került sor a közösségek radikális transzformációjára, amit Marshall McLuhan *globális falunak* nevezett. Ezzel jelölte az új közelség közeget, amit elektronikus úton építünk és közlelől látott arcokkal, ismerős hangokkal és intimitásokkal van tele, ahol kiejtés, járás alapján ismernek fel másokat, ahol a szenvedők és az éhezők velünk, a nappalinkban töltik az estét. Ez a tévékészülék által megteremtett közelség a politikai kommunikáció új kerete lett, közelivé vált mások élete, akkor is, ha a kontextusát sem megérteni, sem megváltoztatni nem tudjuk.

A globális falu viszont nem vált az új, empátiaalapú etika alapjává, ellenkezőleg, az utolsó évtizedben katasztrofális változáson ment keresztül. A *mindenről és mindenkiről kiszivárogtatott információk globális falujává* vált, mely megmérgezte a közéletet és előidézte a demokratikus intézmények legitimitásának tarthatatlan deficitjét. Elárasztották a közéletet a bárki magánéletéről szóló bekezdések, lehallgatások, nem beszélve a dekontextualizált beszélgetések áradatáról.

A politika a kiszivárogtatott információk globális falujába költözött, miközben a populista vezetők a „mindenkiről van valamink” jelszóval vezetik hadjárataikat a képviseleti demokráciák ellen.

Hiperobjektumok nemzeti és nemzetközi között

A globális tőke globális monstrumokat eredményez; Timothy Morton művész és filozófus ezeket *hiperobjektumoknak* nevezte. Ezek annyira szétterpeszkedtek, hogy nem lehet őket megtartani semmiféle emberi közösség keretein belül, más objektumokra tapadnak, nincsenek szilárd körvonalaik, sem téridőbeli definiáltságuk, mindenhol ott vannak: globális felmelegedés, radioaktív hulladék, poliészterek, gépkocsiipar, kőolaj... Az egyik helyen tornádót idéznek elő, máshol rákos epidémiát, de nekik maguknak nincs helyük, és csak a maguk után hagyott nyomok alapján válnak láthatóvá.

Az emberi befolyás a globális környezetre már olyannyira szétterjedt, hogy a geológusok a Föld egy új korszakáról, az *antropocén*ről beszélnek. Az antropocén gazdaságának kulcsfogalma az *externalitás*: A szereplő tevékenységének hatásai *B* szereplőre anélkül, hogy *B* egyetértésére szükség lenne ahhoz, hogy *A* szereplő tevékenykedése legálisnak minősüljön. Václav Klaus azt állítja a *Kék bolygó zöld bilincs*ben című könyvben, hogy az externalitások „nem dominálnak”, csak kiegészítő jellegű jelenségek, az alapjuk az „internalitásokban” rejlik – a szuverén tulajdonosok közötti, utilitarista kárpótlási egyezségben, amely a saját tulajdonjogaik gyakorlása közben egymásnak okozott károkra vonatkozik. Csakhogy a planetáris *technopolis*ban az externalitások „dominálnak”, elég, ha megpróbáljuk felmérni, milyen hatással van az autós közlekedés a városokban élő több milliányi ember életére. Egyébként is az euroamerikai mindennapok részei a gazdasági növekedés mellékhatásairól szóló dokumentumok.

A különbséget *nemzeti* és *nemzetközi* között általában a szuverén államok közötti határok, és az ezeket a határokat átlépő tevékenységek eredményeinek közös kormányzásáról szóló egyezményei hozzák létre.

A *hiperobjektumok* áradata érthetlenné tette az *externalitások* és *internalitások* közötti különbséget: *hiperobjektumokat* nem lehet átléphetetlen határok közé szorítani, hatékony felügyelet alá helyezni, nem vonhatjuk jogilag felelősségre a tulajdonosait. A *hiperobjektumok* eredményei a mi történelmi világunkban nem *internalizálhatók*, nem is *externalizálhatók*, nem tesznek lehetővé sem bentet, sem kintet.

Václav Havel posztdemokráciája: a feltételek definíciója

A *posztdemokrácia* formulával azt a helyzetet szeretném jelölni, melyben a „hagyományos”, a modernség szakadásaira adott válaszok mentén létrejövő politikai pártok elvesztették kulturális hegemoniájukat, miközben a politikai mozgalmak, amelyek sikeresen oldották volna meg a modernizmus problémáit, csak most vannak kialakulóban.

A *posztdemokrácia* kifejezést először Václav Havel használta, a *Hatalom nélküliek hatalmában*, mégpedig egy olyan politikai rendszerre, amelyben a „hagyományos” politikai pártokat „*ad hoc alakult, nyitott, dinamikus és kicsi*” szervezetek cserélik le, amelyek „*tele lesznek konkrét célok iránti lelkesedéssel*” és az elérésükkel megszűnnek.

2000-ben Colin Crouch brit politológus-szociológus olyan rendszerként írta le a posztdemokráciát, amelyben a lobbizás a politika lényege, az államokat a nemzetközi vállalatok zsarolóhálózataiba vonják be, a választási kampányok politikai marketingre redukálódnak, egyre jobban összemosódik a politika és az üzlet, és a globalizáció lesz az indok az állam széleskörű privatizációjára.

Amikor összehasonlítjuk a két fogalmat, elmondhatjuk, hogy Havel posztdemokráciája a posztmodern „folyékony” *poliarchiák* elmélete, és ebben az értelemben kiutat jelenthet a Colin Crouch által leírt posztdemokráciából. Havel posztdemokráciájához olyan mozgalmak alapítása vezet, melyek a *posztmodern szakadásaira* adott válaszokból nyernék legitimitásukat. Az ilyen politikai mozgalmak (Occupy Wall

Street, Podemos, Syriza, Indignados, ProAlt...) egyelőre rövid ideig tartanak, sikertelenek, de a hagyományos politikai pártok már nem tudják abszorbálni az ügyeiket.

Állapítsuk meg egyelőre az általános *posztmodern poliarchiák* létrejöttének feltételeit: elsősorban a társadalom fragmentációját, aztán a centrumot képviselő elit delegitimizációját nem lehet a hierarchiák és az autoritások megújításával megállítani. Ez a visszafordíthatatlan eredménye annak, hogy a hálózat minden csomópontjába átviszi a centrum és a periféria közötti előreláthatatlan feszültséget: a posztmodern elitnek meg kell tanulnia érvényesülni a kommunikációs szimmetria feltételei között.

Másodsorban az általános munka felszabadítását a bérmunka hierarchizált és centralizált fogságából nem lehet az osztály- vagy nemzeti emancipáció útján érvényesíteni: az általános munka felszabadítása globális szolidaritást igényel, amit nem lehet sem területre, sem osztály-, sem nemzeti érdekekre korlátozni; az általános munka emancipációja csak az „evilági” közjavakhoz való korlátlan hozzáférés rendszerében lehetséges.

Harmadszor, a *multitudines*, a kritikus tömeg el kell, hogy jusson a puszta *ellend-emokrácia* praktikáitól a *deliberatív demokráciához*, melyben a nyilvános döntéseket polgárok, és nem választott politikusok és az általuk megbízott szakértők közötti nyílt dialógus útján legitimizálják.

Negyedszer, a *mindenről és mindenkiről szivárogtatott információk globális faluja* – ez a perverz elektronikus közösség – a globális empátián alapuló etika iskolájává kell, hogy váljon. Szolzsenyicin azt mondta, hogy „csak a művészet képes mások tapasztalatait tartalma teljes súlyával a mi sajátunkká tenni”. Hasonlóan radikális értelemben kezd az elektronikus globális faluban az empátia tömegtapasztalatából kifermálódni a „közelség etikája”, amit aztán nem lehet kiűzni a politikából.

Ötödször, az *antropocén* olyan korszak, amelyben csak azok a döntések lehetnek racionálisak, amelyek az „egész Föld” reprezentációjára vonatkoznak; a nemzeti vagy vállalati érdekekhez igazodva meghozott döntések a globalizált világban irracionálisak.

Fordította: Hanzelik Gábor

Három az ukrán igazság?

Mikola Rjabcsuk: *A két Ukrajna*. Budapest, Örökség Kulturpolitikai Intézet, 2015. 288.

Mikola Rjabcsuk *A Két Ukrajna* című műve az Örökség Kulturpolitikai Intézet által jegyzett *Nyugat-Eurázsia Idő* társadalomtudományi könyvsorozat második köteteként jelent meg 2015 őszén. A könyvsorozat esetében Nyugat-Eurázsia alatt azt a Közép-Európa és Oroszország között húzódó területet kell értenünk, amely kettős függésben él a „civilizáció tanítómestereként fellépő nyugati világ”, valamint a „szellemi tekintély nélküli Moszkva” mint erőközpont között. Ebbe a koordinátarendszerbe tökéletesen illeszkedik Ukrajna, illetve az ukrán nemzet, melynek évszázadokra visszavezethető – kelet és nyugat közti – megosztottságának okait, illetve az abból fakadó jelenségeket és hatásokat mutatja be Mikola Rjabcsuk esszégyűjteménye.

A szerző a posztszovjet ukrán írónemzedék vezető alakja, az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Politikai és Nemzetiségi Tanulmányok intézetének kutatója, az Ukrán PEN Club tiszteletbeli elnöke. 1997-ben egyik alapítója és szerkesztője volt Ukrajna vezető értelmiségi folyóiratának, a *Kritikának*. A 2000-es évektől kezdve egyre inkább az akadémiai munkásságára koncentrált. Oktatott és kutatott számos európai és amerikai egyetemen, többek között a Harvard Egyetem Ukrajna-kutató Intézetének is tagja. Az Egyesült Államokban eltöltött idő alatt ismerkedett meg, majd vált szakértőjévé a posztkolonialista módszertannak, amelynek eszköztárát szinte a kötetben található összes esszéjében felhasználta, nem véletlen, hogy a posztkolonialista szemlélet közép-kelet-európai elterjesztésében elévülhetetlen érdemei vannak a szerzőnek.

A könyvben Rjabcsuk tizennyolc esszéjét olvashatjuk, melyek középpontjában – általában egy-egy fontos ukrán belpolitikai eseményhez kapcsolódóan – a posztszovjet ukrán államépítés, a nemzeti identitás, és az ukrán európai integráció múltja, jelene és jövője áll. Az írások nem lettek fejezetekre osztva, de felfedezhetők a szerkesztők által követett rendszerezési szempontok. Egyrésztől körvonalazódik az esszék egy laza tematikus felépítése, másrésztől pedig az írások eredeti megjelenési időpontját tekintve 2002-től kezdődően egy kissé csapongóan, de fokozatosan a jelen felé haladó kronológiai sorrendben találhatóak az értekezések egészen 2014-ig. Az évszámokra csupán a szövegkörnyezetből lehet következtetni, mivel az egyes szövegeknél nem tüntették fel az eredeti megjelenés helyét és idejét. Úgy vélem szerencsésebb lett volna fejezetekkel jelölni a tematikai felosztást, illetve feltüntetni a művek eredeti megjelenésének időpontját, ezzel is segítve az olvasó tájékozódását.

Az esszék három nagyobb csoportra oszthatók. A kétarcú Ukrajnáról és a lentebb részletezett megosztottságból is fakadó gyenge ukrán identitásról szóló írások az esszék majd felét teszik ki. Ahogy fentebb említettem, Rjabcsuk – néhány korábbi írásától eltekintve – minden elemzésében fellelhetőek posztkoloniális vonások, azonban a kötet közepén kifejezetten olyan tanulmányok kaptak helyet, amelyek magával a posztkoloniális módszertannal és annak a posztszovjet térségben, illetve Ukrajnában való alkalmazhatóságával foglalkoznak. Végül a kötet utolsó öt esszéjét nevezhetjük „poszteuromajdani” írásoknak, hiszen kivétel nélkül a 2013–2014-es ukrán forradalom kapcsán születtek. Az írások keletkezési körülményeinek tükrében mondhatjuk, jelen időben reflektálnak az eseményekre, és mérlegelik, mit hozhat a jövő Ukrajna számára.

A könyv címét is adó első esszéből (*A két Ukrajna*) ismerhetjük meg, tulajdonképpen miből is áll az ún. két Ukrajna-jelenség. Habár minden posztkommunista országra jellemző lehet a kettőség és a társadalmi megosztottság, Ukrajna nyugati és keleti részei között olyan kulturális, nyelvi és politikai különbségek vannak egyszerre jelen, hogy az ország 1991-es függetlenné válása óta rendszerint felmerül a nemzet kettészakadásának víziója. Leegyszerűsítve, de a különbségek értelmében, amíg a nyugat-ukránok európai polgári értékeket képviselnek, ukránul beszélnek, vallásosak és elkötelezettek az ország európai integrációja mellett, addig a kelet-ukránok más nyelven beszélnek (főként oroszul), nagyrészt ateisták és nyugatellenesek, valamint erős nosztalgiával tekintenek a szovjetrendszerre.

Az eltéréseknek több száz évre visszavezethető múltja van, a határvonal pedig a két terület között közel sem húzható meg olyan könnyen, mint azt Samuel Huntington nyomán sokan gondolják. A Huntington-séma szerint a katolikus Nyugat-Ukrajna és az ortodox Kelet-Ukrajna között húzódik a civilizációs határvonal. Rjabcsuk elveti a Huntington-modellt, a harmadik esszében (*Ambivalens határvidék*) ki is fejté annak részletes kritikáját. Huntington tézisének egyik alapvetése, hogy a vallási meggyőződés a politikára is döntő befolyással bír, de azt nem vette figyelembe, hogy az ukrán ortodox hagyomány alapvetően különbözik az orosztól. Előbbi nem kapott privilégiumokat a történelem során a területen létező különböző államalakulatoktól (I. és II. Lengyel Köztársaság, Habsburg Birodalom), valamint az orosz ortodoxiától elszakadva egyfajta ellenzéki pozíciót képviselt, utóbbi ezzel szemben az orosz államnak behódolva hirdette a „*politikai messianizmust és pánszláv imperializmust*”. (40.) A civilizációs szakadék nem a vallási törésvonal mentén alakult ki, hanem a Lengyel Nemesi Köztársaság és a Hetmanság legtávolabbi délkeleti határvidékén, ahol a Vad Szytjappék kezdődtek. Az I. Lengyel Köztársaság olyan intézményes kulturális hagyományokat honosított meg a nyugat- és közép-ukrajnai területeken, „*mint a jogállamiság, a helyi önkormányzatok, európai oktatási rendszer, az igazságszolgáltatás, a magdeburgi jog, az uralkodók és alattvalók közötti szerződéses viszony, a köztársasági rendszer egyes elemei*”. (40.) A kelet-ukrajnai volt sztyeppeti területeken ezeknek a civilizációs mintáknak a teljes hiánya eredményezte azt, hogy az orosz cári imperializmus, majd a szovjetizmus problémamentesen honosíthatta meg despotikus politikai hagyományát, miközben a középső területeken másfél évszázados oroszosítás, tíz évnyi vörösterror és a holodomor eredményeképpen törtek csak meg a régi tradíciók. Galíciában pedig, ha torzult és gyengült is, de fennmaradt az oroszosítással szemben az alternatív hagyomány. Rjabcsuk ezt a hármas felosztást

tartja helyesnek, és a két Ukrajnán túl harmadik Ukrajnának nevezi azokat a főként közép-ukrán régiókat, melyek lakóira a bizonytalanság és a passzivitás jellemző: „kétarcú tudattal” rendelkeznek, alapvető kérdésekben akár egymásnak teljesen ellentmondó megoldásokat is el tudnak képzelni. Például a nemzeti függetlenség megtartását egy újjáalakult Szovjetunió belül, vagy éppen a szocializmus és a kapitalizmus politikai irányzatát is egyszerre támogatnák, ha az szavatolja a béke fenntartását. Ezt a jelenséget a szociológusok társadalmi ambivalenciának hívják, mely leggyakrabban átmeneti időszakokban szokott kialakulni két eltérő politikai kultúra vagy társadalmi modell törésvonalai mentén. A kétarcú tudat rövidtávon feloldja az egyén belső ellentéteit, hosszútávon azonban ellehetetleníti egy erős identitás kialakulását. Rjabcsuk úgy véli, hogy a posztszovjet ukrán politikai elit ahelyett, hogy megpróbált volna felülemelkedni a megosztottságon, opportunista módon kihasználta azt, sőt, mesterségesen erősítette a – politikai manipuláció és propaganda által leginkább befolyásolható – harmadik Ukrajna és a „libegő identitásúak” táborát. A bizonytalanság és az anómia fenntartásában a posztkommunista elit egyik leghatékonyabb fegyvere az emlékezetpolitika volt (*Emlékezetkultúra és felejtéspolitiká*). A frissen elnyert függetlenség birtokában az ukrán nemzeti oldal és a posztszovjet némenklatúra is eszközt látott az identitáspolitikában a másik ellenében, ezért a spanyolországi példához hasonló felejtéspolitikai alternatívája fel sem merült.¹ Ráadásul Ukrajna újdonsült függetlenségének kezdetén mindkét oldal – támogatói táborát és diskurzusának eszköztárát tekintve – szinte egyformának tűnt. Ebből kifolyólag kényszerű kompromisszum született az ukrán nemzetiek és a posztszovjet elit között, ezáltal az emlékezetpolitika ugyanolyan kettőssé vált, mint az ország bel- és külpolitikája. Annak érdekében, hogy a posztszovjet elit megtartsa dominanciáját az ország intézményi rendszerében, és nemzetközileg is legitimálja a hatalmát, formálisan átengedte a nemzeti demokrata oldal számára az emlékezetpolitika szimbólumainak és diskurzusának alakítását. A gyakorlatban azonban bizonyos általa meghatározott keretek között tartotta azt. Sarkítva ugyan, de a kettősséget jól szemlélteti a szerző: „*egyik csoporttal megemlékeznek [ti. a posztszovjet elit] a nagy éhínség áldozatiról, a másikkal ugyanezen éhínség okozóit ünneplik a Komszomol alapításának 80. évfordulójának alkalmából*”. (190–191.)

Rjabcsuk szerint a kettősséget csak úgy lehet áthidalni, ha az ukrán társadalom gyökeresen leszámol a szovjet és az abból fakadó totalitárius és kolonialista múlttal. Úgy tartja, ez a kulcsa egy erős ukrán identitáson és nyugatias értékeken alapuló Ukrajna létrehozásának. Szemében nem kérdés, hogy a két Ukrajna közül csak az ukrán nemzeti demokratikus oldal Ukrajnája lehet az igazi. Szerinte egy erős ukrán nacionalista identitás tud annyira inkluzív lenni, hogy befogadja a „lemaradt” keleti régiókat. Kérdés azonban, hogy kelet-ukrajnai szempontból mennyire „nemzeti”, illetve „demokratikus” ez a koncepció.²

A totalitárius örökségek tudatosításában és a velük való szembenézésben kap nagy szerepet Rjabcsuknál a posztkolonialista kritika. A posztkolonializmus és a posztkommunizmus kutatói sok ideig kölcsönösen figyelmen kívül hagyták egymás módszereit és eredményeit (*Kolonializmus másképp*). A posztkolonialisták egy

¹ ZHURZHENKO, 2014. 250.

² Rjabcsuk két Ukrajnájának részletes kritikájára lásd: ZHURZHENKO, 2002.

része szerint túl nagy különbség van a harmadik világbeli posztkoloniális országok és a második világbeli posztszovjet nemzetek között ahhoz, hogy hatékony összehasonlítást lehessen végezni, de akár az is közrejátszhat az együttműködés elmaradásában, hogy „monopolizálni szeretnék maguknak a gyarmati elnyomás szenvedéseit”. (87.) A másik oldalnak is megvoltak a maga indokai, melyek a kölcsönös elhallgatáshoz vezettek. Kelet-Európa nemzetei számára sokkal inkább célravezető a szovjet megszállás hangsúlyozása, így az alapvető történeti fejlődési út, az európai integráció kisiklását egy tőlük független külső erő beavatkozásával tudják magyarázni, míg a gyarmati státusz hangsúlyozása degradálóan hathat természetesnek hitt európai státuszukra. Ráadásul a posztkommunista kutatók körében domináns a tranzitológiai vonal, amely a változások hajtómotorjának a demokratizálódást és az intézmények kiépülését tartja, a kulturális és antropológiai szempontok elhanyagolása mellett. Utóbbiak ellenben a posztkoloniális elméletek kiindulópontjai.

Rjabcsuk azon kutatók táborába tartozik, akik szerint a különbségeken túlmutatnak a hasonlóságok, és számos posztkommunista folyamatra lehet használni a posztkolonialista tanulmányok elméleti koncepcióit és eszközeit. Az egyik ilyen izgalmas terület az ukrán nyelv mint a szovjet belső gyarmatosításból hiányzó rasszista elem pótléka (*Az ukrán Péntek és az orosz Robinson*). Kétségtelen tény, hogy a szovjetrendszer törvényellenesen diszkriminált számos – többek között etnikai – csoportot, egyénileg azonban a szovjet állampolgárt nem hátráltatta etnikai hovatartozása a mobilizációban, legalábbis biztosan nem annyira, mint Afrika színes bőrű lakóit a borszínűk a harmadik világbeli gyarmatokon. Az előrejutáshoz azonban a szovjet első világ nyelvét, az oroszt kellett beszélni. Nem arról van szó, hogy a Szovjetunióban tiltott lett volna az ukrán nyelv használata, de az a harmadik világbeli elmaradottság, az ukrán kolhozrabszolgaság nyelvének számított. Az elmaradott vidéken annyit használhatták egymás között, amennyit akarták, de a műveltséggel vagy a társadalmi előmenetellel összeegyeztethetetlen volt, tüntetőlegesen használata pedig azonnal megmutatta, hogy a beszélő az ideológiai barikád mely oldalán áll. Az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság városaiban szinte kizárólagosan oroszul beszéltek, hiszen a kolonizációs folyamatokhoz hasonlóan az ukránok jelentős része fokozatosan elfogadta a gyarmatosítók által rájuk erőltetett negatív énképet, és önmagát gyarmatosítva levette „fekete bőrét”: inkább az oroszot használta anyanyelve helyett.

Rjabcsuk kiváló érzékkel tapintotta ki az ukrán társadalom értékbeli preferenciáinak mozgását, és a 2004–2005-ös narancsos „befejezetlen” forradalom után kissé pesszimistán, de keveset tévedve, előre megjósolta az euromajdani eseményeket: „az előttünk álló tíz-húsz évben az ukrán társadalom feltehetően végérvényesen felnő ahhoz, hogy határozottan átértékelje a totalitárius és koloniális örökséget”. (195.) A kötet utolsó esszéiben Rjabcsuk még nem tudhatta, pontosan hová vezet a 2014-es ukrán forradalom, de alapvetően optimista hangot ütött meg. Az euromajdani eseményeket tekinti az ukránok harmadik próbálkozásának – az 1991-es függetlenné válás, majd a 2005-ös narancsos forradalom után – az eszményi cél, az Euráziából Európába való átjutás megvalósítására. Úgy véli immáron Ukrajna nyugatra tolódása több okból is elkerülhetetlen. Egyrészt az ország modernizálása elképzelhetetlen az elmaradott és korrupt orosz politikai-gazdasági téren belül, viszont annál inkább megvalósítható az Európai Unió keretei között. A demográfiai tényezők is a nyugati integrációnak

kedveznek, hiszen egyértelmű korreláció mutatható ki az életkor és a nyugatos orientáció között: „*minél fiatalabb valaki, annál nyugatosabb*”. (235.)

Hat évvel az ukrán válság kezdete után látható, hogy Rjabcsuk optimizmusa nem volt alaptalan. Az elmúlt 6 évben több reformot hajtottak végre Ukrajnában, mint az 1991–2014 közötti időszakban összesen.³ Minderre azért is volt lehetőség, mert az orosz agresszióknak sikerült elérnie azt, amit egyik ukrán politikai vezetésnek sem 2014-ig: területi és politikai alapú inkluzív ukrán identitást. Az ukrán válság drámai helyzetében addig sosem látott körülmények között vált határozottá a harmadik Ukrajna bizonytalan identitása és állt ki az ukrán integritás mellett, továbbá a kelet-ukrán területek döntő többsége is az egységes Ukrajna mellett tette le voksát. A területi integritás furcsán hangozhat a Krím-félsziget annektálása és a donbaszi háború fényében, de a kelet-ukránoknak is csak 24 %-a fogadja el a krími annexiót, a donbaszi régió pedig az ukránok mentális térképének azon területévé vált, ahol az ukrán függetlenség sorsa és jövője dől el, következésképpen semmiképpen sem lehet más ország területe.⁴

A háború következtében kikristályosodott az is, hogy az ukrán megosztottság elsősorban nem kulturális, nyelvi vagy etnikai, hanem ideológiai és politikai értékek mentén tagolt. A külső katonai fenyegetettség végül nem az etnikai alapú nacionalizmust erősítette döntően, hanem az állampolgárit, és a keleti területeken élő orosz nyelvű ukránság, valamint az ukrán-orosz etnikum többsége is a reformok, a jogállamiság és a liberális demokrácia mellett állt ki. Ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy megvalósult volna a két eltérő kulturális hagyományokkal rendelkező csoport békés együttélése Ukrajnán belül, de rendkívüli mértékben felerősödtek olyan közös kapcsolódási pontok – mint a béke iránti igény és a korrupció elítélése –, melyek segíthetnek áthidalni az évszázados különbségeket. (151–152.)

Az Európai Unió 2004-es bővítésével Ukrajna formálisan is határos lett a Nyugattal. Hiába lett azonban közös a határ, ugyanúgy megmaradt a frissen bevett országok és a Nyugat részéről is Ukrajna orientalizálása, „*egyfajta arrogancia, paternalizmus és diszkurzív elidegenítés formájában*”.⁵ Rjabcsuk esszéit olvasva megismerhetjük és megérthetjük keleti szomszédunk küzdelmeit és kihívásait, valamint találkozhatunk egy olyan szemléletmóddal, mely segítséget nyújthat az orientalista kód elosztatásához.

Kiss Zsombor

³ JARÁBIK–DE WAAL, 2018.

⁴ ZHURZHENKO, 2016.

⁵ Uo., 55.

Felhasznált irodalom és rövidítések

JARÁBIK-DE WAAL

- 2018 JARÁBIK, Balázs – DE WAAL, Thomas: Ukraine Reform Monitor: 2018 March. *Carnegie*, (2018). (<https://carnegieendowment.org/2018/03/27/ukraine-reform-monitor-march-2018-pub-75909> – Utolsó letöltés: 2020. június 30.)

RIABCHUK

- 2015 RIABCHUK, Mykola: 'Two Ukrainies' Reconsidered: The End of Ukraine Ambivalence? *Studies in Ethnicity and Nationalism*, 15. (2015) 1. sz. 138–156.

ZHURZHENKO

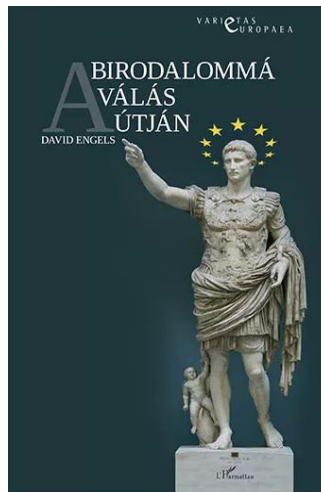
- 2002 ZHURZHENKO, Tatiana: The Myth of Two Ukrainies. A Commentary on Mykola Riabchuk's „Ukraine: One State, two Countries?” *Eurozine*, (2002). (<https://www.eurozine.com/the-myth-of-two-ukraines/> – Utolsó letöltés: 2020. június 30.)
- 2014 ZHURZHENKO, Tatiana: A Divided Nation? Reconsidering the Role of Identity Politics in the Ukraine Crisis. *Die Friedens-Warte*, 89. (2014) 1–2. sz. 249–267.
- 2016 ZHURZHENKO, Tatiana: From Borderlands to Bloodlands. *Eurozine*, (2016). (<https://www.eurozine.com/from-borderlands-to-bloodlands/> – Utolsó letöltés: 2020. június 30.)

„Fronti nulla fides”

Az EU és az ókori Róma történelmi párhuzamban

David Engels: *A birodalomvá válás útján. Az Európai Unió válsága és a római köztársaság hanyatlása.* Ford.: Horváth Márta – Csösz Róbert. Budapest, L’Harmattan, 2017. 340.

Egy érdekes gondolat kísérlet kátyús útjára tévedhet az olvasó, ha gyanútlanul kezébe veszi David Engels, a Brüsszeli Szabadegyetem (Université libre de Bruxelles) Római Történelem Tanszékét vezető professzorának hangzatos, *A birodalomvá válás útján. Az Európai Unió válsága és a római köztársaság hanyatlása* címet viselő könyvét. A téma nagyon érdekes, szinte már a történettudomány határait feszegeti, mégis – igaz, kisebb-nagyobb kilengéssel – azon belül marad. Talán ennek is tudható be a könyv rendkívüli népszerűsége: első megjelenése óta (eredetileg franciául: *Le déclin. La crise de l’Union européenne et la chute de la République romaine. Quelques analogies.* Paris, Éditions du Toucan, 2013.) németre, horvátra és magyarra is lefordították.¹ Engels nem kisebb feladatra vállalkozott, minthogy párhuzamba állítja az Európai Uniót lassan már több évtizede sújtó gazdasági-, kulturális- és identitásválságot a Római Köztársaság i. e. 1. században lezajlott politikai, kulturális transzformációjával, amely Augustus egyeduralmában és új politikai rendszerében (*principatus*) teljesedett ki. Már az összehasonlítás tárgya is – természetéből fakadóan – sok kérdést és problémát felvet, hiszen a részleges földrajzi egyezést kivéve teljesen különböző politikai rendszert, kultúrát, társadalmat és gazdasági állapotot kíván összevetni. Ennek a ténynek Engels is tudatában van, és a könyv bevezető fejezetében helyesen és érthetően tisztázza a két korszak között való párhuzamvonás nehézségeit és módszertani problémáit, majd azokat sokszor figyelmen kívül hagyja. Ugyanakkor tisztázza azt is, hogy az Európai Unióban végbemenő változások még nem értek véget, hanem most zajlik az a diskurzus, amely a történelemben eddig példanélküli, vélt vagy valós kulturális, valamint földrajzi közösségre alapozó, politikai és gazdasági államszövetség irányait akarja kijelölni. Könyvével inkább ebbe, az EU jövőjéről szóló párbeszédbe kíván becsatlakozni (vagy inkább robbanni), mintsem hiteles képet adni a római történelem e sokat kutatott korszakáról. Engels azt reméli művé-

¹ Jelen recenzió a 2017-ben a L’Harmattan gondozásában közreadott *A Birodalomvá válás útján. Az Európai Unió válsága és a Római Köztársaság hanyatlása* című első magyar nyelvű kiadást kívánja bemutatni. Itt meg kell jegyezni az ezen kiadásban fellelhető – minden bizonnyal a kiadó által elkövetett – súlyos sajtóhibákat. (Lásd például a 86. lábjegyzetet vagy a 69. oldal térképét).

től, hogy a római köztársasággal való összevetés révén kidomborodnak bizonyos minták, amik a jelen folyamatainak jobb megértését segíthetik elő. A szerző ezért természetesen le is von ilyen irányú következtetéseket. Vonjuk le mi is a magunkét!

Előjáróban megjegyzendő, hogy Engels bármennyire is igyekszik a *sine ira et studio* elveit követni, a könyvből mégis tisztán kiolvasható a szerző konzervatív ideológiai háttere.² Természetesen ezzel a gondolat kísérlet nem veszt értékéből, viszont sok lényeges összevetést és elemzést nagyon egysíkúvá tesz, annak ellenére is, hogy a legtöbbször – mind az EU válságát tárgyaló témákban, mind az ókori részre vonatkozóan is – sok és releváns szakirodalmi tételt vonultat fel. Mivel jómagam – ahogy egyébként a tárgyalt könyv szerzője is – ókorral foglalkozó történész vagyok, nem pedig politológus, közgazdász, a nemzetközi kapcsolatok szakértője vagy szociológus (amely tudományok alapos ismerete elengedhetetlen lenne a felvázolt téma pontos ismertetéséhez), be kell ismernem, hogy az Európai Unióval foglalkozó fejezetek szakmai kritikája meghaladja kompetenciáimat. Ennek ellenére igyekszem az ezekben a fejezetekben bemutatott jelenségekhez, folyamatokhoz és az így felépülő gondolatmenetekhez is érdemi észrevételeket fűzni.

A könyv az Eurobarometer egy 2006-os felmérésében közölt szempontok alapján épül fel: uniós állampolgárokat kérdeztek meg arról, hogy a felsorolt különféle értékeket mennyire tartják fontosnak, és hogy szerintük mennyire köthetők azok az EU-hoz. (44–45.) Követve tehát Engels gondolatmenetét, vegyük mi is sorra ezeket a szempontokat!

Az *Európai identitás, egyetemes értékek és rendszerválság* című fejezetben Engels az EU egy nagyon is aktuális problémáját járja körül: a bevándorlást, az idegen kultúrák tiszteletét és az idegenekkel szemben mutatott toleranciát. Habár a szerző egyértelműen a bevándorlás következtében fellépő európai szociális- és identitásválságra hívja fel a figyelmet, nem hangsúlyozza eléggé, hogy a probléma gyökere nem az idegen kultúrák (egyébként az európai történelem során mindig is megtalálható) jelenlétéből fakad, hanem abból, hogy „a vonatkozó társadalmi intézmények már csak az egyén autonómiájának biztosításáért érzik magukat felelősnek, az eredeti kulturális csoportosulás fennmaradásáért nem”. (50.) Ugyanígy a Rómával foglalkozó rész esetében is – habár a görög „barbár” fogalom főleg etnikai és nyelvi kategória – a római identitásnak nem volt szerves része az etnikai alapon való megkülönböztetés, sőt maga Róma alapító legendája is egy sokszínű kezdeti népességet ír le.³ Továbbá Engels az i. e. 65-ben kiadott *Lex Papia de peregrinis*, az idegenek kiűzésére hozott törvény okaként a római és nem-római népesség között meglévő életvitelbeli és etnikai konfliktust látta néhány császárkori forrásra hivatkozva, miközben a törvény mögött valójában gazdasági és politikai indokok állhattak.⁴

Engels erősen hangsúlyozza és a jelenkor egyik legégetőbb problémájának tartja az európai népesség demográfiai csökkenését és a hagyományos családmodell szétesését. Ezirányú gondolatait *Az emberi élet tisztelete: családi élet és népességcsökkenés és az Egyenlőség: párkapcsolat és individualizmus* fejezetekben fejti ki, melyekben egyér-

² Jól mutatja ezt az is, hogy a magyar sajtóban főleg jobboldali, konzervatív lapokban kapott nagyobb visszhangot a könyv, a teljeség igénye nélkül lásd: GRÜLL, 2018; ULICZA, 2017.

³ Lásd a szerző által is hivatkozott irodalmat: DENCH, 2005. 5–35.

⁴ Lásd például: NOY, 2000. 37–44.

telmüen konzervatív hangot üt meg. Az EU lakossága körében népszerű neoliberais ideológia miatt csökkenő gyermekvállalási kedv és divatos monogámia az európai identitás kihalásával veszélyeztet, állapítja meg Engels, azonban a problémát kiváltó gazdasági, környezeti és szociológiai okokra már nem tér ki.⁵ A szerző álláspontja a kérdésben egyébként az olykor már-már homofóbiába (86–87.) és sovinizmusba torkolló érvelések nélkül is érthető lett volna. Kitér továbbá a migrációnak köszönhető népességnövekedésre és az így elharapódzó kulturális és gazdasági konfliktusokra; az ezeket bizonyító adatok és elméletek azonban néhol már a tudományosság határát súrolják.⁶ Az antikvitás korából – ahogy Engels is kiemeli – nem állnak rendelkezésre olyan mértékű statisztikák, amelyek alapján nyomon lehetne követni a demográfiai változásokat, ennek ellenére hasonló okokat vél felfedezni az ókori Rómában, mint modern társadalmunkban: a válások és a terhességmegszakítások növekvő száma, individualizmus, a személyes kényelem előtérbe helyezése, valamint a „*nő felértékelése*” (89.) (bármit is jelentsen ez utóbbi). Ezen megállapításai részben megállják a helyüket, hiszen Augustusnak a házasságot védő és a gyermekvállalást serkentő törvényei (*lex Iulia et Papia*) is mutatják, hogy a római társadalomban is változás ment végbe, azonban a források szűkössége miatt csak bizonyos társadalmi csoportokra vonatkozóan vonhatók le következtetések, és ezt – véleményem szerint – Engels nem hangsúlyozza eléggé.

Az *Önmegvalósítás: társadalom és egoizmus* című fejezetben a szerző az „önmegvalósítás” modern koncepcióját veti össze a római szociális háló köztársaságkor végi átalakulásával. Engels az „önmegvalósítás” absztrakt fogalmát két aspektusra bontja: anyagra és spirituálisra. Anyagi értelemben az EU válsága alatt (és általánosan a fejlett országoké alatt is) a növekvő munkanélküliséget, valamint az egyre jobban szélesedő vagyoni különbségeket érti. Ezeknek a folyamatoknak az oka a fináncpializmus egyre durvább elburjánzása, amely egyre szélesebb réteget tesz gazdaságilag kiszolgáltatottá. A spirituális hanyatlás okozójának pedig a neoliberais individualizmust és a materialista szemléletet látja. Noha helyesen azonosítja ennek tüneteit (fogyasztói társadalom, a személyes kapcsolatok elkorcsosulása, társadalmi szolidaritás hiánya), mégis a kézenfekvő, a kapitalizmus logikájából fakadó okot nem diagnosztizálja, hanem éppen egy – a szerző által is kritizált – neoliberais⁷ magyarázatot ad: „*Ez a gondolkodásmód érdekes módon nemcsak a leggazdagabbak viselkedését jellemzi, hanem a legszegényebbekét is, akik így maguk is hozzájárulnak a társadalmi rend általános széthullásához.*” (100.)

Rómában az önmegvalósítás anyagi és spirituális dualitását Engels nagyon találóan a híres iuvenalisi kifejezéssel szemlélteti: *panem et circenses*. Az egyre növekvő nagy földbirtokosi rendszer és az ott dolgozó olcsó rabszolgamunka egyre szélesebb rétegeket taszított a létbizonytalanságba, akik egyedül az ingyenes vagy támogatott állami gabona osztásra számíthattak, így kialakult egy, a mindenkori hatalomnak, illetve az azt birtokló – szintén egyre inkább anyagi javakat előtérbe helyező – elitnek

⁵ Lásd például: REHER, 2007. Az egész téma kritikusabb megközelítéséhez pedig: COLEMAN–ROWT-HORN, 2011.

⁶ Például: Bat Ye’or *Eurabia: The Euro-Arab Axis* (YE’OR, 2005.) című sokat vitatott munkájára is hivatkozik. Ennek kritikájához és a téma egy másik megközelítéséhez lásd: CARR, 2006.

⁷ Pedig ennek a jelenségnek létezik egy nagyon átfogó baloldali kritikája is Mark Fisher jóvoltából: FISHER, 2009.

(*ordo senatorius* és *equester*) kiszolgáltatót réteg. Engels úgy véli, hogy ehhez az átalakuláshoz hozzájárult az arénában és egyéb ünnepeken biztosított olcsó szórakozás (a gazdagabbak esetében a *luxoria*), amely a filozófia és a vallás helyett átvette az „önmegvalósítás” formáját. Habár Engels hoz néhány kiváló forrást a tömegek ilyen módon való befolyásolhatóságára és a hagyományos római értékek szórakozás általi felváltására, mégis úgy vélem, hogy a jelenség nem vizsgálható olyan mértékben és olyan következtetésekkel, ahogy azt a szerző teszi, hiszen – ahogy maga is megjegyzi – nagyon korlátozott forrásanyag áll rendelkezésünkre (azok is többnyire másodkézből valók), amikor az alsóbb rétegek kultúráját akarjuk vizsgálni. Ugyanakkor a római politikai elit birtokolta *mos maiorum* (az az informális normarendszer, ami megszabja a helyes életvitelt és politizálást) megbomlása jól kutatott terület⁸ és alkalmas lehet az EU-ban történő politikai és társadalmi változásokkal való összevetésre.

Sokak számára érzékeny és jelenleg nagyon is felkapott téma, hogy hol a helye a vallásnak a 21. században. A *Vallás: hit és racionalizmus* fejezetben Engels a vallás hiányában, pontosabban dekonstrukciójában az európai civilizáció egyik alapvető értékének elvesztését látja. Jól szemlélteti ezt az általa hivatkozott EU-s felmérés, amelyben a megkérdezetteknek pusztán 7%-a sorolja személyes értékrendjének három legfontosabb eleme közé a vallást. Esetünkben a kereszténység megítélése a kérdés, amihez Engels érezhetően elfogultan viszonyul: a 117–120. oldalon többek között a kereszténység más világvallásokkal való – sokszor alaptalan, a *tu quoque* érvelési hibába eső – összevetését, valamint a keresztény egyházat ért, sokszor jogos kritikák relativizálását olvashatjuk. Mindazonáltal indokolt a szerző azon észrevétele, hogy a szekularizált uniós intézmények nem igazán tudnak mit kezdeni a keresztény örökséggel, annak pozitív értékeit így nem képesek az európai identitás részévé tenni. Az ókori Rómában hasonló folyamatok zajlottak le: az i. e. 2–1. század folyamán a hellenisztikus filozófia hatására ún. „racionalizálási” folyamat zajlott le, amit sokszor még a vallást művelő intézmények képviselői is magukévá tettek. Engels szembe helyezkedik az elmúlt néhány évtized római vallástörténeti kutatásaival,⁹ s úgy gondolja, hogy az a ma népszerű irányzat, ami a köztársaságkor végi vallásosság változását nem hanyatlásnak, hanem valamiféle adaptációnak vagy transzformációnak nevezi, pusztán „*vigasztalni akar a mai hanyatlási tendenciákért.*” (130.) Engels az idézett forrásokkal jól mutat rá arra, hogy a kortársak ezeket a változásokat valóban hanyatlásnak élték meg, valamint jól mutatja be a kutatók által is gyakran emlegetett példákat, amiket szintén a hanyatlás jeleiként szokás értelmezni, azonban néhány homályos és könnyen kikezdzhető utalásnál (mint például az idegen kultuszok megjelenése) nem vizsgálja meg részletesebben az okokat. Engels nem veszi észre, hogy az ókori és a jelenbéli vallásosságban történő változások nem véletlenül, hanem bizonyos folyamatok, reakciók és funkcióvesztések miatt következtek be.

Az *Idegen kultúrák tisztelete: nemzet és globalizáció* fejezet jól körbejárja azt a kérdést, hogy létezik-e egyetemes európai kultúra. Engels szerint nincs erre egyértelmű válasz. Habár léteznek közös európai kulturális vonások, ezeket sokszor maguk az

⁸ HEGYI, 2018. 59–87.

⁹ Hiányolom Jörg Rüpke vallástörténeti munkáit, aki több tanulmányában és kötetében (például: RÜPKE, 2012. 144–151.) nagyon alaposan vizsgálta meg a római vallásban az i. e. 2–1. században végbemenő folyamatokat.

európai unió polgárai sem veszik észre, vagy nem tartják annyira fontosnak a globalizált, multikulturális világban. Ezek, a modern kornak tulajdonított jelenségek az ókori világban is fellelhetők. Engels két jelentős, néha párhuzamosan futó szakaszra bontja az ókorban lezajló kulturális keveredést. Egyrészt magát Rómát is éri a hellenisztikus világ hatása: a görög nyelv, kultúra, filozófia, valamint a keleti népek és áruk hatása jelentős nyomot hagy a római identitásban. Ugyanakkor Róma nemcsak elszenvedője, hanem maga is okozója a különböző kultúrák egységesítésének: egyrészt a ma ismert egységes Itália az i. e. 1. századra nyelvileg és kulturálisan is viszonylag homogén egységgé válik, másrészt a provinciális rendszer perifériáin elhelyezkedő népcsoportokra nagy hatással lesz a latin nyelv és kultúra exportja. A hasonlat az EU-val nagyon is megállja a helyét, hiszen mindkét kultúra egyaránt elszenvedője (ez persze nézőpont kérdése) és okozója is az imperializmusnak és a globalizációnak.

„Majdnem, hogy polgárháborús méreteket öltő állapotok”-ról (159.) beszél Engels a *Személyi szabadság: biztonság és rend* című fejezetben, mikor az EU biztonság és bűnügyi adatairól értekezik. Természetesen hoz példákat az elmúlt évtized nagyobb zavargásaiból, illetve bűnügyi statisztikákat is felhasznál állítása igazolására, de kijelentése még így is enyhén túlzó. Abban egyetérthetünk a szerzővel, hogy a bűncselekmények egyre nagyobb teret kapnak a médiában és emiatt csökken az emberek biztonságérzete, viszont Foucault után nem igazán tud mit kezdeni az olvasó azzal, hogy a bűnelkövetések okai mögött a „hiteles társadalmi tekintélyek és példaképek hiánya” áll. (162.) A narratíva, amit Engels ebben a fejezetben kíván felépíteni nem véletlen, hiszen az i. e. 1. század polgárháborús időszakával akar párhuzamot teremteni. A plebejusok és patriciusok i. e. 5. század óta folyó politikai harca az 1. századra kifulladásra, és a római népesség egy jelentős része elvesztette a köztársaság politikai intézményeibe vetett bizalmát, ami több államférfinak is lehetőséget biztosított (Sulla, Pompeius, Caesar és végül Augustus) önkényuralma kiépítésére. Ez azonban sem jellegében, sem mértékében nem hasonlítható össze a jelenkor belső konfliktusaival.

A *Demokrácia: politikai együttműködés és apolitikus magatartás* fejezet EU-ról szóló részében Engels alaposan és jól összefoglalja és részletes adatokkal szemlélteti az egyre nagyobb választói apátiát, a demokratikus rendszerben és politikai elitben megtört bizalmat és ennek következtében a demokráciakritikus szélsőjobboldali pártok megerősödését. Az ókori Róma esetében természetesen nem beszélhetünk mai értelemben vett demokráciáról, beszélhetünk azonban arról, hogy miként épült le a köztársaság folyamán kiépült területi (*comita tributa*) és vagyoni (*comita centuriata*) alapon szerveződő választói testületek többé-kevésbé igazságos rendszere, és vette át a helyét az i. e. 2. század folyamán kialakuló új politikai elit (*nobilitas*) teljhatalma. Engels jól észreveszi a párhuzamot: akárcsak a mai Európában, úgy az ókori Rómában is az átlagember egy erőskezű egyszemélyi hatalomban (oligarchikus politikai vezetők vs. Augustus principátusa) látta saját korrump politikai rendszerének megoldását, azonban azt elfelejti megemlíteni, hogy a principátus hamar kitermelte saját, új oligarchikus káderkörét.¹⁰

¹⁰ SYME, 1939. 490–508.

A *Jogállamiság: intézmények és technokrácia* részben Engels a modern, bürokratikus államba, intézményekbe és politikusokba vetett bizalom elvesztését szemlélteti; itt nem is kell részletezni az EU és az egyes nemzetállamok technokrata vonásainak árnyoldalait. Rómában is – egyes vonásaiban meglepően – hasonló folyamatot lehet felfedezni: a *nobilitas*on belül is voltak bizonyos családok (például Fabiusok, Claudiusok), amelyek többször és tartósan birtokolták a főbb magisztrátusokat, ez a rendszer pedig egészen jól működött addig, amíg ez a réteg nem sajátította ki magának a ráruházott intézményeket (provinciaigazgatás, adószedés, hadvezérség). Engels találóan illusztrálja az ókori Római Köztársaság állapotát (de a jelenre is egyaránt érthető) Cicero *De Republicájából* vett idézetével (5.1.1.), amelyben felhívja a figyelmet arra, hogy a Róma sikereit biztosító szokások (*mos*) és az azok szerint cselekvő férfiak (*vires*) kiüresedett szimbólumokká váltak.

Az *Emberi jogok: szabadság és egyenlőség* fejezet címében jelölt két fogalmat – ahogy Engels is többször hangsúlyozza – az EU (és az ENSZ) alapvető értékei között tartják számon. Engels a szabadság paradoxonát jól bemutatva úgy gondolja, hogy az EU csak ezen egyetemes emberi jogok korlátozása révén képes ellenállni a „*valamiféle ultrakapitalista világrend*” (216.) térhódításának, azonban figyelmen kívül hagyja azt, hogy a világrendszer-elmélet már meghaladta ezt a dualista felosztást.¹¹ Engels részéről ezen fogalmak ókorra vetített használata és a nagyon sokrétű és fontos *libertas* behozása is problémás, hiszen ezek a képzetek az antikvitásban teljesen máshogy működtek, mint a modern és felvilágosult politikai gondolkodásban.¹²

A *Béke: békés együttélés és uralom* című fejezetben Engels már a vallás esetében is megállapított érvelési hibába esik, amikor más nemzetek és civilizációk saját múltjukhoz való viszonyát hánytorgatja fel: károsnak véli, hogy az európai civilizáció nem hajlandó elfogadni imperialista, kolonialista múltját. Engels, habár fogalmazhatna finomabban is, véletlenül sem kívánja a történelem folyamán elkövetett szörnyűségeket relativizálni, inkább csak „történeti” felvezetőként használja a múltat a második fejezet amúgy éles és alapos külpolitikai meglátásaihoz, miszerint az EU-nak meg kellene találnia a szerepét a világpolitika színpadán. Talál az a párhuzama, amit akaratlanul is megteremt a *pax Romana* és a jelenlegi világbéke között: csak azok számára létezik, akik nem a mindenkori világ periferiáján élnek. Kifejezetten érdekes az ókori római imperializmus (Vergilius *Aen.* VI. 851–853: „*Am a te mesterséged, római, az, hogy uralkodj, / El ne feledd – hogy békés törvényekkel igazgass, És kíméld, aki meghódolt, de leverd, aki lázad!*” – L. I. fordítása) és a modern nagyhatalmak (például az Egyesült Államok mint a világ *rendőre*) közötti közös ideológiai vonások. Természetesen, ahogy az ókori példák is mutatják, ennek el nem fogadása sokszor végzetes következményekkel járt a különféle periferiákon lévő népcsoportok számára.

Bármennyire is kézenfekvő lehet a felvetés, mégsem szokás az EU-t birodalomnak tekinteni. Engels a *Szolidaritás: föderáció vagy birodalom* című részben mégis alaposan bemutatja, hogy bizony vannak olyan intézmények és tendenciák az Unión belül, amelyek ezt az állítást látszanak alátámasztani. A szerző egyedüli tévedése abban áll, hogy nem volt képes elképzelni azt, hogy egy tagállam – vállalva az ezzel járó gazdasági és politikai válságot – ki akarna lépni az EU-ból. A könyv első megjelenése

¹¹ Erről lásd: WALLERSTEIN, 2010. 116–166.

¹² Lásd: WALLACE, 2009. 164–179.

után három évvel a Brexit erre rácaffolt, teljesen új irányt hozva az uniós integritásról szóló diskurzusba. Mivel a tagállamok önkéntesen lépnek be az Európai Unióba, első látszatra nehéznek tűnhet a sokkal militánsabb, erőszakosabb Római Birodalom expanziójával való összehasonlítás, mégis számos példát lehet látni arra, hogy bizonyos provinciák önkéntesen, pusztán gazdasági és stabilitási okokból váltak az *imperium romanum* részévé.

Ha valakinek a fentiek alapján mégis megjött a kedve Engels munkáját elolvasni, akkor jobban teszi, hogyha a *Postscriptum: Útban a birodalmi lét felé* zárófejezeténél leteszi a könyvet. A szerző is jelzi, hogy itt bizony letér a komolyan mondható tudományos elemzésről, és spekulációkba kezd: azzal a gondolattal játszik el, hogy az augustusi mintát hogyan lehetne hasznosítani az EU-ban. Megelőlegezve a választ (és itt engedtessek meg a személyes véleménynyilvánítás is): sehogy. Legalábbis reménykedem, hogy senki sem veszi komolyan a szerző által felvázolt jövőképet. Az EU és a köztársaság kori Róma közötti összehasonlítás buktatóira már Csejtei Dezső kritikája¹³ felhívta a figyelmet, az ókortudomány felől nézve ehhez annyit lehet még hozzá fűzni, hogy Engels olyannak akarja láttatni a principátus rendszerét, amilyen az nem volt.¹⁴ A szerző egy túlidealizált képet vázol fel, elhallgatva az autoriter rendszer árnyoldalait, a proskripciókat, a polgárháborúkat és a rendszer ellen felszólaló hangok könyörtelen elnémítását, s ebből a téves képből von le a jelenkorra nézve egyáltalán nem releváns következtetéseket. Összegezve, üdvözlendő az ilyen jellegű munkák születése, aktuális kontextusba helyezve érdekes párhuzamokat lehet felfedezni a múlt és a jelen között, és talán a nagyközönség számára is könnyebben fogyaszthatóvá válik a történettudomány, azonban semmilyen esetben sem szabadna a történelmet úgy ferdíteni, hogy az a jelen divatos politikai hullámainak megfeleljen.

Marton Máté

Felhasznált irodalom és rövidítések

CARR

2006 CARR, Matt: You are now entering Eurabia. *Race & Class*, 48. (2006) 1. sz. 1–22.

COLEMAN-ROWTHORN

2011 COLEMAN, David – ROWTHORN, Robert: Who’s Afraid of Population Decline? A Critical Examination of Its Consequences. *Population and Development Review*, 37. (2011) 1. sz. 217–248.

CSEJTEI

2016 CSEJTEI Dezső: Párhuzamok az uniós válság és a Római Birodalom hanyatlása között. In: *Filozófia a mindennapokban. Gondolatok emberről, világról, Istenről – Monumenta Hispanica*, 8. Szerk.: Uó. Gödöllő–Máriabesnyő, Attraktor, 2016. 134–137.

¹³ CSEJTEI, 2016. 137.

¹⁴ Az Engels által alkotott principátus képpel vö. Roland Syme nagyhatású, régi, de még mindig releváns monográfiáját: SYME, 1939.

DENCH

2005 DENCH, Emma: *Romulus' Asylum: Roman Identities from the Age of Alexander to the Age of Hadrian*. Oxford, Oxford University Press, 2005.

FISHER

2009 FISHER, Mark: *Capitalist Realism. Is There No Alternative?* [H. n.], Zero Books, 2009.

GRÜLL

2018 GRÜLL Tibor: EU vs. Római Birodalom. *Kommentár*, 13. (2018) 5–6. sz. 111–114.

HEGYI

2018 HEGYI György: *Mos és res publica: Politikai kultúra a köztársaságkori Rómában*. Budapest, Gondolat, 2018.

NOY

2000 NOY, David: *Foreigners at Rome: Citizens and Strangers*. Duckworth, The Classical Press of Wales, 2000.

REHER

2007 REHER, David S.: Towards long-term population decline: a discussion of relevant issues. *European Journal of Eur J Population*, 23. (2007) 2. sz. 189–207.

RÜPKE

2012 RÜPKE, Jörg: *Religion in Republican Rome: Rationalization and Ritual Change*. Philadelphia, PA, University of Pennsylvania Press, 2012.

SYME

1939 SYME, Roland: *The Roman Revolution*. Oxford, Oxford University Press, 1939.

ULICZA

2017 ULICZA Tamás: Magyarország példát mutat a tradicionális értékek védelmében. Interjú David Engelsszel, a Brüsszeli Szabadegyetem professzorával. (https://www.magyarhirnap.hu/kulfold/Magyarország_peldat_mutat_a_tradicionalis_ertekek_vedelmeben – Utolsó letöltés: 2020. május 13.)

WALLACE

2009 WALLACE, Robert W.: Personal Freedom in Greek Democracies, Republican Rome, and Modern Liberal States. In: *A Companion to Greek and Roman Political Thought*. Ed.: BALOT, Ryan K. Hoboken, NJ, Wiley. Blackwell, 2009. 164–177.

WALLERSTEIN

2010 WALLERSTEIN, Immanuel: *Bevezetés a világregndszer-elméletbe*. Ford.: KOLTAI Mihály Bence. Budapest, L'Harmattan, 2010.

YE'OR

2005 YE'OR, Bat: *Eurabia: The Euro-Arab Axis*. Madison-Teaneck, NJ, Fairleigh Dickinson University Press, 2005.

A türtaioszi hang

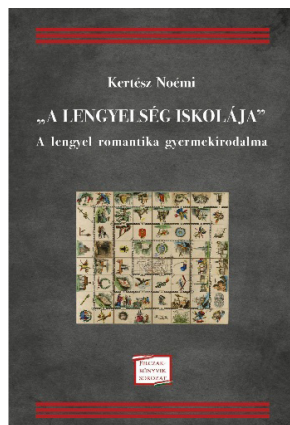
Kertész Noémi: „A lengyelség iskolája” A lengyel romantika gyermekirodalma. Budapest, Rézsong Kiadó, 2018. 200. (Felczak-könyvek sorozat)

A hazafias költészetet nevezték el a lengyel irodalomban a legendás spártai költőről. A barokk és a felvilágosodás még nem ismerte ezt a hangot, a Lengyelország felosztása után született romantikus költők alakították ki, Mickiewiczssel az élen. Ez persze nem jelenti azt, hogy csak a romantika korában szólalt meg. Bár a pozitívizmus korában elhalkult, a sienkiewiczzi utóromantikában még közérthetőbb lett (hisz a romantikus történelemszemlélet leegyszerűsített változatát kínálta – *nevelő célzattal*), majd a XX. században is többször visszatért: az első világháború végén a függetlenségi harc, a második világháborúban az ellenállás parancsa adott aktualitást neki, végül Jaruzelski, aki a katonai diktatúra bevezetésével a lengyel nemzeti mitológia sötét oldalára került, ösztönözte a lengyel költőket e hagyomány újraértelmezésére.

A magyar irodalomban is közismert a jelenség, bár nem nevezik így. A névadó Türtaiosz költeményeivel buzdította harcra a spártaiakat, ebben az egyetlen szerepben vált halhatatlanná. A leggyakrabban emlegetett alapszöveg azonban nem hozzá, hanem Horatiushoz köthető. A rómaiakhoz (*A szép erényről*) című ódájában spártai erényekre tanít „minden megedzett, harcra nevelt fiút”, azzal buzdítva őket, hogy „dics és dicsőség halni a nemzetért”.¹ A „félénk legényt” is eléri a végzet, de nem vár örök élet a hősök Walhallájában arra, aki dicstelenül hal meg. Ez a sor *Mily dicső a hazáért halni* formában tért vissza Danilo Kišnél egy elbeszélés címében, amely aztán Esterházy Péter műveiben is fontos szerepet játszott.

Hogyan változik ez a hang, ha nemcsak a harcosokat kell buzdítani a döntő ütközet előtt, hanem az egész nemzetet fel kell készíteni arra, hogy akkor se adja fel a függetlenségi ethoszt, ha a birodalmak túlereje miatt csak a következő nemzedékeknek lehet esélyük arra, hogy elérjék ezt a célt? Ilyenkor ellenséges környezetben kell átadni az értékrendet és a küldetés tudatot az új generációknak. A felkelések közti erőgyűjtés időszakában többet tehet a nemzeti ügyért a lengyel anya, mint a lengyel lovag. Kertész Noémi monográfiája Mickiewicz *A lengyel anyához* című versére való hivatkozással indul, melyben a költő a szókratészi didaktikus iróniánál végletesebb, biztos pontot nem ismerő, parttalan romantikus iróniával arra buzdítja a hagyományok átadóit, hogy játék helyett láncot és bilincset adjanak a gyerekeiknek, így készítsék fel őket arra, hogy „névtelen áldozatként” vegyenek részt „a lengyelség nagy misztériumában”.

Lengyelország felosztása után családi körben kellett hagyományozni azt a kánont, amely lehetővé teszi az identitás megőrzését (akkor is, ha ez áldozatot követel). Megfelelő olvasmányok kellett ahhoz, hogy a különböző államokhoz került területeken

¹ HORATIUS, 1989. 84–85.

feelnövő gyerekek hasonlóan lássák a nemzeti múltat, a hagyományokat, a lengyel karaktert, s meg tudják őrizni „*a mind kulturális, mind pedig geográfiai értelemben egységes hazza képét*”. (7.) Ez egyrészt felértékelte, másrészt átalakította, ideologizálta a gyermekirodalmat. Az erre specializálódott szerzők köre valamivel később alakul ki, mint Nyugat-Európában, így ez időben egybeesik a romantika kibontakozásával.

Bár a gyermekirodalom művelőinek nem volt olyan kultuszuk, mint a romantikus váteszeknek, nekik is hasonló küldetésstudatuk volt, és nagyon jól felkészítették a legifjabb korosztályokat arra, hogy néhány évvel később Mickiewicz és Slowacki lelkes olvasóiként avattassanak be a lengyel nemzeti misztériumokba. Kertész Noémi nagyrészt elfelejtett szövegekből álló korpuszt teremt és vizsgál alaposan – csatlakozva azokhoz a kutatókhoz, akik az elit irodalmon kívül álló anyag vizsgálatával jutnak fontos következtetésekre –; azt mutatja be, hogyan válnak „*a lengyelség iskolájává*” az 1820-as évek és az 1863–64-es felkelés között íródott „*versek és tanmesék, útirajzok és történelmi olvasókönyvek, életképek és mondák, népi mondókák és társasjátékok (!)*”. (11.) Ezt az anyagot korábban inkább pedagógiai és irodalmi szempontból vizsgálták, a szerző szempontjai – eszme- és művelődéstörténet, a kulcsművek és a fő tendenciák szerepe a nemzeti tudatformálásában – háttérbe szorultak. Pedig a kortársak rögtön felismerték a jelentőségét, az első kritikusok között a legnagyobb nevek is megtalálhatók.

A történelmi háttérrel vázoló fejezetből feltérképezhetjük azt a világot, amelyet a legtöbben Spiró György *Az Ikszek* című regényéből ismernek (néhány szereplője itt is felbukkan), ezt követi a tudománytörténeti áttekintés. Nemcsak a lengyel romantikus kánonba tartozó alpművek, hanem a gyermekirodalom kezdetei is az Orosz Birodalomhoz köthetők. Bármilyen furcsán is hangzik, ha a lengyel gyermekirodalmat akarjuk értelmezni, a történelmi kontextus mellett a cenzúra nyomásával is számolnunk kell. I. Sándor nemcsak cárja, hanem alkotmányos uralkodója is volt a Kongresszusi Királyságnak, vagyis itt még megmaradt valami a lengyel államiságból. A gyerekekhez forduló írók így egyrészt lojalitást hirdettek, hisz a lengyeleknek Varsóban volt veszténivalójuk, másrészt a cenzorokat kijátszva próbálták szétválasztani az állam és a nemzet fogalmát, azt sugallva, hogy az utóbbihoz kell hűnek maradni akkor is, ha a kettő szembekerül egymással.

Így már érthető, hogy a gyermekirodalomban is ugyanazok a korszakhatárok, mint az elit irodalomban: az 1830–31-es felkelésig tart az első korszak, a következő pedig az 1863–64-es felkelés leveréséig, amellyel le is zárul a romantika. A gyermekirodalom első, varsói évtizedében kedvező feltételek mellett születtek meg az első művek, kritikák, folyóiratok. Igen figyelemre méltó, hogy már a kezdet kezdetén kimutatható az a sajátos kettős kódolás, amit a szocialista irodalmi életben fejlesztettek tökélyre a játékszabályokat jól ismerő, talán néha ki is játszó rutinos irodalmárok.

A témánkhöz tartozó első író, Klementyna Hoffmanowa jó példa a sikeres önmegvalósításra: a maga erejéből teremtett anyagi biztonságot, független értelmiségi egzisztenciát, ugyanakkor hazafias küldetését sem hanyagolta el. Az *Egy jó anya emlékei* hősnője ragaszkodik az anyanyelvhez, ápolja a nemzeti hagyományokat, de nem csak a Haza, hanem az Uralkodó szeretetére is buzdít. „*A hatalom birtokosai a lojalitás posztulátumát és a társadalmi rend apológiáját olvasták ki*” műveiből, „*az olvasók viszont a burkoltabb formában jelenlevő hazafias útmutatásait keresték.*” (51.)

A költészetben Stanisław Jachowicz játszott úttörő szerepet, aki az 1830–31-es felkelés idején kihasználta azt, hogy megszűnt a cenzúra, és már azt magyarázta a gyerekeknek készült napilapjában, hogy miért van szükség fegyveres harcra. A felkelés

leverésével természetesen véget ért lapszerkesztői pályája. Kertész Noémi kiemeli az anyagból az öt legsikeresebb művet, bevezetve három új szerzőt, akinek nem ez volt a fő műfaja, mégis több nemzedék történelmi tudatát alakították a *Történelmi énekek*, akárcsak a *Dobromili Zarándok*, *avagy falusi tanítások* és a *Lengyelország története közérthető formában elbeszélve*. Akik meg akarják érteni a lengyeleket, buzgón olvassák Mrozeket, Herbertet és Norman Daviest, de lehet, hogy pont ezek a Kertész Noémi által kiemelt művek a hiányzó láncszemek, kiegészítve a monográfia gondosan válogatott illusztrációival (ahogy az Esterházyt olvasó lengyeleknek is hiányzik az *Egri csillagok*).

Nemcsak azt tudhatjuk meg a monográfiából, hogyan alakult ki a lengyel történelmi tudat, hogyan folyt a múltra vonatkozó ismeretek népszerűsítése és tendenciózus átadása, hanem a kultusz bizarr változataira is találunk érdekes példákat. Ilyen a hazafias arisztokrata Izabela Czartoryska Sybilla-szentélye, melyet a puławyi kastélyában alakított ki, itt helyezte el szorgosan gyűjtött nemzeti ereklyéit „*Vitéz Boleszló földi maradványaitól*” (95.) „*Kościuszko fogságban faragott elefántcsont vázájáig*”. (97.) Aligha találunk jobb példát a nemzeteszme szakralizálására e nemzeti zarándokhelynél. Még ennél is meglepőbbek az 1820-as években elterjedt hazafias társasjátékok, melyeket oktatási segédletként is használtak. Nemcsak kártyákat készítettek, melyekből kirakható a kronológia, hanem táblajátékokat is. Klementyna Hoffmanowa *Assarot* néven ismert történelmi társasjátékáról részletes elemzést olvashatunk. Bámulatos, milyen attribútumokkal jelennek meg a történelmi arcképcsarnok főszereplői: a magyar-lengyel kapcsolatokban kulcsszerepet játszó Szent Hedvignek a rózsák, a rokka és a szerelem nyila mellett babérkoszorú is jár. Báthory bölcsességét Minerva-fej jelképezi, miközben Szaniszló Ágost királynak a családi címerben látható ökör jutott, nem feltétlen sértő szándékkal.

Az „*imaginárius haza*” térképét útirajzok és tájleíró költemények formálják, ami azért volt különösen fontos, mert a cenzúra miatt nem lehetett nyíltan nemzetről és hazáról beszélni. Vannak, akiket megmosolyogtat a hazafias kánon átadásához szükséges buzgalom, nem kerüli el a figyelmüket a leegyszerűsítéshez vezető stilizálás. Mégis érdemes elgondolkodnunk azon, hogy mit jelentett a privát szférába visszaszorulva, ellenséges környezetben elvégezni azt a munkát, amelyre ma csak sztárgázsiért vállalkoznak az országimázst formáló főhivatalok (és akkor még nem tértem ki arra, hogy milyen hatékonysággal).

A másokról alkotott kép is formálja a nemzeti önismeretet, a gyermekirodalom művelői ezért a szomszédokról alkotott etnikai sztereotípiákat is közvetítik. Nem meglepő, hogy a németek és az oroszok elég rémisztőek, a nem birodalmi népek viszont – litvánok, kozákok, ukránok, zsidók – egyedi árnyalatokkal gazdagíthatják a régiók sokszínűségét. E művek szerzői olyan látens olvasóknak írtak, akik rabságban születtek, és aligha érik meg a szabad Lengyelországot, de a távoli cél, a függetlenség kivívása csak akkor elérhető, ha az új nemzedékek megőrzik identitásukat, majd átadják az utódoknak. Akiknek persze az lesz első dolguk, hogy lerombolják a romantikus kánont – de ezt akkor még nem lehetett tudni.

Pálfalvi Lajos

Felhasznált irodalom és rövidítések

HORATIUS

1989

Horatius összes művei Bede Anna fordításában. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1989.

Tinédzserparti a vasfüggöny mögött

Marton László *Távolodó: Alulnézet*. Budapest, Rézbong Kiadó, 2019. 115.

Vannak, akik gyermekbetegségnek tekintik a rock and rollt, és büszkén lépnek feljebb az elitkultúra magasabb régióiba. Mások intenzíven élük át fiatalon, aztán nosztalgikus-szentimentális mitológiába illesztve próbálják őrizni valahogy az élmény emlékét, fétisként tartogatják kihízott szöges bőrdzsekijüket, esetleg nagy társasági eseményeken szimbolikusan visszatérnek hajdani egójukba. Egy szűk csoport pedig egész életére beleragad valamelyik ifjúsági szubkultúrába. Mindenki látott öreg hippit, de léteznek veterán *teddy boy*ok és emósok is (igaz, hetvenöt fölött már kicsit ijesztően hangzik az *I hate myself and I want to die*). Az aluljárók öregapja pedig ma is azt éneкли, hogy „az iskolába tízórait nem viszek”.

A kultusz e formája mintha egy platonikus eredetű nagy romantikus mítosz elkorcsosult változata lenne, amelyre Mickiewicz is rájátszik főművében: „Minden emberben csak egy szikra lobban, / És csak egyetlen egyszer lobog föl, ifjontan”. Akinek vén fejjel is számít valamit a rock and roll, az rendszerint ehhez a soha vissza nem térő kegyelmi állapothoz köti. Pedig nemcsak kultusz tárgya lehetne, hanem akár az önismeretet is szolgálhatná. Miféle „szikra lobbant”, mi lett ebből? Talán némi támpontot nyújt ehhez a monológ folytatása: „Mikor Minerva lobbantja azt lánggra, / E föld sötét fajzatai / Fölé a bölcsek, Platon szent csillaga szálla, / Évezrekeg csillaglani. / Ám ha e szikrát a gőg fáklyává lobbantja, / Vezér mennydörög, s bíbor trónra tör gőgösen”.¹

Marton László *Távolodó* személyében olyan különleges egyéniséggel van dolgunk, akinek nem nemzedéki, hanem egzisztenciális élmény a rock and roll, az ő felfogása szerint az nem a tömegkultúra legegyszerűbb sztereotípiáit másolja, ezért minden életkorban lehet katartikus hatása. Nem a rituális múltidézés kelléke, hanem önismeretre ösztönöz, akár az emberi kor legvégső határáig. Már csak azért is, mert nemcsak múltja, hanem jelene is van, a szerző pedig értelemszerűen nemcsak a rock and roll múltjában, hanem a jelenében is él, így különösen az elmúlt ötven évre van igen jó rálátása.

Nem a popkultúra enciklopédiáján dolgozik, hanem csak azokat az irányzatokat követi, amelyek személy szerint neki jelentenek igen sokat, hisz abból indul ki, hogy „visszaadhatok-e valamit abból, amit egy zenekartól vagy egy lemeztől kaptam”. (21.) Az idők kezdetén, a hatvanas-hetvenes években még igen ismert nevek is beletartoztak ebbe a körbe (emlékszem egy megjegyzésre az *Ásatás* című sorozatból, mely szerint régen az volt népszerű, ami jó), aztán egyre inkább előtérbe kerülnek a rétegzene: a krízis-rocknak nevezett alternatív, a kilencvenes évektől pedig a világzene.

Bár az *Alulnézet* a *Mindig hetvenhét* című fejezettel indul, szóba kerül a kelet-berlini *Vörös Dal* fesztiválból ihletet merítő Orfeo 1972-es szereplése is. A zenekar annak idején igen népszerű lett a kommunista utópia hívei között a *Törd a kerítést* című vérvörös

¹ MICKIEWICZ, 2000. 58.

csatadalával, amely a könyvbemutatón is elhangzott távolságtartó mai átiratban. Aki veszi a fáradságot, és elmereng a szövegen, meglepve tapasztalja, hogy merészebbre hangszerelt kommunista propagandát hirdetve is szembe lehetett kerülni a kádári kultúrpolitikával, amely a szakaszos haladás bölcsességéhez tartotta magát, már nem siettette az apokaliptikus eljövételét. Ebben a dalban pont azért zúgolódnak a fiatalok, mert még mindig nem sikerült lerombolni a régi civilizációt, még mindig családokra elkülönülve vegetálnak az állampolgárok, ahelyett, hogy egy nagy közös barakkban élnek át nembeliségüket, onnan vonulnának ki minden reggel nótaszóval, vörös zászlót lobogtatva a rizsföldekre.

A kommunista paradicsomot váró két *everyman*, János és Tamás pár évvel később Cseh Tamás és Másik János lemezén már két olyan alaknak adja a nevét, akikkel nemzedékek tudtak azonosulni (csak Kati tűnt el valahol útközben). Helyben vagyunk, ez a könyv azért szerepel ebben a posztkolonialista összeállításban, mert a címadó fejezetben azt is bemutatja kellő alaposággal, országokra lebontva, hogyan létezhetett a rock and roll a vasfüggöny mögött. Moszkvát kivéve mindenütt abból indulhatunk ki, hogy a szovjet uralom ekkoriban olyan kétségbevonhatatlan tényező, mint a gravitáció. Brutális fizikai erőfölényen alapul, de nem jár együtt kulturális presztízzsel, a popkultúra területén pedig esélye sincs (az Orfeót is a temperamentumos latin-amerikai bolsevikok ihlették meg). A megszállt országokban a Nyugat helyettes hegemon, önként követett példakép volt, a popkultúrában pedig kétség nem férhetett a vezető szerepéhez.

Adjuk meg a tiszteletet a Birodalomnak, kezdjük az oroszokkal a seregszemlét. Mivel a kommunista országokban számtalan ideológus törte a fejét a szórakozás helyes módján, esetleg egybekötte azzal a fogas kérdéssel, hogy „áru-e a kultúra” (ez majdnem olyan népszerű téma volt, mint az osztályharc), ezt a területet is agyonszabályozták. Hatalmas fesztiválokon népszerűsítették a tömegdalokat és a katonadalokat (az utóbbiak Putyin korában sem veszítettek népszerűségükből, ma már popdívá külsejű nők is előadják katonazenekar kíséretével *A szláv nő búcsúját*), kevésbé öntudatos műfajnak pedig ott volt a szovjet esztrád, az érzékenyebb lelkűek pedig hallgathatták a Viszockij-féle bárdokat.

Nehéz volt ebben a közegben helyet találni a rock and rollnak. 1968-ig kellett várni, hogy megalakuljon az orosz Beatles, a hosszú életű Masina Vremenyi. A szerző hangsúlyozza, hogy előbb lett orosz a szöveg, mint a zene. Az orosz rock legjobb magyar szakértőjétől, M. Nagy Miklóstól tudhatjuk, hogy ez a tendencia azóta is igen erős, mintha az orosz költészet ma már leginkább dalszöveggé élne. Valójában az underground zenekarok végezték el a nyolcvanas évek elején a műfaj honosítását – mindenekelőtt a leningrádi Borisz Grebenscsikov, aki 1982-ben már azt énekelte az Akvárium kazettán terjesztett albumán, hogy „a rock and roll halott, de én még nem”. Bámulatosan idézi fel e korszak hangulatát Kirill Szerebrennyikov *Nyár* című filmje. Ebből is tudhatjuk, hogy az orosz underground nem műbalhé, ezek a zenekarok – Kino, DDT, Sztrannije Igri – tényleg nonkonformisták voltak, a szövegeiket pedig kinyilatkoztatásként fogadták a rajongók. A dalok magukban hatottak, nem javították fel őket showelemekkel. Máig sem múlt el nyomtalanul a kultusz, az Akvárium koncertjein manapság is több ezer muzsik légbalalajkázik.

A másik véglet Jugoszlávia, ahol „kellemes körülmények közepette tombolt” „a hatvanas évek beatmozgalma” (54.), a nyugati zenekarok hazai kiadásban is elérhetőek voltak, az apolitikus popkultúra pedig nem állt szigorú ellenőrzés alatt. De a rengeteg zenekar nem nagyon tudott túllépni az olasz és angol példaképek utánzásán, a műfaj valódi

honosítása 1974-ben, a szarajevói Bijelo Dugme fellépésével kezdődött, amely sajátos balkáni etno-rockot teremtett, majd a punk és az újhullám hatása alá került. Miközben Magyarországon az underground kibontakozásával egyik pillanatról a másikra vált muzeálissá a mainstream, Jugoszláviában szinte a teljes alkotói szabadság állapotában építhették be életművükbe az új irányzatokat a legnagyobb nevek. Nem a munkásmozgalom veteránjai, hanem lemezkiadók, rádiós DJ-k döntöttek a sorsukról, és akadálytalanul jutottak el a közönséghez a legjobb produkciók. Ha valaki bele akar szagolni, kiindulópontnak pont jó a *Paket Aranžman* (1981) című belgrádi válogatás.

Lengyelországban azért gyengélkedett sokáig a rock and roll, mert megdicsőülve jött ki a sztálinizmus poklából a jazz, és a lengyelek ezzel a zenével fejezték ki a nyugati helyettes hegemon iránti örök hűségüket. 1958-ban már el is indult a Jazz Jamboree, amihez fogható attrakció nem volt a vasfüggöny mögött. A másik ok ízlésbeli, mint a lengyel nemzeti költő írja már idézett nemzeti drámájában: a „*mi szláv szívünk ez idillt szereti*”. Ezért rendeztek annyi dalfesztivált a fegyveres erőknél és a civileknél is, foglalkozási ágak és tájegységek szerint. Ettől még szólhatott bárhol az, amit a hatvanas években *big beat*nek neveztek, de bármilyen jó móka is volt, igazából nem szólt nagyot. A hetvenes éveket a prog virtuózai uralták, de az egész irányzatot elsöpörte a nyolcvanas évek elején a társadalmi robbanás, és ekkor kezdődött a legizgalmasabb történet. A lengyel punk egy nagy történelmi konfliktus idején bontakozott ki, aztán frontálisan ütközött a sötét katonai diktatúrával. Magyarországhoz képest „*mélyebb volt a krízis, és magasabb az underground*”. (48.) Mivel a hatalom nem mindig tudta eldönteni, hogy akkor jár jobban, ha elhallgattatja, vagy akkor, ha biztonsági szelepnek használja, még emlékezetes albumok is maradtak utána.

Csehszlovákiában a kései desztalinizálás után hirtelen akkora szabadság lett, hogy az oroszok már azt vizionáltak, tényleg leomlanak a falak, az ellenségnek pedig szabad bejárása lesz e kies távoli birtokukra. A csapás előtt nem volt kérdés, hogy minden zene bejöhét, helyben is lehet játszani, a Supraphon pedig kiadja lemezen. Most láthatjuk igazán, mi mindenre alkalmas a rock and roll: a prágai tavasz eufóriáját és a lengyel hadiállapot rettenetét is ki tudja fejezni. Cseh sajátosság, hogy a legnagyobb sikereknek azonnal elkészült a cseh nyelvű változatuk, így még inkább tudtak azonosulni velük. Ami máshol *Forever Young*, az Karel Gottnál *Být stále mlád* (nemcsak ugyanazt jelenti, hanem ugyanannyi szótagból is áll). Aztán olyan hirtelen ért véget az aranykor, hogy kifulladás sem volt ideje.

A rock and rollt csak utólag, a normalizáció idején kezdték átpolitizálni, majd rögtön üldözni is. Az pedig már történelem, hogy az 1968 őszen alakult The Plastic People of the Universe vált az üldözött underground szimbólumává, az 1976-os bojanovicei Második Kultúra Fesztivál fellépői ellen indított bírósági eljárás pedig a Charta '77 megalakulásához vezetett. A keletnémet, a román és a bolgár fejezet sem kevésbé tanulságos. Ne higgyük, hogy a történet már véget ért, a brnói Čankišou, a lublini Čači Vorba és a kijevei DahaBraha semmiben sem marad el a régi nagyságoktól, az utóbbinak pedig különös aurát kölcsönöz az orosz fenyegetés.

Pálfalvi Lajos

Felhasznált irodalom és rövidítések

MICKIEWICZ

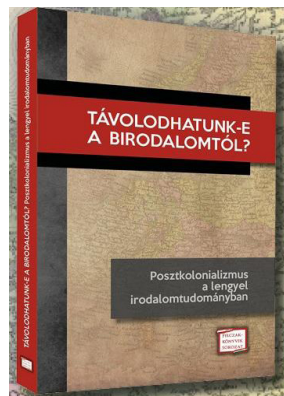
2000 MICKIEWICZ, Adam: *Ősök*. Ford.: BELLA István. Budapest, Beza, 2000.

Közös múltunk árnyékában, avagy a lengyel posztkolonializmusról nem csak polonistáknak

Távolodhatunk-e a birodalomtól? Posztkolonializmus a lengyel irodalomtudományban.
Szerk.: Kocsis Adrienn – Pálfalvi Lajos. Budapest, Rézbong Kiadó, 2018. 198.

Ewa Thomson *Imperial Knowledge: Russian Literature and Colonialism* (2000) című munkájának¹ megjelenése óta heves vita robbant ki a lengyel irodalmárok köreiben, amely polémia mindamellett, hogy a mai napig is tart, időközben igen ambiciózus vállalkozássá nőtte ki magát. Az eszmecsere fő vonala alapvetően abból a kérdésből indult ki, hogy a lengyel irodalomnak és vele összefüggésben a lengyel történelemnek Oroszországhoz fűződő kapcsolata alapján az elmúlt bő kétszáz évet értelmezhetjük-e a klasszikus gyarmattartó és gyarmata közötti viszonyoknak vagy sem. Hasonlíthatjuk-e Nagy Britannia és gyarmatai összeköttetését Oroszország és Lengyelország 19–20. századi kapcsolatához (kolonializmus) vagy egy, a gyarmattól eltérő speciális viszonyról (függőség) kellene inkább beszélnünk? A kérdés azonban sokkal bonyolultabb, mint amilyenek első pillantásra tűnik. Ezzel kapcsolatban már az is elég, ha csak arra gondolunk, hogy hasonló viszony nemcsak Lengyelország és Oroszország, hanem több más európai ország esetében is kibontakozott ebben az időszakban. Nem is beszélve arról, hogy a litván vagy az ukrán területek vonatkozásában a Lengyel Királyságot is hasonló „gyarmatosító” pozícióban találjuk a 17–18. század során. Ezért is dicsérendő az a biztos kézzel végzett szerkesztői munka, amelynek köszönhetően a kötetben szereplő tizenkét válogatott tanulmányban nemcsak ezen vita főbb kérdéseit sikerült megfogni, hanem a részletkérdésekbe is betekintést nyerhetünk. Tesszük mindezt úgy, hogy a szerkesztők tudatosan nem foglalnak állást a különböző vitás kérdésekben, így a döntés jogát ránk bízják.

Maga a kötet a fentebb említett Ewa Thomson két tanulmányával indul, amely írások átfogóbb jellegük miatt mintegy bevezetőül szolgálnak, így a bennük megfogalmazott gondolatokra érdemes részletesebben is kitérni. Véleménye szerint a 18. században Lengyelország felosztásával az általa találóan „nem germán Közép-Európának” nevezett régióban befejeződött a térség kolonizációja, amit olyan államok (Oroszország, Poroszország, Ausztria, Oszmán Birodalom) hajtottak végre, amelyek kimaradtak az „Újvilág” meghódításából. A nevezett idősakra viszont Lengyelország mellett már több más ország (így például Horvátország, Bulgária, Szerbia, Csehország) is régóta hasonló helyzetben volt. Ez a szituáció pedig több

¹ 2015-ben magyarul is megjelent *A birodalom trubadúrjai: Az orosz irodalom és a kolonializmus* címmel.

ponton azonosságot mutat az első és a harmadik világ kapcsolatával, így Thomson alapvetően elutasítja az említett állapot függőségi viszonyként való értelmezését, felhívva a figyelmet arra, hogy a két viszony semmiben nem tér el egymástól, nem is beszélve az írek és Anglia kapcsolatáról, ami szintén hasonló módon értelmezhető. Mindemellett igen figyelemreméltó azon megjegyzése, hogy ebben a helyzetben a kolonizálók (itt elsősorban Oroszországról, illetve később a Szovjetunióról van szó) teljesen háttérbe szorítják a kolonizált területeket a nemzetközi diskurzusban, ennek köszönhetően pedig a kolonizáltakról alkotott nemzetközi kép elsősorban a kolonizáló véleményét tükrözi. Ez a jelenség napjainkban is tart, lévén, hogy a kolonizált államoknak nemcsak ezzel a kieséssel kell megbirkózniuk, de saját elvesztett önbizalmukat is vissza kell nyerniük, amely a több évszázados másodrangú szerepből ered. Így magyarázható továbbá, hogy a kolonizáltak hangja sokkal kevésbé hallható mind a politikai, mind a tudományos élet színpadán. Ebből a szempontból tehát Közép- és Nyugat-Európa viszonya sem olyan problémamentes, mint amilyennek első pillantásra tűnik. A téma fonalát pedig Thomsonhoz visszatérve más-más aspektusból a kötetben szereplő többi szerző is felveszi.

Véleményem szerint a kötetnek – a témától függetlenül – az egyik legfontosabb mondanivalója, hogy ideje egy olyan témát feldolgozni, amely Közép- és Kelet-Európa népeit egymással folytatott beszélgetésre sarkalhatja egy mindannyiunkat érintő tragikus témában, az elnyomás élményében. Még akkor is, ha az egyes népek az adott eseményeket más és más formában élték meg, így pedig a vita elkerülhetetlen. Ugyanakkor a téma vizsgálata nemcsak a közös tragédia feldolgozásában, hanem az adott nép mentalitására gyakorolt hatásainak megértésében is sokat segíthet, így mai világunkban sem elhanyagolható haszonnal járna. Mindemellett szintén hozzátehetjük, hogy nemcsak a „gyarmatosítottak”, hanem a „gyarmatosítók” szempontjából is lehetőség nyílik ezeknek a kutatásoknak az elvégzésére (posztimperializmus) és az előbbiekkal való szembeállítására, amely nézőpont a mindkét világot megélt népekkel még inkább színesíthető. Mivel ahogy Ryszard Nycz fogalmaz:

„képesnek kell lennünk arra, hogy egy külső nézőpontból lássuk magunkat, a látoányt pedig mérjük össze a bennünk kialakult belső képpel. Meg vagyok győződve arról, hogy csak ez az egyszerű, bár talán nehezen kivitelezhető eljárásnak köszönhetően az egyének és közösségek érdekében álló napi szükségletté válik a kultúrák közti kapcsolatok, találkozások és dialógusok szélesítése.” (47.)

A posztkolonialista szemléletű kutatásnak ezen felül egy másik előnye a szélesebb nemzetközi párbeszédbe való bekapcsolódás lehetősége is; ennek a megvalósítása azonban nem problémamentes. Számos tudományág képviselői tapasztalhatják, hogy a közép-európai (elsősorban humán) tudományos élet eredményei – noha érzékelhető javulás ebben a tekintetben – igen nehézkesen kapcsolódnak be a nemzetközi vérkeringésbe, és ennek nem feltétlenül csak nyelvi okai vannak. Ez az érzés, illetve az érzés okai a kötet több tanulmányában előkerülnek, mégis a vizsgálatnak egy tágabb régiót érintő témája miatt további területek bevonásával nagyobb sikerrel kecsegtetnének. Ezt jól mutatja, hogy a posztkolonialista kutatások már Ukrajnában (Mikola Rjabcsuk) és Fehéroroszországban (Ihar Babkou) is megkezdődtek. A vállalkozás fentebb említett ambiciózus voltát pedig a nemzetközi keretek mellett az is mutatja,

hogy a tanulmányok szerzői az irodalomelmélet mellett számos más diszciplína, így például a történelem, a szociológia vagy a pszichológia képviselőinek a munkába való becsatlakozását remélik.

Önmagában nézve azonban a kötetet, nem mehetünk el annak hiányosságai mellett sem, noha ezek a problémák a tanulmányok tartalmát és nem a kötet szerkesztését érintik. Így például éles szemű észrevételei elismerése mellett nem kerülheti el figyelmünket, hogy Thomson több esetben hiába beszél közép-európai kontextusban, meglátásai mégis elsősorban Lengyelországra és Oroszországra vonatkoznak. Csak akkor veszi számításba a régió egyes államainak helyzetét, ha az ott tapasztaltak az általa megfogalmazott elképzelésbe beleillenek, gondolok itt például a versailles-i béke közép-európai megítélésére (17–18.), de a felosztott Lengyelország egyes (nem csak orosz) területein időközben bekövetkezett változásokra is. Ez a fajta kettősség máshol is tetten érhető, az egyik legszembetűnőbb módon pedig akkor nyilvánul meg, amikor az egyik szerző anakronisztikus módon az Osztrák–Magyar Monarchiát nevezi meg Lengyelország egyik 18. századi felosztójának. Ezek a pontatlanságok és egyoldalúságok viszont a fentebb említett interdiszciplináris és nemzetközi megközelítéssel orvosolhatók.

A kötet nagy előnye tehát, hogy nemcsak egy igen aktuális (és nemcsak lengyel vonatkozású) irodalomelméleti vitába enged bepillantást magyar nyelven, hanem egy nemzetközi érdekeltségű témát mutat be több irányból. Forgatása pedig más diszciplínák művelőinek is hasznos ismeretekkel szolgálhat, függetlenül attól, hogy az adott tudományágon belül ez a kolonialista megközelítési mód korábban mennyire érvényesült. A tanulmányokban szereplő tematikai és módszertani sokszínűségnek köszönhetően ugyanis minden bizonnyal rájuk is inspirálóan fog hatni.

Szokola László

Abstracts

Bálega, János Miklós

When Cinema is Free:

Two Feature Films from Krzysztof Kieślowski

The countries of Central Europe or Central and Eastern Europe, however we may designate it, have had a common destiny for centuries. The region has never been surrounded by a common geographical border. Despite this, each of its inhabitants can easily identify themselves as Central Europeans, wherever they may be – from the Baltic Sea to Vojvodina. Let us take a look at the history of the 20th century: similar achievements and similar failures. Here, we can mention the two World Wars, the meaningless loss of lives, and the victims of the Holocaust. However, the most common features binding together the fate of these nations were shaped and formed during the period of Communism from 1945 to 1989. The impact of political changes can always be found in the arts, especially in films. The present essay is about a minor, but ever so important segment of Polish cinematic art. Krzysztof Kieślowski was one of the most talented film artists, who was one of the chief representatives of the *kino moralnego niepokoju*, which can be translated as the ‘cinema of moral anxiety’. Being critical towards the system and trying to highlight the realities of Communism played a huge role both in the movement and in Kieślowski’s films. The camera always has to show the truth, no matter what it is.

Bělohradský, Václav

Gaps in Postmodernism

In his short essay, Václav Belohradsky characterizes the most important features of modern globalized politics, economics, and culture. He proceeds through quotations and ideas of various authors, mainly from the last few decades. Bělohradský sees that the root of the problems of contemporary Western society is that the dichotomy in our political system is unable to find long-term solutions for all the problems the modern world has to face. He characterizes this as the world of ‘leaked information’ or world of the ‘network society’ etc. As a crucial goal that has to be achieved by political means is the emancipation of concrete labour. Bělohradský then characterizes some features of modern society as the loss of identity in the crowd or the loss of those bonds that hold the smaller units and cells of society together. In the final part of this essay, he writes about the so-called ‘post-democracy’, in which people are able and willing to act in groups for the sake of definite issues, and then, as it is solved, split up and transform back into individual beings again.

Fitzpatrick, Matthew P.

Colonialism, Postcolonialism, and Decolonization

In the past two decades, colonial studies, the postcolonial turn, the new imperial history, as well as world and global history have made serious strides toward revising key elements of German history. Instead of insisting that German modernity was a fundamentally unique, insular affair that incubated authoritarian social tendencies, scholars working in these fields have done much to reinsert Germany into the broader logic of nineteenth-century global history, in which the thalassocratic empires of Europe pursued the project of globalizing their economies, populations, and politics. During this period, settler colonies, including German South West Africa, were established and consolidated by European states at the expense of displaced, helotized, or murdered indigenous populations. Complementing these settler colonies were mercantile entrepôts and plantation colonies, which sprouted up as part of a systematic, global attempt to reorient non-European economies, work patterns, and epistemological frameworks along European lines. Although more modestly than some of its European collaborators and competitors, Germany joined Britain, France, the Netherlands, and the United States in a largely liberal project of global maritime imperialism.

Kalinin, Ilya

The Subaltern must speak!

The Soviet Cultural Revolution in a Postcolonial Perspective

Gayatri Chakravorty Spivak's question "can the Subaltern speak" can be raised not only in relation to women of the Third World or residents of former colonies. The same question, half a century before the emergence of post-colonial studies, was raised during the cultural revolution in Soviet Russia, only its subject was the figure of a worker saying goodbye with discursive silence. The question of the role of the intellectual in theoretical representation on behalf of workers and the practice of their political struggle, which became the main subject of the famous dialogue between Michel Foucault and Gilles Deleuze, in the 1920s was at the centre of the discussion between LEF and RAPP. The question of the ideological nature of forms and institutions, put forward by Louis Althusser in *Ideology and Ideological Apparatuses of the State*, pervaded the competing concepts of 'literature of fact' and 'learning from the classics', which set the main fork in the cultural revolution. The history of the formation of the Soviet subject is not only revealed in a new way in the light of the theoretical reflection of the 1970–1990s on the nature of representation, language and domination, mechanisms of subjectivation and identity politics, but also allows us to re-describe the intellectual history of this theoretical reflection itself.

Kertész Noémi

Gdańsk and its German Heritage:
A Young City with a Thousand-Year Old Past

This essay shows, through the example of Danzig/Gdańsk, how the relationship to German cultural heritage has changed in Poland after World War II, from the establishment of the socialist regime to the turn of the millennium. Gdańsk shared the fate of other German cities east of the Oder–Neisse line, where the destruction of the built environment was aggravated by the disappearance of national communities that had seen it as their heritage. The unmaking of national contexts went in parallel with the making of new Stalinist regimes. Communist propaganda attacked the German character of urban pasts and discredited its ‘bourgeois’ dimension. It was the general intention in territories newly attached to Poland to make the cityscapes Polish, but for ideological reasons, the central authorities decided to support the plan of a limited reconstruction of the former historic centre of Gdańsk in the late 1940s, which was meant to corroborate that Poles (re)occupy the former Hanseatic city as their own. Among large-scale socialist investments, the rebuilding of Gdańsk became one of the promoted success stories. The coming of age of the generation born in Gdańsk in the 1940s and 1950s brought a notable shift in relating to the city’s past, its architectural heritage, and material culture. This generation started to discover the city and its German past in opposition to Polish nationalist propaganda.

Nowak, Andrzej

Imperial Victims – Empire as Victim:
An Interpretation

What should be done with former victims, who subsequently fall prey to accusations of political abuse in presenting their case, or to academic indifference? Where to find a place for them in the new-fangled discipline of ‘imperiology’? Perhaps, we need research going further than history, that examines the anthropological sources of the phenomenon of violence in human relations, that extends to sources showing this phenomenon in myths? Let’s begin our discussion from that perspective.

Příhoda, Marek

The Concepts of Space in the Works of the Authors of the ‘Times of Trouble’

Marek Příhoda’s study analyses several texts of Russian authors from the sixteenth and seventeenth centuries, the so-called ‘Times of Trouble’. The author’s main concept is that the works of the era had an impact on Russian political thought in the subsequent centuries. Příhoda analyses various topics in these texts, for instance, in what context the authors mention the space of their states, the inhabitants of those areas, the religious aspect of the conflict, etc. These topics all form a crucial part of these texts, and later on, they play important roles in the creating of the national identity of imperial Russia. However, Příhoda concludes is that even though the

'Times of Trouble' had an impact on the subsequent centuries, mainly on the reforms of Peter I, the conclusions of the authors of the sixteenth and seventeenth centuries and the politicians' of Peter I's era differed.

Riabchuk, Mykola

Ukrainians as Russia's Negative 'Other':
History Comes Full Circle

The ongoing Russo-Ukrainian war, euphemistically called the 'Ukraine crisis,' draws attention to its ideological underpinnings that include a historically informed Russian hegemonic view of Ukrainians as 'younger brothers' who should be both patronized and censured for improper behavior. The paper examines a particular aspect of this superior attitude as embedded in ethnic stereotypes in both 'vernacular', primarily in folklore, and ideologically constructed, in both cultural and political discourses. In both cases, the structure of stereotypes reflects the dominant position of one group and subjugated position of the other within a more general paradigm of relations between Robinson Crusoe and Friday. A peculiar dialectics implies that a 'good' Friday can be civilized and assimilated and become almost equal to Crusoe - 'almost the same people,' in a popular Russian parlance about Ukrainians. Yet, a 'bad' ('wrong') Friday should be strongly reviled and thoroughly demonized as a complete evil, manipulated allegedly by hostile ('Western') Robinsons. The paper argues that the Russo-Ukrainian relations cannot be normalized until Russians learn to see Ukrainians as neither 'good' nor 'bad' but just different - as all the people around.

Sauer, Walter

Habsburg Colonial:
Austria-Hungary's Role in European Overseas Expansion Reconsidered

This contribution tries to re-consider the conventional thesis of Austria (-Hungary's) non-involvement in overseas expansion. In essence, three thematic areas are discussed. First, the numerous so-called explorers and researchers whose relations to political strategies employed by the Habsburg Empire or other European powers have been quite strong. They rendered an important contribution to 'informal empire'. Secondly, we deal with Austria's foreign policy paradigm which in principle was oriented towards multilateralism. Vienna therefore was more active in the multilateral coordination of European colonial policies than in raising her unilateral profile (e. g. by colonial conquest) - at least as long as this was possible given Austria-Hungary's shrinking political weight. Thirdly, even a rough overview nevertheless brings numerous colonial projects and initiatives into focus that were implemented since the early eighteenth century both by state institutions and by civil society. Admittedly, most of them failed or were not pursued thoroughly. Austria-Hungary's temporary restraint during the 'scramble for Africa' made the empire a special case in colonial politics.

Spring, Ulrike – Schimanski, Johan

The Useless Arctic:

Exploiting Nature in the Arctic in the 1870s

What is the discursive genealogy of an ecological approach to the Arctic? Building on distinctions suggested by Francis Spufford and Gísli Pálsson, this article examines a specific juncture in the history of European–Arctic interaction – the reception of the Austro-Hungarian Arctic Expedition in 1874 – and traces the potential for ecological and relational understandings in what seems to be an orientalist and exploitative material. Examining the medial reception in Austria and in Norway, along with certain key texts in which Arctic wildlife is described, we find that the Norwegian reception of the expedition emphasizes practical issues connected with resource exploitation in the Arctic, while the Austrian reception mostly sees the Arctic as a symbolic resource with which to negotiate issues of identity and modernity. The Austrian discourse revolves around a set of paradoxical contradictions, the most central being those between materialism and idealism and emptiness and fullness; we argue it is the instability of such ambiguities which produces the possibility of a future ecological discourse.

Tarafás Imre

Civilizing Colony:

‘Civilization,’ ‘Colony’ and ‘Barbarian’ in the Discourse of Hungarian and Imperial Historical Narratives in the Age of Dualism

The article is an attempt to examine the applicability of certain results and central notions of postcolonial studies in studying the late period of the Austro-Hungarian Empire. While certain scholars argue for the utility of such practice, others warn of potential dangers. The latter group argues that using postcolonial vocabulary would mean transferring the language of certain political groups of the Habsburg Empire into the vocabulary of historiography. The article argues that the examination of the discourse on ‘civilization,’ ‘barbarism,’ and ‘colony’ overcomes this concern as it critically analyses the usage of these concepts and the political motives behind this practice. The study analyses above all Hungarian and Austro-German historical discourses with an overlook of the contemporary political discourse operating with these notions and a glance at the Czech question.

Thum, Gregor

Mythical Landscapes:

The Image of the “German East” and the Turning Points of the 20th Century

The literature on the ‘German East’ fills libraries. And yet it would be difficult to name a book that would present the history of the space so designated in a satisfactory way. One looks in vain for a representation that would capture the interweaving of German culture with the cultures of Eastern Central Europe in its outstanding

significance for both sides, and this without succumbing to the myths that the idea of the 'German East' have always shaped. The 'German East' really did exist. It was the landscape of transition from the German culture to the cultures of the neighbouring peoples in the East, a space in which the different cultures coexisted, acted against one another and flowed into one another, it was a place of bitter conflicts and immense creativity. Its reality eluded the clichés of the German cultural mission in Eastern Europe or the German 'urge to the East'. It was far more multilayer, complex, confused. It had less to do with the meeting of peoples and states than with the interplay of innumerable individuals. Its sudden end in the middle of the last century, when the German attempt at total submission and violent Germanization of Eastern Europe during World War II led to the expulsion of Germans from East Central Europe, has long cast its shadow. The extinction of the 'German East' was not fate out of the blue. But neither was it the end of an inevitable or even necessary development.

Tereshkovich, Pavel

Obedience and Independence:

The Social Roots of the Modern Belarusian Political Regime

The article examines the interplay of several peculiarities of social history that contributed to the rise of modern Belarusian dictatorship. The severe form of serfdom, which was quite close to slavery, encompassed the majority of the Belarusian population in the nineteenth century and produced the patterns of behaviour based on subordination and self-sufficiency. Comparative economic backwardness in the first half of the twentieth century and the Soviet 'kolkhoz' system preserved these models until the 1960s. The rapid industrialization and urbanization of the 1960 and the 1980s allowed transferring them into the cities, populated almost totally by the former rural dwellers. This environment provided perfect ground for the establishment of an authoritarian regime in the 1990s.

Szerzőink

Bálega János Miklós • jmbalega@gmail.com

Alap- és mesterszakos diplomáit az Eötvös Loránd Tudományegyetemen szerezte, történelem és Közép-Európa tanulmányok szakon. Jelenleg az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszékének doktorandusza. Kutatási területei a kelet-európai modernizmusok, a Szolidaritás mozgalom és a morális nyugtalanság kapcsolata és együttes hatása a társadalomra és a filmes közegre, továbbá a 20. század eleji menekültválságok Magyarországon.

Bělohradský, Václav

Cseh filozófus és szociológus. 1970-től a 2010-es évekig Olaszországban élt, ahol a Trieszti Egyetem politikai szociológia szakán oktatott. A közép-európai posztmodern fordulat kutatója, a biocentrizmus képviselője.

Fitzpatrick, Matthew P. • matthew.fitzpatrick@flinders.edu.au

Az ausztráliai Flinders University professzora. Kutatási területe az internacionális történelem, különös tekintettel a német és az európai történelemre, továbbá az európai imperializmusra, valamint a német liberalizmusra és nacionalizmusra. A *Central European History* folyóirat szerkesztőségi tagja.

Kalinyin, Ilja

A Szentpétervári Állami Egyetem docense. A korai szovjet-orosz szellem- és kultúrtörténet kutatója. Érdeklődése leginkább a szovjet szubjektum önprofilizálására és Oroszország történelem- és kultúrpolitikájára irányul, beleértve a posztszovjet térség társadalmi és kulturális átalakulását, a modernizáció és a demodernizáció dialektikáját, de a kortárs orosz identitáspolitikát is.

Kertész Noémi • noemikerteszh@hotmail.com

Az ELTE magyar–lengyel szakán végzett, 1995 óta a Miskolci Egyetem oktatója, érdeklődése középpontjában a 19–21. századi lengyel irodalom és a közép-európai kultúrák állnak. Gdańsk múltja és irodalma műfordítói és kutatói munkásságában egyaránt meghatározó szerepet játszik.

Kiss Zsombor • zsombork185@gmail.com

Az ELTE BTK abszolvált történészhallgatója modern magyar történelem szakirányon. Jelenlegi kutatásainak középpontjában a rendszerváltás folyamatainak helyi vetületei állnak, különös tekintettel a helyi sajtó pluralizációjára és a lokális párt- és civil szerveződésekre.

Marton Máté • m.matekaa@gmail.com

Az ELTE TDI Ókortörténeti Doktori Programjának hallgatója, klasszika-filológia szakos bölcész. Kutatási területei a római köztársaság korának vallás- és kultúrtörténete, valamint az Augustus-kor.

Nowak, Andrzej

Lengyel történész, a Jagelló Egyetem professzora, valamint a Lengyel Tudományos Akadémia Történeti Intézetén belül a Kelet-Európa és a 19–20. századi birodalmak története osztály vezetője.

Pálfalvi Lajos • idegentoll@t-online.hu

Irodalomtörténész és műfordító. Lengyel irodalmat tanít a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Lengyel Tanszékén. Az elmúlt években főként a posztkolonialista irodalomkutatás közép- és kelet-európai honosításával foglalkozott.

Příhoda, Marek

Cseh szlavista. A Kelet-Európai Tanulmányok Intézetének igazgatóhelyettese a prágai Károly Egyetem Bölcsészettudományi Karán, valamint a Boris Nemtsov Academic Center igazgatója. Kutatási területe Kelet- és Délkelet-Európa középkori és kora újkori története és irodalma.

Rjabcsuk, Mikola

Az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Politikai és Etnikai Tanulmányok Intézetének tudományos főmunkatársa. A legfontosabb ukrán véleményformáló folyóirat, a *Kritika* alapítója. Kiemelkedő szerepe volt a posztkolonialis szemléletmód ukrainai, illetve közép- és kelet-európai meghonosításában. Érdeklődési területei a civil társadalom, az állam- és nemzetépítés, a nemzeti identitás, valamint a posztkommunista átmenet Ukrajnában és Kelet-Európában.

Sauer, Walter • walter.sauer@univie.ac.at

Osztrák történész. A Bécsi Egyetem Gazdaság- és Társadalomtörténeti Intézetének egyetemi tanára. Legfőbb kutatási területei közé tartozik Afrika története, a migráció, valamint a Habsburg Monarchia és a gyarmatosítás kérdése.

Schimanski, Johan • johan.schimanski@ilos.uio.no

Az Oslói Egyetem oktatója. Szakterülete az összehasonlító irodalomtudomány. Kutatási területei a 18. századi irodalmi hamisítások, a walesi irodalom, a science fiction, a nemzeti identitás az irodalomban, a posztkolonializmus és a határpoétika (*border poetics*).

Spring, Ulrike • ulrike.spring@iakh.uio.no

Osztrák származású történész, az Oslói Egyetem docense. Érdeklődési területei a 19–20. századi európai történelem, az utazási kultúra, különösen az Északi-sark, Norvégia és a Habsburg Monarchia viszonylatában.

Szokola László • szokolalaslo@gmail.com

Mesterszakos tanulmányait a Károli Gáspár Református Egyetem történelem szakán végezte, majd az Eötvös Loránd Tudományegyetem szlavisztika szakának lengyel szakirányán szerzett alapszakos diplomát. Jelenleg az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájának negyedéves doktorandusza. Kutatási területe alapvetően a késő középkori magyar történelem, de aktívan foglalkozik a magyar-lengyel történelmi kapcsolatok különböző kérdéseivel is.

Tarafás Imre • tarafasimre@gmail.com

Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történelmi Tanszékének tanársegéde. Fő érdeklődési területe az Osztrák–Magyar Monarchia összehasonlító története, különös tekintettel az eszmetörténet és historiográfia kapcsolataira.

Thum, Gregor • thum@pitt.edu

Német történész, a Pittsburgh-i Egyetem Történelem Tanszékének docense. Kutatási területei Közép-Európa 19–20. századi történelme, különös tekintettel a kelet-közép-európai német határvidékre. Emellett lengyel-német kapcsolatokkal, a Német Birodalom történetével, valamint a kényszerű migráció és az európai integráció kérdésével is foglalkozik.

Tyereskovits, Pavel

Belarusz etnológus, történész, kultúrantropológus, a Belarusz Állami Egyetem Etnológiai, Muzeológiai és Művészettörténelmi Tanszékének alapítója. A vilniusi Európai Bölcsészettudományi Egyetem (EHU) professzora. Kutatási területe a nacionalizmus elmélete és története Belaruszban, valamint Közép- és Kelet-Európában.